

В. Д. УЖЧЕНКО, Д. В. УЖЧЕНКО

**ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ
СЛОВНИК
УКРАЇНСЬКОЇ мови**

Близько 2500 виразів

КИЇВ
«ОСВІТА»
1998

ББ
К
81.
2
УК
Р-4
УЗ
З

Словник

УЖЧЕНКО ВІКТОР ДМИТРОВИЧ, УЖЧЕНКО ДМИТРО ВІКТОРОВИЧ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Завідуюча
редакцією мови, літератури та історії // **В. Заблоцька**. Редактор **Л. В.**
Молодова. Художник обкладинки **К.А.Сервецькии**. Художній редактор
П. В. Машков. Технічний редактор **М. С. Губар**. Коректор **Л. О.**
Волинська.

Здано до набору 1 о 10 % Підписано до друку 02 06 '97 Формат 84 < 108/32 Гарнітура шкільна Друк
офсетний Умов друк арк 11,76 Умов фарбо відб 12,18 Обл-вид-арк 14,52 Тираж 10000 пр Вид №
Ч*є» *Замовлення № 1005

Набір та верстка комп'ютерного центру видавництва "Освіта"

Видавництво "Освіта" 254053, Київ, Ю
Кощобинського, 5 Свідоцтво №
228580(Ю) від 28 10 '4

ВПК "Глобус", 20Д035, м Львів, вул Зелена, 101/5

Друкарня видавництва "Закарпаття", 2*4011, м Ужгород, вул Гагарина, 42/1

Ужченко В.Д., Ужченко Д.В. УЗЗ
Фразеологічний словник української мови.—
К.: Освіта, 1998. — 224 с. ISBN 966-04-0027-6.

Словник вміщує найуживанішу фразеологію сучасної української мови. У ньому розкривається значення фразеологізмів, що ілюструється цитатами, подається їхня граматична й стилістична характеристика, наводяться синонімічні та частково антонімічні вислови. Вперше досить широко подаються історичні, етимологічні та культурно-етнічні коментарі.

Для учнів, вчителів та широкого кола читачів.

ББК 81.2 УКР-4

ISBN 966-04-0027-6

© В. Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, 1998 © П. В.
Машков, К. А. Серієнькії, 1998

ПЕРЕДМОВА

Завдання словника та його обсяг

Фразеологізми поряд з лексикою найбільш повно, безпосередньо — і в той же час образно — відображають матеріальне й духовне життя народу. Вони несуть не тільки предметну, а й естетичну інформацію: пробуджують уяву, викликають переживання в слухачів (мовців), прикрашають мову, передають її дух.

Під фразеологізмом розуміють семантично цілісні, відносно стійкі (з допуском варіантності), відтворювані й експресивні одиниці мови, організовані за моделлю словосполучення (сполучення слів) або речення. У Словнику розкривається значення фразеологічних зворотів, показується їхнє реальне функціонування, подається граматична й стилістична характеристика, наводяться синонімічні, а в окремих випадках — й антонімічні вислови. Можливо, вперше так рясно подаються історичні, етимологічні та культурно-етнічні коментарі.

Автори поставили собі за мету запропонувати читачеві найуживаніші іскрометні врази української мови. Адже правильність — не єдина риса добірної мови, вона має ще бути виразною та експресивно багатогою.

Характер цього Словника — короткий (містить близько 2500 виразів), односторонній, для широкого кола читачів, і передусім учнів. Саме цим і зумовлені певні обмеження у добірї фразеологізмів та їхніх форм, розробці статей: фіксуються тільки найуживаніші варіанти й значення, в окремих статтях скорочуються тлумачення, не розрізняються серед стрижневих слів омоніми, подається лише одна цитата-ілюстрація, до мінімуму зведена також довідкова частина.

До Словника не вводяться: 1) стійкі словосполучення з одним фразеологічно зв'язаним компонентом: брати участь; звертати увагу; вовчий апетит; 2) складні словосполучення термінологічного характеру: головний мозок; грудна клітка; колінчатий вал; 3) прислів'я та приказки, що не набули цілісного, ідіоматичного значення: вовків боятися — в ліс не ходити; краще з розумним свині пасти, а з дурнем у карти грати; зачешився за пень та й простояв цілий день; 4) синтаксично подільні крилаті вислови: і спочинуть невольничі утомлені руки (Т. Шевченко); я вийду сама проти бурі (Леся Українка); треба всюди, добрі люди, приятеля мати (С. Руданський); 5) грубопросторічні, вульгарні, жаргонні й вузькодialeктні вирази: до чортового батька; закладати за галстук; давити сачка; балду ганяти; жаба пузата «товста

людина»; дерти лице (бойківське) «соромити»; 6) складні приєдники й складені сполучники: на відміну від; для того щоб і т. ін.

Будова словника

Дбаючи про раціональний спосіб розміщення виразів та зручність користування Словником, автори відмовились від алфавітного принципу подачі фразеологізмів, а обрали гніздовий спосіб з елементами структурно-граматичного. Окремі фразеологізми групуються навколо стрижневого (заголовного, опорного) слова-компонента, яким звичайно виступає іменник; У середині ж гнізда вислови йдуть за алфавітом. Щоб полегшити користування Словником (і в той же час зробити його компактним), той самий фразеологізм подається в Словнику стільки разів, скільки в ньому є іменників, хоча розробляється тільки один раз — під першим іменником.

3

Вислови, в яких першим виступає інший іменник, подаються з відсиланням на опорне слово. У межах гнізда фразеологізми розміщуються за алфавітом буквених знаків усіх слів, у тому числі варіантних та факультативних. Наприклад, фразеологізми одного гнізда зі стрижневим словом ВІЗ розміщуються так:

ВІЗ: Великий Віз.

Докладати / докласти воза.

[і] на воза (на віз) не забереш (не складеш).

Тягти (тягнути) воза (віз).

Чумацький Віз.

Як немазаний віз.

Як п'яте колесо до воза див. колесо.

Структура словникової статті

Словникова стаття включає: 1) стрижневий (заголовний, опорний) компонент (слово); 2) реєстровий фразеологізм з його варіантами; 3) показ синтаксичної і лексичної сполучуваності (за потребою); 4) граматичну позначку; 5) стилістичну позначку; 6) тлумачення; 7) цитати-ілюстрації; 8) відсилання на інше стрижнєве слово за допомогою позначки *див.*; 9) синоніми, антоніми; 10) довідкову частину.

У ролі стрижневого слова вживається, як уже було згадано, перший іменник фразеологізму у найтипівішій формі. Якщо іменник відсутній, то заголовним виступає повнозначне слово іншої частини мови в такому порядку: прикметник, дієслово, займенник, числівник, прислівник. Змінювані опорні слова подаються в початковій формі. Якщо в складі фразеологізму немає повнозначних частин мови, то стрижневим виступає перше службове слово, наприклад: ЗА: за і проти.

Реєстровий фразеологізм наводиться з указанням місця наголосу і за варіантами, як-от: ведмідь (віл і т. ін.) на вухо наступив; з вогню [та] в полум'я; лиха (важка, гірка, нещаслива і т. ін.) година; [аж] іскри з очей сиплються / посипались; хоч з гармати (гармат) стріляй (гати). При цьому іменні вирази подаються у формі називного відмінка: біла пляма; дійна корова; ласий (лакомий) шматок (шматочок), дієслівні — у формі інфінітива, причому спочатку йде більш уживана форма, а потім — через скісну риску — менш уживана: наступати / наступити на горло; розпускати / розпустити вуха; полатати / латати боки; стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла). Фразеологізми, позбавлені словозмінних форм, наводяться в тому вигляді, який вживається в мові: з гріхом пополам; у три вирви; до [останньої] нитки.

Варіанти фразеологізму (лексичні, формальні або словотвірні) подаються в одній статті в круглих дужках: накладати / накласти (наложити) життям (головою); гострити (точити) / нагострити (наточити) зуби (зуба); кидати / кинути камінці (камінь і т. ін.) в

город. Факультативна частина подається в квадратних дужках: бути на коні [бути] і під конём; [як] з голодного краю; ні [живої] душі; брати (приймати) / взяти [близько] до серця.

Синтаксична і лексична сполучуваність фразеологізму представлені у вигляді стандартних займенникових чи прийменниково-займенникових символів: душа не на місці чия, у кого, кому, за кого і б/д (без додатка); як зірок на небі чого; виривати / вирвати з корінням кого, що. У фразеологізмах, що вживаються тільки з супровідними словами, ці слова подаються після реєстрового фразеологізму за допомогою ремарки — з сл.: на бобах; з сл. *лишити, залишитися, зоста витися* і т. ін.; як порося на брчяку; з сл. *величатися, завеличб-тися, пишатися* і т. ін.

Граматичні позначки типу *безос.* (безособове) подаються відразу за реєстровим фразеологізмом.

Стилістична диференціація фразеологізмів здійснюється в трьох аспектах: 1) у функціонально-стилістичному плані виділяються книжні, народнопоетичні (фольклорні), розмовні (вони ніяк не позначаються, оскільки їх абсолютна більшість) і діалектні; 2) в емоційно-експресивному плані: іронічні, зневажливі, фамільярні, жартівливі, урочисті тощо; 3) в історико-стилістичному, народознавчому: застарілі, етнографічні і т. ін. Наприклад: їм [же] ім'я — легіон, *книжн.*; мертво царство, *нарпоегп.*; прописати їжицю, *книжн., заст., фам.* во дні бни, *засп., жарт.*; продзвонити по душі, *церк.*; на один копил, *ірон.*

Тлумачення виразів залежить від їхньої граматико-семантичної структури й здійснюється: 1) словом-ідентифікатором: в літах — немолодий; піти в могилу (з життя, від нас, до Бога і т. ін.) — загинути, вмерти; 2) вільним словосполученням: плутати (переплутувати) / сплутати (переплутати) [всі] карти — розладнувати чобі-небудь сподівання, плани, наміри; на всю (на повну) котушку — з найбільшою інтенсивністю; 3) описовим способом: ні пуху ні пера — усталена форма побажання удачі, успіху в якійсь справі; 4) комбіновано: лежати на лаві (на столі) — померти, бути покійником.

Згідно з традицією дієслівні фразеологізми тлумачаться дієсловами чи дієслівно-іменними словосполученнями: у Бога теля з'їсти — провинитися; садити / посадити на мілину — спричинити до невдачі; іменні — іменниками або іменними описовими зворотами: адамові сльози — горілка; пуп землі — центр, основа всього; лебедина пісня — останній (переважно найзначніший) твір, вияв таланту або здібностей; діяльності; прикметникові — прикметниками, дієприкметниками, атрибутивними зворотами: одним миром мазані — схожі; нечистий на руку — здатний красти, шахраювати; довгий карбованець — великий і легкий заробіток; прислівникові — прислівниками, прислівниковими описовими зворотами, прийменниково-іменними конструкціями обставинного типу: день і ніч — постійно, весь час, цілодобово; з доброго дива — невідомо чому, без будь-якої причини; до нових вінчиків — надовго; вигуківі — описовими зворотами: слава тобі Господи уживається для вираження задоволення; матері його ковінка — уживається для вираження незадоволення, досади; отака ловісь — уживається для вираження здивування, радості, захоплення.

У випадку багатозначності фразеологізму кожне із значень нумерується арабською цифрою й отримує граматичну й семантико-стилістичну розробку. Наприклад: темний ліс. 1. Щось незрозуміле, невідоме, заплутане. — *Він подивився нарешті в білет. Як і слід було чекати, все там для нього — темний ліс.* (К. Світличний. Німецька мова.) 2. з сл. *душа, людина* і т.ін. Якого не можна зрозуміти; скритний, потайний. — *Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А я скажу: не кожна, ой не кожна!* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Наявність певного фразеологізму в мові підтверджується цитатами. Вони ілюструють природні умови функціонування виразу. В ілюстраціях письменників XIX ст. іноді трапляються слова чи форми слів, що не відповідають нормам сучасної

літературної мови. У таких випадках у квадратних дужках наводяться нормативні слова (форми слів).

В і д с и л а н н я робляться тільки на компоненти-іменники, взяті в початковій формі. Наприклад: КІТ: коти шкребу́ть на (по) серці (на душі) в кого, кому. Хто-небу́дь перебуває в стані неспокою. СЕРЦЕ: коти шкребу́ть на серці *див.* кіт. ДУША: коти шкребу́ть на душі *див.* кіт.

Фразеологічні синоніми й антоніми допомагають виявити системні зв'язки реестрового вислову, заглибитися в його смислову структуру, уявити внутрішню форму виразу та при потребі замінити його близьким за значенням синонімом або відтінити фразеологічним антонімом.

Довідкова частина подається після умовної позначки # і включає історико-етимологічні та позамовні дані про реестровий фразеологізм. Знання «народження» й «біографії» виразу допоможе читачеві визначити тональність змісту того чи іншого фразеологізму, вписати його в епоху і в мовну модель, за якою утворений вислів. Довідка, зокрема, може вказувати на джерело походження вислову, на спосіб його утворення, на значення застарілих компонентів, на культурно-етнічний фон. Наприклад, довідкова частина для фразеологізму прокотити на вороних кого, б/д — забалотувати на виборах кого-небудь матиме такий вигляд: * на основі гри слів, пор. вороний — «кінь» і вороний — «чорна куля під час голосування» (означала «проти»). Для виразу глуха тетеря — людина, яка погано чує — подається екстралінгвістичний контекст, тобто умови життя птаха, які й уможливили виникнення фразеологізму: * під час шлюбної пісні (токування) в тетерука-самця закривається слуховий прохід і він деякий час не чує. Для висловів во дні бни, во время оно достатньо (і необхідно) зазначити, що слова они, оно — застарілі форми вказівних займенників ті, те.

В. Д. Ужченко уклав словникові статті на літери А — К, Д. В. Ужченко — на літери Л — Я.

ОСНОВНІ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

англ. — англійське *астр.* — астрономічне *б/д* — без додатка *б/озн.* — без означення *безос.* — безособове *болг.* — болгарське *букв.* — буквально *буков.* — буковинське *вulg.* — вульгарне *газ.* — газета *див.* — дивись *діал.* — діалектне *жарт.* — жартівливе *жури.* — журнал *заст.* — застаріле *зневажл.* — зневажливе *з сл.* — з словом *з еловоє пол.* — з словосполученням *інфін.* — інфінітив *ірон.* — іронічне *італ.* — італійське *книжн.* — книжне *лайл.* — лайливе *лат.* — латинське *лемк.* — лемківське

нар. — народне *нарпоет.* — народнопоетичне *нім.* — німецьке *перев.* — переважно *перекл.* — переклад *перен.* — переносне *под.* — подібне *поет.* — поетичне *словоспол.* — словосполучення *тур.* — турецьке *укр.* — українське *уроч.* — урочисте *фам.* — фамільярне *фольк.* — фольклорне *фр.* — французьке *церк.* — церковне

А

АДАМ: від Адама, з сл. *починати*. Дуже здалека, з самого початку.— *З безперестанними охами, сапанням та умлінням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама.* (М. Коцюбинський. Відьма.)

АЖУР: в [повному] ажурі. Так, як і повинно бути.— *Все буде в ажурі,— запевнив його Ярошенко і прислухався.* (В. Речмедін. Народження Афродіти.) • В основі виразу бухгалтерський термін ажур, коли записи в книгах проводяться зразу ж після операцій.

АЗ: від аза до іжиці, *книжн.* Від початку до кінця; все.— *Все перевірено — від аза до іжиці. Зда сться, план повинен удатись.* (З газ.) С и н о н і м и : від а до я; від альфи до омеги. • За назвою першої та останньої літер слов'янського алфавіту. Первісно вивчити весь алфавіт.

З азів, з сл. *починати, почати*. Спочатку, від найпростішого. — *Починаєм з азів дивуватися, вірити, жити...* (С. Антонішин. Оптимістичне...)

АКОРД: заключний (останній) акорд чого. Дія, явище, подія, якими що-небудь успішно завершується.— *Заключним акордом вечора був виступ колективу імені Вірського.* (З журн.) • Із мовлення музикантів.

АКЦІЯ: акції падають чії. Шанси на успіх зменшуються.— *Акції Василя швидко падали: Марина вже давно поглядала в другий бік.* (З журн.) А н т о н і м : акції підвищуються.

Акції підвищуються (піднімаються і т. ін.) Вплив, значення кого-, чого-небудь збільшуються.— *Як під нялися б його акції на виборах до Академії після такого відрядження!* (А. Дімаров. Док.) А н т о н і м : акції падають.

АЛЬМА: альма матер. Шаноблива назва навчального закладу (перев. університету) для випускників або тих, хто в ньому навчається.— *Я озирнувся на свою альма матер. Перед старим, з потемнілої цегли п'яти поверховим корпусом ріс каштан.* (І. Григурко. Далекі села.) • Калька з лат. *alma mater universitas* — університет — мати, яка годує; мати-годувальниця.

АЛЬФА: альфа і омега, *книжн.* 1. Початок і кінець чого-небудь.— *Праця — альфа й омега Грінченка вого життя, це — його найбільша втіха.* (А. Погрібний. Борис Грінченко.) 2. Головне у чомусь, суть чого-небудь.— *Людина — що б там не викоювалось,— вона, зрештою, універсум... Альфа і омега всього...* (О. Гончар. Циклон.)

Від альфи до омеги, *книжн.* Від початку до кінця.— *Оце дждався новини, оце потішили новинами! Ну що ж, хай кажуть, мусить знати все, від альфи до омеги.* (Д. Міщенко. Синьоока Тивер.) С и н о н і м и : від аза до іжиці; від а до я. • За назвою першої та останньої літер грецького алфавіту.

АМЕРИКА: відкривати / відкрити Америку, *ірон.* Оголошувати про те, що всім давно відоме.— *Про це говорить увесь завод,— посміхаюся гірко я.— Теж мені відкрив Аме рию.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) С и н о н і м : знаходити сокиру під лавою.

АНТИМОНІЯ: розводити антимонії (антимонію). Вести беззмістовну, непотрібну розмову.— *Бать ку! Та що ми з ним антимонію розводимо? — колхнувся натовп.* (О. Гончар. Собор.)

АПОГЕЙ: досягати / досягти апогею, *книжн.* Виявлятися найбільшою мірою.— *Хто може передбачити, коли саме митець, в даному разі поет, досягне свого апогею, явить світові найголовніший свій твір?* (З журн.) • Апогей (*астр.*) — найвіддаленіша від центру Землі точка орбіти Місяця або штучного супутника Землі. Переносно — вершина, розквіт.

АПТЕКА: як баран в аптеці *див.* баран.

Як в аптеці, *жарт.* Дуже точно.— *Рівно двісті п'ятдесят гра мів. Точно, як в аптеці.* (М. Стельмах. Велика рідня.) • Від точного зважування компонентів для ліків, як це робиться в аптеках.

АРІАДНА: аріаднина шітка; нитка Аріадни *див.* нитка.

АРХІВ: здавати / здати в архів (до архіву) кого, що. Усувати, відкидати кого-, що-небудь, визнаючи непридатним.— *Щоб дідько взяв злобу й ненависть, А лоть і зазд рість здав в архів'*

(С. Каравансь-кий. Летять за днями в Лету ночі...)

АРШИН: міряти на свій аршин кого, що і б/д. Оцінювати кого-, що-небудь зі свого погляду, суб'єктивно.— *Петро Григорович, нама гаючись звести все на жарт, з пос мішкою сказав: — Левицький, не міряй на свій аршин. У тебе всі корисні думки вилітають у дірку в капелюсі.* (Петро Панч. На калиновім мості.) С и н о н і м и : міряти по собі; міряти своєю міркою. • Аршин — давня східнослов'янська міра довжини (0,711 м). Його робили з дерева

й могли навмисне здовшувати чи робити коротшим.

Під аршин, *заст.* Підходить для служби в солдатах.— *Усі невад, усіх назад, В усіх доля мати. А у вдови один син. Та й той якраз під аршин.* (Т. Шевченко. Сова.)

Як аршин проковтнув. Виструнчено, неприродно прямо. — *Ввійшов Антосьо до хати і важно переважно поклонився, паче аршин проковт ну в і не може голови зігнути.* (А. Свидницький. Люборацькі.) • Аршин— тут дерев'яна палиця.

Б

БАБА: баба надвоє ворожила (гадала). Невідомо, чи здійсниться щось, чи ні.— *А тут уже вдруге не ошукасмо... Ну, й рота солдатів теж не жарт, тут уже надвоє баба во рож шла: хто візьме?* (М. Стариць-кий. Карме люк.) С и н о н і м и : як сказати; вилами по воді писано. • Іронічний натяк на «точність» у процесі ворожіння.

БАЙДИ: байди бити *див.* байдики.

БАЙДИКИ: байдики (байди) бити. Ледарювати. — *Учитель новий при іхаа, — суворо сказала мати. — Досить уже валі байдики бити.* (Ю. Збанаць-кий. Між добримися людьми.) С и н о н і м и : дурня ваяти; бомки бити.

БАКИ: забивати / забити баки кому і б/д.

Відвертати чиюсь увагу розмовами; заморочувати.— *Ти ме ні баки не забивай' — хотілося крикнути Баглаісі.— Я краще знаю, що влада с.* (О. Гончар. Собор.) С и н о н і м и : забивати голову; заговорювати зуби.

• Баки — тут «очі»; власне, похідне утворення з первісним значенням «очі» від дієслова бачити.

БАЛЯНДРАСИ: точити баяндраси *див.* баяси.

БАЛЯСИ: точити баяси (ляси, баяндраси). Вести пусті розмови, марнуючи час.— *Іноді зачне хто баяси точити, про свої походень ки [наказувати.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як

ясла повні?) С и н о н і м и : травити баланду; точити бали. #

Фразеологізми постали навколо слів з основою бал — «говорити», пор.: *балакати, баясник, баясниця, балакун, баяс* «гомін» і т. ін. Поширене пояснення: баяси — «виточені стовпчики поручнів» — до названих виразів ніякого відношення не має.

БАНАЛЮКИ: плести баналюки *див.* банелюки.

БАНЕЛЮКИ: плести (розповідати) банелюки (баналюки). Говорити щось пусте, неістотне.— *То були Цюця, Гава і Рева [цуценя та], про яких мені мати колись розповідала різні «баналюки».* (В. Не-стайко. Тореадори з Васюківки.) • За іменем королівни Баянлюки, персонажа віршової казки, фантастичного роману Гереніма Моршти-на, виданого в Кракові 1650 р. Там ішлося про різні неймовірні речі.

БАРАН: як баран в аптеці, з сл. *розбиравшиися* і т. ін., *ірон.* Зовсім не розбиратися.— *Я в цім ділі розби раюся приблизно так, як баран в аптеці.* (Д. Міщенко. Вітри приносять грозу.)

Як баран (козел, теля і т. ін.) на нові ворота, з сл. *дивитися, витрі-цбтисся* і т. ін., *зневажл.* Спантеличено, не розуміючи.— *Чого очі витріцила, як теля на нові ворота? — замахнувся гарпником Кар по.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

АПТЕКА

БАРКИ: братися / взятися за барки.— *Бачиш, на ногах не можу стояти, а за барки ще брався б.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.) • Барки — плечі.

БАТІГ: з ключця батіг *див.* ключця.

БАТЬКІВСЬКИЙ: на батьківських, *жарт.* Пішки.— *Батько приїхав трійкою коней і брчка,— Хіба батьківськими? — сміється дя дько.* (Словник Грінченка.)*; На батьківській парі. Пішки, на своїх ногах. (П. Білецький-Носенко. Словник української мови.) • На батьківських — частина ширшого виразу: на батьківських конях (приїхати), тобто на тих, що дісталися від батька — на ногах, ногами.

БАТЬКО: лізти (вихоплюватися і т. ін.) поперёд батька [в пекло], *жарт.* Випереджати інших у чому-небудь; забігати наперед.— *Навряд чи той, хто поперёд батька вихоплюється з цими графіками, сів колись хліб.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Як за рідного батька (тата), з сл. *прдейти, гнути* і т. ін. Дуже дорого.— *Якщо підійде до тебе зі своєю жінкою, то*

кажи божеську ціну, бо та не переплатить. А якщо бачиш, що не свою веде, то прав, як за батька. (М. Зарудний. Уран.)

БАЧИТИ: бачити наскрізь. Добре розпізнавати чийсь наміри.— *А ось ти чогось крутиш? Хіба не ба чу тебе, крутія? Та я ж тебе наскрізь бачу!* (О. Гончар. Собор.)

Тільки й бачили кого. Хто-не-будь зник.— *Ксан Ксаніч не став ходити до управи, нашивидкуруч зі брався в іншу дорогу, та тільки його і бачили у Ваві лоні.* (В. Земляк. Зелені млини.) С и н о н і м и : як вода зміля; сліду не лишилося.

БДЖОЛА: липнути, як бджоли (мухи) до меду до кого, чого. Виявляти великий інтерес до когось або чогось.— *Хлопці на селі липли до неї, як бджоли до меду.* (З газ.) С и н о н і м : липнути, як реп'ях.

БЕ: ні (ані) бе ні (ані) ме, з *не важл.* 1. перев. з сл. *не знати, не пам'ятати, не вірити.* Зовсім, абсолютно, нічого.— *Не вміє ні бе ні ме. Ні бе ні ме не знає.* (М. Номис.)* 2. Не знати, не розумітися в чомусь.— *Багато вам можна сказати, коли*

* Тут і далі йдеться про: Словарь української мови / У поряд. Б. Грін-ченко.— К., 1907—1909 (перевид. 1958).

Тут і далі йдеться про: Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше.— Спб., 1864.

ви часом самі не можете сказати ні «бе» ні «ме». (М. Білкун. Міліція сама винна.) С и н о н і м и : ні в зуб; ні бельмеса.

БЕБЕХИ: відбити (надсадити) бебехи (печінки) кому. Дуже побити.— *Дядьки бояться йти до небожа. Ану ж і їм відіб'ють бебехи!* (С. Караванський. Війна словес.)

Годувати бебехами (буханцями) кого і б/д. Бити кого-небудь.— *Оце дждався діточок на старість... Не хлібом, а бебехами годують.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м и : частувати кулаками; годувати штурханцями.

БЕЗГОЛОВ'Я: на безголов'я чне і б/д. На нещастя, на лихо. — *Вмер ла друга [жінка], і він закаявся женитись, щоб знову не взяти такої ляхі на своє безголов'я.* (М. Кощобинський. На віру.) С и н о н і м и : як на зло; як на біду.

БЕНКЕТ: кривавий бенкет. Битва, побойще.— *Саїб літав на араб ському коні поперёд війська. На бен кет кривавий він убрався, як на велике свято.* (І.

Нечуй-Левицький. Скривджені й нескривджені.)

БЕРЕГ: виходити (виступати), вийти (виступити) з берегів. 1. Розливатися (про річку, водоймище). — *Річ ка вийшла з берегів і затопила всі луги, пасовища.* (З журн.) 2. *перен.* Перевершувати міру усталеного.— */ знову задзвеніли бокали, бризнуло святковим салютом шампанське. Лунала музика. Весілля вихо дило з берегів.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.)

Входити в[свої] береги *див.* колія. Держатися (триматися) свого берега. Займатися своєю справою, дотримуватися звичного.— *Усяк до чого небудь вдався. Той робить те, другий — друге; Всяк свого б берега й держався...* (Я. Глібов. Шпак.)

Пускатися/пуститися берега. Розбецуватися, робити по-своєму. — *А Максим — як ногу вломив... Зов сім пустився берега: що дома не зарве, — зараз у шикок!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як

БЕБЕХИ

ясла повні?) • Берег не завжди означав землю безпосередньо біля річки, а й територію, що лежала далеко від берега й заселену людьми. Тут — тримайся своєї землі, своїх звичаїв і т. ін.

БИК: бикам хвості крутити *див. віл.*

Брати/взяти бика (вола) за роги. Діяти рішуче, починаючи з головного.— *Він [Хуржик] трохі помовчав, збираючись з думками, а потім, вирішивши, що найпростіший шлях — брати вола за роги, пішов навпростець...* (В. Малик. Чумацький Шлях.) • Вважається калькою з фр. *prendre le taureau par les cornes* (брати бика за роги).

БИЛИНА: як билина [в полі], *нарпоет.*, з сл. *одна, сама* і т. ін. Зовсім одинока людина.— *За на цих часів не можна жити пооди ною, як билина в полі.* (З. Тулуб. Людолови.) • Билина звичайно є символом самотності.

БІБ: гадати (ворожити) на бобах. Висловлювати безпідставні міркування.— *Бо й справді, що скажеш? І далі гадати на бобах, куди йде мо?* (З журн.) • Від давнього звичаю ворожити на бобах (залежно від того, як упали зерна, тлумачити подальшу долю тощо).

Задати (дати, виспати) бобу кому. Побити.— *Я йому такого бобу дам, що третього вулицю обходи тиме її ворота.* (М. Івасюк. Серце не камінь.)
С и н о н і м и : нам'яти боки; задати перцю.

На бобах, з сл. *лишати, за лишати, зоставитися* і т. ін. Ні з чим.— *А що в мене? Ти ж знаси — аафтс коли був?. На бобах ми...* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.)

Розводити боби (на бобах). Вести пусту розмову.— *Цей вираз — «розводити на бобах» означає пус топорозно балаканину. Та колись він означав ворожіння. Розкидаючи жменьку горошин чи квасолин, во розжити, залежно від того, як «упали» зерна, намагалися пророкувати майбутнє.* (П. Утевська. Невмирущі знаки.) • *Див.* гадати на бобах.

БІЙ: давати/дати бій кому і б/д. Вступати в рішучу боротьбу з ким-, чим-небудь.— *Ще рано скла дати руки! На семінарі ми дамо опонентам бій.* (З журн.)
С и н о н і м и : давати по руках; давати відсіч.

БІК: аж за боки (за живіт) хапатися (братися). Дуже сміятися, реготатися.— *А вразкий запорожець аж за боки береться,*

регочучи. (П. Куліш. Чорна рада.)
С и н о н і м и : лягати від реготу; рачки лазити.

Вилізти / вилазити боком кому і б/д. Погано кінчитися для когось.— *А про те вате хахайнуван ня я знаю. Знаю... Воно тобі ще боком вилізе.* (О. Копиленко. Народжується місто.)

Зворотний (інший, другий) бік медалі. Протилежне чому-небудь (перев. негативне).— *Літо приносит не тільки тепло. Воно сушить землю на корж. І це зворотний бік медалі.* (З газ.) • Калька з фр. *le revers* сіє тесіаііе. На звороті медалі чеканщики звичайно обробляють поверхню не так старанно, як на лицевій.

На всі боки. 1. з сл. *ляяти, хвалити* і т. ін. Дуже, сильно.— *МО лодії знов почали вихвалювать Вар ку на всі боки.* (І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря.) 2. Як заманеться.— *І виніс же дідько бабу на великий тракт [тракт] з вікном в руках! Повертає та й повертає те вікно на всі боки, мов цяцьку, ніби грається ним...* (І. Нечуй-Левицький. Живцем поховані.)

На [всі] чотири боки (сторони). 1. Куди завгодно, будь-куди (перев. з невдоволенням).— *Йому дали чин придворного уставищика і відпустили на всі чотири сторони. Не за тримували.* (В. Чумак. Бране поле.) 2. Уживається, коли проганяють або відпускають з невдоволенням.— *Йди собі до бісової матері на всі чотири сторони.* (М. Далекій. По о живу і мертву в о д у.)
С и н о н і м : до біса. 3. Звідусіль, у всіх місцях, навкруги.— *Козаки встигли огородитися возами, серед табору гармати поставили і на всі чотири боки громилі пана гетьмана.* (І. Ле. Наливайко.)

Під боком. Поруч, зовсім близько.— *Хто живе там під боком у заводу, той білого снігу не ба чить, — егомонить дядько Я гор.* (О. Гончар. Собор.)

Полатати / латати боки. Побити когось.— *Шкода, шкода! Козацтво тепер стоятьме усі в одно, полатають нам боки, та з тим і додо му вернемось.* (П. Куліш. Чорна рада.)
С и н о н і м и : облатати ребра; дати чбсу.

БІЛЕТ: вовчий білет (квиток). Документ, що свідчить про неблаго-надійність його власника.— *Тільки й мас [Слька] від своїх Вовчугів вовчий білет, та й той написаний, усний.* (О.

БЕБЕХИ

Гончар. Собор.) • В основі виразу символічне значення слова вовчий — «нелюдський», «несправжній», «фальшивий* і т. ін.

БІЛКА: крутитися як білка в колесі. Бути постійно заклопотаним. — *Крутишся — як білка в колесі. Бібліотека платить мало, та й навару там — хіба що порох на книжках.* (С. Гуцало. Нова модель машини.) Синоніми: вертїтися як муха в окропі. • Первісно про білку, посаджену в ня. — *Йому [Гнатіві] не вгодиш: переступиш — зле, недоступиш — зле; все бісом дивиться!* (М. Коцюбинський. На віру.) Синоніми: дивитися зашморгом; дерти косяка.

БІСЕР: метати (розкидати і т. ін.) бісер (пєрли) свиням (перед свиньми). Марно говорити тому, хто не може чи не хоче розуміти того, що йому кажуть. — *Коли ти маєш Перли. То й розум май! І не ред Свинями не розсилай.* (Л. Глібов. Перли і Свині.) • З Євангелія (Матф., 7,6).

БІСИК: пускати / пусити бісик и (гедзики) [очіма] кому, на кого. Кокетуючи, поглядати на кого; загравати. — *Вже сніговий [юзват на половину. Відро на голові — навко сьака, Та оком, що позначила вуг лина. Весні принадні бісики пуска.* (В. Малишко. Аквапель.) Синоніми: стріляти очима; кидати гедза.

БЛЕКОТА: [як] блекоти (наївся), *зневажл.* Хто-небудь поводитьсь нерозумно, дивно. — *Ну, а за десятий сніп підете жати? — питає у дівчат та жінки спітнілий еко пом... — Не підемо... Не підемо'...*

Чи ви блекоти об'їлися? Чи хто підмінив вас? (А. Шиян. Мар'яна.) Синоніми: не всі вдома; нема клепки.

БЛИСКАВКА: метати громи і блискавки див. грім.

БОГ: віддати / віддавати Богу (Богові) душу. Померти. — *Мабуть, це вже м о я за мною приходять... Так казала Оршика вчора, а до світа — й Богу душу оддала.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) Синоніми: піти в землю; відкинути ноги.

Вхопіти (впіймати, взяти і т. ін.) Бога за бороду. Досягти чогось незвичайного, вимріяного. — *Ви ліпила з пластиліну дві якихось фігурки і думає, ніби вже Бога за бороду вхопила.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

колесо-клітку: вона весь час крутить його, але не просувається вперед.

БІЛЬМО: [як] [те] більмо на (в) оці. Перешкода, завада. — *Захар Драч був вільним козаком, а козаки ніколи не корчилися панові,., і тому Драчів хутір для Шеньковського був як більмо на оці.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.)

БІС: біс попував див. лихий.

Дивитися бісом на кого, що і б/д. Виявляти велике незадоволен-

Мати Бога в серці (в животі), *заст.* Бути милосердним, добрим, справедливим. — *Але ж, пане будов ничий [будівничий], майте Бога в серці! Що я вам винен?* (І. Франко. Борислав сміється.) Синоніми: мати серце; мати м'яке серце. Антоніми: не мати Бога в душі; мати кам'яне серце.

Ні Богу свічка, ні чортові кочерга (коцюба і т. ін.) Нічим не примітна людина. — *Я білоручка: ні панянка, ні мужичка, ні Богу свічка, ні чортові кочерга.* (М. Кропивницький. Олеся.) Синоніми: ні се ні те; ні риба ні м'ясо. • Кочерга — тут «палка», «корінь»; коцюр-га «палка» (Словник Грінченка.); головешка. Добро протиставляється злу, свічка для Бога; головешка (що чадить) — для чорта.

Піти до Бога див. могила.

У Бога теля з'їсти. Провинитися. — *В один із своїх виходів Спар так, заглядівши... Духновича, був щиро цим здивований: — І ти тут? — А що ж, як я: в Бога теля з'їв?* (О. Гончар. Людина і зброя.)

Як у Бога за дверима (за дверми), перев. з сл. *жити, сидіти* і т. ін. Безпечно, безтурботно, привільно. -/ *Лис Микита, зробившись царем, жив собі, як у Бога за дверима.* (І. Франко. Фарбований Лис.) Синоніми: як у Христа за пазухою; як у батька за пазухою. Антоніми: як горох при дорозі.

БОРОДА: вхопити Бога за бороду див. Бог.

БОРТ: викидати / викинути за борт кого, що. Відмовлятися від кого-, чого-небудь як від непридатного, непотрібного. — *Ми повинні рішуче порвати зі старими традиціями, викинути за борт всі буржуазні засади...* (А. Дімаров. І будуть люди.)

БОЧКА: влііти в бочку меду (в мед) ложку дьогтю. Зіпсувати що-небудь

незначною дрібницею. — *Та расенко наприкінці влив у бочку меду й ложку дьогтю: — А чи мав підліток злий умисел?* (З газ.)

Котити / покотити бочку на кого.

Наговорювати, безпідставно звинувачувати когось у чомусь. — *На чальшик управління котив на нього го, Грека, бочку. Це спочатку зди вувало Василя Федоровича, а далі обурило.* (Ю. Мушкетик.) С и н о н і м и :

кидати болотом; обкидати брудом.

Як з [порожньої] бочки. 1. з сл. *говорити, гудіти* і т. ін. Дуже гучно, голосно. — *Дзвін гудів як з боч ки — мабуть, на дои^а.* (З журн.) 2. з сл. *лити, іти* і т. ін. Дуже сильно, потоками (про дощ). — *Дощ лє як з бочки, мабуть, дєсь Бог чопок за губив та и нічим заткнуть.* (Укр. присл. та прик.)

БРАТ: наш брат. Подібний до нас; однодумець. — *Давно не битий пан не знає, як воно болить. І з нашого брата шкуру залобки дере.* (І. Ле. Наливайко.)

БРЕХНЯ: точити (справляти) брехні. Вести пусті, беззмістовні розмови, марнуючи час. — *Годі тобі брехні справлять. Вставай та в печі розтоплой.* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) С и н о н і-м и: байки розповідати; правити теревені.

БРОВА: і бровою не вести *див.*

вус.

БУБОН: голий як бубон (як турецький святий). Дуже бідний. — *Та й де б він [подарунок] узаяєся, коли самі були голі мов бубни.* (В. Малик. Чорний вершник.) С и н о н і-м и: бідний як церковна миша; бідний як мак начетверо.

Як зайцеві бубон *див.* заєць.

БУВАЛЕЦЬ: бувати / побувати в бувальцях. 1. Багато бачити, зазнавати в житті. — [Цокуль:] *Пос тій бо^і От біда... Бу в я в бувальцях, а такого ще не траплялось.* (І. Кар-пенко-Карий. Наймичка.) С и н о н і м и : купшувати, почому ківш лиха; бувати на возі і під возом. 2. Мати непривабливий вигляд. — *Сі рий простенький костюм, що вже й до цього бу вав у бувальцях, зовсім зім'явся на дідовому возі, вицвіла сатинова сорочка припала пилкоюю.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

БУКСИР: брати / взяти на буксир кого, що. Допомогати кому-не-будь досягати кращих успіхів. — *А ти... ти прибігла мерцій глянути, як я відстала? Щоб узяти мене на буксир** (О. Донченко. Золота медаль.)

БУЛЬБАШКА: мильна бульбашка. Щось ненадійне, несправжнє і т. ін. — *Виходить, по-багає вому, що ти випадково сидиш на культурі, що всі зусилля твої — мильні бульбашки?* (О. Гончар. Собор.)

БУРЯК: наздогад (наздогад) буряків [щоб дали капусти], перев.

з сл. *говорити, сказати* і т. ін. — *Я й слова такого про гетьмана не казав'.* — *Не прямо. Цього ще не хватало! Натяком. Наздогад буряків, як то кажуть.* (А. Головка. Артем Гармаш.)

БУТИ: був та загуб (поплив, сплив і т. ін.). Зник, не стало. — *У мене, брат, родичів не густо. Були, та загули.* (І. Микитенко. Кадри.)

БУХАНЕЦЬ: годувати буханцями *див.* бебехи.

В

ВА-БАНК: іти / піти ва-банк. Діяти, ризикуючи всім. — *Не міг же я сказати, що в Дмпірушки послали мого друга, і пішов ва банк: — Там проживає моя наречена!* (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м и: пан або пропав. • Фр. уа Ваі^ане — іде банк. Из мовлення картярів. Гравець ставить на карту все, що є в банку.

ВАГА: на вагу золота. 1. Надзвичайно цінний, значимий. — *Та чи ж ви єдиний клопіт у нас. Вистачає! Кожен козак і*

в місті на вагу золота. (А. Головка. Артем Гармаш.) С и н о н і м и : ціни немає. 2. з дієсл. Дуже дорого, високо. — *Пшла війна, військові льотчики цінилися на вагу золота, бо не так легко й не так скоро можна навчити людину літати.* (І. Гребе-нюк. Повітряний міст.) • Первісно вираз розуміли буквально: на одну з шальок терезів клали стільки золота, щоб урівноважити його з якимось предметом (так продавали навіть людей).

ВАЛІ: дев'ятий вал. Найбурхливіший вияв, найбільше піднесення, злет чого-небудь. — *Допоки ми жи ві, хай кожна мить в серця летить дев'ятим валом...* (Н. Поклад. Колір грудня.)

ВАЛІТИ: валом валити/ повалити. Іти чи їхати у великій кількості (про людей). — *Треба, щоб народ валом повалив до нашої кринички з образами, з корогвами, з хрестами...* (М. Стельмах. Велика рідня.)
Синоніми: плавом плитви; хмарою сунути.

ВАРЕНИК: як вареник у маслі, перев. з сл. *жити, бути* і т. ін. Дуже добре, безтурботно. — *Пла вас, як вареник у маслі.* — (М. Но-мис.)
Синоніми: як сир у маслі; як бобер у салі.

ВДЕНЬ: і вдень і вночі. Постійно, завжди. — *Думала [Тетяна] про нього [Олега] і вдень і вночі, ревниво ховала від рідних його по хопліві листівки і майже щодня писала йому у Полтаву, в медичне училище, довжелезні листи.* (А. Ді-маров. І будуть люди.)
Синонім: з ранку до вечора.

ВДОВА: солом'яна вдова, *жарт*. Жінка, яка тимчасово залишилась без чоловіка або не живе з ним. — *Мені набридло бути солом'яною вдовою... Яка перспектива? Чекаєти, поки тобі остогиднуть ті досліди?* (М. Олійник. Зерна.)

ВЕДМІДЬ: ведмідь (віл і т. ін.) на вухо (на вуха) наступив (настоптав і т. ін.) кому. Хто-небудь зовсім не має музичного слуху.— *Забаг, щоб перепросив його, а я теж за твоя, і тепер у дзвони калатає Милентій, якому ведмідь на вухо наступив.* (М. Стельмах. Чотири броди.)

ВИЛЯСКИ

нітницю таку тобі розкаже, Що й груші на вербі ростуть' (Л. Глібов. Мандрівка.)
Синонім: сім мішків гречаної вовни.

ВЕРСТА: за сім верст киселю їсти. Витрачати багато зусиль на справу, яка не має суттєвого значення. — *Чи ж добре — за сім верст киселю їсти, щоб узнати відоме.* (З газ.)

ВЕРСТВА: верства келебердян-ська (спирятинська, чугуївська), *жарт., зневажл.* Дуже висока людина.— *Ану, прилізь!* —

ВЕЛИКДЕНЬ: на рахманський Великдень. Дуже довго; ніколи. — *На Юра-Івана, на рахманський Великдень.* (М. Номис.)
Синоніми: як хан долізе до Криму; на Миколи та ніколи. • Із міфу про святих блаженних людей «брахманів» чи «рахманів» і справедливу країну на сході сонця; зафіксоване вже в «Повісті временних літ». Країна рахманів вільна, у ній немає ворожнечі, соціальної несправедливості. Деінде на Великдень пускали по річці шкаралупу пасхальних яєць у надії, що вони припливуть до рахманів і ті визнають, що наступила Пасха.

Як на Великдень, з сл. *наря дітисся, вдягнутися* і т. ін. Дуже, пишно.— *Вечір за вечором проси джували вони з Гафійкою у прибраній, як на Великдень, хаті, в чистій одежі, немов чекали дорогого гостя...* (М. Коцюбинський. Fata morgana.)
Синоніми: як на весілля; як на свято.

ВЕЛОСИПЕД: винаходити / винайти велосипед. Займатися пошуками того, що вже давно відоме.— *Хочеш заново винайти велосипед? Це все кустарщина і самодіяль ність!* — *впевнено відрубав Хво ростенко.* (М. Стельмах, Дума про тебе.)

ВЕРБА: золоті верби ростуть де і б/д. Виходить що-небудь пусте, неадапне. — *Додому зараз' На себе нарікай, як у тебе спина від ременя цемітиме. Де не підеш — то за тобою золоті верби ростуть...* (М. Понеділок. Дорослий.)

На вербі груші [ростуть], з сл. *наговорити, набалакати* і т. ін. Нісенітниця, дурниця.— *Шпак нісе*

Турн одві чає, — Келебердянська верста! (І. Котляревський. Енеїда.)
Синоніми: великий до неба; саженного зросту. Антонім: від горшка два (три) вершка. • В основі виразу лежить поняття міри шляху; це пов'язано з тим, що верстви в різних місцях були неоднаковими.

ВЕРШОК: від горшка два вершка *див.* горщик.

ВЕСІЛЛЯ: золоте весілля. П'ятдесятилітній ювілей подружнього життя.— *Для людини, що відзна чила золоте*

весілля, сватання зда сться давнім давнім сном. (З журн.)

ВЕСЬ: не всі вдома (дома) у кого. Хто-небудь дурний, недоумкуватий.— *Ну, та то вже, мабуть, якийсь виродок з їхнього стану, са мі ж бо про неї кажуть, що не всі дома.* (Дніпрова Чайка. Уночі.) С и н о н і м и: м и: нема кебѣги; розсохли-ся кліпки.

Всім по сім. Порівну, щоб усі були задоволені.— *От скоро почне голота землю ділити... Ха-ха! Нащо багатьом стільки землі? Щоб, значить, ну сім по сім»...* Ха-ха'.. (М. Коцюбинський. Гата могола.)

ВЕЧІР: аби день до вечора *див.* день.

ВЗДОВЖ: вздовж (вдовж) і впоперек. 1. У всіх напрямках, скрізь. —

Управитель уже трьох огирів заганяв, два повіти вздовж і впоперек з'їздив... (М. Стельмах. Хліб і сіль.) 2. Детально, до найменших дрібниць.— *Ну, кажи, Опанасе, що ти пригадає? — Нічогосінько! Думає і вдовж, і впоперек — нічого не виходить. Треба з кимсь порадитись.* (О. Кониський. І ми — люди.)

ВЗУТИСЯ: не в ті взувся, з не важл. Уживається при запереченні чіх-небудь намагань здійснити щось; нічого не вийде.— [*Ліхта ренко:*] *Я взяв. Та не докажеш, не в ті взувся.* (І. Карпенко-Карий. Халяїн.) • Очевидно, від часів, коли чоботи свідчили про певний соціальний стан, заможність людини.

ВИДАННЯ: на виданні (на відданні). У віці, коли можна «видатися», виходити заміж (про дівчину).— *Таке було мишастеньке, пикате, а от дивися — вже на ви дан ні.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.) С и н о н і м : на порі.

ВИДИМО: видимо і невидимо; видимо-невидимо. Дуже багато. — *А в лісах тих розвелоса багато вся ког звіра, птаства видимо-невиди мо.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м и: хоч греблю гати; як цвіту в городі.

ВИКРУТИТИ: хоч викрути. Дуже мокрий.— *Тільки заіхав, диви сь, уже й кінець загіңці, знову по вертай. За півгодини сорочку хоч викрути.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.) С и н о н і м и: як хлюп; рубця сухого немає.

ВИЛА: вилами [по воді] писано (написано). Невідомо, як буде.— *Квартиру*

вам однаково дали б,— завважив Байдачний...— Е, це ще вилами по воді писано... (О. Лук'я-ненко. Меморіальна дошка.) С и н о н і м и: баба надвоє врожила; як сказати. • Метафора. Первісно все, що написано вилами по воді, не залишає слідів, стає непомітним, «непевним».

ВИЛЯСКИ: аж виляски пішли/ йшли (йдуть). Дуже сильно, з лунким звуком.— *І граю на баяні, і гопака ріжу, і долонею по колінах поплескую. Аж виляски йдуть.* (В. Кучер. Голод.)

ВИРВА: у три вирви, перев. з сл. *знити, витурити* і т. ін., *фам.* Грубо проганяти кого-небудь.— *Хай ідуть геть під три чорти. Женіть їх із хутора в три вирви.* (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и: у три шії; у шию.

ВИТРИШКИ: купувати (Сісти) витрішки (витрішків). Без мети, нічого не роблячи, роздивлятися щось. — *А за ділом же вони й вийшли? А як же? Витрішків купувати, та щоб чи не пожартують парубки з ними. Вже звісна дівчача натура, хоч у панстві, хоч у музицтві.* (Г. Квіт-ка-Основ'яненко. Салдацький патрет.) С и н о н і м и: продавати витрішки; торгувати витрішками. • Каламбурне обігрування слова витрічатися — «широко розкривати очі».

ВИХІД: входи і виходи *див.* вхід.

ВИШКВАРКА: масляні (позаторішні) вишкварки. Що-небудь незначне, не варте уваги; дрібниця, ніщо. — *Та годі вам гризтись за масляні вишкварки!* (І. Тобілевич. Безталанна.)

ВІДБАВЛЯТИ: хоч відбавляй. Дуже багато.— *Танцюристів і спі ваків у Браному полі хоч відбавляй.* (В. Чумак. Бране поле.) С и н о н і м и: по горло; по зав'язку.

ВІДБІЙ: нема (немає, не було) відбою (одбою) від кого, чого. Надто багато тих, хто чогось домагається.— *Хорошіємо, Таню? Від наре чених, мабуть, вже й одбою не має?..* (А. Дімаров. І будуть люди.)

ВІДДАННЯ: на відданні *див.* видання.

ВІДРІЗАТИ: як відрізало. Припинилось відразу, раптово.— *Кож ного разу на Новий рік один одного листівками поздолювали. А як ста ли вони народними*

художника ми, лауреатами — ніби відрізало.
(І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ВІДРО: як з відра, з сл. *лити, іти* і т. ін. Дуже сильно, потоками (про дощ).— *В листопаді почалися дощі. Вони лили як з відра, або з самого ранку сипала дрібненька мжичка.* (П. Кононенко. Гостра Могила.)
Синоніми: як з бочки; як з коновки.

ВІДЬМА: конотопська відьма. Зла жінка.— *Десна, здається, плохенька з виду, а вдачею — конотопська відьма, ха-ха.* (С. Гуцало. Тече ріка.)

ВІЖКА: віжка під хвіст попала *див.* вожжина.

Попускати / попустити віжки (поводи, попруги). Послабловати вимоги, керівництво.— *Мартин не попускав віжок і з часом домієся свого: всі козаки слухались його й розуміли з післова.* (В. Кулаковський. Мартин Пушкар.)

ВІЗ : Великий Віз. Народна назва суз'яр'я Великої Ведмедиці.— *Ве ликий Віз уже перекинуєсь (на до світок), от-от торкнеться дих лом землі.* (М. Олійник. За красою.)
Синоніми: Чумацький Віз; Велика Ведмедиця. • Сім найяскравіших зірок суз'яр'я Великої Ведмедиці своєю конфігурацією нагадують віз.

Докладати / докласти воза кому, *заст., ірон.* Бити кого-небудь.— *Якби я свою [жінку] підстеріг в чім, тут би їй і доклав воза.* (І. Кот-ляревський. Москаль-чарівник.)

Синоніми: давати бобу; давати духопелів.

[П] на воза (на віз) не забереш (не складеш). Дуже багато.— *Скільки ж ви записали пісень у нього? — На віз не складеш.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)
Синоніми: до біса; хоч греблю гати.

Тягти (тягнути) воза (віз). Виконувати певний вид роботи, працювати в певній галузі.— *С, звісна річ, в інституті люди обдаровані, їм під силу будь яке складне завдання, і вони, власне, тягнуть весь віз.* (В. Попов. І це називають буднями...)
Синоніми: тягти лямку.

Чумацький Віз. Народна назва суз'яр'я Великої Ведмедиці. — *Смачно пахне димком і картоплею, І*

Терновий **вінець див.** вінок.

ВІНИК: до нових (зелених, третіх, сьомих) вінників, з сл. *пам'ятб-ти, не забувти* і т. ін. Дуже довго, тривалий період; надовго.— *Даймо йому доброї прочуханки, щоб пам'ятав до нових вінників, — загукали бурлаки.* (І. Нечуй-Левицький. Микола Джеря.) • Власне, до того часу, коли виростуть нові (зелені) вінники. Оскільки вінником (зв'язаним пучком прутів) нерідко «виховували», вираз став до розряду «народних методів виховання» й звичайно вживається в поєднанні з дієсловами із значенням «пам'ятати».

ВІНОК: терновий вінок (**вінець**). Символ мучеництва; муки, страждання.— *В житті бувають не ли те лаври... бувають і тернові вінки.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)
Антонім: лавровий вінок. • Вислів з Євангелія (Матф., 27, 29—30): воїни намісника Іудеї Пілата перед тим як розп'яти Христа, поклали йому на голову вінок із тернини й насміхалися з нього.

Як у вінку *див.* віночок.

ВІНОЧОК: як у віночку (у вінку). Затишно, чисто, охайно, дуже гарно.— *В хаті у Меланії було як у віночку: тіньво, зелено, чисто.* (О. Гончар. Сосяшники.)

ВІРА: вірою і правдою, перев. з сл. *служити*. 1. З усею відданістю; широ, віддано (про істоти). — *Не хай ясна пані візьме мене до себе за покоївку, я служитиму пані вірою й правдою...* (М. Старицький. Карме люк.) 2. Надійно, довго (про предмети).— *Сумка вірою й прав дою служила мені всі ці роки і була добрим, надійним товаришем.* (А. Дімаров. На коні й під конем.)

На віру, перев. з сл. *жити, си діти*. Без офіційного оформлення шлюбу.— *Шось ти, Гнате, ешту паши на позаний шлях... Свою жінку прогнав од себе, зішшовся з другою без шлюбу, а це гріх, святе письмо забороняє жити на віру.* (М. Коцюбинський. На віру.)
Синоніми: на совість; за домовленістю.

ВІРЬОВКА: вити віршовки (линви) з кого. Підпорядковувати кого-небудь собі.— *З кого можна було б і віршовки вити, а на Хомі Хомовичу не поїздиш, як і на їзаску.* (С. Гуцало. Позичений чоловік...)
Синоніми: варити воду; сукати мотузки.

ВІСК: вилити з воску [талан] долю, *заст.* Ворожити.— / *ворожка ворожила, Пристрій замовляла, Талан долю за три шаги з воску виливала.* (Т. Шевченко. Сліпий.) • Від давнього способу ворожити на воскові: для цього розтопленим його лили у воду й за тими «фігурами», що виливалися, пророчили майбутнє. Виливали також з олова, з яйця.

ВІТЕР: валитися від вітру. Бути знесиленим, слабим.— *Прокіп блі дий, аж зчорнілий, од вітру валить ся та все вилежеться».* (М. Коцюбинський. *Гата моргана*.) Синоніми: як з хреста знятий; тільки тінь зосталася. Антоніми: кров з молоком.

Вітер у голові (грає, свище і т. ін.) у кого, чий. Хто-небудь легковажний, несерйозний.— *Ти ж у мене виріс під стелі, а в голові ще вітер віє.* (Ю. Збанацький.

Таємниця Соколиного бору.) Синоніми: горобці цвірінкають у голові.

Вітер у **кипнях** свистить (гуде, гуляє і т. ін.). Немає грошей; хтось бідний.— *Але ж тато не схожий на того противного дякона. Хоч у кипені вітер гуляє, та почуває себе лодиною.* (Ю. Хорунжий. Чуеш, брате мій.) Синоніми: порожня **кипня**; копійки нема за душею. Антоніми: повна **кипня**; набитий гаманець.

Звідки (звідкіль, відкіль) вітер віє (дме). 1. Від кого йде, кому належить думка; чий вплив.— *Глаш ка зрозуміла, звідки дме вітер.* (З. Тулуб. Людолови.) 2. Від кого чи звідки слід чекати чого-небудь, на що треба орієнтуватися.— *Ананя люди*

ВОВК

звали то гешефтарем, то слизько-язиким, бо язик і мозок його зав жди безпомилково повертали туди, звідки віє вітер. (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Кидати слова на вітер *див.* слово.

На [всі] чотири вітри, перев. з сл. *ити, забиртисся* і т. ін. Куди завгодно, куди захочеться.— *Скли кав би тепер своїх полчан тисяч двадцять, як не більше, і розігнав би оцю тінню на чотири вітри, на локину потяв би.* (Б. Лепкий. Крутиж.) Синоніми: на всі чотири сторони; куди очі дивляться.

Підбитий (підшитий) вітром. Старий, виношений (про одяг).— *Хто в кожусі доброму, а в кого свита вітром підбита...* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) Синоніми: на риб'ячому хутрі.

Піти (збігти і т. ін.) за вітром (по вітру, за водою). Пропасти, зникнути, нерационально кимсь використовуючись; минути.— *Пішло за вітром весілля, хай і вона їде за вітром...* (М. Стельмах. Дума про тебе.) Синоніми: канути в Лету; піти з димом.

Пускати (кидати і т. ін.) / пустити (кинути і т. ін.) на вітер. 1. з сл. *зрбиш, заробіток, добрб.* Легковажно, марно витрачати.— *Гро ші — то велика річ... А заробляти на те, щоби пускати на вітер, — то дуже дурна робота.* (І. Франко. Ріпник.)

Синоніми: мести від воріт. Антоніми: мести до воріт. 2. з сл. *слова.* Говорити даремно.— *Батька ж любила сильніше, знала, що даремно не кине слів на вітер...* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Пустити з вітром *див.* дим.

Тримати ніс за вітром *див.* ніс.

Шукати (ловити) / пошукати (зловити) вітра в полі. Не можна знайти кого-небудь.— *Ви коли їде те? — Та... в обід. А ви? — А ми надвечір. Візьмемо по коневі — і шукай вітра в полі.* (З. Тулуб. Людолови.)

Як вітром здуло кого, що, *безос.* Хтось (або щось) несподівано або безслідно зник (зникло).— *Л осичку в одну мить мов вітром здуло, галопом промчалась через подвір'я, сховалась у хліві.* (Ю. Збанацький. Кують зозулі.) Синоніми: як водою вмילו; як лиз злизав.

Яким вітром. Для вираження доброзичливого здивування, радості з нагоди несподіваного прибуття кого-небудь.— *Яким вітром, Василю? — не зважав на нього Кришук. — Хоч би подзвонив, написав.* (М. Олійник. Зерна.)

ВІТЕРЕЦЬ: з вітерцем. Дуже швидко.— *А приїдже товариство запросило Єську по Дніпру прогулятися з вітерцем.* (О. Гончар. Собор.)

С и н о н і м и : з вітром навзаводи; на повних парусах.

ВОВК: вовки виють (вили, витимуть). Про забур'янене поле, город і т. ін.— *Агроном доводить, що не можна сіяти по стерні дівід ським способом... Інакше за кілька років розведемо стільки бур'янів, що в них вовки витимуть.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

І вовки ситі, і кози цілі. Ніхто не зазнав збитків.— *У Крима глад ко все в артілі — й вовки, бач, ситі, й кози цілі...* (С. Караванський. Війна слівес.)
С и н о н і м : і кози ситі, і сіно ціле.

Морський вовк. Досвідчений моряк.— *Нам головне — до моря добратися. А там на корабель юн гам и влаштуємось, куди хоч попли вемо, справжніми морськими вовками станемо.* (Ю. Збанацький. Курілові острови.)

Не бачити смаленого вовка. Не бути досвідченим, не зазнавати випробувань у житті.— *А ті он, у свитках?.. Вони ж, як то кажуть, ще смаленого вовка не бачили. Спи са до ладу тримати не вміють.* (В. Кулаковський. Северин Наливайко.)

Стріляний вовк *див.* горобець. Хоч вовків (собак) гони (ганяй).

1. Дуже холодно.— *Коли ти розум ний, то... краще побідкайся: «Та на п'яв куріччик, холодно взимку, хоч собак ганяй».* (Григор Тютюнник. У Кравчини обідають.)
С и н о н і м и : і собаку не вдержити; ні хуху ні духу. 2. тільки з сл. *вовк*. Дуже, сильно (заросло).— / *тепер на запустілих садибах вигнало такі бу р'яни, що хоч вовків ганяй.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Хоч вовком вий. Для вираження безвихідного, скрутного становища, відчаю, досади.— *На узбіччі дороги, спиною обершись об стов бур, роззираєсь я на осінню Яблу нівку, вродливу, мов молодиця упов ні літ, і така мене брала досада, хоч вовком вий, хоч скачи гопки, хоч на небо дерися* (Є. Гуцало. Позичений чоловік.)
С и н о н і м и : хоч лягай та помирай; хоч гвалт кричи.

Хоч вовк траву їж. Байдуже.— *Кожен потихеньку кось перебере ться на той бік — і добре! А після мене, мовляв, хоч вовк траву їж!* (В. Малюк. Чумацький Шлях.)
С и н о н і м : хоч трава не росте.

ВОВНА: три мішки гречаної вовни *див.* мішок.

ВОГНИЩЕ: домашнє (родиннє, сімейнє) вогнище. Своя оселя, родина, сім'я.— *Ставиши під сухими дубами, обернулась на своє родиннє вогнище, яке пригасло ось такої прикрашеної в цвіт і цебет врод ливої весни.* (Є. Гуцало. Через вишневу гору.) • Вогнище здавна було символом дому, рідних порогів, родини, рідних кр.' в.

ВОГОНЬ: в вогі > ь і [в] воду, пе-рев. з сл. *іти, піти* т. ін. Готовий на будь-який самовідданий вчинок; на все.— *Ситі гості напідпитку ладні були кинутися в огонь і воду за ласкаву посмішку Потоцького.* (З. Тулуб. Людолови.) • Так метафорично позначаються дві найбільші небезпеки для людини.

Вогнем (полум'ям) дихати на кого і б/д. Мати злість на кого-небудь, виявляти вороже ставлення до когось.— *Так ні, усе сичить, і сичить, і вогнем дихає на нас.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.)
С и н о н і м и : дивитися чортом; дивитися вовком.

Вогнём (огнём) і мечем, книжн. Нещадно, з жорстокістю.— *Повер немо [хлопів] огнем і мечем, пане канцлер' — вигукнув Єремія Виш невецький і вибіг на трибуну.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.)

Гра з вогнём *див.* гра.

Гратися (грати, бавитися) з вогнём. Поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки.— *Мага за ник спокійно сказав: «Не грай, Оксано, з вогнем, бо ти, здається, й досі не знаєш, що таке життя».* (М. Стельмах. Чотири броди.)

З вогню [та] в полум'я. З однієї неприємності в іншу, ще гіршу.— *Випаде ж людині така доля — віч но стрибати з вогню та в полум'я. Правда, досі Андрієві щастило.* (Я. Стецюк. Гонта.)
С и н о н і м и : з дощу та під ринву; із жару в полум'я.

Між двох вогнів, з сл. *бути, потрапити, опинитися* і т. ін.— *Я завжди був між двох вогнів. Між двох терпів, між двох горів.* (М. Но-човний. Вогні.)
С и н о н і м : між Сцїллою та

Харідою. • Метафоричне перенесення значення небезпеки з обох боків.

Підливати масла у вогонь *див.* масло.

Пройті [крізь] вогонь і воду [і мідні труби] (перев. у формі минул. часу). Зазнати всіляких випробувань, виявитися мужнім, спиритним. — *На віть він, Пушкарьов, що пройшов, як говориться, крізь огонь, воду і мідні труби, не зміг би... заре бити собі на прожиток.* (Ф. Бурлака. Напередодні.) С и н о н і м и : пройти крізь сито і решето; бувати в бувальцях. • Первісно — пройти через дві найбільші небезпеки, які уособлювали вогонь і вода. Частина і мідні труби пізнішого походження й, мабуть, означає випробування славою.

Пустити [з] вогнем *див.* дим.

Як вогню, з сл. *боятися, сте ретійся.* Дуже сильно. — *Бо для нього [редактора], як в меню локишина найгірка,— Так в газеті, як вогню, він боявся вірша.* (Д. Білоус. Редактор і поезія.)

ВОДА: багато (чимало і т. ін.) води сплиб (сплигло, уплигло, утекло, вибігло). Минуло багато часу; сталися значні зміни.— *Чимало во ди утекло в Дунаю з того часу.* (М. Коцюбинський. Дорогою ціною.)

Варити (виварювати) / виварити воду з кого, кому. Знущатися з кого-небудь, показуючи свої примхи.— *Підпара варив з челяді воду.* (М. Коцюбинський. Fata morgana.) С и н о н і м и : вимотувати душу; вити ливни.

В вогонь і воду *див.* вогонь.

Виводити / вивести на чисту воду кого, за що. Викривати чийсь непорядність, звинувачувати кого-небудь.— *А поки що люди виводять на чисту воду Салионових друзів, що думали прихараювати честь і славу.* (К. Гордієнко. Дівчина під яблунею.) С и н о н і м и : виводити на чисте; виводити на сухе. • Від гадання на воді (гідромантія). Такі ворожбити нібито могли побачити в чистій воді образ людини. Нерідко до такого способу ворожіння вдавалися й тоді, коли треба було узнати винного в чомусь, наприклад злодія.

Вилами по воді писано *див.* вила.

Виходити (вискакувати) / вийти (вискочити) сухим з води. Будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незаплямованим. — *Батьки новітньої орди Сухими ви йшли із води... А шеф: — Біда мені з татарами,— уникли гідного покарання.* (С. Караванський. Стиліст Микита Канахвета.) С и н о н і м : вискочити на сухе.

Втопити в ложці води *див.* ложка.

[І] вода не освятиться (відсвятиться) без кого. Ніщо не обійдеться без кого-небудь.— *Коли з'явилася тут Федоська, ніхто наче й не помітив. А взагалі, без неї в селі, як кажуть, вода не освятиться.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : паски не посвятаються.

[І] водою не розлити кого. Жити дружно.— *Я вірю Сашкові, а він мені. Нас і водою не розлієш.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м : не розлий вода. • Походить від звичаю розливати водою тварин (напр., кбків, собак, півнів), які б'ються.

І кінці в воду *див.* кінець.

Каламутити / скаламутити воду [в криниці] кому і б/д. Внести розлад, неспокій.— *Але Христия сказав ла, що цього робити не слід. Не треба знов каламутити воду.* (А. Головка. Артем Гармаш.) С и н о н і м : замутити воду.

Лити (гнати) воду на млин чий, кому, *зневажл.* Діяти на чю-не-будь користь, допомагати комусь.— *Це ж він так і казав: «У краціому випадку...» А в гіршому означає, що ми всі лємо воду не на той млин... (Н. Рибак. Солдати без мундирів.)*

Ловити рибу в каламутній воді *див.* риба.

Набирати / набрати води в рот. Уперто мовчати; нічого не говорити.— *Ви мовчали, набравши води в роти, а дядько у вашому гурті стояв на милицях, наче обламана брила.* (С. Гуцало. Княжа гора.) С и н о н і м и : рота не розкривати; тримати язик за зубами. А н т о н і м : рота не закривати.

На ясні зорі, на тихі води *див.* зоря.

Не розлий вода. Нерозлучні.— *Хлопці були дружні... Про них так і казали: «Не розлий вода».* (М. Біл-кун. Культурний

відпочинок.) С и н о н і м: [і] водою не розлити.

Ні за холодною воду. Нічого не 1. Дуже холодно.— *Коли ти розум ний, то... краще побідкайся: «Та на л'яв куріччик, холодно взимку, хоч собака ганяй».* (Григор Тютюнник. У Кравчини обідають.) С и н о н і м и: і собаку не **вдержиш**; ні хуху ні духу. 2. тільки з сл. **вовк**. Дуже, сильно (заросло).— */ тепер на за пустілих садибах вигнало такі бур'яни, що хоч вовків ганяй.* (І. Цю-па. Дзвони янтарного літа.)

Хоч вовком вий. Для вираження безвихідного, скрутного становища, відчаю, досади,— *На узбіччі дороги, спиною обершись об стов бур, роззираєсь я на осинню Яблу нівку, вродливу, мов молодиця упов ні літ, і така мене брала досада, хоч вовком вий, хоч скачи гопки, хоч на небо дерися'* (Є. Гуцало. Позичений чоловік.) С и н о н і м и: хоч лягай та помирай; хоч гвалт кричи.

Хоч вовк траву їж. Байдуже.— *Кожен потихеньку якось перебере ться на той бік — і добре' А після мене, мовляв, хоч вовк траву їж'* (В. Малик. Чумацький Шлях.) С и н о н і м: хоч трава не росте.

ВОВНА: три мішки гречаної вовни **див**. мішок.

ВОГНИЩЕ: домашнє (родинне, сімейне) вогнище. Своя оселя, родина, сім'я.— *Ставши під сухими дубами, обернулась на своє родинне вогнище, яке присало ось такої прикрашеної в цвіт і цебет врод ливої весни-*. (Є. Гуцало. Через вишневу гору.) • Вогнище здавна було символом дому, рідних порогів, родини, рідних кр; в.

ВОГОНЬ: в вогь ь і [в] воду, пе-рев. з сл. *іти, піти* т. ін. Готовий на будь-який самовідданий вчинок; на все.— *Ситі гості напідпитку ладні були кинутися в огонь і воду за ласкаву посмішку Потоцького.* (З. Тулуб. Людолови.) • Так метафорично позначаються дві найбільші небезпеки для людини.

Вогнём (полум'ям) дихати на кого і б/д. Мати злість на кого-небудь, виявляти вороже ставлення до когось.— *Так ні, усе сичить, і сичить, і вогнем дихає на нас.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.) С и н о н і м и: дивитися чортом; дивитися вовком.

Вогнём (огнём) і мечем, **книжн.** Нещадно, з жорстокістю.— *Повер немо [хлопів] огнем і мечем, пане канцлер' — вигукнув Єремія Виш невецький і вибіг на трибуну.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.)

Гра з вогнём **див**. гра.

Гратися (грати, бавитися) з вогнём. Поводитися необережно, здійснювати що-небудь небезпечно, не думаючи про наслідки.— *Мага заник спокійно сказав: «Не грай, Оксано, з вогнем, бо ти, здається, й досі не знаєш, що таке життя».* (М. Стельмах. Чотири броді.)

З вогню [та] в полум'я. З однієї неприємності в іншу, ще гіршу.— *Випаде ж людині така доля — вічно стрибати з вогню та в полум'я. Правда, досі Андрієві щастило.* (Я. Стецюк. Гонга.) С и н о н і м и: з дощу та під ринву; із жару в полум'я.

Між двох вогнів, з сл. **бути, потрапити, опинитися** і т. ін.— *Я завжди був між двох вогнів. Між двох тернів, між двох горів.* (М. Но-човний. Вогні.) С и н о н і м: між Сціллюю та Харібдою. • Метафоричне перенесення значення безпеки з обох боків.

Підливати масла у вогонь **див**. масло.

П рої пі [крізь] вогонь і воду [і мідні труби] (перев. у формі минул. часу). Зазнати всіляких випробувань, виявитися мужнім, спритним. — *На віт він, Пушкар'ов, що пройшов, як говориться, крізь огонь, воду і мідні труби, не зміг би... заро бити собі ?іа прожиток.* (Ф. Бурлака. Напередодні.) С и н о н і м и: пройти крізь сіто і решето; бувати в бувальцях. • Первісно — пройти через дві найбільші небезпеки, які уособлювали вогонь і вода. Частина і мідні труби пізнішого походження й, мабуть, означає випробування славою.

Пустити [з] вогнем **див**. дим.

Як вогню, з сл. **боятися, сте регітсья**. Дуже сильно. — *Бо для нього [редактора], як в меню локшина найгірка,— Так в газеті, як вогню, він боявся вірша.* (Д. Білоус. Редактор і поезія.)

ВОДА: багато (чимало і т. ін.) води сплило (сплигло, уплигло, утекло, вибігло). Минуло багато часу; сталися

значні зміни.— *Чимало во ди утекло в Дунаю з того часу.* (М. Коцюбинський. Дорогою ціною.)

Варити (вivarювати) / виварити воду з кого, кому. Знудатися з кого-небудь, показуючи свої примхи.— *Підпора варив з челяді воду.* (М. Коцюбинський. Fata morgana.) С и н о н і м и : вимотувати душу; вити линви.

В вогонь і воду *див.* вогонь.

Виводити / вивести на чисту воду кого, за що. Викривати чиюсь непорядність, звинувачувати кого-небудь.— *А поки що люди виводять на чисту воду Саливових друзів, що думали пришахраювати честь і славу.* (К. Гордієнко. Дівчина під яблунею.) С и н о н і м и : виводити на чисте; виводити на сухе. • Від гадання на воді (гідромантія). Такі ворожбити нібито могли побачити в чистій воді образ людини. Нерідко до такого способу ворожіння вдавалися й тоді, коли треба було узнати винного в чомусь, наприклад злодія.

Вилами по воді писано *див.* вила.

Виходити (вискакувати) / вийти (вискочити) сухим з води. Будучи винним, уміло уникати покарання або нарікання; залишатися непокараним або незап'ятованим.— *Батьки новітньої орди Сухими ви йшли із води... А шеф: — Біда мені з татарами,— уникли гідного покарання.* (С. Караванський. Стиліст Микита Канахвета.) С и н о н і м : вискочити на сухе.

Вгопити в ложці води *див.* ложка.

[П] вода не освятиться (в ід святиться) без кого. Ніщо не обійдеться без кого-небудь.— *Коли з'явилася тут Феодоська, ніхто наче й не помітив. А взагалі, без неї в селі, як кажуть, вода не освятиться.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : паски не посвятаються.

[П] водою не розлити кого. Жити дружно.— *Я вірю Сашкові, а він мені. Нас і водою не розлієш.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м : не розлий вода. • Походить від звичаю розливати водою тварин (напр., біків, собак, півнів), які б'ються.

І кінці в воду *див.* кінець.

Каламутити / скаламутити воду [в криниці] кому і б/д. Вносити розлад, неспокій.— *Але Христа сказав ла, що цього робити не слід. Не треба знов каламутити воду.* (А. Головка. Артем Гармаш.) С и н о н і м : замутити воду.

Лити (гнати) воду на млин чай, кому, *зневажл.* Діяти на чію-не-будь користь, допомагати комусь.— *Це ж він так і казав: «У краціому випадку...» А в гіршому означає, що ми всі лємо воду не на той млин...* (Н. Рибак. Солдати без мундирів.)

Ловити рибу в каламутній воді *див.* риба.

Набирати / набрати води в рот. Уперто мовчати; нічого не говорити.— *Ви мовчали, набравши води в роти, а дядько у вашому гурті стояв на млицях, наче обманена брила.* (С. Гуцало. Княжа гора.) С и н о н і м и : рота не розкривати; тримати язик за зубами. А н т о н і м : рота не закривати.

На ясні зорі, на тихі води *див.* зоря.

Не розлий вода. Нерозлучні.— *Хлюпці були дружні... Про них так і казали: «Не розлий вода».* (М. Біл-кун. Культурний відпочинок.) С и н о н і м : [П] водою не розлити.

Ні за холодну воду. Нічого не робити; нічим не займатися.— *Ті, кому треба було перекрити хату, запрошували Степана, обіцяли добру плату й харчі... Степан одказував їм одне: «Доки не проведу своїх лелек в ирїй, не візьмуся ані за холодну воду! Мені лелек доглядати треба».* (Григір Тютюнник. Кізонька.) С и н о н і м : сидіти склавши руки.

Носити (міряти, набирати) воду решетом, *ірон.* Робити дурну роботу, марно витрачати час на що-не-будь.— *Його улюблене заняття — решетом міряти воду.* (Ю. Шовко-пляс. Людина живе двічі.)

Перебиватися з хліба на воду *див.* хліб.

Піти за водою *див.* вітер.

Пройти крізь вогонь і воду і мідні труби *див.* вогонь.

Сьома (десята) вода на киселі, *ірон.* Дуже далека рідня.— *Він їй, кажуть, доводитьсь родичем — де ста вода на киселі.* (О. Донченко. Школа над морем.)

Синоніми: нашому тиніві двоюрідний пліт; через дорогу навприсядки. • Якщо кисіль довго стоїть, то на ньому з'являється вода, яка мало вже нагадує собою кисіль (а тим паче — сьома чи десята вода).

Тихіше (тихше) [від] води (за воду), нижче [від] трави (за траву). Дуже скромно, непомітно.— *Після такої оказії [Стецьк] довго ніде не показувався, тихіше води, нижче трави сидів на своїм хутірці, аж поки дурна його поведенція не за слонялася свіжжм.* (М. Олійник. Судний день.)

Тихіший (тихший) [від] води (за воду), нижчий [від] трави (за траву). Дуже скромний, покірний, непомітний.— *Присмирів відтоді Вік тор. Стає тихіший від води, ніж чий від трави.* (В. Речмедін. Твій побратим.) • Із фольклору. Вода в народній творчості — тиха, а символіку трави як чогось низького треба розуміти порівняно з чимось високим, наприклад деревом, лісом.

Товкти / потовкти воду в ступі. Займатися чимось непотрібним, марно гаяти час— *Така вже в сусідки звичка — починати здалеку, спершу потовкти воду в ступі, а тоді вже переходити до діла.* (С. Гуцало. Шкільний хліб.) Синоніми: переливати з пустого в порожнє; жуйку жувати. Ховати кінці в воду *див.* кінець. Хоч з лица води напийся *див.* лице.

Хоч з мосту та в воду *див.* міст.

Чистої (найчистішої) води. Справжній.— *О, Макаре, це історія... Ти сьча і одна ніч. Романтика... Чистої води романтика. Тепер такого не буває.* (Ю. Збанацький. Полікарп.) Синоніми: у чистому вигляді. • Первісно — про оцінку алмазів. Для цього камінь опускали у чисту воду. Якщо його не було видно, то він був справжнім, високої якості — «чистої води».

Як води в рот набрати. Втратити здатність або бажання говорити; уперто мовчати.— *Хлопець мов чав, наче води в рот набрав. Тільки по очах... видно було його образу.* (М. Медуніца. Щоб жито родило.) Синоніми: як заціпило; і рота не розкривати.

Як водою вмилу (змило) кого, що. Хто-небудь раптово зник, або щось пропало.— *Всі ми запевня ли, що з хворого як водою змило скаженість.* (Г. Квітка-Основ'я-ненко. Пан Халявський.) Синоніми: як вітром здуло; як лиз злизав.

Як дві краплі води *див.* крапля.

Як з води, з сл. *рости, іти* і т. ін. Надзвичайно швидко.— *Гри би тепер ішли мов із води. Їх збирали щоденно і дорослі, і діти...* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.) Синоніми: як гриби після дощу.

Як з гуски вода *див.* гуска.

Як камінь у воду *див.* камінь.

Як риба у воді *див.* риба.

ВОРОН

Як у воду впасти (канути і т. ін.). Зникнути безслідно; пропасти.— *З того часу Яатух як в воду впає: ніхто про нього жодної звістки не переказував.* (А. Свидницький. Люборацькі.) Синоніми: як водою вмилу; як крізь землю провалився.

Як у воду дивитися / глянути. Ніби знати наперед, задалегідь.— *Ви брати? — звернувся пристав до орловця та Андріяки... — Ви як у воду дивились, — сміливо відповів ор ловець.* (О. Гончар. Таврія.) • Від гадання на воді: майбутнє пророчили за тим, яка була поверхня води. Пор. також вилити з воску [галан-] долю.

Як у воду опуценый. Дуже похмурий, сумний хто-небудь.— *Хо див як у воду опуценый, світ мені був не любий.* (Ю. Збанацький. П'ятий океан.) Синоніми: як у воді намочений; як чорна хмара.

ВОЖЖИНА : вожжина (віжка) під хвіст попала (потрапила) кому. Хто-небудь бурхливо виявляє ознаки неврівноваженого стану.— *Ти бачи, розгаласувалася! Віжка під хвіст попала, чи що? Батька критикувати здумала! Дорости це треба!* (В. Попов. І це називають буднями...) Синоніми: як на пеньок з'їхав; шлея під хвіст попала.

ВОЛОС: волос (волося) дибом (дубом і т. ін.) стає / став у кого, кому.— *Густа балка [Кучерява] і чималенька балка. Ох, і вовка там! Як завиють,— волосся дротом'* (Остап Вишня. Вовк.) С и н о н і м и : волосся піднімається вгору; кров холодне в жилах, • За аналогією до тварин, у яких за певних умов (загроза, тривога тощо) шерсть «стає дибом».

ВОЛОСИНКА: висіти на волосинці див. волосок.

ВОЛОСОК: [висіти] на волоску (на волосинці і т. ін.). Перебувати в критичному становищі.— *Скільки людей він врятував, життя яких висіло на волосинці!* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м и : висіти в повітрі; зависати на середині.

ВОЛОССЯ: [аж] рвати (дерти і т. ін.) на собі волосся. Впадати у великий відчай, розпач, дуже переживати.— *А він викозне, мов в'юн, і під носом властей позволяв собі такі авантюри, що панове мандатори волосся на собі рвуть.* (Г. Хоткевич. Камінна душа.) С и н о н і м : битися головою об стіл.

Волосся дибом стає див. волос.

Волосся лізе догори у кого і б/д. Кому-небудь стає дуже страшно.— *Василько похолов з остраху. Волосся полізло догори, серце перестало стукати в грудях.* (М. Коцюбинський. Ялінка.) С и н о н і м : волос ддубом стає.

Притягати (притягувати) за волосся (за вуха) що. Невиправдано, безпідставно виставляти, показувати що-небудь.— *Я б натворив теп ла чимало,— Одно біда,— що я не маю,— Та добре й те, що жарт не вдалий За вуха якось то притяг.* (С. Караванський. Новорічний каламбур.)

ВОЛЯ: волю вволити чию. Виконати чиясь бажання, послухати когось.— *[Мавка:] Рада б я волю вволити, тільки ж сама я не маю вже волі.* (Леся Українка. Лісова пісня.)

Давати / дати волю рукам. 1. Битися.— *Уб'ю' — верещав Мак сим, зводячись з клуби і роздив ляючись, де б ухопити якогось кіл ка чи бодай ковіньку... Кілька голо сів гукали: — Йване, Максиме, ру кам волі не давай!* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.) 2. Хапати, обіймати кого-небудь.— *Не ква сить Добрість губ, бо*

з її очей Па лає ласка до людей... Вона й до ми лого пригорнеться поволі, Та ба! та не дасе рукам, як кажуть, волі. (П. Гулак-Артемівський. Справжня Добрість.)

ВОРОН: куди і ворон кісток (кості) не заносить. Дуже далеко.— *Ти, Гризельдо, не думай, що ми оце заїхали аж на край світу, куди и ворон не занесе кості твоїх знайомих.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) С и н о н і м и : куди Макар телят не ганяв; де козам роги правлять. • За І. Франком, ідеться про ті часи, коли людські трупи валялися непоховані по полях і ворони розносили з них кості по степах та байраках.

Чорний ворон. Машна, в яку забирають заарештованого.— *Уми тих червоною юшкою, майже не притомних, їх кидають у кузов «чорного ворона» й відвозять у по лі цію.* (Ф. Маківчук. Репортаж з того світу.) • В основі виразу не тільки метафора за кольоровою ознакою (машина чорного кольору), а й значення ворона як символу нещастя, передвісника біди.

ВОРОНА: біла ворона. Той, хто виділяється серед інших чимсь незвичайним, зовсім не схожий на інших.— *До дідька самоту! Доволі вже вдавати з себе білу ворону! Буду такий, як всі!* (М. Понеділок. Без назви.) • Вважається калькою з лат. alba avis, albus corvus; зустрічається вже в 7-й сатирі Юве-нала. Проте вислови з подібною образною основою, але з різним компонентним складом могли постати не тільки внаслідок калькування. Пор, укр. білий крук; болг. бяла сврака (букв, біла сорока), бял би-вол (білий буйвол); італ. mosca bi-апса (біла муха); нім. ein weiBer Sperling (білий горобець). В основі виразів відоме серед тварин явище альбінізму.

Ловити ворон див. гава.

ВОРОНИЙ: прокотити (прокатити і т. ін.) на вороних кого і б/д. Забалотувати на виборах кого-не-будь.— *Бійся обрости мохом! Тоді тебе ніщо не врятує, прокотимо па вороних, вийдеш у тираж.* (О. Гончар. Микита Братусь.) С и н о н і м : чорними галками закидати. • На основі гри слів, пор. вороний — «кінь» і вороний — «чор-

на куля під час голосування» (означала «проти»).

ВОРОТА: ні в тин ні в ворота *див.* тинь.

Як баран на нові ворота *див.* баран.

ВРЕМЯ: во время оно *див.* день.

ВСЯЧИНА: всяка всячина. Найрізноманітніші речі, предмети в їх сукупності.— *Ще любить Олень малювати на снігу всяку всячину.* (Григор Тютюнник. Дивак.)

ВУГОЛ: як з-за вугла (рогу) [мішком] прибитий (намаханий). Дуже вражений, приголомшений чим-небудь, внаслідок чого часто стає схожим на причинного, недоумкуватого.— / *виходило так, що чоловіки мовби й були, а знайти підходящо го не так уже й легко. Той каліка, той мішком із за рогу прибитий...* (А. Дімаров. Біль і гнів.) **Синоніми:** як громом прибитий; сам не при собі.

ВУДИЛА: закусити вудила. Робити що-небудь, не стримуючи себе.— *Я за здоровий глузд,— відло вів Христоч.— Ну, знаєш,— норо висто закусив вудила Деркач.— Ді лом треба займатися, товаришу Христоч, а не мудрувати.* (І. Цю-па. Дзвони янтарного літа.) • За допомогою залізних вудил, які вкладаються до рота коневі, правлять ним. Коли ж кінв затискує вудила зубами, то правити ним надзвичайно важко: він несеться, не розбираючи дороги.

ВУДКА: закидати / закинути вудку (вудочку, гачок і т. ін.). Обережно намагатись розвідати щось; домагатись кого-, чого-небудь.— / *давно ви тут живете? — обережно закинула вудочку Неска.* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) • Фразеологізм мотивований тим, що рибалка, закидаючи вудку, точно не знає, чи попадеться риба, чи ні. Так він «закидає» до тих пір, поки не потрапить на рибу.

Змотувати / змотати вудки (вудочки). Спішно зібравшись, іти геть, тікати. — *Змотуєш вудочки? — прискалив він [Кривцун] око,— А хто називав мене обивателем, цікаво б знати? А тепер обиватель зостатється вколювати, а передава частина дає драла!* (П. Загребель-яй. Переходимо до любові.)

Урвалася вудка (удка). Хто-не-будь втратив можливість наживатися на

чомусь, верховодити в чомусь.— *Згодом урвалася окупантам вудка. Господарями в лісі стали партизани, не дозволили ліс нищити.* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) **Синоніми:** бас урвався; урвалася лавочка.

ВУДОЧКА: закидати вудочку *див.* вудка.

Змотувати вудочки *див.* вудка.

Ловитися на вудочку *див.* гачок.

ВУЖ: [і] вуж не пролізе, перев. із словоспол. *такий, що.* Дуже густий (про рослинність).— *Річки й озе ра були глибші... ліси були густіші, трави — вуж не пролізе, хіба те пер трави!* (О. Довженко. Зачарована Десна.)

ВУЛИК: як у вулику. Дуже шумно, гамірно.— *з одного боку співають свашки, з другого дружки, в хаті, мов в улику...* (М. Коцюбинський. Fata morgana.)

ВУЛИЦЯ: зелена вулиця¹. Безперешкодний шлях у розвитку, подоланні чого-небудь.— *Я зацікав лений в успіху справи не менше, ніж ти, і забезпечу тобі на кордоні зелену вулицю.* (Р. Самбук. Крах чорних гномів.) • Із мовлення залізничників. Зелене світло semaфорів означає, що проїзд вільний. Зелена вулиця — це ряд зелених вогнів semaфорів перед поїздом, що відкривають йому путь без усяких затримок.

Зелена вулиця², *заст.* Покарання солдатів шпіцрутенами.— *Пус тій, братики,— благав жаліли во зв'язаний,— не занпацайте ду ^у християнської... Мене ж за кра дїж зі зломом поведуть зеленою вулицею... під шпіцрутени... не шкуру, а душу виб'ють...* (М. Старицький. Кармелюк.)

Обминати десятою вулицею *див.* дорога.

Через вулицю навприсядки *див.* дорога.

ВУС: і в вус не дути. Бути байдужим до всього, не турбуватися ні про що. — *Сидітиме собі Сава в теплі та добрі й у вус не дутиме.* (С. Чорнобривець. Пісня гір.) **Синоніми:** і вухом не вести; й гадки не мати.

І вусом (бровою) не вести. Не звертати уваги, не реагувати на що-небудь.— *На хлопця це не справило ніякого враження. Він і бровою не повів.* (В. Нестайко. Тореадори з Ва-сюківки.)

Синоніми: оком не моргнути; вусом не моргнути.

Мотати (закручувати і т.ін.) [собі] на вус (на вуса), на вучу. Придивлятися до чого-небудь; враховувати; уяснити що-небудь.— *Слухай, Іване, пильно цих хлопців,— нака зав Небильському,— мотай усе на вус і міркуй, як будеш вибиратися з військом наверх...* (В. Кулаковський. Максим Кривоніс.) • Походить від звички крутити вуса чи намотувати його собі на палець, коли щось слухаєш, роздумуєш, намагаючись запам'ятати. Такі жести, треба думати, певним чином нагадують удари ковальського молотка при забиванні вухналів.

ВУХО: аж за вухами лящить (тріщить), з сл. їсти, уминіти і т. ін., жарт. Жадібно, з великим апетитом.— *Варивон так уминав пиріжки, що аж за вухами ляцало.* (М. Стельмах. Велика рідня.) Синоніми: на весь рот.

Аж у вухах лящить у кого від чого. Комусь неприємно від чогось. — *Та годі вже верещати! В мене вже аж в вухах лящить од твоїх пісень.* (І. Нечуй-Левицький. Київські прохачі.)

Ведмідь на вуху наступив див. ведмідь.

Вішати вуха див. ніс.

Вуха в'януть (сверблять) у кого, кому і б/д. Кому-небудь неприємно, гидко слухати що-небудь.— *Тоді вдова Бобренчиха озвалась: — Та вуха ж в'януть на таку олжу! Вона сама Грицькові нав'язалась.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

[П] вухом не вести / не повести. Зовсім не звергати уваги, не реагувати. — *Та цар Лев не вів і вухом! І взяли Микиту духом, І зв'язали, й повели Стражники у трибунали...* (І. Франко. Лис Микита.); і за вухом не вести.— *Колись батьків бо ялися та слухались, а тепер і за вухом їх не ведуть!* (А. Дімаров. Біль і гнів.) Синоніми: вусом не моргнути; і в вус не дуги. • Із спостережень за тваринами. Багато з них «ведуть вухом» у бік певних звуків.

[П] за вуха не відтягнеш (не відтягнути, не відтягти) кого, від чого. І. Хто-небудь дуже любить щось, захоплюється чимсь.— *Таке вже старанне, таке старанне. Від книжок і за вуха не відтягнеш — чи тас й читас.* (Ю.

пов'язані з давньою системою запам'ятовування — зав'язуванням вузликів на мотузці (хустині) «на пам'ять». Довгі вуса могли мотати й на вуха.

ВУСТА: ні пари з вуст див. пара.

ВУХНАЛЬ: [аж] кувати вухналі зубами, жарт. Дуже, сильно тремтіти (від холоду, переляку).— *Ти чого, сякий, а не такий, на холоді вухналі куєш зубами?* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) • Вухналь (ухналь) — спеціальний цях, яким прибивають підкову до копита, а також підсок до осі. «Кування» зубами від холоду чи переляку Збанацький. Морська чайка.) 2. з словоспол. так, то; так, що. Ніяк не можна відірвати кого-небудь від чогось.— *Надолужуючи прогаєне в дорозі, Дань ко тьопав так, що й за вуха його не відтягнеш.* (О. Гончар. Таврія.)

І за вухом не свербить кому, у кого. Хтось байдужий до всього, не турбується ні про що.— *Яксь поганська Литва заволоділа мало не всіма об'єктами Київської держави, а ми пиячимо собі, нам і за вухом не свербить.* (Д. Міщенко. Бунтівний князь.) Синоніми: і в вус не дуги; і вухом не вести.

І на вуха не налізе див. голова.

Краєм вуха див. край.

Нагострювати (нашорошувати і т. ін.) / нагострити (нашорошити і т. ін.) вуха (уха). Уважно, напружено прислухатися.— *Бачитесь, уші вже чорт нагострив, На наші душі вже Міх свій розкрив.* (І. Франко. Похорон.) • На основі спостереження за тваринами, котрі, прислухаючись, підіймають (нагострюють, наструнчують) вуха.

Нам'яти (накрутити) / наминати (накручувати) вуха кому і б/д. Покарати, побити.— *Раз у раз зло дійкувало озиралося — чи не за скочить нас знацячка дід, щоб на м'яти вуха.* (В. Нестайко. Торедори з Васюківки.) Синоніми: нам'яти чуба; полатати боки.

Не вірити / не повірити [своїм (власним)] вухам. Бути надзвичайно здивованим, почувши що-небудь.— *От Нечипір, віч-на-віч зус трівишсь із камердинером полковника Божича, почує і вухам своїм не повірив.* (Р. Чумак. Великий Луг.)

Об'їсти вуха кому і б/д, *жарт*. Спокити всі харчові запаси. — *Візьми, панотче, та одвези оцих циганок до їх родича, бо вони нам вуха об'їдуть...* (І. Нечуй-Левицький. Старосвітецькі батюшки та матушки.)

Опустити / опускати вуха. Впасти у відчай, засмутитися.— *Погомо ни це з моїм старим... Наполохали, смирним став, опустив вуха, як лопух на дощ.* (Я. Стецюк. Гонта.)

Позакладало вуха кому, безос, зруб. Хто-небудь утратив слух, не чує.— *І цей чомусь мовчить, уткнувся в папери — ніби вуха йому позакладало.* (М. Олійник. Зерна.)

По [самі] вуха. 1. Дуже сильно, надзвичайно.— *Галина зітхнула. Я знав, що вона по вуха закохана в Семена Михайловича.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.) С и н о н і м : по зав'язку. 2. чого. Дуже багато.— *Напозичаєся я по самі вуха, що вже й нікуди далі.* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.) С и н о н і м и : до біса; аж по шию. 3. Повністю, зовсім.— *Фтєрапонт коня за поводи тримає. І він, і кінь заболочені були по вуха.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

Притягати (притягувати) за вуха *див*, волосся.

Пропускати (пускати) / пропустити (пустити) повз вуха (мимо вух) що. Не реагувати на те, що говорять.— *Це була пряма погроза. Та Гурко пропустив її повз вуха.* (В. Ма-лик. Чорний вершник.)

Розвішувати / розвішати (розвісити) вуха (уха). 1. з сл. *слухати* і под. Уважно, з цікавістю.— *Іноді почне [Грицько] верзти таке, як той москаль, що вернувся в рідне село по білету. Хлопці слухають, уха розвішавши, роти пороззяв лявши.* (Панас Мирний. Хіба реуть воли, як ясла повні?) 2. Виявляти великий інтерес. — *А я й вуха розві шав. Думає, справді це піде на користь, а про Батожчука й забув.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.) 3. перев. док. Слухаючи, повірити в почуте.— *Вони вам встановлять такі ціни, що й штанів позбуде тесь.» Піддобрилися орендою, а дядьки вже й*

вуха розвісили: впряглися у господарство». (М. Стельмах. Велика рідня.)

Розпускати / розпустити вуха. Довірно слухати.— *Тільки розпус тить уха, то забожимося, що і на вербі є груші. То я вас тільки випитував.* (Г. Квітка-Оснoв'яненко.

Шельменко-денщик.) С и н о н і м : розставляти вуха.

Стригти / застригти вухами (вухом). Водити вухами назад і вперед (про коней, зайців).— *Вухом кінь стриже. В стременах стримую коня.* (В. Коломієць. Балада пристрасті.)

Хоч у вухо бгай (клади). 1. Дуже лагідний, покірний, податливий і т. ін.— *Диво дивне сталося з Йосипом: то, було, нікому на світі не уступить, не послухає нікого, а то хоч у вухо бгай' Слухняний та покірний Йосип/* (Панас Мирний. Як ведеться, так і живеться.) С и н о н і м и : хоч до рани клади; хоч мотузки крути. А н т о н і м : хоч кіл на голові теши. 2. з прикм. Дуже, у великій мірі.— *Ніхто проти нього [Івана] нічого лихого й на мі зину пучку не покаже: добрий та тихий такий, хоч в ухо його вбай.* (О. Кониський. У «тісної баби».)

Як у вусі. Дуже тихо, спокійно.— *В хаті стало тихо, як у ву сі...* (І. Нечуй-Левицький. Кайдаше-ва сім'я.)

ВХІД: [всі] входи (ходи) і виходи, з сл. *знати, відбми* і т. ін. Таємниці, деталі з подробицями (життя, обставин, поведінки тощо). — *Переб'єся, перебудеш, а далі в технікум, на заочний владшту смо,— заспокоював бригадир.— Всі ходи й виходи мені відомі, допомо жу.* (О. Гончар. Собор.)

В'ЯЗИ: скрутити / скручувати в'язи (голову). 1. кому і б/д. Сильно побити, покалічити кого-небудь або себе.— *Хто влізе до мого подвір'я — хай на себе нарікає. Відразу в'язи скручу.* (М. Понеділок. Дорослий.) 2. Не справитися з чим-небудь; зазнати невдачі, поразки в чому-небудь.— *При такому ставленні, як у вас, тут який завгодно директор в'язи собі скрутить.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

ГАД

Г

ГАД: під колодний гад *див*. гадюка.

ГАДЮКА: відігрівати гадюку біля сёрця *див.* змія.

Підколбдна (потайна) гадюка; підколдний гад. Підступна, зловмисна людина.— *Сам де ошцвався? По тилах, по базах? Чи в похоронній команді? В трубу дмухав по убі-єних? А тепер до їхніх вдів уча цаєш? Гад ти підколдний, ще знай деться на тебе управа!* (Є. Гуцало. Козидра.) • Гадюка — символ віроломства. Ховаючись під колодою, може неждано вжалити.

ГАЙ: аж гай гуде (шумить). Безперешкодно, інтенсивно.— *Андрій Сагайдак тобі привіт переказу вав. — А де він? — вихопилось само собою. — У Сагах... Майструє плос корізи, аж гай шумить.* (І. Григур-ко. Далекі села.)

ГАЙКА: відпускати / відпустити гайку (гальма). Послаблювати вимоги до кого-небудь або до себе.— *Сідай на готове та дивись, не відпнуєш гайку, — почав Сагайда Маковейчика, передаючи йому взвод.* (О. Гончар. Прапорносці.)

Гайка ослабла в кого і б/д. Хто-небудь утратив спроможність щось здійснювати.— **Плодоовоч? Гнат Петроич? Що ж тебе не чуть бу ло? Що? Ослабла, кажеш, гайка? Треба, значить, підкрутити.* (Д. Білуос. Трясця в тресті.) С и н о н і м : мілко плаває.

І ніякої гайки; і ніяка гайка. Незважаючи ні на що, за будь-яких умов.— *Заміж же збирається наша дівка, — сказала дядина Вірка. — Хоч на вісках держи. Заміж — і ніяка гайка!* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.)

Підкручувати (закручувати і т. ін.) / підкрутити (закрутити і т. ін.) гайку (гайки). Посилювати вимоги. — *Все йшло добре до цього місця.*

ликів, *ірон.* Зробити щось погано, не до ладу.— *А бий тебе, сило не чиста, думаю собі, оцей учистив! Прямо до гаплиці! Де мені пос тачити таку торбу грошви! Дві тисячі!* (О. Кониський. Пімста.)

ГАРБУЗ: давати (підносити) / (піднести) [печёного] гарбуза, *жарт.* Відмовляти тому, хто сватається.— *Захотілось йому, бач, молоду Олек сину собі висватать, а та йому гарбуза піднесла.* (І.

Варто ж було Бронникову згадати про комісара, як натопив одразу ско лхнувся: — Гайку хочуть прикру тити! (О. Гончар. Перекоп.) С и н о н і м : підбирати віжки.

ГАК: з гаком. З перевищенням, поверх якої-небудь міри.— *Рятува ла становище шолудива, покручена деревним паралічем сосонка, якій можна було на око дати тридцять з гаком років.* (Ю. Збанацький. П'ятий океан.) С и н о н і м : з лишком.

ГАЛАЙ-БАЛАЙ: на галай-[на] балай. Як-небудь, недбало, необдумано, абияк.— *В дуелях класик і педант. Методі вірний буз За рецький і дозволяв людину в рай Послать не на галай балай, А як велить закон мистецький.* (О. Пушкін. Євгеній Онегін, *перекл.*, М. Рильського.) • Запозичення з тюркських мов, видозмінене внаслідок додавання приставного звука Г; пор. татарське алай-болай «сяк-тає».

ГАЛЬМО: відпускати гальма *див.* гайка.

Спускати / спустити на гальмах. Пом'якшувати, полегшувати дію, вплив чого-небудь.— *Важка була доля проекту ракети носія Н І. Не раз його обговорення старались по тихеньку спустити на гальмах, піклуючись нібито про здоровий глузд.* (З газ.) • Із мовлення автомобілістів, залізничників. Відоме з XIX ст.

ГАМУЗ: на гамуз, з сл. *троци ти, побити.* Дуже, сильно; на дрібні шматочки.— *І так лото бито [зłodія], що всього на гамуз по трошено, з людського тіла зробле по страшу купу кісток, м'яса і крові.* (Б. Грінченко. Серед темної ночі.)

ГАПЛИК: пришивати гаплик *див.* квітка.

Утяти (учистити і т. ін.) до гап-

ГНЧ

Карпенко-Кар-рий. Бурлака.) С и н о н і м и : дати відкоша; підносити печёного рака. • За давнім народним звичаєм, вручати сватам (женихові) гарбуза як знак відмови.

Діставати / дістати (покуштувати, потягти, схопити і т. ін.) [печёного] гарбуза, *жарт.* Одержувати відмову під час сватання, залицання. *Скільки вже тих парубків по тягло від тебе гарбуза. Я проти*

них ніщо. (І. Цюпа. Грози і райдуги.)
Синоніми: діставати відкоша; діставати облизня. • Пор. давати гарбуза.

ГАРМАТА: хоч гармати коти, з сл. *заснути, спбти.* Дуже міцно.— *А вже підпилий як засне. То хоч коти гармати...* (Т. Шевченко. Сон.) Синоніми: як після маківки; хоч з гармат стріляй.

Хоч з гармати (гармат) стріляй (гати). Хтось нічого не чує (перев. про сон). — *Зварич пустив йому [Миколі у вічі сніп світла з елек тричного ліхтарика. Той повернувся на інший бік.— Видно, що недовно з війни,— сівав його Зварич.— Хоч з гармат стріляй.* (М. Івасюк. Серце не камінь.)

ГАРТ: дати (задати, завдати) гарту. Кому і б/д. Дуже побити кого-небудь; розправитися. — *Годі жартів! — крикнув згорда.— Бо за дам тобі я гарту'* (Леся Українка. Давня казка.) • З мовлення ковалів. Гартувати — надавати металевим виробам твердості, пружності, міцності нагріванням із раптовим охолодженням.

ГАРЯЧИЙ: ввіймати / ловити на гарячому [учинку] кого. Викрити кого-небудь на місці злочину.— *Запеклого викрадача меж Максим ку Воронця хазяї піймали на гаря чому і зарубали посеред поля.* (В. Земляк. Зелені млинні.) • Гарячий — тут, очевидно, «тільки що зроблений».

Вспинати (врізати, дати) гарячих. Покарати, висікти.— *Володь ка знає, що коли батько говорить таким голосом — жартів нема. При йде додому і вспиле*

гарячих... (М. Понеділок. Дорослий.)
Синоніми: у три березини потягти; пригостити березовою кашею. # Йдеться про різки, які спочатку пропарювали в гарячій воді для гнучкості, а потім ними шмагали.

ГАРЯЧКА: пороти (напорбти) гарячку (гарячки). Діяти посліхом. *То п'ядворі так — холодно, зима' А в хаті Маруся гарячку поре, аж поти ллються, весь двір догори дном поставила, розходившись.* (А. Свидницький. Недоколисана.)

ГАТЬ: хоч гать гати *див.* гребля.

ГАЧОК: закидати гачок *див.* вудка.

Ловити (брати) / зловити (ввіймати і т. ін.) на гачок кого. Намагатися ошукати, перехитрити, ввести в оману кого-небудь.— *Дай сло во, що нікому не скажеш' — Та на цей гачок спіймати Костю було важко.* (І. Багмут. Щасливий день суворовця Криничного.)

Ловитися / ввійматися (кльонуту) на гачок (на вудочку) чий (чию), який (яку) і б/озн. Давати себе ошукати, обдурити.— *Обидив Бог розумом, позич у полковника Богу па: той не піймався на гачок, а сам винцив аж два полки.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.) Синоніми: піддаватися на вудку.

ГЕРОСТРАТ: лаври Герострата *див.* лавр.

ГИЧ: ні (ані) гич. Зовсім нічого; ніскільки. — *Пан обозний не знай шов там, де сильно сподівався, ані*

ГІЛЛЯ

найменшої ознаки будь якого скарбу, ані гич! (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу...) Синоніми: ані на йоту; ні на грам. • Гич — запозичення з турецької мови; тур. Ёс (при заперечному дієслові) «ніщо, нічого; ніскільки, зовсім (не); абсолютно».

ГІЛЛЯ: [аж] гілля гнеться. Дуже багато, рясно (про плоди на дереви).— *Зав'язуємо шnurки, а самі зоримо спідлоба на абрикоси. Їх це багато, аж гілля гнеться, і вони сяють у низькому довгому сонячно му промінні, горять жовтогарячим багаттям і пахнуть.* (Григорій Тютюнник. Вогник

далеко в степу.) Синоніми: гілки обламаються.

Як з гілля (з ланцюга, з цепу і т. ін.) зірвався. Не володіючи собою, різко (про поведінку, дії, рухи і т. ін.).— *А чого це ти, ніби з лан цюга зірвався?* (М. Івасюк. Серце не камінь.)

ГЛАС: глас волаючого в пустині *див.* голос.

ГЛЕК: нате і мій глек на капусту, *жарт., ірон.* Уживається як примовка, коли хтось несподіваний чи непроханий втручається в справу чи в розмову.— *Тату' Ви опізни лись. В нас з Лукою Антоновичем вже давненько скінчена справа,*

а ви з листом! «Наге, мовляв,— і мій глек на капусту?» (І. Нечуй-Левицький. Київські прохачі.)

Розбити (побити) глек (глека, горщик і т. ін.). 1. Посваритися.— *Так от що, отче Амвросію, забудь мо цю прикру розмову і не повертайся до неї... Бо інакше ми з вами глек розіб'ємо назавжди.* (Л. Гомін. Голгофа.) С и н о н і м : чорна кішка пробігла. 2. Порвати сімейні узи, розлучитися.— *Не шкодуйте за ним. Нащо вам отаке одоробло? Краще зразу горнята побити, ніж мучитися.* (Є. Гуцало. Родинне вогнище.)

ГЛИБИНА: у глибині душі. Внутрішньо, відверто для себе. — *Черниш стояв на спостережному пуні кпні... Він сам напросився у Сагайда коригувати вогонь, і Сагайда зго дився, бо в глибині душі вважав Черниша кращим за себе коригувальником.* (О. Гончар. Прапороносці.)

ГЛУЗД: втратити глузд див. розум.

З'їхати з глузду. Робитися божевільним, ставати психічно хворою людиною.— *Хіба я таки сказився чи з глузду з'їхав, щоб одрізу вать землю,— сказав Карно.* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) С и н о н і м і : відбігти розуму; кебега догори дригом стала.

ГЛУМ: брати / взяти (підняти) на глум кого, що і б/д. Насміхатися з кого,-

ГОЛКА

містичних заміників назви чорт. За народним віруванням, у чорта немає п'яти.

ГНАТИ: гнати гоном. 1. Швидко пересуватися, рухатися; швидко рости, змінюватися.— *Далі пішло так: бурячки росли, а бур'яни гнали. Гоном гнали.* (Остап Вишня. Як вовки голову з'їли.) 2. Переправляти кого-небудь без допомоги транспорту.— *Ватагами набирали нас свої ж отакі земляки у Каховці, гоном гнали в степи, завдаючи в неволю фальш-фейнам.* (О. Гончар. Перекоп.)

ГНІЗДЕЧКО: звити гніздечко див. гніздо.

ГНІЗДО: звити / звивати гніздо (гніздечко). 1. Влаштувати затишне житло і завести сім'ю.— *Зів'єш гніз дечко та й щаслива будеш, як Ві рунька Баглаєва. Тут діло надійне, дитинко.* (О. Гончар.

чого-небудь.— *Звелів [Турн] з досади, гніву, злості, На глум під няти мертві кості. На цюгли го лови наткнуць Нецасних Низа з Евріалом Перед самим троянським валом, Щоб сим вразі своїх коль нуть.* (І. Котляревський. Енеїда.) С и н о н і м і : брати на бас; брати на кпини.

ГЛЯНУТИ: [і] вгору глянути ніколи кому і б/д. Надзвичайно завантажений, не має вільного часу. — *Па м'ятаю, що канікули Літом нам були малі — Тут і вгору глянуть ніколи. Бо якраз жинва в селі.* (П. Сингаївський. Пам'ятаю, що канікули...) С и н о н і м і : нема коли й слова вимовити; нема коли й дихнути.

ГНАТ: Гнат безг'ятний. Біс, чорт; нечиста сила.— *[Савка:] Я вам, куме, признаюсь, що сам ходив під Івана Купайла, як мені казано, на роздоріжжя... Повірте, звав, не хай Бог простить, Гната безг'я того' Так що ж — не вийшов, тільки налякав.* (І. Карпенко-Карий. Сто тисяч.) Гнат-безг'ятко.— *Ой, мовчи, старий гріховоднику. Чого навчас ди тину проти святої неділі? — докря ливо говорить бабуся, яка ніколи чор та не назве своїм ім'ям, а тільки — Гнатомбезг'ятком або тим, хто в грєблі сидить.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) • Один із вфє-

Собор.) 2. Зосередитися (про певні негативні явища).— *Процання перейде колись у картини мої, розлука зієє собі гніздо в моєму серці.* (О. Довженко. Зачарована Десна.)

Насиджене гніздо (кубельце). Житло, місце, де хто-небудь прожив тривалий час.— *Ополудні по кинув — неже назавжди? — своє містечко... Насиджене кубельце... Куди? Світ за очі.* (М. Понеділок. Без назви.)

Осине гніздо. Місце зосередження антигромадських, злочинних елементів.— *Коліс гніздо розбій ницьке знайшов І, зруйнувавши, як гніздо осине, В Чернігів їх отамана привів...* (М. Рильський. Чумаки.) С и н о н і м і : іродове кодро; осине кубло.

ГНІЙ: як гною. Дуже багато.— *Так, кажуть, гріб'я того, як гною.* (М. Олійник.

Жилюки.) С и н о н і м и : хоч відбавляй; і на воза не вбереш. А н т о н і м : як кіт наплакав.

ГОГОЛЬ: ходити гоголем. Триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо.—*Ти виходиш на по двір'я, а півень весь у червоному, як живий вогонь, гоголем походжає по росяному спориші і гордим оком по дивляє навколо.* (А. Камінчук. Півень на балконі.) С и н о н і м и : ХОДИТИ павичем; ходити півнем.

ГОДИНА: бий / побий тебе' (його і т. ін.) лиха [та нещаслива] година, *лайл*. Уживається для вираження незадоволення. — *Уступіться, батькам дорогу дайте! Та грядочок же з розсадою не топчіть! Тьху, бий тебе лиха година! От народ! — раптом він у відчаю вхопився за голову.* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.) С и н о н і м и : бий тебе нечиста сила; бери його враг.

ГОДИНА: лиха (важка, гірка, нещаслива і т. ін.) година. Період з обставинами, що завдають нещастя.— *Лиха година вигнала мене з батькового двору й пустила по сві ту бурлачкою.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.) • Давнє вірування в добрий і злий час, у добру й злу годину. *Див.* ще: побий тебе лиха година.

ГОЛІВКА: не гладити / не погладити по голівці (по голові) кого і б/д. Не потурати кому-небудь, притягати до відповідальності.— *Прав да, не погладили за те по голівці скотинщика, а вліпили, скільки здужали,— та Іван напоїв його за те добре.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) А н т о н і м : гладити по голівці; гладити за шерстю.

ГОЛІВОНЬКА: зав'язати голівоньку *див.* голова.

ГОЛКА: голці (яблуку) ніде впасти. 1. Дуже багато людей.— *В дворі упасти голці ніде — Всі нету тишині, всі чужі.* (М. Руденко. Хрест.) С и н о н і м и : ніде голки встромити; хоч греблю гати. 2. Дуже тісно.— *Ложі для преси сьогодні перепав пені, публіки — ніде яблуку впас ти.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.) С и н о н і м и : ніде просунутися; ногою ступити ніде.

Ніде (нікуди) [й] голки (пальця) встромити (просунути і т. ін.). Дуже

багато людей; нема вільного місця.— *Дорога була забита втікачами з України, що нікуди було голки кинути.* (А. Чайковський. Олексій Горнієнок.) С и н о н і м и : голці ніде впасти; курці ніде кпнути.

Хоч голки збирай (визбируй), з сл. *видно, ясно* і т. ін. Дуже, надто, надзвичайно світло.— *Ніч яка, гос поди! Місячна, зоряна: Ясно, хоч голки збирай...* (М. Старицький. Виклик.) С и н о н і м и : хоч нитку в голку всилай; як удень. А н т о н і м и : хоч в око стрель; хоч око виколоти.

Як голку в сіні, з сл. *шукати, виявити* і т. ін. Неможливо, важко (виявляти, знайти).— *Шукаємо до бра, як голку в сіні, А тільки лихо маєм на віку.* (М. Руденко. Хрест.)

Як з голки *див.* голочка.

Як на голках (на шпильках), з сл. *сидіти, стояти* і т. ін. У стані збудження; неспокоїно, тривожно. — *Меланія сиділа як на голках, намагаючись приховати, що нервує і переживає.* (П. Гуріненко. Ти щастя обціяла.) С и н о н і м и : як на вугіллі; як на жаринах.

Як нитка за голкою *див.* нитка.

ГОЛОБЛЯ: повертати (повернути) голоблі [назад]. Рухатися в зворотному напрямі, вертатися. — *Ні, чоловіче, повертай голоблі назад, щоб менше сорому захопити.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

ГОЛІОВА: без голови. Нерозумний, некмїтливий.— *Як голова без голови, то й ноги не ходять.* (Укр. нар. присл. та прик.) А н т о н і м : з головою.

Без клепки у голові *див.* клепка.

Без царя в голові *див.* цар.

Важити головою чиєю. Наражати кого-небудь на смертельну небезпеку.— *Боже, він жартує! Ви ж головою важите своєю!» Ховайтесь! Як хто прийде, то ви пропали!* (Леся Українка. Камінний господар.)

Вбирати (втягувати) / ввібрати (втягнути) голову в плечі. Знітисня від почуття страху, сорому тощо.— *Положенко втяг голову в плечі, немов слимак у власну мушлю, і вже мовчки слухав суперечки про природу.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Видавати / видати себе з головою. Власними діями, вчинками, словами і т.

ін. мимоволі виявляти свою причетність до чого-небудь.— *Тоді, Корнію Даниловичу, пособіте Фроси ні Коваль.— Так для неї ж треба двічі обернутися.— з голо вою видає себе Волошин.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Викинути / викидати з голови (з пам'яті і т. ін.) кого, що. Переставати думати про кого-, що-небудь; відмовитися, забути. — *Старий, си ну, будеш, як усе знатимеш. Не думай про се: то погане слово! Ви кинь його з голови... То тільки злі діти так кажуть...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)
С и н о н і м и : лишити думку; вигнати з голови. А н т о н і м и : забити в голову; не йти з думки.

Вилетіти / вилітати з голови. Забутися.— *Ну, от і прийшов на свій день святої волі. Я була певна в собі, що в Антона лайка чисто з голови вилетіла.* (О. Кониський. Хвора душа.)

Вітер у голові *див.* вітер.

Вішати / повісити голову. Журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачати надію, зневірюва-тися.— *Не вішай голови. Візьми се бе в руки. Який там у біса жаль² Хай просяться твої хлопці на флот і все побачать.* (В. Кучер. Чорноморці.)
С и н о н і м и : хилити голову; вішати нос.

Гаряча голова. Запальна людина.— *Потоцький знає, чим закін читься та нерозумна затія гаря чих голів, і не піде за ними...* (Я. Стецюк. Гонти.)
С и н о н і м и : гарячий на руку; скупаний у гарячій воді.

Голова замакітрилась. Недомагати, розгубитися, бути приголомшеним чим-небудь: справами, турботами тощо.— */ все про електрику та механіку порохтіли. І так всю дорогу, аж голова в мене замакіт рилась.* (В. Добровольський. Тече річка невеличка.)

Голова розвалюється (розривається і т. ін.) у кого, чому, чия і б/д. 1. Хто-небудь відчуває сильний головний біль.— *Та замовчить, бодай вам заціпило! Бо од вашого кри ку у мене вже й голова скоро розвалиться!* (А. Дімаров. І будуть люди.)
2. Хто-небудь перебуває в стані розумового напруження від думок, турбот і т. ін.— *Голова в голови роз-*

колюється од думок різних. (Остап Вишня. Перепілка.) С и н о н і м : голова пухне.

Голова стала дірява у кого, чия і б/д. Хто-небудь безпам'ятний, забутий.— *Ні, не буде мені дороги, голова зовсім дірява стала. Уяви, Любчик, найголовніше — яблука за була.* (В. Собко. Справа прокурора Малахова.) С и н о н і м : пам'ять стала, як решето.

Голову прихилити де. Знайти притулок, влаштуватися де-небудь. — *А може, то в душі свого народу я прихлила голову тоді?* (Л. Костенко. Колись давно...) С и н о н і м : приткнути голову.

Гризти / прогризти голову кому. Докучати чимось, вимагати щось. — *Мотря часто гризла голову Карно ві, але він не любив говорити і біль ше мовчав.* (І. Нечуй-Левинський. Кай-дашева сім'я.)

Джмелі гудуть у голові *див.* джміль.

Дурна голова, *лайл.* Нерозумна, нетямуща людина.— *Дурна голова не полисіє.* (М. Номіс.)

Є лій у голові *див.* лій.

Зав'язати голову (голівоньку). Вийти заміж.— *Не зав'язуй, Тусю, собі голови,— заговорили дівчата хором.— Ти вродлива. Хіба ще такого жениха знайдеи!* (ІІ. Гурінен-ко. Ти щастя обцяля.) С и н о н і м и : зав'язати косу; зав'язати хустку. • На основі весільного обряду, коли заміжній жінці зав'язували голову (косу) хусткою й надягали очіпок.

Зайці в голові *див.* заєць.

Заливати / залити голову (очі) [горілкою]. Напиватися, ставати п'яним.— *А ви, уряднику,, очі свої залили горілкою і дивитесь на світ божий, як індик. Посоромилися б людей.* (А. Шиян. Мар'яна.) С и н о н і м и : заливати сліпі; заливати черв'яка.

З (від) голови [аж] до ніг (до п'ят). 1. Повністю, весь, цілком.— *Намазались треба! Все тіло від голови до п'ят, а потім у жарке місце, щоб пропотіти до третього поту.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) 2. У великій мірі, дуже.— *За ці ло шата ми з тобою, голубко, озоло піймось від голови до саміських п'ят.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.)

З головою. Кмітливий, розумний.— *Ти ж, Мироне, чоловік з го ловою, при начальстві ходив, на дивився на всяку всячину,*

сам знаєш, що я не буду квасити заяви, мов огірки. (М. Стельмах. Правда і кривда.)
Синоніми: бистрий на розум; живого ума. Антоніми: без голови.

Зложити (покласти) голову за кого, що і/б/д. Загинути в боротьбі. — *Рідне мені все, що українське, і я готовий покласти голову за свій народ, за його звичаї.* (Р. Іваничук. Орда.) Синоніми: віддати життя; накласти життям.

Золота голова. Обдарована, здібна людина. — *За лісника в мене коло того гаю*, служив Онисько Верти хвіст; чоловік — просто золота голова, коли б не такий внадливий до скляного бога.* (О. Кониський. Стельмахи.)

І в голову (в голові і т.ін.) [собі] не класти (не покладати). Не здогадуватися про щось, не передбачати чогось. — *Того і в голову собі не кладе, що коли б нас не було, то як би й вони прожили?* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.)

І в голову (в думку) не приходять / не прийшло що. Не думалося, не гадалося (про щось неймовірне). — *Мешканці знали, що тут бобрів,, та щоб зачепити чи довідатися, де вони живуть, які на вигляд, скільки їх, таке і в голову не приходило.* (А. Камінчук. Батько бобрів.)

І на голову не налізе (не злізе), з сл. *говорити, верзти, плести і т. ін.* Недоречне, необдумане, нісенітне. — *Федір на який час затиш, а з півдня знову почав таке ви гукувати, що й на голову не злізе.* (Панас Мирний. Повія.)

Капустяна (куряча і т. ін.) голова, *зневажл.* Некмітлива, нерозторопна, неуважна людина. — *Ми плачемо. А Кирило Тур тоді: «Не платіть, курячі голови! Вам треба радуватись, а не плакати: не в Га дяч я одвезу вас, а в Хмарщице».* (П. Куліш. Чорна рада.) Синоніми: курячий мозок; пуста голова.

Кров ударила в голову *див.* кров.

Крутити головою *див.* мізок.

Крутити / закрутити голову кому. 1. Закохувати в себе. — *Яєни шок уже є... Закрутила я йому голо ву, щодня дзвонить, добивається зу стрічей.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.) 2. Дурити, обдурювати. - *На що пані крутить мені голову, — сум по, вже без злості, продовжувала Гелена.* (М. Далекий. По живу і мерту воду.)

Ламати голову [собі] над чим. Напружено думати, працювати над чимсь; турбуватися. — *Лукан знову ламав собі голову над тим, хто зважився йому так загрозувати.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.) Синоніми: сушити голову; повертати мозком.

Лягти головою, уроч. Загинути в бою, в боротьбі. — *В далекій дорозі Найдю або долю, або за Дніпром Ляжу головою...* (Т. Шевченко. Гайдамаки.) Синоніми: лягти в яму; лишити білий світ.

Мати голову на плечах. Бути розумним; розсудливо діяти. — *Що? Злякався?! — Нічого я не злякався. Просто треба мати голову на плечах, а не качані капуста,* — сказав Сашко. (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.) Синоніми: мати розум; мати кебету. Антоніми: не мати клепки; мати порожню макітру на плечах.

Мати олію в голові *див.* олія.

Морочити [собі (свою)] голову. 1. чим, над чим і/б/д. Розмірковувати над чимось. — *Три дні я морочив голову над цим проектом — і все даремно.* (З газ.) 2. кому і/б/д. Обманювати, хитрувати. — *Що ти голову їй морочиш, голубливій та молодій.* (А. Малишко. Катруся.)

На головах (на голові) ходити. Чинити безглуздя, бешкетувати. — *Узувши чоботи нові, хлопчак ходив на голові. Хоч дехто вжив би з тим же успіхом: Не знав хлопчина міри в пустоцях.* (С. Караванський. Війна словес.) Синоніми: ходити догори ногами.

На голову чую, кого. На біду кому-небудь. — *У кабінеті я пос каржилася: — Тридцять три не щастя на мою голову, Максиме Де мидовичу!* (В. Добровольський. Новорічні побажання.)

Накладати головою *див.* життя.

На свою голову. На шкodu собі. — *Тільки, я кажу, не треба шу кати на свою голову чужого лиха. Ти мене розумієш?* (О. Шеренговий. Монолог для слідчого.)

Не глядити по голові *див.* голівка.

Немає однієї клепки в голові *див.* клепка.

Немає царя в голові *див.* цар.

Піднімати (підводити і т.ін.) підняти (підвести і т.ін.) голову. Починати активніше, упевненіше діяти. — */ Візантія*

снила крізь ту ман,— Підводив голову народжений титан. (В. Симоненко. Русь.)

ГОЛОС

Підставляти / підставити [свою] голову (під обух). Наражатися на небезпеку; ризикувати. — *Що ж, бо ітєсь голову підставляти, хай хтось інший жар вигрібає.* (Л. Дмитерко. Наречена.)

Покривати / покрити голову (косу), заст. 1. Одружуватися (про дівчину, жінку).— *Восени Марині й голову покрили, взяв її моторний парубок із сусіднього села.* (З журн.) 2. тільки док. Стати покриткою.— *Що вже правду казати... накине [пан] де оком на яку дівчину, вже й його. Дивись, за якийсь там час і голову їй покриють, від людського ока не сховається.* (М. Старицький. Розсудили.) • *Див.* зав'язати голову.

Поринути (пірнути) / поринати (пірнати) з головою в що. Повністю віддаватися чому-небудь, захоплюватися чим-небудь. — *У Мацієвський не хехтував працює. Буквально в той же день поринув у неї з голою вою.* (І. Ле. Роман міжгір'я.)

Порожня (пуста і т. ін.) голова, *зневажл.* Нерозумна, нетямуща людина.— *Пуста голова — баранові рідня.* (Укр. нар. присл. та прик.)
С и н о н і м и : безпросвітний туман; набитий дурень.

Посипати попелом голову *див.* попіл.

Пустити кулю в голову *див.* куля.

Сідати (вилазити) сісти (вилізти) на голову кому. Цілком підкоряти кого-небудь своїй волі. — *А те пер, говорім одверто, мужик нам на голову сів, і ми й писнути не сміємо, бо в нього всі козири.* (Л. Гомін. Голгофа.)

Скребти [у] голову. Надокучати, набридати.— *Мати скребе голову: женись та женись!.. дівчат мені рас...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Скрутити голову *див.* в'язи.

Схилити / схилити голову перед ким, чим. 1. Підкорятися, здаватися.— *Подарунок зробила [Аспазія] дорогий... Треба привітати. Отак прийти і вклонитися. Вклонити ся? Чому вона повинна вклонятися? Ах, Чорнота!.. Заради нього схи ляти голову... Ні! Нізащо!* (Р. Чумак. Великий Луг.) С и н о н і м и : згинати спину; згинати коліна. А н т о н і м : не

схилити голови. 2. Виявляти шанбу до кого-, чого-небудь.— *Схилимо голови не ред людьми велетами, перед справжніми людьми!* (З газ.)

Схопитися за голову. Відчайті-ся.— *Відхилились дверці, й вишов такий легінь, що старша аж зомлі ла. А середуца нараз схопилася за голову: од такого красеня відмови лася'* (Укр. нар. казки.)

Тверда голова. Розумна, розважлива людина.— *Ні одної сильної людини з усього роду, ні одної твер дої голови: чужі вина і чужі води до краю розрідили їхні мізки і душі.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

У голові замакітритися / замакітрилося. Виникає стан запаморочення в кого-небудь.— *Тільки б і лиха, синку! Се така пригода, що від неї світ в голові не зама кіт ритесь'* (О. Кониський. У «тісної баб»).)

Хміль з голови вийшов *див.* хміль.

Хоч кіл на голові теши *див.* кіл.

Як обухом по голові *див.* обух.

Як сніг на голову *див.* сніг.

ГОЛЮС: в один голос. Одночасно; разом; одностайно.— *Добрий ве чір, цедрівниці' — привітаєся Гай-дим.— Добривечір, Романе Яремо вичу* — загукали вони в один голос.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.)

Голос / глас (крик) волаючого (вопіючого) в пустині (в пустелі), *книжн.* Даремні думки, поклики, що залишаються без відповіді, без уваги.— *Вночі ворота Лаври не гос тинні, даремно тут і возвишати глас. Глас вопіючого в пустині, напевно, був чутніший, як у нас.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) • Вислів із Біблії (Ісаія, 40,3; Матф., 3,3 та ін.)

На весь (на повний, у повний) голос. 1. з сл. *кричати, співати* і т. ін. Дуже голосно, з усієї сили.— *Василько почав шморати носом, потім згадав, що цей дядько при давив йому руку, і заплакав уже на весь голос.* (Петро Панч. Гарні хлопці.) С и н о н і м и : на все горло; на весь рот. 2. З усією переконливістю.— *[Зіна:] Ви мене і так стільки часу в чорному тілі тримали. Дай те ж мені хоч раз заговорити на повний голос.* (Т. Фесенко. За одну годину.)

ГОЛОЧКА

Не своїм голосом, з сл. *кричати*, *верещати* і т. ін. Дуже голосно, надривно.— *Олександра завереца ла не своїм голосом та затріпала чорними руками.* (М. Коцюбинський. На віру.) С и н о н і м и : на весь рот; на все горло.

Піднімати (підносити і т. ін.) / підняти (піднести і т. ін.) голос. 1. Підвищувати тон, сердячись. — *Спочатку надто гостро, навідсіч запе речу вав Остап. Навіть уперше під ніс був голос і на Гандзю.* (С. Кро-тевич. Сини землі.) 2. Заявляти про себе, про свої права.— *Не диво, що рідний брат гарчить, мов собака з підворотні, але щоб наймит підняв голос?* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

У свинячий (собачий) голос. Дуже пізно, несвоєчасно.— *Ха, при несло Матюшку одинака з города, згадав про матір у свинячий голос'* (С. Гуцало. Помста.) • Пор. протиставлення людина — свиня (людина — собака), тобто не так, як люди, невчасно, незвично, не по-людському, ненормально і под.

ГОЛОЧКА: [як] з голочки (з голки). 1. Абсолютно нове, гарне, елегантне (*перев.* про одяг, взуття). — *Більш світського кавалера чи й знайдеш. Чемний, родовитий, одя гасється з голочки.* (П. Оровецький. Береги життя.) С и н о н і м : з молоточка. 2. *перен.* Про щось нове, тільки що виготовлене і т. ін.— *З валізки Оксана дістала нові, як з голочки, п'ять карбованців.* (С. Чорнобривець. Потік життя.) • З мовлення кравців.

ГОМОРРА: содом і гоморра *див.* содом.

ГОРА: брати / взяти гору. Перемагати, долати.— *Гору взяла дядькова*

ГОРІХ

ра звалилась з плечей, тільки дихати стало важче — серце поширило. (М. Стельмах. Велика рідня.); немов гора з *грудей* звалилася. — *Відітхнув Максим, немов гора з грудей його звалилася, і сміліше став поряdkувати свою ватагу.* (І. Франко. Захар Беркут.) С и н о н і м и : [як] камінь з *душі* спав; аж вага з *грудей* спала.

порада: одружився з Надею, й перейшли до його жити. (О. Ковінька. Хто за ким бігає?)

Золоті гори, з сл. *обіцяти*. Надто багато. — *Просила, вмовляла, золоті гори обіцяла.* (С. Гуцало. Позичений чоловік.)

І гори покотити. Справитися з найважчою роботою, з найскладнішими завданнями.— *Відтепер ма тимеш, де розгорнутись і здійсни ти свої давні задуми. Тепер ти, чо ловіче, і гори покотити.* (О. Гончар. Микита Братусь.) С и н о н і м : і горенько покотити.

Не за горами. 1. Незабаром, скоро.— *Хліба вже скоро заколо статься. Не за горами — ось вже й косовиця. А там — весіллям час.* (М. Понеділок. Говорить лише поле...) С и н о н і м и : не сьогодні -завтра; ось-ось. 2. На невеликій відстані; недалеко, близько.— *Дзвеняче хоч і не за горами, та все-таки за надцять кілометрів од Закри ничця.* (С. Гуцало. Орлами орано.) С и н о н і м и : під носом; палицею кинути. А н т о н і м и : за тридев'ять земель; у чорта на рогах.

Перевернути / перевертати (зрушити) гори. Виконати неможливу роботу; зробити дуже багато.— *Думає, білоручки тільки до писання здатні. А вони, дивись, гори перевернули.* (В. Речмедін. Народження Афродіти.)

Стояти / стати горою за кого, що. Невідступно, всіма силами захищати, відстоювати кого-, що-не-будь.— *Вони там усі свої, всі ро дичі, всі одне за одного горою сто ять.* (В. Земляк. Зелені млини.)

[Як] гора з плечей звалилася (спала і т. ін.) у кого, кому і б/д. У кого-небудь відпали турботи, не стало сумнівів.— *Після цих слів го-*

Як за кам'яною горою (стіною). Позбавлений турбот, захищений від усього.— / *мушу сказати, прекрасний заступник, я за нею [Софією], можна сказати, як за кам'яною стіною живу.* (В. Собко. Дух часу.) • Історик мови В. Чернишов уважає, що в подібних виразах (я за тобою, що за кам'яною стіною) первісно йшлося про міську

стіну, яка опоясувала місто-фортецю від нападників.

Як на кам'яну гору, з сл. *надіятися, покладатися* і т. ін. У великій мірі, повністю.— *А на хлопців своїх я покладаюся, як на кам'яну гору: не підведуть!* (А. Головка. Артем Гармаш.) • Не виключено, що вираз породжений звичаєм ставити замки-фортеці на кам'яних горах. Крім того, це могла бути й гора-стіна з каменю, за якою ховалися оточені ворожими військами.

ГОРБ: гнути горба (горб). Дуже багато, важко працювати.— *Он скільки ремісників чужинських гнуть горба на зимовому стойбищі Баття!* (Р. Іванченко. Золоті стремена.) Синоніми: ламати хребта; рвати жили.

Своїм (власним) горбом. Важкою працею, важкими власними зусиллями.— [Никанор:] *Дали та взять її [землю] нічим. Горбом тільки й береш.* (І. Микитенко. Брати.)

ГОРЕ: горе микати, *нарпоет*. Бідувати, поневірятися.— *Батько його з матір'ю рано померли, і за лишився він сиротою микати своє горе на білому світі.* (Укр. нар. казки.)

З горем пополам. З великими труднощами; ледве.— *І щось таки граєш? — з горем пополам.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...)

І горя не знати. Бути усім задоволеним, спокійно жити.— *Служив я, братці, командиром у морській піхоті... Нікому не говорив, що письменник. Служив і горя не знав. Спочатку під Одесою, а потім тут, під Севастополем.* (В. Кучер. Голод.)

[Ц] горя (нужди) мало і б/д. Хто-небудь не переживає; комусь байдуже.— *Зженеш нахабу [муху] з но са, а їй і горя мало — пересидє на лоба.* (О. Ковінька. Муха — комаха шкідлива.)

ГОРЕНЬКО: і горенько покотити. Справитися з найскладнішими завданнями.— *Максим, як там ка жуть, і горенько покотив! Одно тільки його мучило, одно здавалося гірше печеної редьки, становилося руба у горлі. Це — життя у казармі воночій та воночє їжа.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) Синоніми: і гори покотити.

ГОРИЗОНТ: з'явитися на горизонті. Стати відомим, помітним де-небудь.— У

цей час з'явилась на горизонті й Вірунька. Здалеку яснє усміхом... Шойно з-під душу, видно: освіжена, причесана. (О. Гончар. Собор.) Антонім: зникнути з горизонту.

ГОРІЛКА: заливати голову горілкою див. голова.

ГОРІХ: дістанеться (перепаде) на горіхи кому і б/д. Хто-небудь буде покараний за якусь провину.— *Сашко подумав, що Гені таки справді перепаде на горіхи. Йому стало навіть жаль цього товстого хлопця...* (Д. Ткач. Небезпечна зона.) Синоніми: мати на горіхи; перепаде на бублики.

Розкусити (роздушити) [міцний і т.ін.] горіх (горішок). З великими труднощами впоратись із чимось.— *Кінні атаки генерала Барабовича розбилися об дроти та мужність захисників плацдарму, атаки корпусів генералів Слацова та Віт-ковського не могли роздушити цей каховський горішок.* (Ю. Яновський. Вершники.) Синоніми: розмотати клубок.

Розчистити під горіх кого. Сильно вилаяти, покритикувати кого-не-будь.— *Він говорив відразу на двох телефонах, з кимсь лаявся, комусь дорікав і дивився на Василя з ви кликом, готовий цюмити спалахнути і розчистити інженера під горіх.* (П. Загребельний. Спека.)

Як (що) горіхи (насиння) луштити (лускати і т. ін.), перев. з ді-есл.— *Подумасш,— запально відно відає Вітя,— ці задачки мені — що горіхи луштити.* (О. Іваненко. Таємниця.)

ГОРІШОК: розкусити горішок див. горіх.

Твердий (міцний) горішок. 1. Дуже складна справа.— *Солдатська наука — горішок дуже міцний.* (І. Стаднюк. Максим Перепелиця.) Синоніми: горішок не по зубах. 2. Людина зі складним характером.— *Ця дівчина — твердий горішок, з нею треба поводитися обачніше.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)

ГОРЛО: брати / взяти за горло кого. Настирливо домагатися чогось, ставлячи когось у безвихідне становище.— *Борис Дмитровичу,, я щойно закінчив редагувати ваш рукопис. Моє прізвище Дімаров.—*

ГОЛОЧКА

Анатолій Андрійович².— На про тивагу багатьом авторам, які звикли брати редактора «за горло», жодного разу він [Антоненко Давидович] мені не зателефонував. (З газ.) С и н о н і м и : брати за барки; брати за жабри.

Дерти горло (горлянку). Кричати, галасувати.— Підготувались до походу сповна. Невиришеною лиши лася одна заковика — на яку ко блячу масть земську верховоду по садити. На білу чи чорну? — Білу..

Білу!..— дерли горло просвітянці.— Біла — наша сила! (О.Ковінько. Ту-гонопилі хрестоносці.)

Клубок стоїть у горлі див. клубок.

На все горло, з сл. кричати, співіти і т. ін. Голосно.— Вон,.. щоб ваш дух не смердів коло мого двору! — кричить Чіпка на все горло.— Уб'ю, тільки побачу хоч зда лека... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) С и н о н і м и : на весь голос; на всю горлянку.

Наступати / наступити на горло кому і б/д. Настирливо вимагати чого-небудь або змушувати до чогось.— Настане день, коли Ян Ак сак і всі королів'ята довідаються, як можна наступити на горло Пет рові Конашевичу. (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и : брати за горлянку; брати за зябра.

Ніж гострий / горло див. ніж.

Переґризати / переґризити горло (горлянку) кому і б/д. Жорстко розправлятися з кимось, переважно в стані гніву і т. ін.— А ти ж гадав, він за бідному вболіватиме? Та це такий вовк, що всім би нам горлян ку переґриз. (А. Шиян. Баланда.) С и н о н і м и : видирати очі.

По [саме] горло. 1. з сл. бути, мати і т. ін. Дуже багато.— Хоче суд над ближніми творити, Бувши сам по горло у гріхах. (С. Караван-ський. Благання.) С и н о н і м и : хоч відбавляй; по маківку. 2. У великій мірі, повністю.— Там тиша. Тиша там. Суха і чорна. І пишуть кола сиві голуби. І як не вдатися до ворожби, як ніч по горло мороком озорне? (В. Стус. Там тиша...)

Пристати з ножс'м до горла див. ніж.

Прополоскати / прополіскувати горло чим (перев. про алкогольні напої). Випити.— Потім Романові ставало нестерпно нудно, й він, за сунувши руки в

кишені, йшов собі геть, не прощаючись, і дивився, де б це прополоскати горло. (А. Мороз.

Трое і одна.) С и н о н і м и : закروطити душу; горілки вкинути.

Скарати на горло, засеп. Убити, знищити кого.— За брехню ми карасмо на горло. Тим більше, що в нас свідки є. (Ю. Збанацький. Ми — не з легенди.)

Стати кісткою в горлі див. кістка.

Стати попере'к (впоперек) горла кому, чийого. Дуже непокоїти, хвилювати когось, не давати спокою комусь.— Кришук слухав, затом вував у щоденнику, а думками ви тав у полі, біля того злоцасного клину. Кому стали поперек горла оті кілька гектарів? (М. Олійник. Зерна.) С и н о н і м : стати кісткою в горлі.

Стояти кілком в горлі див. кілок.

У три горла. Жадібно; дуже багато.— Одні живуть впроголодь, а декому вистачає в три горла. (І. Цю-па. Дзвони янтарного літа.)

Шматок не йде у горло див. шматок.

ГОРЛЯНКА: дерти горлянку див. горло.

Переґризати горлянку див. горло.

ГОРОБЕЦЬ: горобцеві по коліна див. жаба.

Стріляний (старий) горобець (вовк). Досвідчена, бувала людина, яку важко перехитрити.— Нас не проведеш на полові, ми стріляні горобці! (Р. Іванчук. Орда.) С и н о н і м и : битий жак; бита голова. А н т о н і м : жовтороте пташеня. • Вираз старий горобець є частиною прислів'я (старого горобця на полові не зловиш). Пізніший вислів — стріляний горобець (горобець, у якого не один раз стріляли) — є результатом контамінації вислову старий горобець і висловів із компонентом стріляний (обстріляний): стріляний птах, обстріляна ворона, стріляний вовк і под.

ГОРОД: город городити. Починати будь-яку справу.— Написав і пошкодував, що впровадив Руда єву. Мабуть, таке несподівано пос пішне рішення викликало б у неї підступну посмішку — навіщо було город городити! — але пішла б вона заспокоєна: переконана-таки старого. (В. Попов. І це називають буднями...)

Кидати камінці в город *див.* ка- мінець.

ГОРОХ: за царя Гороха *див.* цар.

Як горохом (горох) об стінку (стіну). Не реагувати на розмову, на чийсь зауваження і т. ін.— *Підрос ли хлопчачки. Тепер уже з ремієм пізно, а бабине слово їм — що горох об стінку.* (С.Журахович. Вечірні балачки.) С и н о н і м : як пугую по воді.

Як [той] горох при дорозі, з сл. *жити, маятися* і т. ін. Дуже погано.— *Удвох живете? — Як видите. Як горох при дорозі.* (Ю. Збанацький. Між добрими людьми.) А н-т о н і м и : як у Бога за дверима; як у Бога за пазухою. • Горох звичайно сяли при дорозі. При цьому кожен його міг смикнути, вирвати.

ГОРЩИК: від горшка два (три) вершка. Невеликий, низький на зріст. —

ГРАДУС

програшну гру і виграв її. (В. Попов. І це називають буднями...)

Гра з вогнем. Дуже необережні дії без урахування їхніх наслідків. — *Зовсім інакше ставиться до цього Кочубей, він вважає, що наші літе ратурні забавки — це небезпечне хлоп'яцтво, гра з вогнем, і така гра до добра не доведе.* (О. Гончар. Далекі вогнища.)

Добра міна при поганій грі *див.* міна.

ГРАДУС: під градусом (під градусами). Напідпитку.— *Багатьом здається, що Братусь завжди під градусом, завжди напідпитку, а воно просто я від природи рухливий та повнокровний.* (О. Гончар. Микита Братусь.) С и н о н і м и : під мухою; під хмільком.

ГРАК: ловити граки *див.* гава.

ГРАМ: ні грама. Ніскільки, ні- трохи.— *Культури ні грама, А в шляпах велюрих!.. — Нема, — свідчить дама, — Нема в нас культур них!* (С. Олійник. На зупинці.) С и н о н і м и : ні грана; ні на йоту.

ГРАМОТА: китайська грамота. Що-небудь недоступне для розуміння, таке, в якому трудно розібратися.— *Сучасні статті для бага гльох можуть видатися справжньою китайською грамотою.* (З газ.) С и н о н і м и : темний ліс; темна вода в облацях.

Тобі вже одинадцять років, а ти від горшка — два вершка, — продовжував знуцатися Маслоук. (І. Багмут. Щасливий день суворов-ця Криничного.); піввершка від горшка.— *Ану киш звідси! Піввершка від горшка, а вже критикує... Що не так?* (П. Гуріненко. Ти щастя обіцяла.) • Вершок, *заст.*— міра довжини, що дорівнювала 4,5 см і вживалася в Україні до запровадження метричної системи мір (1918).

Розбити горщик *див.* глек.

ГОСПОДЬ: слава тобі Господи *див.* слава.

ГРА: вестії (грати) гру яку. Діяти певним чином.— *Ти даремно думаєси, що перехитрив його, — ска зала вона.— Гребенициков вів без-*

ГРАН: ні на гран; ні грана. Ні- скільки, нітрохи.— *А можна мені знати, як звать? — Чому ж ні?.. Ні пухи, ні хвастощів ані грана. Андрій Потєбня його звать.* (О.Іваненко. Марія.) • Гран — одиниця аптекарської ваги в 0,062 г, тобто дуже мало.

ГРАЧ: ні грач ні помагач. Ні до чого не придатний.— *Еге! Так то так, та я вам ні грач ні помагач; шукайте собі деінде поради.* (О.Ко-ниський. Півнів празник.) С и н о н і м : ні Богу свічка, ні чорту кочерга.

ГРЕБІНЕЦЬ: почому в Тростян-ці гребінці *див.* Тростянець.

Стригти під один гребінець *див.* гребінка.

ГРЕБІНКА: стригти [всіх] під одну гребінку (під один гребінець). Однаково оцінювати всіх або багатьох.— *Щастя людини не в цьому, майбутнє не стригтиме людей під одну гребінку, як це уявляється вам.* (О. Гончар. Собор.) • Первісно йшлося про стрижку овець, яких «підганяли» під один (однаковий) гребінець (під одну гребінку).

ГРЕБЛЯ: ускочити (потрапити і т. ін.) під дурного *греблю*. Зазнати невдачі, прорахуватися.— *Знайшов собі ти дівчину до пари, а я ускочив під дурного греблю.* (Лі. Костенко. Маруся Чурай.)

Хоч **греблю** (гать) гати. Дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь.— *В мене й без тебе ворогів хоч греблю гати — отих по тайних, що по кабінетах.* (О. Гончар. Собор.) С и н о н і м и : хоч відбавляй; до гибелі.

ГРЕЦЬ: грець ухопив кого. Загинув хто-небудь.— *Певна річ, коли б він [Драгомирецький] знав, що дочка його там, у самісінькому вирі неподобних подій, навіть є їх ак тивним учасником...— сердешного доктора, поза всяким сумнівом, ухопив би грець, тобто аорієхія сегебгі.* (Ю.Смолич. Мир хатам, війна палацам.) • Грець — апоплексичний удар, параліч. Похідне утворення від слова грати; назва зумовлена мимовільними рухами чи криками хворих.

Хай (нехай) [би] йому (їй і т.ін.) грець, *лайл*. Уживається для вираження незадоволення, несхвалення чогось.— *Отаке-то! Хай йому грець! Тепер зроду від колективу не відір вуся!* (О. Ковінька. З Новим роком!) С и н о н і м и : хай йому чорт; хай йому абищо. • *Букв.*— хай би йому трапився апоплексичний удар; *див.* грець ухопив.

ГРЕЧКА: переганяти / перегнати на (через) **гредчу**. Виражаючи своє незадоволення, примушувати робити, як потрібно.— *Я не буду вважати, що він пан писар, а через таку його гредчу перегоню [пережену], що своїх двох ніг не дораху еться.* (І. Франко. Рябина.) • Відгомін «дяківської» педагогіки, коли учня, який провинився, ставили голими коліньми на гредчу («переганяти через гредчу»).

Скакати (стрибати) / скочити (стрибнути) в **гредчу**. Зраджувати дружину (чоловіка).— *Ну, то як ви думаєте, чи то йому дуже вподобало лось, що його жінка в гредчу скаче?* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.) С и н о н і м и : наставляти роги; скакати в кропиву. • Власне, стрибати всюди, де можна захватись. Пор. за цією ж моделлю утворені: скакати в горох, скакати в **кущі**, скакати в коноплі і т. ін.

Хай (нехай) буде гредчка. Згодний хтось з ким-, чим-небудь.— *Про те він [Антось] не став заперечу вати... Хай буде гредчка. Підду до управителя, то щоб зачіпки для затування у неслухняності не найтов.*

(П. Страшнова. Глухі села.) • Із народних оповідань про незговорливе подружжя, коли чоловік говорить, що то росте овес, а жінка — гредчка. Визраз нерідко зустрічається з нарощенням.

ГРИБ: як гриби [після дощу], з сл. *рости, вишкати* і т. ін.— *Неначе гриби, підрастають онуки, і повинься ними — нівроку — мій рід.* (О. Білаш. Неначе гриби, підрастають онуки...) С и н о н і м : як з водії.

ГРИВА: в хвіст і гриву *див.* хвіст.

ГРИМ: метати громи і (гра) блискавки на кого, що, проти кого, чого і б/д. Роздратовано говорити про кого-, що-небудь, лаяти когось. — *Губернатор метав грим і блискавку. Таким Обух ще не знав його.* (Я. Стецюк. Гонга.) С и н о н і м и : кидати вогнём-блискавицею; бісом Дивитися.

Як грим. Фізично витривалий, дужий; ставний.— *Панове! До Мартина Пушкаря тут посланець прибув із Січі... Ввійшов, як грим, обвітрений з дороги. Віддав чолом.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Як грим з ясного неба, з сл. *звалитися, пригольмишити* і т. ін. Несподівано, раптово, зненацька.— *Спомин про обіцану телюцю того вечора вдарив, як грим із ясного неба.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік...) С и н о н і м и : як біда на голову; як сніг на голову.

Як громом вражений (прибитий і т. ін.). Неприємно здивований, схвилюваний чим-небудь несподіваним.— *Од такої речі троє недавно веселих, цасливих людей стало на одному місці нерушимо, немов громом пришиблені.* (І. Нечуй-Левицький. Дві московки.)

ГРИХ: брати / взяти гріх на душу. Діяти всупереч власній совісті; робити щось несхвальне.— *Ти лю биш друзів? В тебе друзі є? Я роз губилась. В мене друзі є. їх не лю бить — то гріх на душу брати.* (Л. Скирда. Минають друзі...)

Впадати (входити) / впасти (увійти) в гріх. Зробити щось заборонене певними етичними нормами.— *Коли ж ти [Тетянка] увійш ла в гріх, дам карбованця, щоб до якоїсь чаклуки сходила.* (М.Стельмах. Дума про тебе.)

Далі від гріха *див.* лихо.

З гріхом пополам. Не без помилок; не зовсім добре.— *Відстороняючи робочих та зоотехніків. Со фія Карлівна і тут [в зоосаду] са ма дала пояснення, хоча це їй ходило в неї з гріхом пополам.* (О. Гончар. Таврія.)

Сміх і гріх *див.* сміх.

ГРІШ: гріш (копійка) ціна [в базарний день] кому, чому. Нічого не вартий.— *Життя, життя! — ви трицвіся на матір Омелян.— Гріш ціна йому тепер.* (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м и : не вартий гроша; нуль без палички. А н т о н і м : ціни нема. • Гріш — дрібна розмінна монета, що чеканилась із міді й була рівна 2 копійкам, а потім — півкопійці (з XIX ст.).

Не вартий [і] [ламаного] гроша (щербатої) копійки і т. ін.). 1. Нікчемний, зовсім поганий, ні на що не здатний (про людину).— *Без нас ви й гроша ламаного не вартий.* (М. Зарудний. На білому світі.) 2. Який не має ніякої цінності або втратив своє значення.— *Хіба ж це дім для риболова? Він доброго не вартий слова. Або, звернувшись до стандарту. Щербатої копійки він не вартий.* (С. Караванський. Війна словес.) С и н о н і м и : гріш ціна; не вартий виїденого яйця.

Як за (на) гріш маку. Дуже багато.— *Посилаю Вам рекомендацію новою бандероллю своє оповідання «Пе коптьор». Повиправляйте тільки собі друкарські помилки, бо їх там як за гріш маку.* (М. Коцюбинський. До М. Ф. Комарова [листу].) С и н о н і м и : хоч греблю гати; як піску морського. А н т о н і м : не гурт.

ГРОШІ: не від тих грошей. Не проти.— *Хоч і держить це в секреті Вілох, та для багатьох давно уже відомо, що він не від тих грошей, щоб підчекнути важного зятя, порідитися з представниками влади...* (І. Цюпа. Грози і райдуги.)

ГРУДИ: бити себе в груди (кулаком). Гаряче запевняти, переконувати кого-небудь у чомусь.— *Ка рафолька почав бити себе в груди і присягався, що він дуже старався, але в нього нічого не вийшло.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюків-ки.) С и н о н і м : їсти землю.

Похолонуло в грудях *див.* душа.

ГРУША: на вербі груші *див.* верба.

ГРУШКА: не проспати (не заспати) грушки в попелі. Не пропустити чого-небудь, використати для себе все, що тільки можна.— *Я десь справді гайнував цей час, а він не заспає грушок у попелі.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) С и н о н і м и : з піску мотузки сукати; на ходу підметки рвати.

ГРЯЗЮКА: обкидати (мішати і т. ін.) / обкидати (змішати і т. ін.) з грязюкою. Несправедливо звинувачувати когось у чомусь; обмовляти.— *А коли якийсь горе-керівник мішає з грязюкою підлеглих... цього іноді просто не помічають.* (Є. Дудар. Звідки беруться задохлики?) С и н о н і м и : вилити помії; котити бочку.

ГУБА: аж піна на губах скаче *див.* піна.

Губа не з лопуцька *див.* душа.

Дути (надимати) / надути губи (губки). Сердитися, ображатися.— *Що захочеться Катрусі, Зроблять тьоті та бабусі. А Катруся губки дує Та все більше вередує...* (С. Вос-крекасенко. Катрусеня.)

З піною на губах *див.* піна.

Копі л йти (закопильовати) / закопильовати (скопильовати) губу (носа). Пишатися, зазнаватися.— *Трапляються такі [дівчата], що їй оку лари знімуть та помружать на Санька грайливецькі підведені очі, а здебільшого копильять губу і од вертаються: пхе...* (Григор Тютюнник. Дикий.)

Кусати губи. Виявляти почуття досади, образи, задрозців і т. ін. -[Лука:] А, Олено Степанівно! На ше вам Молодця кумася, прямо як мак цвіте.— [Олена:] Нехай вороги дивляться та губи кусають. (П. Саксаганський. Шантрапа.)

На всю губу. 1. Значний, великий, справжній.— *Тепер уже йому [старшині] не писарювати, тепер він уже багатир на всю губу: своєї землі скільки'* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.) 2. з сл. *жити, по жити* і т. ін. Дуже добре, розкішно, багато, без ніяких обмежень.— *Розжився [Білогруд] на всю губу, багатирем став...* (О. Кониський. У «тісної баби»). • Губа, крім значення «рот», означала також адмі-

ЃАВА

ністративну територію — волость і под. Пор. ще губернія.

Робити з губи (з писка) халяву. Не виконувати своєї обіцянки; брехати.— [Золотницький:] *Я вишло їх [гроші] на пам'ятник Котляревського, бо ти з губи зробив халяву: обіцає і не вислав.* (І. Карпенко-Карий. Хазяїн.) • Губа тут — «рот»; під час мовлення він нагадує собою халяву чобота, власне розтруб халяви. Отже, фразеологізм постав на основі метафоризації. Писок, *діал.* — рот.

Ще молоко на губах не обсохло *див.* молоко.

Як мёдом по губах *див.* мед.

ГУБЕРНІЯ: пішла писати губернія, *жарт.* Щось робити безупинну.— *Що ви, діду, мелете? Небага то ніби и випили, а вже пішла ну сати губернія.* (Ф. Маківчук. Юшка.) • Губернія — основна адміністративно-територіальна одиниця до 1929 р.; тут місто з губернськими установами й чиновниками, що вели безкінечну переписку. Вираз став особливо відомий після того, як його вжив М. Гоголь у поемі «Мертві душі» (1842 р.).

ГУБКА: дуги губки *див.* губа.

ГУ-ГУ: ні (ані) гу-гу. Нічого не казати.— *Ждемо місяць, ждемо три місяці, ждемо півроку, ждемо рік — ні гу гу! Мовчить «Баунті», не каже ні «да», ні «ні».* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.) С и н о н і м и : ні слова; ні пари з вуст.

ГУДОК: від (од) гудка до гудка. Щоденно, весь день; весь певний час— / *Чинбас місяць — від гудка до гудка — одтарбанив у цеховій підсобці.* (М. Рудь. З матір'ю на самоті.)

ГУЖ: в один гуж тягти. Діяти заодно.— *Щоб ми лиш в один гуж тягнули, так і в малому гурті по явяться велика сила.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.) С и н о н і м и : одну руку тягти; в одну руку грати. • Раніше гуж не тільки «ремін», що прикріплює голоблі до хомута», а й «мотузка», яку прив'язували до тачки, візка тощо і за яку тягли.

ГУРТ: не гурт, *діал.* Мало, небагато.— *Он бачиш, скільки вас [дітей] у мене! їсти є кому, а робити — не гурт-то.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.) С и н о н і м и : не гук; як кіт наплакав. А н-т о н і м : хоч відбавляй. • За словником Брокгауза й Єфрона, гурт — це стадо великої рогатої худоби або овець.

ГУСКА: як з гуски (гуся і т. ін.) вода з кого. Хто-небудь зовсім не реагує на щось; ніщо не впливає, не діє на когось.— *Слава по всьому селу. А Саві Петровичу й нічого, як з гуся вода.* (А. Головка. Мати.) • Вода з гусячого пір'я спадає тому, що гуска постійно змащує його жиром, який виробляє залоза, розташована біля хвоста.

ГУСЬ: як з гуся вода *див.* гуска.

Ѓ

ЃАВА: ловити гави (гав, рідко граки, ворон), *фам.* 1. Марно витрачати час; байдикувати.— *Ми тим часом гав не ловили, розсипалися по лісі та до нової греблі. Всі поеті кали і все з собою забрали.* (М. Ста-рицький. Кармелюк.) С и н о н і м и : байдики бити; давати горобцям дулі. 2. Розглядати все навколо з зайвою

цікавістю. — [Виборний:] *Та що його питати: він по городу гав ловив та витрішки продавав.* (І. Котляревський. Наталка Полтавка.) С и н о н і м и : витрішки ловити; ловити зівак. 3. У пускати слухну нагоду. — *А ляли тільки раз: як я вкрав у них чауничка на дріб до рогатки. Так то ж я сам і*

ЃВАЛТ

гаву піймав: треба було зразу ж його й потроцити... (Григор Тютюнник. Сито, сито...) С и н о н і м и : давати маху; давати зівка.

ЃВАЛТ: піднімати (підняти і т. ін.) / підняти (зчинити і т.ін.) гвалт. Голосно

кричати, репетувати, ляятися.— *Молодиці підняли гвалт на все село. Їх лайка дзвеніла, як дзвони на дзвіниці...* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) # Ѓвалт — запозичення з нім. — вешак «насилля, тривога, набат».

Хоч гвалт кричи. Уживається для вираження скрутного становища. — *Що ж це за дивина, оце жит тв, посеред якого вже прийдеться помирати, а все далі піде без тебе, то так на душі стає, що хоч гвалт кричи...* (І. Григурко. Далекі села.)
С и н о н і м : хоч вовком вий.

ГЕДЗИК: пускати ге'дзики очима див. бісик.

ГЕДЗЬ: [як] гедзь нападає (кусає) / напав (укусив) кого (на кого).

Хто-небудь дуже нервує, проявляючи впертість, химерність. — *То й добре, що зараз почала комизитись, гірше, якби гедзь укусив Сі замужем, чуси?* (Є. Гуцало. Сватання у Яблунівці.)

ГРУНТ: готувати / підготувати ґрунт. Створити умови для кого-, чого-небудь. — *Ти ось їдеш, а Кат ратий там своє робить, готує ґрунт.* (О. Гончар. Собор.)

Зондувати / позондувати ґрунт. Попередньо розвідувати, з'ясувати що-небудь. — */ все ж Катричу почало здаватися, що їхні стосун ки вийшли за межі дружби й есту пили в ту фазу, коли можна про зондувати ґрунт.* (В. Попов. І це називають буднями...)

Мати (лібити) твердий ґрунт під ногами. Відчувати міцну основу в чомусь. — *Я, сказав, не водоплав ний гусь, а народний лідер, я люблю твердий ґрунт під ногами і хита виці не зношу'* (Б. Нечерда. Квадро.)

Д

ДАВАТИ: давати / дати відкоша кому і б/д. 1. Не погоджуватися виходити заміж. — *Якби я кожен раз, відкоша даючи, лила ще сльози, то в мене б очі вилиняли досі.* (Леся Українка. Камінний господар.)
С и н о н і м и : давати гарбуза; давати печеного рака. 2. Відмовляти взагалі. — *Вони спочатку сунулися зі своїми графіками переналадки лі нії, та їм дали доброго відкоша.* (З газ.)
С и н о н і м : давати відставку. 3. Рішуче виступати проти ко-го-небудь; вступати в боротьбу з кимось; протидіяти. — *Що везете? — спитав маіталіра, який підморг ну в йому з лукавством — добре, мовля, щось дав відкоша тому зухвальцю.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)
С и н о н і м : давати по руках.

Давати / дати тягу. Швидко втікати, поспішно бігти, йти, їхати. — *Він [Еней],*

ДЕНЬ

баговинні діалось ознаки. (Р. Чумак. Великий Луг.)

ДАВНІЙ: з давніх-давен. Здавна; споконвіку. — *Він уклонився, приступив до неї й нішівтався так ласкаво й щиро, неначе знав її з давніх-давен.* (І. Нецуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)
С и н о н і м : з діда-прадіда.

взявши торби, тягу дав; Забравши деяких троянців... (І. Кот-ляревський. Енеїда.)

С и н о н і м и : давати ходу; накивати п'ятами; давати волю ногам; дати дмухача.

Давати драла (драпака, дьбру і т. ін.). Швидко тікати, бігти. *Страш ний був вовк, а що вже ненажер ливий! І душа моя, злякавшись (от би зараз дав драла, дав дмухача, дав драпака), стала маленькою, зі шулилася, зорбатіла.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік...)
С и н о н і м и : давати волю ногам; давати ногам знати.

ДАВАТИСЯ: даватися / датися ознаки кому, чому і б/д. Ставати відчутним, проявлятися. — *Після нічних, у грозовицю, мандрів пол ковник Божич занедужав — майже цілонічне перебування в холодному*

ДАЛІ: далі (більше) [й (вже)] нікуди. Уживається для вираження крайньої межі в чому-небудь. — *На старість зробився Хорошун скупий далі нікуди: струхла дошка в пар кані — нової не вставить, хоч до щок має досить, навіть дубових...* (Григір Тютюнник. Бовкун.)

ДАМА: дама серця, заст., жарт. Кохана жінка. — [Тарас:] *Хочу себе*

показати і даму серця побачити/ А як пробувши п'ять літ в столиці Петербурзі, — не думаю, щоб гарбуза піднесли. (І. Карпенко-Карий. Суета.)

ДАТИ: ні дати ні взяти. Абсолютно точно, саме так; достеменний. — *Ох, язичок у тих жінок, — Ні дати ні взяти — як у сорок.* (І. Боровиковський. Жіночий язичок.)

ДВЕРІ: відкрити (відчинити) / відкривати (відчиняти) двері для кого, кому. Дати кому-небудь вільний доступ кудись, можливість користуватися, займатися чим-небудь. — *Лашка замислилася. Подорож у віз ку з гетьманом відчинила перед нею останні двері до життя світськoi жінки.* (І. Ле. Наливайко.)

Вказувати (показувати) / вказати (показати) (на) двері кому. — *Навесні перед Благовіщенням гомонять у нас на селі: — Варка пока зала приймакові двері!* (О. Кониський. У «гісної баби».)

Двері відчиняти кому, перед ким, чим. — Створювати сприятливі умови для кого, чого. — *Союз ніки відновили з Італією дипло матичні стосунки й відчиняють перед *нею двері до Організації Об'єднаних Націй.* (І. Дмитерко. Останні кілометри.) **Синоніми:** давати дорогу. **Антоніми:** зачиняти двері.

Двері не зачиняються у кого, чого, чій, де і б/д. До когось, кудись постійно приходять відвідувачі. — *Всі хлопці на селі заліццались до неї [Пальміри]. Двері од старое тів увечері сливе не зачинялись.* (І. Нечуй-Левицький. Скривджені і нескривджені.)

Ломитися у відчинені (відкриті) двері, *ірон.* Твердити, доводити за-

гальновідоме, те, чого ніхто не заперечує. — *Говорити, що І. Драч входить у літературу як невтиши мий шукач, значить ломитися у відчинені двері.* (З журн.) **Синоніми:** відкривати Америку.

Ні в кут ні в двері *див.* кут.

Стукати у двері до кого, чій.

1. Звертатися до кого-небудь з проханням. — *Не сидіть, стукайте, Петре, в двері до начальства, вида дуть ордер.* (З газ.) 2. Наближатися. — *Минулося нещастя... Та нова біда постукала у двері. Не та, ка жуть, біда, котра до обори прийшла, а та біда, що з обори не йде.* (В. Большак. Слово про подолянку.) Як у Бога за дверима *див.* Бог.

ДВІР: ні кола, ні двора *див.* кіл.

Прохідний двір. Місце, установка і т. ін., куди можна вільно і легко потрапити і так само звідти піти. — *До вас вриваються прямо з вулиці, пробачте, як з перону у залу для транзитних пасажирів. От як я, приміром... — Це точно. Конюшня. Прохідний двір...* (О. Черногуз. Аристократ із Вапнярки.)

ДЕНЬ: аби день до вечора. 1. з сл. *працювати, робити* і т. ін. Недбало, абияк. — *Орало двоє: Про гнаїш Непідкований та Шульжен ко Трохим — робили аби день до вечора.* (А. Дімаров. Біль і гнів.)

2. з сл. *жити*. Байдууже, безтурботно, ні про що не думаючи. — *Не раз їй здавалось, що вона примирилась зі своїм життям. Спочатку жила як уві сні — аби день до вечора, а потім час зарубцював біль.*

ДЕРЕВО

(М. Стельмах. Велика рідня.) 3. рідко, з сл. *жити*. Безрадісно, без перспективи на майбутнє. — *Як ся ма ете, бабо? — От, як там! Старому — аби день до вечора: однаково скоро вмирати.* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.)

Во дні они; во время оно, *засп.*, *жарт.* Давно. — [Ярослав:] *Вже знялася бранная тривога... І мушу знов трудити хвору ногу І брати меч, як в они бурні дні.* (І. Кочерга. Ярослав Мудрий.) • Они, оно — застарілі форми вказівних займенників — ті, те.

Вчорашній день. Минуле, віджиле. — *Мода — це вияв прогресу в особистості людини, у зміні Сі смаків. Не можна жити вчорашнім днем.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Гріш ціна в базарний день *див.* гріш.

День і ніч; дні і ночі. Цілодобово, постійно, весь час. — *Ось тепер дні і ночі вони в полі.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Жити одним (сьогоднішнім) днем. Нічого не думати про майбутнє, а

задовольняти тільки найближчі інтереси.
— *Сьогодні він [Шу лях] позздрив Госью. Тось умів жи ти сьогоднішнім днем: дихай, поки дихається. А він, дурень, клопочеть ся днем завтрашнім, біля будинку скільки вбивався.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

Завтрашній (прийдешний) день. Найближче майбутнє. — *Земля деградує. І — головним чином — там, де експлуатація випереджає турботу про неї, про завтрашній день.* (М.Олійник. Зерна.)

Не день і не два. Довго; протягом тривалого часу. — *Над казанком нахилилася, ніби в ньому не пустий куліш, а які небудь найдки з царського столу, ложку взяла — рука тремтить. Певно, не день і не два вареного в рот не брала.* (В. Дрозд. Земля під копитами.) С и н о н і м: не один день.

Про (на) чорний день. На випадок крайньої скрути. — *Про чор ний день зберігав пшеничку. Тепер бачу, що оце якраз і настав він для всього народу.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) • В основі виразу символічне значення слова чорний — нещасний, важкий, невдячний, несправедливий і под.

Серед білого дня. Відкрито, неприховано, не соромлячись. — *Та що ж це робиться? Грабують народ серед білого дня.* (А. Головко. Бур'ян.)

Скінчити дні (життя, шлях і т. ін.). Померти. — *Бажаю так скін чити я свій*

ДИХАННЯ

вати — це однаково, що з тигром цілуватися: і протинно, і страшно. Але Табакерка не з полохливого десятка. (Ф. Маківчук. Поцілунок з тигром.) С и н о н і м: не з заячого пуху. • Як відгомін давнього розподілу людей на десятки.

ДЖМІЛЬ: джмелі гудуть у голові чий і бд. Хто-небудь перебуває у стані сп'яніння або запаморочення. — *Ух ти, полегшало, людиною став, а то руки-ноги як ватяні, а в голові джмелі гудуть.* (М. Білқун. Іх було троє...)

Під джмелем. Напідпитку. — *Я гор, продавши якое у місті багатю щий урожай полуниця і добре бу дучи під джмелем, на весь виторг найняв духовий оркестр.* С и н о н і м и: під мухою; під градусом.

шлях, Як починала: з співом на устах (Леся Українка. Мій шлях.)

Судний день. Час страшної кари, кінець світу. — *Але де це той судний день, де це ті архангели з трубами, і Софійка цюліта не раз прибігала сюди [на цвинтар] по бавитись у піжмурки, поганяти в квача.* (А. Дімаров. Ідол.) • За Біблією — день, коли будуть усіх судити за гріхи їхні.

Як [Божий] день, з сл. ясно і т. ін. Цілком, абсолютно. — *У вас вже не вишло, — сказав Баштан ник... — Це ясно всім, як Божий день.* (О.Сизоненко. Хто твій друг.)

Як три дні [хліба] не їв. 1. Дуже повільно, мляво. — *А чого ти, молодиче, насилу соваси руками? — крикнув на Василіну постригач.— Ти робиш, неначе три дні не їла.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.) 2. Жадібно. — *Усі кинулись на стра ву, мов три дні не їли.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

ДЕРЕВО: не бачити за деревом (дубом) лісу. Не помічати за дрібним, частковим загального, основного. — *[Дружинник:] Хіба мало на землі підлоги є? То що, за дубом і лісу не бачити? Нікому не віри ти? І мені, виходить?* (Г. Фесенко. За одну годину.)

ДЕСЯТОК: не (з) полохливого (лякливого) десятка. Хоробрий, небоязкий. — *Начальство критику*

Слухати джмелів, *зневажл.* Гудіти, шуміти в голові. — *А' люди люди! А поналивали' — Ото! А той що робить? Вже джмелів слуха? Гарно!* (А. Свидницький. Люборацькі.)

ДЗВІН: дзвонити (видзвонювати) в усі дзвони, *заст.* — *Якщо йому не затулити рота, то він дзвонитиме у всі дзвони й видзвонить нас з села...* (М. Старицький. Розсудили.)

Як дзвін. 1. Уживається для підкреслення міцності, довершеності чого-небудь. — *Хата в батьків молодого нова як дзвін і простора.* (П. Гуріненко. Ти щастя обіцяла.) 2. Здоровий, кремезний, сильний (про людину). — *Страшно було дивитись на нього, збавровілого: це сонячний удар трахне, впаде хрес том серед двору... Але*

старий не падав, стояв як дзвін. (О. Гончар. Собор.)

ДЗВІНОК: від дзвінка до дзвінка. Повністю, без будь-якої перерви; від початку до кінця. — *Споконвіку вважалося, що в селі небоо в'язково працювати, як на заводі, од дзвінка до дзвінка, мовляв, своєрідна перевага сільського життя.* (В. Дрозд. Новосілля.)

ДЗЕРКАЛО: показувати в кривому дзеркалі. Зображувати що-, кого-небудь у спотвореному, перекрученому вигляді. —

Хіба можна насилувати свій талант...

Показувати життя в кривому дзеркалі на догоду іншим. (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ДИБА: стати (встати) / ставати [на] дйби. Не погодитися з чим-не-будь, запротестувати. — *Ти чого стаєш на дйби? — спитався Олеш-ко у Сластьона. — Хочеш покривати мошентво?* (О. Кониський. Ко-зарський ланок.) С и н о н і м : шлея під хвіст попала.

ДИВО: диво в решеті *див.* чудеса.

З доброго дива. Невідомо чому, без будь-якої причини. — *Доведеть ся відмовити пунцячому чоловікові отак з*

доброго дива. (М. Гоголь. Сорочинський ярмарок.)

ДИМ: аж дим іде, з дієсл. Дуже інтенсивно. — *Коли де не візьмись — чйбиси! Оця зрєря! Сіли на мої буряки та як чеснули совку! Аж дим іде.* (Остап Вишня. Самі собі шкідники.) С и н о н і м : аж пил курить.

Іти / піти з димом. Горіти, пропадати. — *Візьміть себе в руки, пане губернаторе, якщо не хочете, щоб це сьогодні Умань пішла з ди мом.* (Я. Стецюк. Гонта.)

Пустити [з] димом Цз] вогнем, з вітром і димом, за вітром.) Знищити вогнем; спалити. — *Під самі сінкою клунею роздмухали вогни це, як у пеклі. Добре, що нагодився вчасно та залив водою, а то пус тили б за вітром усю Хоролівку.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

ДИХАННЯ: друге дихання. Новий приплив сил, поява нових можливостей. — *Він по собі це зі служ би знав, що таке друге дихання, хоч знав і те, як нелегко воно да ється.* (Григір Тютюнник. Іван Срібний.) • Із мовлення бігунів-ста-єрів. Після тривалого бігу і втоми з'являються нові сили, вирівнюється дихання.

ДИХАТИ

Затаїти дихання *див.* дух.

ДИХАТИ: чим дихає (дише). Які настрої, погляди, інтереси і т. ін. у кого-небудь. — *Ворона знала кожного з нас як облупленого, бачила — хто чим дише и чого хоче.* (О. Довженко. Зачарована Десна.)

ДІВКА: як засватана дівка. Несміливо, сором'язливо, ніяково. — *..Я сиджу десь у капіталіста на прийомі і вимушений соромитися, мов засватана дівка.* (П. Загре-бельний. Переходимо до любові.)

ДІД: з діда-прадіда; з діда й прадіда. Споконвіку, одвічно; здавна. — *Колись сіяли пшеничку — так ласкаво здавна кукурудузу у нас зуть. Але троньки сіяли, для себе. Бо з діда прадіда тут у шані мамалига.* (В. Більшак. Слово про подолянку.)

ДІДЬКО: дідька лисого. Нізащо, ніколи; абсолютно нічого. — *Коли вже тут ні до чого не прискіпалися, то вже в Мотрі Карпівні дідька лисого!* (Остап Вишня. Ох і Мотря Карпівна!) С и н о н і м : чорта лисого.

ДІЛО: діло маленьке (*зневажл.* теляче, рідко мірошницьке, півняче) чие. Що-небудь не стосується когось, хтось не повинен втручатися. — *Моє діло теляче: наївся та і в хлів.* (Укр. нар. присл. та прик.)

Діло хазяйське. Мені (нам) байдуже. — *Не можеш знайти до па ри? — Чому ж, трапляються дівчата, тільки я не кваплюсь.* — *Ну, діло хазяйське.* (С. Гуцало. Живі в пам'яті.)

Куди твоє* (ваше) діло. Уживається для підкреслення незвичайного чогось. — *Візьми того ж таки Федяя. У сорок сьомому, як у правління проліз, так таким уже розу макою став, що куди твоє діло.* (Григір Тютюнник. Обмарило.)

Паном діло *див.* пан.

Поки суд, та діло *див.* суд.

Темне діло. Щось незрозуміле, заплутане. — *Я чього діла так не оставлю, — сказав Рекордист Іванович... Я до самого судді Верєцаки! Я з ним качок бив і зайців...*

Тут діло темне... (П. Загребельний. Ле-
вине серце.)

ДІРКА: латати (залатувати) / за-
латати (полатати) дірки. Частково
задовольняти потреби в чомусь дуже
необхідному. — *Орали, сіяли, сподівалися,
що літо полатас ті дірки, яких набрала довга,
голодна і холодна зима.* (О. Кониський.
Ко-зарський ланок.)

ДНО: випити гірку чашу до дна. *див.*
чаша.

Догори дном *див.* нога.

Золоте дно. 1. Невчвершне джерело
прибутків. — *Ми хочемо пере творити
неродючі луки на золоте дно.* (І. Цюпа.
Дзвони янтарного літа.) 2. Дуже багате
на щось місце. — *Тисмениця, загублена
серед лісів і боліт, стала для Данилка
золотим дном: його хутра торують шляхи на
всі сторони світу.* (Р. Федорів. Отчий
світільник.)

Піти [на дно] раків (раки) ловити.
Утопитися. — *За садом річка робить коліно,*

ДОРОГА

стиянськи, звичайно ховали вішалників
і «нечистих» (відьом, упирів і т. ін.).

ДНЮВАТИ: днювати і ночувати у
кого, де. Постійно перебувати де-небудь
або дуже часто бувати десь, у когось. —
*Тимко і Сова — неро злучні друзі: один в одного
днювали й почували.* (Ю. Збанацький. Таєм-
ниці Соколиного бору.)

ДОБРО: дати / давати добро. До-
зволити що-небудь, схвалити. — *Сьогодні,
нарешті, вирішилося пи тання... Нам дали
добро». Повер нули проект і кошторис для
останнього перегляду.* (В. Гужва. Сліпий
дощ.)

ДОВБНЯ: [і] довбнею не доб'єш кого,
ірон. Хто-небудь має ще міцне здоров'я. -
*[Ганна:] Тебе ще й до вбнею не доб'єш! А коли
не зду жаси робить, то йди під церкву з
довгою рукою.* (І. Карпенко-Карий.
Безталанна.)

ДОВІДНИК: ходячий довідник. Той,
хто багато знає і може дати довідку. —
*Іноді ми Стюпі про щали за те, що, на наш
погляд, він дуж же багато знав. Бо читав день
і ніч. І був для нас свого роду хо дячим
довідником.* (В. Нестайко. Торедори з
Васюківки.) С и н о н і м : ходяча
енциклопедія.

*а там — вир. Нема ло гарячих голів пішло на
дно ра ків ловити.* (З журн.) С и н о н і м :
піти до жаб.

Подвійне дно у кого. Хто-небудь
непрямий, нещирий у своїх діях,
вчинках. — *Найстрашніше у вихо ванні є те,
коли вихователі... на словах одні, а на ділі
інші. Тоді вони обов'язково... виплекають мо
ральний покруч, людину з подвій ним дном.*
(Ю. Збанацький. Пообіч Талі.)

Щоб (бодай) ні дна ні покришки
кому, чому. Уживається як прокляття й
виражає побажання невдачі, всього
недоброго. — *Щоб йому, окуянному, не було
ні дна ні по кришки. Гостя дорогого і то прий
няти не дає.* (В. Кучер. Чорноморці.)
С и н о н і м и : бодай добра не було;
щоб ні життя, ні добра. • Первісно зле
побажання бути похованим без труни —
«без дна і покришки». Так, не
по-хри-

ДОЛОНЯ: як (мов, немов) на долоні.

1. Доступний для сприйняття; на виду. —
*Вона всміхнулася: ну й дивний чоловік. Як на
долоні дім, а він не бачить дома.* (А.
Мішкевич. Пан Тадеуш, перекл. М.
Риль-сько-го.) 2. з сл. *видно, виднітися* і т.
ін. Добре, чітко, виразно. — *Звідси, мов на
долоні, видно всю широку долину Псла.* (М.
Медуніца. Щоб жито родило.)

ДОЛЯ: виливати з воску долю *див.*
віск.

ДОМОВИНА: загнати в домовину
див. могила.

Класти (л ожити) / покласти (по-
ложити) в домовину (в могилу) кого.
Призводити до смерті. — *Грома дою
осудили і живую положили В домовину!., й
сина з нею!* (Г. Шевченко. Титарівна.) •
Домовина — власне, «лімок для
небіжчика» (митрополит Іларіон).

Як у домовині. Тихо й сумно. — *В
«холодній» стало тихо, як у до мовині. Трохи
згодом від вікна почулося шелпіння й тихий
сміх.* (М. Коцюбинський. На віру.)

ДОРІЖКА: доріжка терном заросла
див. дорога.

Топтати доріжку *див.* стежка.

ДОРОГА: давати дорогу кому. Поступатися перед ким-небудь; сприяти. — *А перемети білі-білі, покладані в рубчик і помержені зеленими тінями — місяць зійшов. Великий і червоний. Пьеться вгору, а зірки йому розступаються, дорогу дають.* (Григор Тютюнник. Смерть кавалера.)
С и н о н і м : давати зелену вулицю.

Дорога (доріжка, стежка і т. ін.) терном (кропивою, травою і т. ін.) заросла (поросла і т. ін.) чия, куди. Неможливо повернутися, піти або поїхати куди-небудь чи досягти бажаного. — *А ми стрічалися, Та й не побрался. Доріжка терном поросла.* (Л. Забашта. Ой вербиченько.)

Дороги розходяться / розійшлися чії. Припиняються стосунки. — *Приїхати не*

ДОСТАТОК

вже на Божій дорозі стою, хури своєї чекаю... (О. Кониський. Марта Перепічка.)

На дорозі не валяється. Може пригодитися. — *Тобі хіба тридцять копійок жалко? Ну, дядькові, звісно, жалко й тридцять копійок, бо вони ж на дорозі не валяються.* (П. Загребельний. Розгін.)

Не по дорозі. У різні сторони. — *А тут нам не по дорозі: ви своїм коштом ідете на північ, а мене туди тільки можуть повезти на казенних харчах.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)
А н т о н і м : по дорозі.

Обминати (обходити) десятою дорогою (вулицею) кого, що. Уникати зустрічі з ким, чим-небудь. — *Про те, що він лак у за, знали всі, а тому гидували з ним стрічатися й завжди обминали десятою дорогою.* (В. Нестайко. Тореадори з Васю-ківки.)

Переходити / перейти дорогу уповні. Приносити вдачу, успіх, щастя. — *Ти задивилась з порога і посміхнулась мені; Певно, на щастя дорогу Доц перейшов уповні.* (П. Сингаївський. Ранкові поезії.)
А н т о н і м : переходити дорогу з пустими (порожніми) відрами. • За давнім віруванням, повне асоціювалося зі статками, щастям, успіхом; пуста (порожнє) — з бідкою, нещастям, невдачею. Пор. щоб тобі пусто було!

Переходити (перетинати) / перейти (перетяти) дорогу (шлях) кому, чому. Ставати перешкодою в здійсненні

зможу. Наші дороги розійшлись, як у морі кораблі. (Є. Гуцало. Сватання у Яблунівці.)

Забути [і] дорогу (стежку) куди. Перестати відвідувати; довго не бувати де-небудь. — *Я ж і кажу — дорогу забув до нас. Скоро й рідного брата не пізнаватимеш.* (В. Захар-ченко. Клекіт старого лелеки.)

Збиватися / збитися з дороги (шляху, путі і т. ін.) Втрачати правильний напрямок у діяльності, поведінці і т. ін. — *Мене, Соломо новину, от що пече: здається, з пра мої доріжки ми збиватися стали.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

На Божій (останній) дорозі, заст. У передсмертному стані. — *А я ще вештаюся, — говорив до мене Василь, — та вже недоваго; бачу, що*

чого-небудь. — *Не бійся, я тобі більше не перейду дороги, не докучу тобі ані не докорю.* (І. Франко. Ріпник.) • За давнім повір'ям, перехрестя доріг вважали небезпечним місцем, бо там — «постійні зборища нечистих духів».

По дорозі кому, з ким. У тому самому напрямі; спільно, заодно. — *Я проведу тебе. По дорозі нам, — сказав Ларивон.* (Р. Чумак. Великий Луг.)
А н т о н і м : не по дорозі.

Прокладати дорогу *див.* шлях.

Скатертю дорога *див.* скатерть.

Стати / стояти (ставати) на дорозі (поперек дороги) кому і б/д. Бути перешкодою комусь у досягненні якоїсь мети. — *Це, безумовно, вони, його односельчани, весь час ставали йому на дорозі.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Туди й дорога. 1. кому. Уживається для вираження згоди, схвалення на те, що когось справедливо покарано. — *Буди йому й дорога, ідолу. Людей хоч не буде лякати...* (О. Довженко. Зачарована Десна.) 2. чому. Так тому й бути, не варто про це думати, шкодувати. — *Трест уже на ладан дихав. Від нього не було нікому ніякої користі — і незабаром він луснув. Туди йому й дорога.* (З газ.)

Уторована (утоптана і т. ін.) дорога (стежка); уторований (протоптаний і т. ін.) шлях. Апробований спосіб

розв'язання питань. — *Якось на екрані телевізора мелькнули титри фільму з прізвиськом зна йомого режисера, і Ольга — нащо те їй? — знову почала думати оті свої потаємні думи, ступаючи на інший, не Андрієм торований шлях.* (В. Гужів. Сліпий дощ.)

Через дорогу (вулицю) навприсядки, з сл. *рідич, рідня* і т. ін., *ірон.* Далекий або ніякий. — *Аякже, рідич! Коваль бабі рідний швець, через дорогу навприсядки! — відпові він українським прислів'ям, і над солдатськими головами прокотився регіт.* (І.

ДУБ

від а до я; від а до зет. • В основі виразу — спосіб виготовлення книжок: їхні обкладинки раніше були дощаними.

До гробової (до судної) дошки. До кінця життя, до смерті. — *Підносили золоті чари за здоров'є свого кумира, витязем називали, тішили й солодили його слух клятвами вірності до гробової дошки.* (М. Іва-сюк. Балада про вершника на білому коні.) С и н о н і м и : до останнього подиху; до домовини.

Чотири дошки. Труна. — *Не тра [не треба] мені сіна, не треба ніт рошки, Тільки треба сажень землі і чотири дошки.* (Нар. балада.)

ДОЩ; з (з-під) дощу [та] під ринву. З однієї бди в іншу, ще гіршу. — *Що ми дурні, уюб з під до шу під ринву лізти, — блиснули зубами вітакі.* (З. Тулуб. Людолови.)

Золотий дощ. Великі несподівані прибутки. — *Усе ім — золотим дощем: нагороди, лауреатство, любимчики народи.* (О. Гончар. Собор.)

Як гриби після дощу *див.* гриб.

ДРИЖАКИ: дрижаки пробірають (проямають і т. ін.) / пробрали (прояняли і т. ін.) кого і б/д. Хто-небудь дрижить від холоду, страху і т. ін. — *Скидаю шинель, щоб не перегрітися у теплі, доки Василь одягнеться — тоді надворі дрижаки не так битимуть.* (Григорій Тютюнник. Вогник далеко в степу.) С и н о н і м и : берѐ^ на дрижаки; вибивати зубами чечітку.

їсти (ловити, хапати) / наїстися (наловитися, нахапатися) дрижаки (дрижаків). Тремтїти від холоду, страху. — *Вода справді була крижана, тіло за одну*

Цюпа. Через терни до зірок.) С и н о н і м и : десята вода на киселі; нашому тинові двоярідний пліт.

Як горох при дорозі *див.* горох.

ДОСТАТОК: як з рога достатку *див.* ріг.

ДОШКА: від (од) дошки до дошки, перев. з сл. *прочитати, вичи ти* і т. ін. Нічого не пропускаючи, від початку до кінця. — *Микола вчився читати з великою охотою, прочитав од дошки до дошки весь часловець і псалтир.* (І. Нечуй-Левий-кий. Микола Джеря.) С и н о н і м и :

мить почервоніло, ніс у Васі посинів. Ми ловили дрижакі. (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.) С и н о н і м и : зуб на зуб не попадає; дрижаки пробірають.

ДРИЖДЖІ: як на дрижджах, з сл. *рости, піднімбтися* і т. ін. Дуже швидко, помітно. — *Думає, що про буде недовго. Забагатіє, як на дрижджах, надивиться трохи людей і світу, а коли вернеться, то буде уже зовсім не тим Адамом Рююком в очач Петрани Медведюк.* (М. Ма-линовська. Полісся.)

ДРОВА: наламати (нарубати) дров. Наробити чогось необдуманого. — *Що ти там дров нарубав? Дуже мені приємно одержувати з редакції листи про твою поведінку.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м и : нарізати січки.

ДУБ: волос дубом *стає див.* волос.

Врізати дуба, *грубо.* Померти, загинути. — *Одарку так скалат-нуло, що вона справді мало не врізала дуба з переляку.* (Ю. Збан а цький. Малиновий дзвін.) С и н о н і м и : віддати Богу душу; випустити дух.

Дати дуба, *зневажл.* Померти, загинути. — *На друге літо пан дуба дав. Наслідників у нього не було, взяли нас в опіку.* (О. Кониський. Панська воля.) С и н о н і м и : біс узив; відкнути копита. • Пор. дубнути, дубіти, ставати дубовим — «втрачати гнучкість», оскільки тіло мерця клякне, твердіє — «дубіє».

Дуб дубом. Зовсім не обізнаний у чомусь, не здатний до чогось. — *Потім — затяжні переговори з Гні-даком, який в*

агрономії дуб дубом. (І. Григурко. Далекі села.)

Плести (правити) сухого (смаленого) дуба. Говорити дурниці, нісенітници. — *Невже це вертеться, не вже Одарка Дармограха... і справді розцедрилась на телицю? А ми ж бо гадали, що вона смаленого дуба плете!* (Є. Гуцало. Позичений чоловік...) С и н о н і м и : химині кури гонити; кулі лити.

У (на) дуб (у три дуби, у чоловіка і т. ін.), з сл. *стояти* і т. ін. Про висоту чогось. — *Вже сонце стояло десь у три дуби над зем лею... і повітря передвечірне, тужаве та свіже, пахло остиглим ґрун том.* (Є. Гуцало. Бережанські портрети.) • За давнім народним звичаєм, міряти висоту сонця над горизонтом висотою (величиною) предметів чи зростом людини.

Як дурень з дуба **див.** дурень.

ДУГА: в дугу, з сл. *зігнути, зігнутися* і т. ін. Дуже, до краю. — *Замість відповіді, Григорка схопи ли, зігнули в дугу и зв'язали руки.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.) С и н о н і м и : в три попі белі.

Гнутися / зігнуватися в дугу (в три дуги) перед ким. Плазувати перед кимсь, виявляти покірність, запобігати. — *Дасть Біг і я не гну тимусь в дугу, І більше не ходи гниму в лакеях'* (С. Караванський. Притча про рученята.) С и н о н і м и : гнути коліна; гнути шию.

ДУДКА: в одну дудку грати з ким. Бути заодно з ким-небудь; однаково діяти. — *Л коли хочеш зна ти, Кіндрате, то він з Герасимом в одну дудку ґрас.* (А. Ішук. Вербів-чани.) С и н о н і м и : співати в один голос; в один гуж тягти.

Танцювати (скакати) під дудку чию. Безперечно виконувати чіі-не-будь бажання, підкорятися. — *От і добре! Досить тобі під його дудку танцювати!* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) С и н о н і м и : іти під руку.

ДУЛЯ: дулю з'їсти, вульг. Нічо-о не одержати, не дістати. — *[Га ля:] Ще і не дума він [Василь] про мене, а ви вже... — [Настя:] Ого! Не думав би! Полатати свої дірки нашим добром заміря... тільки ду лю з'їсть: у мене єсть тобі кращій жених.* (М. Старицький. Ніч під Івана Купала.)

С и н о н і м и : взяти дулю; одержати дірку від бублика.

Дуля з маком кому і б/д, *зне важл.* Абсолютно нічого. — *От вам і революція! Скинuli царя, а поса дили царкi. Та й маємо тепер дулю з маком.* (Я. Капельгородський. Непорозуміння.) С и н о н і м : дірка з бублика.

Показати дулю [з маком], *вульг.* Відмовити кому-небудь у чомусь, не допомогти і т. ін. — *Скорше... Скор ше... Щоб тільки перебраться щас ливо на другий бік, а там... Попа лять пороми й судна та покажуть Меншикову дулю.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.) С и н о н і м : дати дулю.

ДУМКА: в думку не приходиться **див.** голова.

ДУРЕНЬ: валяти (клеїти, строїти) дурня. Робити дурниці, поводитися не так, як слід. — *Йому [Степану] навіть смішно стало, що отако вони клеїли тільки що дурня посеред вулиці, і він п'яньєн ко зареготав.* (Григір Тютюнник. Кізонька.)

Корчити дурня (дурника) [з себе]. Робити вигляд, що нічого не розумієш, не знаєш. — *Там, бра тику, не будеш дурня корчити. Там заміновані поля ти будеш про щизати і бомби нерозірвані вико пувати й розбирати.* (М. Понеділок. Без назви.)

Носитися / розноситися як дуй рень із ступою. Приділяти надмірну увагу чомусь незначному. — *Блис нувици на Панаса гнівно очицями, сказала: — Ти не думай, минулося твоє. Носитись зі своїм багатств вом, як дурень із ступою.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) С и н о н і м и : носитися як з писаною торбою; носитися як чорт із грішною душею.

Носитися як дурень з писаною торбою **див.** торба.

Пошити (обути) / шити (обувати) у дурні кого. Одурити когось. — *Стали думати: як це Іван Корт йович так спритно їх окрутив? Пошив усіх у дурні.* (С. Караванський. Із сміху люди бують.) С и н о н і м : залишити в дурнях.

Пошитися (убратися) в дурні. Дати себе одурити. — *Пани постє релли, що вони пошились в дурні, що Богдан і гадки не має митись і тільки дляєтьє з умовами, бо сподіваєтьєя цюдня татар.* (І. Не-чуй-Левицький. Князь Єремія Ви-

шневенький.) С и н о н і м и : озутися в постоли; побувати в дурнях.

Як дурень (дурний) з дуба (з печі), перев. з сл. *сказати* і т. ін. Недоречно. — *Сказався, так як дурний з дубу віравався.* (М. Номіс.)

ДУРНИЙ: нема дурних. Хто-небудь не такий наївний, некітливий, непередбачливий, як про нього можна було б подумати. — *Впус тить в Полтаву військо його мое ці? Е, ні, даруйте, тут нема дурних.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

ДУРНИК: корчить дурника *див.* дурень.

На дурника *див.* дурниця.

ДУРНИЦЯ: на дурницю (на дур-няк, на дурника). 1. За чужий рахунок, чужим коштом. — *Усе на дурника хоче прожити і чарку ви пити. Так і норовить, аби від ро боти... чкурнуть.* (В. Кучер. Трудна любов.) 2. Задарма, безкоштовно. — [Чіп:] *Та що це ми - невільники, раби. Челядники хіба ми вєводи. На нього щоб робити день і ніч — [Балабуха:] Чи бачили/ Робити на дурницю/ (І. Кочерга. Свіччине весілля.)*

ДУРНЯК: на дурняк *див.* дурниця.

ДУХ: важким духом (дихати) на кого і б/д. Дуже сердитися на кого-небудь, стримуючи до певного часу прямиї вияви своїх почуттів. — *Важ ким духом дишеш і мало криком не кричиш, Хомо. То зізнавайся, що такого вєдєв на мені, бо сам я нічого за собою не бачу.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік...) С и н о н і м и : вогнєм дихати; бісом дивитися.

Випустити (спустити) / випускає (спускає) дух. 1. з кого і б/д. Убити, згубити когось. — *Ніхто не повинен підозрєвати, що ми тут. Робити усе без галасу... — Ну так, без галасу випустимо дух із Ки ріака, — засміявся Ластівка.* (М. Іва-сюк. Балада про вершника на білому коні.) С и н о н і м и : вєляти ДУХ; випустити кишки. 2. Умерти, загинути (про людину). — *Ой на, брате, це напийся, Свому [своєму] серцю не протився! Уже братчик дух спускає, Сестра з жалю умліває.* (Нар. балада.) С и н о н і м и : віддати дух; віддати кінці.

Затаїти (притаїти) дух (дихання). Припинити, завмерти. — *Всі попадали на землю, притаїли дух.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Ні слуху, ні духу *див.* слух.

Одним (єдиним) духом. Відразу; без затримки; дуже швидко. — *Гос тре око в комісара державної полі ції Юзефа Зубжичького. Недарма... одним духом вибієся чоловік у високі начальники львівської охрانی.* (Я. Г р и м ай ло. Зачарований на Схід.) С и н о н і м и : в одну мить.

Сном і духом *див.* сон.

Спустити дух. Умерти. — *Бий те злодія' — віт крикнув. — Вчо ра Козута нам смикнув' Бийте, по ки спустити дух!* (І. Франко. Лис Микита.) С и н о н і м и : врізати дуба; віддати Богу душу.

Щоб і дух не пах (не смердів) чий, де. Позначає вимогу піти звідкись, не бувати десь. — *Швандору... вижені із села, щоб його і дух не пах.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Конопська відьма.)

Як на духу. Щиро, відверто, ні з чим не криючись. — *Давно вже хо тів, як на духу, погомоніти з то бою.* (М. Стельмах. Чотири броди.) С и н о н і м и : як на сповіді; поклавши руку на серце.

ДУХОПЕЛІ: дати духопелу кому. Дуже побити, розправитися. — *Василько з Тимком напочатку кілька раз і собі ходили в атаку. Дали доброє духопелу якимось двома забочанським хлопцям так, що ті аж шапки погубили на льо ду.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) С и н о н і м и : дати тришпя; почастувати кулаками.

ДУША: без мила в душу лізти *див.* мило.

Брати / взяти гріх на душу *див.* гріх.

Брати / взяти за душу (за **серце**) кого і б/д. Хвилювати, зворушувати. — *Дивні люди ці поети. Прос ті слова, а так закрутять, що за душу бере.* (М. Олійник. Зерна.)

Брати до душі *див.* серце.

Виливати / вилити душу ([свої] серце). Щиро ділитися з кимось най-потаємнішим; висловлювати свої почуття. — *Куди все зникає? Оте бажання вилити душу, вийти увечері на вулицю, до людей. Як раніше було, поручкапис: — Доброго вам здоров'я*. — І вам доброго» (А. Камін-чук. За високим парканом.)*

Відводити / відвести душу. Звірятися кому-небудь; втішатися. — *І як зберємось, то хоч душу відведемо — пісень своїх наспівємось.* (О. Гончар. Собор.)

Віддати Богу душу *див.* Бог.

Видлягло від душі *див.* серце.

Вкладати / власти душу в що, у кого. Виконувати з великою любов'ю, натхненням; піклуватися про когось. — *Собор похмуро плив у хмарах вечірніх... Ким він вибуду ваний? І яким чудом уцілів? І яку душу хтось у нього вклав, що й через віки вона Сльку торкає?* (О. Гончар. Собор.)

В одну душу. Настирливо, невідступно. — *А мама в одну ду шу — послухай матір. Вернися додому.* (О. Ковінька. Хто за ким бігає?)

До глибини душі (серця). Дуже сильно. — *Здавалося, що обличчя... належить одній, втомленій і до брїй людини, а голос — зовсім інший, роздратованій і чимось враженій до глибини серця.* (Л. Первомайський. Дикий мед.)

До (по) душі. Відповідний чийм-небудь смакам, уподобанням. — *Це прекрасно — мати щирих друзів, зустрічатися з ними. — З Клавою я відразу подружилася. І з Галею подружжуся. Вона мені до душі.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.)
С и н о н і м : прийти до вподоби.

Душа болить (ние, щемить) / заболіла (заніла, защеміла) у кого, чия і б/д. Хто-небудь дуже переживає. — *Здушили сльози — не виході на люди. Болить душа — не вияляй на вид.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)
С и н о н і м : щемить на душі.

Душа в душу. 1. з сл. *жити, зажити* і т. ін. Дружно, у злагоді. — / *щоб жили ви з Настею, як голуб'ята, душа в душу, щоб наша єдина донечка нас, старих, тіши ла...* (З. Тулуб. Людолови.) 2.

деш іще в більший розпач, що ось-ось, здається, голова молоком візьметься, завесиш, як вовк, а душа кров'ю обіллється! (С. Гуцало. Позичений чоловік...)

Душа (серце) не лежить чия (чие) до кого, чого і б/д. Хто-небудь не має прихильності до когось, чого-небудь. — *Коли душа не лежить до роботи, то в роботі тій наче якоїсь правди не вистачає.* (І. Григурко. Далекі села.)

Заяча душа. Полохлива людина. — *То боязуки, заячі душі, пови думували, що на кладовищі вночі страшно, — весело казав він.*

з сл. *говорити, розмовляти* і под. Щиро, відверто. — *Як нам порозумітись — душа в душу і серце в серце? Тишею. Без слів. Як нам порозумітись? Без жалів, без нарікань, без сліз?* (В. Стус. Ліричне.)

Душа в п'яти (п'ятки) тікає (ховається і т. ін.) / втекла (сховалася і т. ін.) чия, у кого, кому. Хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; дуже страшно комусь. — *враз душа сховалася у п'яти. Дійсно — подумати! — одна зірка на Грицька летить.* (М. Понеділок. Зорепад.)
С и н о н і м и : мороз дере по шкурі; кров холоне у жилах.

Душа (губа) не з лопуцька в кого, чия. 1. Хто-небудь не байдужий до чогось; сміливий, принциповий. — *Ладко враз посумнішав, начепив баян через плече і пограв на свій куток... а хлопці знову п'яніли і довго ще вихвалялися перед дівчатами, що взяла таки їхня і що в них теж душа не з лопуцька...* (Гри-гір Тютюнник. Проти місяця.) 2. Хто-небудь такий, як і всі інші, кому-небудь властиве те, що й іншим. — *Драч обережно відказав: — І в Захарка душа не з лопуцька, та тільки знає, що мушкети без кур ків.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.)
А н т о н і м : мотузяна душа.

Душа не на місці чия, у кого, кому, за кого і б/д. Хтось хвилюється, тривожиться. — *А душа не на місці за Одарку. Рідна ж дитина.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелека.)

Душа обливається кров'ю у кого, чия і б/д. Хтось дуже страждає.

— *Від таких роздумів хіба не впа*

ДЮЖИНА

(В. Не-стайко. Тореадори з Васюківки.) • Заець — символ полохливості.

З дорогою душею. З радістю; охоче. — *Мав розмову про тебе, — сказав яюсь. — Беруть з дорогою душею.* (М. Олійник. Зерна.)

З легким **серцем**; з легкою душею *див.* серце.

Коти шкребуть на душі *див.* кіт.

Кривити / покривити душею. Бути нещирим, лицемірити. — *Мату завагалася: казати правду чи мовчати?* А

втім, навіщо перед сином кривити душую? (В. Вільний. Кому співають жайвори.)

Мертві душі. 1. Люди без високих життєвих ідеалів. — *І мертві душі насміхали з безсмертного, що умирав, Як другу, очі закривали, Щоб їх востаннє не пізнав.* (М.Рильський. Смерть Гоголя.) 2. **Ті**, що лише формально числяться де-небудь. — *Або в цього Поцілуйка розум догори ногами перекинувся, або він збирає для чогось мертвої душі. Новий Чичиков, та й годі.* (М. Стельмах. Правда і кривда.) • Вираз, що став крилатим після однойменної поеми М. Гоголя (1842р.).

Над душею, з сл. *стояти, си діти* і т. ін. Набрідливо, невідступно (перебувати біля когось). — *Ось вона, свобода! Гуляй — скільки хо чеш, іди — куди заманеться, ніякий Саламур не стоїть над душею.* (О. Гончар. Бригантина.)

Ні [живої] душі, перев. з сл. *нема*, *не булб*. — *У цьому полі, синьому, як льон, де тільки ти — і ні душі навколо, уздрів і скляк — блукало серед поля сто тіней.* (В. Стус. У цьому полі...)

Ні за цапову душу, з сл. *загинуті, проїстити* і т. ін. Марно, ні за що. — *А що ж їй сказати? — одві-тує Кирило Тур. — Скажи, що про пав козак ні за цапову душу, от і все.* (П. Куліш. Чорна рада.) С и н о н і м и: ні за понюшку та баки; ні за що ні про що.

Ні шеляга за душею *див.* шеляг.

ЕСТАФЕТА

на тринадцяте Атлантика почала показувати характер. (Ф. Ма-ківчук. Анфас і в профіль.) • Дюжина —

Похолонуло (похололо) в душі (в грудях, на серці і т. ін.) в кого, кому, *безос*. Стало страшно, болісно від хвилювання, переляку тощо. — *Павлові в очах потемніло, в грудях аж похололо.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м и: бере з-за плечей; жижки трясуться.

Припасти до душі *див.* серце.

Продавати / продати душу кому. Втрачати гідність; зраджувати. — *А коли душу панові продам — можу лакузою стати, пригінчим на буряках або й прикажчиком...* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

Продзвонити (задзвонити) по душі, *церк*. Оповістити ударами в дзвони про чийсь смерть. — / *задзвонили вранці-рано По генераловій душі.* (Т. Шевченко. Петрусь.) • Від давнього звичаю сповіщати про чийсь смерть ударами в дзвони.

Скільки душа забажає (запрагне, захоче і т. ін.) Дуже багато, досхочу. — *Десь о сьомій привезуть жовтувату цистерну, повну цілї ного молока. Бери, скільки душа за бажає.* (А. Камінчук. Півень на балконі.)

У глибині душі *див.* глибина.

Усіма фібрами душі *див.* фібра.

ДЬОГОТЬ: влити в бочку меду ложку дьогтю *див.* бочка.

Ложка дьогтю *див.* ложка.

ДЮЖИНА: чортова дюжина. Тринадцять. — *Не хочеться віри ти в «чортову дюжину», але в ніч*

дванадцять однорідних предметів. Число 13 (тринадцять) — за забобонними уявленнями — нещасливе.

Е

ЕСТАФЕТА: передавати / передати естафету кому. Доручати ко-му-небудь продовжити справу. -

Кукуріку!.. — Луна котиться по рож ні ми вулицями^. — *Кукуріку! — відлунується на іншій вулиці. І пішло — далі й далі півні передають естафету.* (А. Камінчук. Півень на балконі.)

ЖАБА: жаба пить (цицьки, мбні і т. ін.) дасть / дала кому і б/д. Хтось загине. — *Одружимося, бо так у бурлаках нам і жаба цицьки дасть.* (П. Страшнова. Глухі села.)
• Первісно про утопленика, по якому вже повзають жаби й ніби «пить дають», «моні дають», «цицьки дають».

[Старій] жабі (горобцеві, горобцю) по коліна. Неглибоко, мало води. — *Весною буває так, що ми плаваємо вулицями на човнах, а влітку на річковому броді горобцеві по коліна.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ЖАБРИ: брати за жабри *див.* зябра.

ЖАР: кидати / кинути то в жар, то в холод кого, *безос.* Викликати хвилювання, збудження. — */ навіть потім, коли Кришук, розби тий, знесилений, вийде і мляво опу ститься на лавицю у затінку скверика, гамуватиме своє розлад пане серце, він, той звук, час од часу кидатиме його то в жар, то в холод.* (М. Олійник. Зерна.) С и н о н і м : кидати в холодний піт.

Підкидати (підсипати, піддати і т. ін.) / підкинути (підсипати і т. ін.) жару. Викликати, посилювати запал у когось,

кинуто... Що обіцяє він? Не в перший раз я за кермо беруся, Щоб корабель від згуби рятувать. (І. Кочерга. Ярослав Мудрий.)
• Калька з лат. *alea jacta est.* Ці слова вимовив нібито Юлій Цезар, вирішивши виступити проти римського сенату.

ЖИВИЙ: зачіпати / зачепити за живе кого. 1. Дошкульно ображати. — *Марина від тих слів спалахнула. Слова дружини профе сора зачепили її за живе.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м : допикати до живіих печінок. 2. Дуже хвилювати, тривожити. — *Сашко слухав ці розмови старих з увімкнутим магнітофоном, і щось і його зачепало за живе.* (В. Захар-ченко. Клекіт старого лелеки.) С и н о н і м : брати за живе.

спонукати до інтенсивної дії. — *Піддай, гармоніє те, піддай жару! — визукував якийсь парубок і, притопуючи ногою, теж поривався до танцю.* (А. Шиян. Мар'яна.)

Чужими руками жар загрибати *див.* рука.

ЖДАНИКИ: жданики (жданки) поїсти (розгубити). Втратити надію на можливість дочекатися кого-, чого-небудь. — *Ждали ждали тієї відповіді і всі жданки поїли.* (М. Стельмах. Добрий вечір, мамо!) • Жданики — від ждати: вираз утворений на основі каламбурного парафрастичного розгортання дієслова. *Див.* ще: жданки* поїсти.

ЖДАНКИ: жданки поїсти *див.* жданики.

ЖЕБРИ: іти / піти на (в) жебри. Просити милостиню. — *Не приїжджав употемки, употай, аби вночі заскочити обох. Про це й не думав. Поки вірши, поти й любов не піде в жебри до тривоги.* (Л. Костенко. Зелена пані Гелена.)

ЖЕРЕБ: жереб кинуто *див.* жеребок.

ЖЕРЕБОК: жеребок (жереб) кинуто.

Прийнято остаточне рішення. — [Інгігерда:] *Так... жереб*

ЖИР

Ледве (ледь, тільки) живий (та теплий). У важкому фізичному стані. — *Луніть Рябка* — кричить тут пан, як навісний; Рябок ж наш тільки вже що теплий та живий.* (П. Гулак-Артемівський. Пан та Собака.)

Ні живий ні мертвий. 1. перев. з сл. *стояти, ходити* і т. ін. Дуже наляканий; приголомшений; схвилюваний. — *Оляна після всієї тої похиби ще довго ходила ні жива ні мертва.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : сам не при собі; сам не свій; як у воду опущений. 2. Сповнений горя, засмучений. — *Пан сказав, що пус тить Нимідору тільки тоді, як з Вербівки яка небудь дівка вийде заміж в Скрипчинці. Микола вишивав од пана ні живий ні мертвий.* (І. Не-чуй-Левицький.

Микола Джеря.) С и н о н і м : як громом прибитий. • Первісно, очевидно, пов'язане з народнопоетичним мовленням, фольклором.

ЖИВИТ: аж за живіт хапатися *див.* бік.

Мати Бога в животі *див.* Бог.

ЖИЖКИ: [аж] жижки трясу.^{твся} (дрижати і т. ін.) / затряслися (здрижали і т. ін.) у кого і б/д. 1. Хто-небудь має сильне бажання до чогось. — *Марудна служба, що й казати; Аж жижки трусяться ска кати, А тут сиди, очицями моргай.* (Л. Глібов. Білочка.) С и н о н і м : аж шкура труситься. 2. Кого-небудь охоплює почуття страху. — *Од страху дзигари мені у скронях б'ють, серце тенькає, душа в п'яти сховалась, жижки дрижать — та кого ляку наनाव на мене той пог ляд із бузини.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік...) С и н о н і м и : бере з-за *плечей*; похолонуло в душі.

ЖИЛА: вимотувати / вимотати жили з кого і б/д. Виснажувати; знущатися. — *Вимотає цей сад усі жили з нас.. А чи окупиться?* (О. Гончар. Микита Братусь.) С и н о н і м : тягти жили.

Кров кипить у жилах *див.* кров.

Кров холодне у жилах *див.* кров.

Рвати / порвати жили. Дуже важко працювати — *На біську то б і той вагон! Жили молоді рва ти?..* (Григорій Тютюнник. Іван Срібний.); надирвати собі жили. — *З роками шалений той запал трохи вищу, вгамувався, став горіти ріє ним, утихомиреним вогнем. Васи льович не надирвав собі жили в ро боті, і полінце, яке клав під по душку, щоб не проспати, давно вже згоріло в печі.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Тягти (витагати і т. ін.) / витягти (витагнути) [останні (усі)] жили з кого. Експлуатувати когось; знущатися. — *Не доведи. Господи, і зачепити її! Реп'яхом ув'язне до те бе, натягачем жили з тебе тяг тиме, доки до свого берега не дотяг не.* (О. Кониський. Баба Явдоха.)

ЖИЛЕЦЬ: не *жилець* (на цьому світі). Хтось довго не проживе. — *Не жилець, — голосила, — батько наш на сьому світі, ой не жилець.* (В. Чумак. Бране поле.)

ЖИР: казиритися з жиру. Бути надто вибагливим, каверзувати, дуріти з розкошів. — *Ти, Насте, г л я*

ЖИТТЯ

ди, — якось одразу протрезвів Савка. — Що чула, те забула!.. За це, Савко, не турбуйся, — втрутився старий. — Це вона з жиру сьогодні казиритися... (О. Гончар. Таврія.) • Первісно про тварин, зокрема про собак.

ЖИТТЯ: віддати / віддавати життя, перев. за кого, що. Загинуті, захищаючи когось, щось. — *Хто не очолий віддати своє життя за волю України, той нехай іде геть з нашого табору.* (А. Кашенко. Під Корсунем.) С и н о н і м и : накласти життям; зложити голову.

Вкоротити життя *див.* вік.

Життя (дихати, жити) не давати кому і б/д. Створювати тяжкі умови для когось; настирливо докучати. — *[Передерій:] Хіба на те ми маємо свої Статуту цехові та привілей, Щоб з наших прав зну щалися пани Та на рабів своїх не ревертали? — [Чіп:] Вже дихати народу не дають, Нема кінця на сільству і притугам!* (І. Кочерга. Свіччине весілля.)

Життя обірвалося чне і б/д. Помер, перестав існувати. — *Душа його ще там, на далекому цвинтарі, на крутому березі Псла, де обірвалося життя його сестрички.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Накладати / накласти (наложити) життям (головою). Гинуті, умирати, звичайно передчасно. — *Нащо ти суди на згубу Підманів нас за собою? Чи ти хочеш, щоб усі ми Наложили головою?* (Лєся Українка. Давня казка.)

Піти з життя *див.* могила.

Скінчити життя *див.* день.

ЖУРАВЕЛЬ: журавель у небі, *ірон.* Щось цінне, значне; мрія, яка не може здійснитися. — *Золота реко їхав мовчки, навіть супів брови, ніби був невдоволений, що облишив сотникування у Ніжині і пустився на Низ ловити журавля в небі.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.) • Частина прислів'я краще синиця в руках, ніж журавель в небі.

З

ЗА: за і проти. Те, що підтверджує певне рішення на протипагу тому, що заперечує. — *Хоч, може, і не всі Ти зважив «за» і «проти», Ра нецько, по росі, Берися до роботи.* (П. Сингаївський. Хоч, може, і не всі...)

ЗАБУТТЯ: канути (відійти) в забуття. Забутися. — *Щастя до хати добирається предвоєю покруче ною стежкою — чекаси на нього, виглядаси, а воно прийде, кранне — ваде людині, як із скупі при горці — і кане в забуття; і сподівайси його знову не знати під яку пору...* (М. Понеділок. Многая літа.) С и н о н і м : піти в непам'ять.

ЗАВЕДЕНИЙ: як заведений, з дієсл. Безперервно, неспинно, безуважно. — *Андрій часом несміло протестував: — Ну що*

ти, тату, й дихнути не даси? Живемо як заведе... (Д. Ткач. Індивідуальна колонка.)

• Порівняння як заведений утворилося унаслідок скорочення звороту як заведена машина.

ЗАВИДКИ: завидки беруть / взяли кого і б/д. Робиться задрро. — *[Гнат:] А тебе завидки беруть, що не всі парубки біля тебе?* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.)

ЗАВІД: нема й заводу (в заводі) кого, чого. Хтось чи щось не передбачається. — *У хаті лава тільки й стіл, Нема й заводу тут постелі Чи подушок посагових.* (М. Старицький. Край коминка.)

ЗАВІСА: піднімати / підняти завісу. Розкривати приховане. — *Ну, яка це тасмниця? Ми вже підняли*

ЗАКАБЛУК

завісу цієї тасмниці. (М. Стельмах. Велика рідня.) • З мовлення акторів.

ЗАВОДЬ: тиха заводь. Спокійне, затишне місце чи середовище з відсталим і закоснілим життям. — *А ти знаси, Бору, мене не полишас відчуття, ніби я поринула в тиху заводь. У газеті життя було клю чем.* (В. Попов. І це називають буднями...)

ЗАВОРОЖЕНИЙ: як заворожений. Мовчазний, задуманий, глибоко зосереджений. — *Причайвись у малині за смородиною, я слухав бабиних молитов, як заворожений.* (О. Довженко. Зачарована Десна.)

ЗАВ'ЯЗКА: по (під) [саму, самісіньку] зав'язку. Сповна. — *Ще з добру годину вони копали, поки набили дівів рюкзаки під саму зав'яз ку.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.) С и н о н і м и : хоч відбавляй; по горло. • Можлива асоціація з повним («під зав'язку») мішком. Не виключений і зв'язок із зав'язкою на сорочці під горлом, коли вона ще не мала гудзиків (пор. наївся по саму зав'язку.)

ЗАДНІЙ: пасти задніх. Відставати. — *Не осоромлюсь, думаю, й тут. Та й ти ж*

на педпракції не пас задніх. (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м : плентатися у хвості. А н т о н і м : іти попереду.

ЗАЄЦЬ: від (у) зайця, перев. з сл. *приніс, відняв, жарт., фольк.* З дороги, з поля, з подорожі (про гостинець для дітей). — *Здрастуй, Те-глянко, — посміхнувся до неї дід. — А на осьо гостинця від зайця, — і простяг Тетяні яблуко й пару цукерок на широкій долоні.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.)

Даліко куцоумо до зайця. Хто-небудь не рівня комусь. — *Бачиш, хотів голову під суд. Кого? Сидора Мироновича? Даліко куцоумо до зайця/* (Б. Харчук. Межі і безмежжя.) • Більш прозоре — даліко собаці до зайця. Каламбур створюється грою слів: куций — «заець» і куций — «собака».

Зайці в голові у кого. Хто-не-будь легковажний, безтурботний. — *[Герасим:] От і вчений на язика, а дурний. Таки, що не кажси, у нього є зайці в голові!* (І. Карпенко-Карий. Сто тисяч.)

Прихитати (добратися, прийти і т. ін.) зайцем. Прибути, пробратися без квитка, «незаконно». — *Хоч кон тролера десь не*

було і проходи... були гостинно відкриті, проходи ти зайцями ми навіть і не подумали. (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) • Калька з фр. аіег еп Іаріп. В основі виразу символ полохливого зайця, на якого й схожий безквитковий пасажир.

Убивати / убити двох зайців. Намагатися здійснити дві справи. — *Таким робом ми зможемо вбити двох зайців: перетягти козацтво на свій бік і здобути зв'язку над Стефаном.* (В. Кулаковський. Максим Кривоніс.) • На основі прислів'я за двома зайцями погонішся, жодного не уб'єш.

Як зайцеві бубон, з сл. *потрібний*. Зовсім не (потрібний). — *Пот рібна мені ваша Окунівка, мов за їцеві бубон' — презирливо фиркнув Левко й одвернувся до*

ЗАКВАСКА

ЗАКВАСКА: старої закваски. Із рисами вдачі людей попереднього покоління. — *Дід Горобець старої закваски, з мочунів, з отих, котрі довго тупцюють коло порога.* (М. Чабанівський. Земля журавлиних ключів.)

ЗАКЛАД: битися / побитися об (у) заклад. Сперечатися з ким-не-будь з умовою сплатити програш.

— *Багато хто пропонував битися об заклад, що собаки переможуть [вовка], але ніхто не хотів приймати цих пропозицій.* (Е. Сетон-То-мпсон. Вінніпезький вовк.)

ЗАКОН: закон не писаний кому, для кого. Хтось не зважає на існуючі норми поведінки. — *Вікто рія од несподіванки роззубилася. — А коли хто побачить? — Розумний не подивує, а дурному або намовникові закони не писані.* (М. Олійник. Зерна.)

Уступити в закон, *заст.* Одружитися, звінчатися. — *Марусю, чу єш, зараз, ще до осені, поберемось та й вступимо в закон.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) **С и н о н і м :** взяти закон. Закон — тут сукупність догм вівчення; звичай.

ЗАКУСКА: на закуску. На закінчення. — *Іван почав сатаніти: — Або це сінематограф цей вигидали, проклятуцій: «Зигомара» яко гось дивляться, шість серій, а нє тім це, на закуску, сьома — «Зигомар не амер, Зигомар живий» (Ю. Смо-лич. Мир хатам, війна палацам.)*

вікна. (М. Стельмах. Хліб і сіль.) **С и н о н і м и:** як п'яте колесо до воза; як собачі п'ята нога.

Як солоного зайця, *перев.* з сл. *ганяти*. Без перепочинку. — *Олександр, дай хлопчаків контрамар ку, щоб не ганяли його, наче солоного зайця.* (М. Стельмах. Гуси-лебеди летять...)

ЗАЇХАТИ: далеко не зайдеш (не поїдеш) на кому, на чому. Багато не досягнеш якимсь способом. — *Кар по й Лаврію купили й собі по коня ці. А так як на одному коні далеко не зайдеш... то вони спряглись кінь ми під одну хуру.* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.)

ЗАКАБЛУК: давати лиха закаблукам *див.* лихо.

ЗАЛІЗО: як іржа залізо *див.* іржа.

ЗАМОК: будувати повітряні (надхмарні) замки. Мріяти про недосяжне. — *Любий я панну, Птим ченко Заглосььку. Уже й надхмарні замки будував.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) **С и н о н і м и:** жити в хмарах; ловити жар-птицю.

ЗАМОК: на замку, з сл. *бути*, *тримати* і т. ін. Під надійною охороною. — *Не ображайся, Степане, але я змушений тебе поставити в запас. — Мене? В запас? — Шалюта зблід. — І це за те, що п'ять літ держав ворота «Енея» на зам ку? Ну, знаєш, родичу дорогий.* (В. За-харченко. Клекіт старого лелеки.)

Під (за) трьома (сімома) замками, з сл. *держати*, *триміти* і т. ін. 1. Дуже надійно. — *Ховають му жицьку правду, за сімома замками ховають, — зітхає хтось біля во ріні.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) 2. Під особливим наглядом, охороною (про ув'язнених). — *Зле і кату, зле і жертві, а щасливого нема. Всім су ділося померти за замками сімо ма.* (В. Стус. На однакові квадрати...) 3. у ролі означ. Зовсім недоступний, незрозумілий. — *Є це од на дівчинка — Люда, мислення якої для мене поки що тасмниця за сі мома замками.* (В. Сухомлинський. Серце віддаю дітям.)

Поцілувати замок (клямку). Нікого не застати. — *[Михно:] Добре, що застали,*

ще 6 годиничку — і поцілували 6 клямку. (О. Кониський. Порвалась нитка!)

ЗАПОТИЛИЧНИК: дати / давати запотиличника кому. Боляча вдарити кого-небудь (перев. по голові). — *Що ж то зрадувався народ, як злапали відьму Явдоху Зубиху? Усі кричать, гомоняють, біжать до неї, проти неї; усяк хоче тусана або запотиличника [запотилч ника] їй дати.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Конотопська відьма.) Синоніми: дати по шиї; дати по гамалюку.

ЗАРІЗ: до зарізу, з сл. потрібний, треба. Дуже, конче. — *Пол ковникові був потрібен «язик». Як кажуть — до зарізу.* (І. Гребенюк. Повітряний міст.) • Заріз — тут місце, де вганяють ніж худобі (горло, шия).

ЗАСЛУГА: катюзі по заслугі див. катюга.

ЗАСТАВА: на всі застави див. заставка.

ЗАСТАВКА: на всі заставки (застави). Скільки є сили (дуже голосно, гучно, швидко). — *Соннота ще не сплила з їх очей. Усі позіхали на всі заставки.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) Синоніми: на всі заворотки; на всі спусти. • З мовлення мірошників. Заставка — спеціальний щит, що затримує воду в греблях, загатах.

ЗАШПОРИ: зашпори заходять / зайшли кому. З'являється відчуття поколювання, гострого болю від морозу. — *А Клава перемерзла як' Але дарма. їй байдуже... Вона нестямно в душі раділа, що помстлася, віддячила їм усім. Хай тепер одубілі мотаються, хай їм зашпори захо дять!* (М. Понеділок. Многая літа.)

ЗБИВАТИ: збивати / збити з пантелику кого. Дезорієнтувати когось, викликати замішання. — *Мо же, якимсь питанням збити її з пантелику, не дати першій заго ворити... Ні, хай говорять, — ви повзас эле завзяття.* (М. Стельмах. Велика рідня.) • Пантелик, заст. — розум, ум.

ЗБРОЯ: піднімати / підняти зброю (меч, сокиру) проти кого, за кого, що і б/д. Воювати з кимось або наміряться вбити когось. — *В мене мечів замало, ворогів — хмара, тому мушу хитрити, словом блудити, інколи хрест цілюю, що більше меча не підніму,*

а поцілу вавши, берусь за старе. (Р. Федорів. Отчий світильник.)

Складати / скласти (зложити) зброю. 1. Перестати воювати. — */ дивно було бачити, як старі запо розькі чуприндарі згинали коліна перед двома шведськими лицарями-самогубами, що волили смерті, ніж скласти зброю.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.) 2. Відмовлятися від будь-яких дій, припиняти боротьбу. — *Тож підіте і скажіте, Що поки я [поет] буду жити, Не подумаю довіку Зброї чесної зложити!* (Леся Українка. Давня казка.)

ЗВОДИТИ: зводити / звести нанівець що. Вкрай послаблювати значення чогось; знищувати щось. —

Прислухавшись до збуджених голо сів жінок, зрозумів: зібралися не стільки для того, щоб поговорити про шкільні справи, як для того, щоб звести мою затію нанівець. (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

ЗЕМЛЯ: діставати (добувати і т. ін.) / дістати (добути і т. ін.) з-під землі. Досягати неможливого. — *Від бригадира Хведора — сховатись?! Із під землі, зануда, відкопає. При ставити до найважчої роботи І відріже половину трудодня.* (І. Низовий. З часів минулих.)

Загнати у землю див. могила.

Закопати [живим (живцем)] у землю кого. Нещадно покарати ко-го-небудь, довести до загибелі. — *Ти ладен, мабуть, мейте живою в землю закопати!* — *говорила Кай дашиха.* (І. Нечуй-Левицький. Кай-дашева сім'я.)

За тридев'ять земель, фольк. Дуже далеко. — *Ти також проси батька, щоб нікуди ми не їхали за тридев'ять земель.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.) Синоніми: за далекими морями, за високими горами; на краю світу. Антоніми: під носом; не за горами. • Із народних казок. Тридев'ять — двадцять сім (від існуючої раніше системи лічення не десятками, як тепер, а дев'ятками). Пор. ще: в тридев'ятому царстві, в тридесятому государстві

Земля горить під ногами чіми, в кого. Становище стає безвихідним. — *Положення жалливе, земля горить під ногами.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.)

Змести з лиця землі див. лице.

Змішати (перемішати) з землею. Жорстоко розправитися, знищити когось. — *То чого ж їх не б'єте? — Бо ти перешкоджаєш. Ко ли б не ти, Володо, я б їх із землею перемішав. Скалічив би. Та осиротити тебе не хочу...* (М. Понеділок. Дорослий.)

Зрівняти з землёю. Повністю зруйнувати, знищити вщент. — *Якщо можна зрівняти з землею давній монастир, то чому б не побити чи навіть потягти на палю ігумена.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)

[І, аж] землі важко. Дуже багато. — *Хотіли слобонити [звільнити] рідну сторону від напасників, а розплодили таких драпік, що аж землі важко під ними.* (П. Куліш. Мартин Га.)

Іти / піти в [сиру] землю. Умирати. — *Ти, бабо, не розкидайсь словами, не філософствуй... У землю підеш. — Я вже і так ногою однію у могилі.* (М. Понеділок. Без назви.) С и н о н і м и : іти до Бога; покидати білий світ.

І хоч під землёю, з сл. знайти, дістати. Де завгодно, скрізь, всюди. — *Ну, я їм цього не подарую! Я їх під землею знайду!* (Григорій Тютюнник. Вир.)

їсти землю. Гаряче запевняти, перекопувати когось у чомусь; давати клятву, присягатися. — *Бить себе в груди і їсти землю не буду. Але повіриш, начальник, ще раз, спробую ще раз і я самію нові рити.* (В. Дрозд. Новосілля.) С и н о н і м : бити себе в груди.

Ладний (готовий) провалитися крізь **землю**. У когось виникає бажання швидше зникнути (через сором, ніяковість). — *Ми стояли чер еоні, мов два помідори. Ми ладні були крізь землю провалитися.* (В. Не-стайко. Тореадориз Васюківки.)

Не чути землі [під собою (під ногами)]. 1. Бути енергійним, рухливим під впливом радісного збудження або хвилювання. — *Від дяцькової оселі я проворно вискакую в завулок і мету на ковзанку — землі під собою не чую.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.) С и н о н і м : не чути ніг. 2. з дієсл. руху. Дуже швид-

ко, енергійно. — *Хтось свиснув, гукнув бісівським голосом, коні вмиль зірвалися з місця, та вже не біжать, а летять і землі під собою не чують.* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м : не чути ніг.

Пахне (смердить) землёю від кого. Хтось дуже старий, немічний, близький до смерті. — *[Олена:] Чи вам же пристало балакати про кохання?.. Від вас вже землею смердить'.* (М. Кропивницький. Глитай, або ж Павук.) С и н о н і м : прями на тонку.

Пуп землі *див.* пуп.

Сіль землі *див.* сіль.

Спуститися з неба на землю *див.* небо.

Ударити лихом об землю *див.* лихо.

[Хай, нехай] земля [буде (лежить)] пухом (пером) кому, над ким. Усталена форма прощання з покійним на похоронах. — *Мірошнику вав покійний батько, земля йому хай буде пухом.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Хоч з-під землі викопай. Дістань де завгодно; візьми де хочеш. — *Ча сом, ні сіло ні впало, так захочеть ся сала, що хоч з-під землі викопай, а дай'* (Ф. Маківчук. Юшка.) С и н о н і м и : хоч із душі вийми; хоч із коліна вилупи. • Од звичаю заривати в землю цінності, зокрема металеві гроші — для збереження.

Як із (з-під) землі вирости (з'явитися) / виростати (з'являтися.) Несподівано з'явитися. — *Як із землі виросла сестра Аркадія з пісним обличчям, з побожно згорненими на животі руками.* (М. Коцюбинський. У грішний світ.)

Як крізь землю провалитися (піти). Раптово й безслідно зникнути. — *Мов крізь землю провалився Той співець — утік од лиха.* (Леся Українка. Давня казка.) С и н о н і м и : як корова язиком злизала; як вітром здуло.

ЗЕРНИНА: на макову зернину *див.* зерно.

ЗЕРНО: [ні] на макове зерно (на макову зернину). 1. Дуже мало, трошки. — *Ба, коли б то прожив, а то проблукав по всіх усяодах і ніде не*

ЗНАМЕННИК

залишив сліду; хоч би тобі на макове зерно що зробив з того, що замолоду мізкував... (О. Копиский. У «тісної баб»). 2. Зовсім, ніскільки. — *Нікого знайомого, хоч би на макове зерно.* (М. Матієв-Мельник. Тамара.)

ЗИМА: скільки літ, скільки зим! див. літо.

ЗНИЦЯ: як знищю ока, з сл.б е ретій, охороняти і т. ін. Дуже пильно. — *Сам не знаю, як те сталося, а загадав я собі: «Якщо не загублю сопілку, то живий буду». І беріг її, як знищю ока.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) • Порівняння, що неодноразово зустрічається в Біблії, як-от: Книга притч Соломона, 7, 2; Псалтир, 16, 8.

ЗІРКА: до зірок. До пізнього вечора, до ночі. — *У смугастих тіль никах джмелі Чорнобривцям голови морочать, А замурзані бешкетники малі До зірок додому йти не хочуть.* (Г. Гайворонська. Осінне.) **С и н о н і м:** до зорі.

Зірок (зорі) з неба не хпати (не знімати і т. ін.). Хто-небудь не відзначається неабиякими здібностями, розумом. — *Вілен з неба зірок не знімав — Віктор бачив його нецікаві ролики.* (В. Гужва. Сліпий дощ.) **С и н о н і м:** пороху не вигадася.

Народитися під щасливою зіркою (зорею). Бути везучим, щасливим. — *Недаремно сусіди й родичі завжди заздрили моїй удачі... Ти, — казали вони, — народився хоч і без сорочки, але під щасливою зіркою.* (О. Чорногуз. Про революцію.) **С и н о н і м:** народитися в сорочці. **А н т о н і м:** народитися під нещасливою зіркою. • На основі вірування, що кожна людина має на небі свою зорю, яка може бути щасливою або нещасливою.

Провідна зірка (зоря). Про кого-, що-небудь, що вказує, визначає напрям, шлях (у розвитку, боротьбі). — *У роки дитинства я розкривав перед дітьми яскраві образи людей, імена яких стали для ба гатьох поколінь провідною*

зіркою. (В. Сухомлинський. Серце віддаю дітям.)

Як зірок на небі чого. Дуже багато. — *В мене буде дівчат, як зірок на небі; в мене буде хлопців, як макового цвіту на городі.* (І. Нечуй-Левицький. Дві москочки.) **С и н о н і м:** як листу на дереві; як май-ського цвіту.

ЗЛИДНІ: обсіли злидні кого, що. Хтось живе дуже бідно. — *Відколи в нас живе ця відьма, Увесь наш кут обсіли злидні.* (С. Кара-ванський. Стиліст Микита Канахве-та.) • Злидні — це домові карлики, маленькі уособлені істоти, що живуть звичайно під піччю. (Митрополит Іларіон.); Злидні — малі, зморені істоти, в лахмітті, з вічним гризьким голодом на обличчі. (Лєся Українка.)

ЗМІЙ: до зеленого (блакитного) змія, з сл. *напитися, допитися.* До нестями, дуже. — *Та що це ти, в білій гарячці, допився до зеленого змія?..* (М. Понеділок. Многая літа.) **С и н о н і м:** до собачого паліччя.

Зелений змії. Горілка. — *Півсотні мужиків записані до чорної книги ганьби. Потонули в горілиці. Жертви зеленого змія.* (В. Захар-ченко. Клекіт старого лелеки.) **С и н о н і м:** адамові слізки; грішна вода.

ЗМІЙ: відігравати / відіграти (вигодувати і т. ін.) змію (гадюку) біля (коло) [свого] серця (за пазухою). Піклуватися про того, хто згодом віддячить злом. — *Покійний гетьман змію за пазухою вигрів. При батькові в пір'я поріс, а сина скрив див, булаву і достатки забрав, з батькового двора сиріт гонить.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

ЗНАМЕННИК: зводити (приводити) / звести (привести) до спільного знаменника що. Порівнювати, уподібнювати. — *Тільки чотири тилчки виявились «проти». Та ми при ведемо і їх до спільного знаменника.*

ЗНАТИ

(В. Речмедін. Народження Афро-Діти.)

ЗНАТИ: знай наших! Уживається для вираження почуття вдовolenня,

гордості за себе і за своїх прибічників. — *В Сибірі/ холодно, тату, тут тепліше, а коли й змерзне хто, то канчуком*

підігрівають — знай наших' (Р.Чумак. Великий Луг.)

ЗОЛОТО: всі кози в золоті *див.* коза.
На вагу золота *див.* вага.

ЗОРЯ: від [з] зорі до зорі. З раннього ранку до пізнього вечора; постійно. — *Тут же працюють вперто і довго, від зорі до зорі, на вітрі су ховії, під палючим промінням сон ця...* (О. Довженко. Поема про море.) **С и н о н і м:** з ранку до вечора.

До зорі. До пізнього вечора; до ранку. — *Одне одному світ як за в'язали, в осокорах стояли до зорі.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Займається на зорю *див.* світ.

Зорі з неба не хапати *див.* зірка.

На зорі. Дуже рано, на світанку. — *Паміра вставала рано на зорі, йшла в берег до річки по воду, ставала до схід сонця, співала і сама складала такі веселі пісні, так що всі сусіди прокидалися од сну.* (І. Нечуй-Левицький. Скривджені й нескривджені.) **С и н о н і м:** чуть світ; чуть зоря.

Народитися під щасливою зо-ре'ю *див.* зірка.

На ясні зорі, на тихі води, *фольк.* В Україну; додому, у рідні краї. — *Не сьогодні завтра прибуде Селім, і ми помандруємо на тихі води, на ясні зорі, у край веселий та мир хрещений. Я теж уже так скучив за Україною, що далі терпіти не можу.* (В. Кулаковський. Мартин Пушкар.)

Ні світ ні зоря *див.* світ.

Провідна зоря *див.* зірка.

Чуть на зорю. Дуже рано, на світанку. — *На другий день — цеб то вже в неділю — ... чуть на зорю, подякувавши хазяям за притулок, рушили вони з подвір'я, на все при дивившись, щоб пригоди не було, і покотили вздовж селом в долину.* (А. Свидницький.

Люборацькі.) **С и н о н і м:** на зорі; чуть світ.

ЗУБ: брати / взяти на зуби. Обирати кого-небудь об'єктом пересудів, пліток. — *Та й мені ніяково стало: все ж таки, хоч і на потре б у своєї дружини, а збрехала, а вруге і те не добре, що люди візьмуть нас на зуби!..* (О. Кониський. Хвора душа.) **С и н о н і м:** брати на язики; перемивати кісточки.

Гострити (точити) / нагострити (наточити) зуби (зуба). 1. на кого. Прагнути заподіяти кому-небудь прикрість, шкоду. — *У Віталія не було ворогів? Ніхто не гострив на нього зуба? Між хлопцями трап ля ються суперечки.* (В. Тимчук. Ловці манекенів.) **С и н о н і м:** гострити ніж; копати яму. 2. на кого, що і б/д. Посягати на кого-, що-не-будь. — *Люди заговорили у селі: «От парубок! От хазяїн!» Батьки та матері гострили на його зуби, як на корисного жениха, особливо убогих.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) **С и н о н і м:** гострити кігті.

Держати язик за зубами *див.* язик.

Дивитися в зуби кому. Виявляти зайву поблажливість у поведженні з ким. - *Громадським зви чаєм осудимо їх [Ченіг]. — Під різ ки? — Може, а під шелягу: в зуби їм нічого дивитися.* (О. Кониський. Стельмахів.)

До зубів, з сл. озброєний, **оз б роїтися** і т. ін. Дуже добре; повністю. — *В Ожигівці біля церкви зібралось три сотні таких, як я, озброїлися до зубів, посідали на ко ні та й подалися із Гулим Гулян ком у ліси.* (М. Стельмах. Дума про тебе.) • Запозичення з фр. *etre armé jusqu'aux dents* або з нім. *bis auf Zahne bewaffnet sein*; зуби теж були зброєю. В українській мові воно вписалося до ряду фразеологіз-

ЗУБ

мів міри — до щиколоток, до колін, до пояса, до грудей, ... до зубів.

До чорта в зуби *див.* чорт.

Замовляти / замовити зуби кому і б/д. 1. Відвертати увагу кого-небудь від чогось, переводити розмову на щось

інше. — *Я людина чесна. В мене товар, в людей гроші. — Ти мені зубів не замовляй, а внось ключі...* (Я. Стецюк. Гонта.) **С и н о н і м:** відводити очі; дим пускати в очі. 2. Вводити в оману, дурити когось. — *Ти мені зубів не замовляй.*

Думаєш, що коли я маю грамотний, так, значить, нічого й не розумію. (Григорій Тютюнник. Вир.) • Від «лікування» зубів замовляннями. Останні до деякої міри відвертали увагу хворого і якось заспокоювали. Проте ще більше тут відчутна іронія, викликана недовірям до «лікарів»-знахарів.

Зуб за зуб [око за око]. Відповідати на заподіяну образу, кривду тим самим. — *Тепер такі вовчі за кони, що другу цоку підставиш, то й голову разом з тєю цокою відірвуть.* Зуб за зуб, око за око — *оце тепер наша заповідь'.* (А. Дімаров. І будуть люди.) С и н о н і м и : віть за віть; кров за кров. • З Біблії — формула помсти, пор.: «А хто зробить шкоду ближньому своєму, тому треба зробити те саме, що він учинив. Перелом за перелом, око за око, зуб за зуб...» (Левіт, 24, 19—20).

Зуби з'їсти (проїсти) на чому. Мати великий досвід у чомусь. — *Мій тато зуби з'їв на паламарстві ві, а на долю не нарікає.* (А. Свидницький. Люборацькі.) С и н о в і - м и : з'їсти собаку; набити руку.

Зуб на зуб не попадає. Хто-небудь дуже тремтить від великого холоду або переляку. — *Вода тепла. Тільки коли з води, ух ти! Хо лодно! У нього не попадав зуб на зуб.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

Зціпивши зуби. Стримуючи свої почуття, бажання; напруживши сили. — *Володька в гніві готовий підскочити до тих трьох і, зціпивши зуби, кулаком їм також погрозити — та батько цупко тримає його за руку.* (М. Понеділок. Дорослий.)

[П] на зуб нічого покласти кому, у кого. Хто-небудь зовсім не має продуктів

харчування. — *Як не ста ло дітям чо го на зуб покласти, жінки темними ночами пробирали ся до своїх хат. Хто ближче до краю села живе. В кого яка кар топлана прикопана, а хто ще й не викопав на грядці.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

Класти (кидати) / покласти (закинути) зуби на полицю. Голодувати. — *Іще раз вона спече коржі, а тоді хоч зуби клади на полицю.* (С. Чорнобривець. Визволена земля.) С и н о н і м и : нема чо го в рот покласти; на зуб нічо го покласти. • Народний жарг: коли нічо го їсти, то зуби не потрібні — їх можна класти на полицю. Пор. *діал.* повісити зуби на клинець, зуби на комин закинути.

Крізь зуби. Неохоче, невиразно, з незадоволенням. — *Що ж! Шибки повставляє скляр, як приїде з міста, а ледве процідив крізь зуби писар, не відводячи очей з свого пи сання.* (О. Кониський. Козарський ланок.)

Кувати вухналі зубами див. вухналь. Ламати / поламати зуби на кому, чому, об кого, що і б/д. Не одержувати бажаного результату; зазнавати невдачі, поразки. — *Нас підтримують київські міщани й ре місники.* А коли корона зламає зуби на такому дружному опорі, — *підє мо на Буг.* (І. Ле. Наливайко.) С и н о н і м : ламати карк.

Мати зуб (зуба) на кого. Сердитися, гніватися на кого-небудь. — *Він же й тебе топтає... А тебе взяли, бо знали, що ви — заодно... Тільки проти Назарька зуб мав... А вишло.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) С и н о н і м : мати хрп.

Не по зубах кому, чиїх. Не під силу кому-небудь, не вистачає хис-

ЗУБОК

ту. — [Золотницький:] *Приціняєшся, на всякий случай! Ха-ха-ха... Два мільйони! А? не по зубах? — [Пузир:] Продавайте, то й побачите, чи по зубах, чи ні!* (І. Карпенко-Ка-рий. Хазяїн.) А н т о н і м : по зубах.

Ні [ані] в зуб (ногою). Анітрохи, аніскільки. — *Он ти хто, — думав тим часом Мина Ювич. — Від Тка чука я*

тікав, бо той в агротехніці ні в зуб ногою, а вказувати, як хліб ростити, любив. Побачимо й тебе зараз. (І. Григурко. Далекі села.) С и н о н і м и : ні бе ні ме; ні бельмеса.

Показати / показувати [свої] зуби. Виявити свою злостиву вдачу, злі наміри і т. ін. — *Підємо, товариство, за Волинь, а там побачимо, як доля поверне.*

Ляхам треба зуби показувати, щоб боялися коша. (А. Химко. Засвіти.)

Продавати зуби. Сміятися без причини, нарочито насміхатися, усміхатися. — *О, гляньте! Це наш мельник вийшов на гатку та й продає зуби.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)
С и н о н і м и : сушити зуби; торгувати зубами.

Скалити зуби б/д. Посміхатися, сміятися. — *Ой-ой, скалимо зуби, дуріємо, мабуть, на свою голову! — схохотилась Ада... Зараз же контрольна з алгебри.* (М. Понеділок. Многая літа.)
С и н о н і м и : вишкіряти зуби; продавати зуби; торгувати зубами.

Сушити зуби. Сміятися, посміхатися. — *За газованою водою черга, шум, регіт, і мені б попити холоденької, але не можу, против на оця балаганичина: і чого б то сушити зуби?* (В. Добровольський. Новорічні побажання.)

Цідити (процідити) крізь зуби. Говорити невиразно, ледве розтуляючи рот. — *Слухай, ти, поете! — зневажливо, крізь зуби, процідив Максим. — Без кохання немає поезії.* (Г. Усач. Прохідний бал.)
С и н о н і м и : цідити слова.

Цокотіти (ляскати і т. ін.) зубами. Тремтіти від холоду, страху і т. ін. — *Тимко, мокрий, посинілий, ляскаючи зубами, виліз на берег.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

ЗУБОК: на зубок, з сл. *вивчити, знати* і т. ін. Глибоко (засвоїти), добре. — *Северко... ходив по сцені спокійний, бо всі репліки Степана знав «на зубок».* (А. Іщук. Вербів-чани.)

ЗЯБРА: брати / взяти (схопити) за зябра (за жабри) кого і б/д. 1. Примушувати кого-небудь робити щось; настирливо домагатись чогось. — *Дам команду замам і тебе прошу: беріть людей за зябра, але щоб перебудування завалили.* (В. Добровольський. Новорічні побажання.)
С и н о н і м и : узяти за ребра; брати за пельєки. 2. Притискати кого-небудь, обмежувати в діях, ставити у скрутне, безвихідне становище. — *Рибохвати, нищителі, хо чуть вони жити злодійським нічним життям, — похмуро каже дядько Іван, — та тільки не виїде... Ми їх за жабри берем і братимем!* (О. Гончар. Бригантина.)
С и н о н і м и : брати на цугундер.

і

ІЖИЦЯ: від аза до іжиці див. аз.

Прописати (списати) іжицю кому, *книжн., заст., фам.* Суворо покарати кого-небудь. — *Та я вже бачила таких мудрагелів. От лиш не мовчить, то як піду до глядача, то так іжицю спише, що й не присядете.*

(А. Свидницький. Лю-борацькі.)
С и н о н і м и : спустити шкуру; виспати бобу. • Іжиця — назва останньої букви старого кириличного алфавіту. Первісно «прописати» іжицю на спині в школяра:

ІТИ

сліди побоїв (а в старій школі це було звичайним) нагадували за формою іжицю (V).

ІМ'Я: ім [же] ім'я — легіон, *книжн.* Кого-небудь надзвичайно велика кількість. — *Он підходять ще такі «спеціалісти». Їм же ім'я — легіон.* (З газ.)
С и н о н і м и : немає ліку; без ліку. • У значенні «велика кількість,

безліч» вислів відомий уже з Євангелія (Лука, 8, 30; Марк, 5, 9).

ІРЖА: як іржа залізо, з сл. *іс ти, гризти, точити.* Дуже сильно. — *Воно б, може, ми і обжилися, ко ли б не свекруха. Так вона ж, як іржа те залізо, шляля цодня.* (Панас Мирний. Повія.)

ІСКРА: [аж] іскри з очей сиплються (летять і т. ін.) / посилались (полетіли і т. ін.). 1. Уживається для підкреслення

чийогось гніву. — *Ну й грізний ти, Іване, аж іскри з очей викреуєш. Люблю таких.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)
2. Відчути запаморочення від удару, фізичного болю. — *Що ж тобі пече?*
— *Кутні печуть. Аж іскри з очей летять.* (О. Ковінька. Мужня, чемна...)

Аж іскри летять. Дуже енергійно, завзято, докладаючи всіх зусиль. — *Таки варто піти до козаків — вони славу здобувають — так крешуть захланку шляхту, аж іскри ле тять.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)
С и н о н і м и : у поті чола; до десятого поту. А н т о н і м : як мокре горить.

Іскра Божа. 1. Талант, видатні здібності. — *Трапляється чимало помилок і непорозумінь... Наприк лад, найбільшого оперного композитора усіх часів Джузеппе Верді не прийняли до Міланської консерваторії. Професори не виявили в нього іскри Божої.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.) 2. Високі прагнення.

— *Ти правду кажеш! Треба роздмухати в ньому [Саїбі] Божу іскру, заохотити його до війни, до слави, до славних перемог, до пишноти та блиску.* (І. Нечуй-Левицький. Скривджені й нескривджені.)

ІСПИТ: витримати (скласти) іспит. Підтвердити на практиці свої найкращі якості, властивості. — *Цю працю, марудну і непросту, він взяв, як іспит своєї вартості у господарстві. І цей іспит він склав перед родиною.* (М. Понеділок. Без назви.)

ІСТИНА: прописна (азбучна) істина. Загальновідома, елементарна річ. — *Азбучною істиною є те, що праця —*

могутня виховна сила. (В. Су-хомлинський. Народження громадянина.) • Пропис — навчальний посібник із зразками каліграфічного письма для учнів початкових класів та тексти таких зразків. У такі посібники включали звичайно добре відомі повчальні вислови. Звідси прописний — значить загальновідомий, банальний, шаблонний, спрощений, «як у прописах».

ІСТОРІЯ: довга історія. Те, що вимагає довгого часу для завершення, для розповіді. — *Це довга істо рія, але розкажу конспективно, як і належить педагогу, що закоха ний у Песталоцці.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Колесо історії див. колесо.

ІТИ: іти на ви, заст. Виступати війною проти кого-небудь. — *Не до ходячи кроків тридцяти до заму маненої амуричних справами пароч ки, Роланд навмисне голосно каш лянув, по-лицарському попереджаю чи, що йде «на ви», але той кашель, видно, не був почутий, а чи, може, і зигнорований.* (Ю. Збанацький. Поо-біч Талі.) • За літописними оповіданнями, князь Святослав цими словами оголошував війну ворогам, не принижуючись до несподіваного, віроломного нападу.

Іти / піти шкереберть. Складатися не так, як треба; не здійснюватися, порушуватися, руйнуватися. — *Заворушилися лавники і рай ці: — Це ж всі закони підуть шке реберт!* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.)
С и н о н і м и : іти до чорта; вилітати в трубу.

ЇЗДИТИ

I

ЇЗДИТИ: їздити верхи на кому. Підкоряти кого-небудь своїй волі, владі. — *Батько того й не помічає, не надивиться, не нарадіє. Нам збо ку видно, що Дмитрик верхи їз дить на батькові, а батькові те й невдогад.* (О. Кониський. У «тісної баби».)

ЇСТИ: з чим його (її і т. ін.) їдять. Що це таке. — *Чув уже, що на районній атестації нашому вель мишановному Зозульці, до речі, сту дентові Академії, за незнання, що таке колективний підряд і з чим його їдять, двійку вліпили?* (В. Дрозд. Новосілля.)

їсти не просить. Що-небудь комусь не
заважає, не завдає турбот. — *Як ви ото
пороз'їжджалися з дому, то покляла
[книги] біла бовдура. Хай, думаю,
полежать, вони їсти не просять.* (С.
Гуцало. Образ матері.)
Підом (їдма, їдом) їсти кого і б/д.
Не давати спокою доріканнями, лайкою,

доп'їками. — *Орися бу ла не з тих жінок,
які, стомившись од незгод, аби лихо
тихо, у всьому потурають чоловікові чи
навіпаки — їдять поїдом за найменшу
провину.* (Б. Тимошенко. Зваба.) •
Утворене за моделлю тавтологічного
посилення дієслова, пор.: гоноїм гнати,
валом валити, сидьма сидіти.

И

ЙОТА: ані (і, ні) на йоту. Ніскільки,
нітрохи, зовсім. — *Трап лялися
відвідувачі й нахабніші, які, очевидно, ні
на йоту не сумніва лися, що*

*Сідалковський — молодий двірник або
принаймні його син...* (О. Черногуз.
Аристократ із Вапнярки.)

К

КАБЛУК: [тримати] під каблуком
кого. Беззастережно підпорядковувати
своїй волі, робити повністю залежним
(перев. чоловіка від дружини). —
*Сучасний раб класи фікується й
поділяється на такі групи: раб побуту
(переважно ко лекціонує килими)... раб
домашній, приручений (у жінки під
каблуком чи коло спідниці); раб моди~*
(О. Черногуз. Як стати рабом.) С и н о -
н і м : тримати у вузді.

КАДИЛО: як мертвому (умерлому)
кадило, з сл. *допомагати* і т. ін. Зовсім
не (допомагати). — *Усе село проклінало
старосту, та ті прокльони помагали*

як мертвому ка дило. (М. Стельмах.
Велика рідня.) • Від церковного обряду
соборування (помазання елеєм) тіла тяж-
кохворого чи вмираючого, де
використовується й кадило (посуд для
куріння ладаном). Обкурювали кадилом
і мазали елеєм звичайно безнадійно
хворих.

КАЗАТИ: не кажи «гоп». Не будь
завчасно впевненим у здійсненні
чого-небудь наміченого. — *Не радій
завчасу, — похмуро мовив Євген. — А
чом би й не радіти? — Не кажи «гоп». —
А я вже перескочив!* (П. За-гребельний.
З погляду вічності.)

КАМІНЬ

ф Частина виразу не кажи гоп, поки не
перескочиш.

КАЗКА: без сорому казка, див. сором.

КАЛАЧ: [ї] не заманити калачем.
Не звабити, не спокусити кого-небудь
ніякими принадами. — *Буду
пам'ятати, коли їздила на ці
За-падниці. Не заманите мене сюди й
калачем.* (І. Нечуй-Левицький.
Кай-дашева сім'я.) А н т о н і м и: не
викурити і ладаном; і калачем не
винанити.

Тертий калач. Хтось досвідчений,
бувалий. — *Я, шановний, — третій
калач, шукай когось дурні того.* (І.
Григурко. Далекі села.) С и н о н і м и: не
стріляний горобець; бувалий у
бувальцях. А н т о н і м : жовтороте
пташеня.

КАЛІТКА: порожня калитка див.
кишеня.

КАЛІКА: півтори каліки, ірон. Дуже
незначна кількість, мало. — *Через
десять хвилин дзвінок, а ді тей — самі*

бачите — півтори ка ліки. Я й сам бачив, що перший день навчання зірваний. (Ю. Зба-нацький. Малиновий дзвін.)

КАЛЮЖА: сідати / сісти в калюжу. Зазнавати невдачі. — *На за воді відновдальний момент. Без твер доі руки сядемо в калюжу.* (В. Добро-вольський. Новорічні побажання.)

КАМІНЕЦЬ: кидати / кинути камінці (камінцем, камінь і т. ін.) в город кого, чий. Зачіпати когось словами, розмовами. — *Він не чекав такого від завжди покладливого Бе реговця. Адже ясно: він кинув камінцем у його город. Та що в город — прямо в обличчя.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

КАМІННЯ: підводне каміння; підводний камінь. Прихована безпека, перешкоди при досягненні мети. — *Було б краще, якби і взаємо відносини школи і сім'ї, і дух педа гогічної освіти батьків спрямову вались по широкому руслу — без підводних каменів.* (В. Сухомлин-ський. Гармонія трьох начал.)

Хай (хоч) каміння з неба падає. Не зважаючи ні на що. — *Раз сказав, то хай каміння з неба падає, а буде так. Сказав — як зав'язав.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

КАМІНЬ: держати (тримати) камінь за пазухою. Приховувати злобу, ненависть до кого-небудь. — *З паном дружи, а за пазухою ка мінь держи.* (М. Номіс.)

Закладати перший камінь чого. Розпочинати будівництво. — *І біла*

КАПЕЛЮХ

щений, розбещений, іюзвалений Де-нікіним Крим, з його хабарництвом і казнокрадством став для нього тим пробним каменем, на якому він перевірів себе... (О. Гончар. Перекоп.)

Як камінь у воду, перев. з сл. пропсти, зникнути. Безслідно зникнути. — *На крик збіглися люди, вони стали тиснутися з усіх сторон, но дармі були всякі пошу кування. Арештант пропав, мов камінь у воді.* (І. Франко. Петрії і Довбушуки.)
С и н о н і м : як у воду впасти; як

помста налітає на закуту в бетон набережну, на той святий берег, де двісті років тому було закладено перший камінь Бережанська. (І. Гри-гурко. Ватерлінія.)

Камінь на шиї (на шию). Обтяжливі турботи, тягар. — *Досі вва жав Порфир, що він для матері тільки сама досада, тягар, камінь на шию.* (О. Гончар. Бригантина.)

Камінь спотикання, книжн. Велика перепона, перешкода. — *Фра зоологізми, як відомо, один із «каме нів спотикання» для перекладачів.* (М. Рильський. Ясна зброя.) • Вислів із Біблії (Ісаїя, 28, 16; Послання апостола Павла до римлян, 9, 31—33).

Кидати камінь в город *див.* камінець.

Наріжний камінь чого. Основа чого-небудь. — *Рідна мова — то найголовніший наріжний камінь іс нування народу як окремої нації; без окремої мови нема самостійно го народу.* (Митрополит Іларіон.) • Вислів із Біблії (Книга пророка Ісаїї, 28, 16).

Не лишити / не лишати каменя на камені. Розбити вщент. — *Все місто в руїнах. Каменя на камені не лишилося.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.)
С и н о н і м : змести з лиця землі.

Підводний камінь *див.* каміння.

Пробний камінь. Суть, основна властивість. — *У незвичайності своєї особи він [Врангель] був певен давно, але тільки Крим, цей запу-*

корова язиком; як крізь землю; мов у воду.

КАПЕЛЮХ: скидати капелюх *див.* шапка.

КАПІТАЛ: мертвий капітал. Цінність, яка не використовується ким-, чим-небудь, не знаходить застосування. — *У мене його [карто ну] багато лежить, сказати б, мертвим капіталом, а ви його пус тите в обіг.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.)
С и н о н і м : мертва буква.

КАПУСТА: знайти / знаходити в капусті. Народити. — *Гарний на рубок'*

— *схилився Житецький над немовлям.*
— *Агу агу... Отаке добро тобі послано, Ольго. Це ти його в капусті знайшла?* (О. Гончар. Далекі вогнища.)
Синоніми: лелека приніс; під кушем знайти. • Одна з евфемістичних формул-відповідей про народження (перев. у розмові з дітьми), пор. баба з ріки принесла, баба під плотом у кропиві знайшла (І. Франко); знайшли під калиновим кушем (Остап Вишня); бузьки принесли (Б. Хар-чук), діал. голуби принесли, у лопухах знайшли, цигани загубили тощо.

Наздогад буряків [щоб дали капусти] див. буряк.

На капусту див. січка.

Нате і мій глек на капусту див. глек.

КАРБОВАНЕЦЬ: довгий карбованець. Великий і легкий заробіток. — У своїх, значить, набридло, до чужих повієтесь? В татарцину за довгим карбованцем. (О. Гончар. Таврія.)

КАРГА: стара карга. Сварлива жінка. — *Вийшов я від Кужелів задуманий. Рятувати треба було цю покірну жінку, бо заїздить її стара карга, виб'є з голови їй те, що набула колись у технікумі. Але як?* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)
Синоніми: конотопська відьма. • Букв, стара ворона; карга — ворона (туркське).

КАР'ЄР: з місця в кар'єр див. місце.

КАРК: брати / взяти за карк кого. Ставити кого-небудь у скрутне становище. — *Тепер візьмемо їх за карк та й трясонемо, щоб зло дійське тіло вилізло з шкери, — гигає Пігловський і смачно арап ніком січе повітря.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)
Синоніми: брати за горло; брати за в'язи. • Карк — запозичення з польської кагк — потилиця.

КАРТА: відкривати / відкрити карти. Переставати приховувати свої таємниці, плани; діяти відверто. — *Звичайні собі туристи. І ні хто не зобов'язаний відкривати перед ними всі свої карти.* (П. Оро-вещкий. Береги життя.)
Синоніми: розкривати карти. • З мовлення картярів. Стадія гри, коли

картярі починають грати з відкритими картами.

[П] карти в руки кому. Хтось досвідчений, найкраще з чимось справиться. — *У нас тепер багато людей, які зовсім не знають Одеси. От вам і всі карти в руки.* (В. Кучер. Чорноморці.)
Синоніми: і козир у руки.

Карта (ставка) бита / побита чня. Хтось зазнав поразки. — *Це буде війна довга, затяжна, аж поки один із супротивників не зрозуміє, що карта його бита'* (В. Малік. Чорний вершник.)

Плутати (переплутувати) / сплутати (переплутати) всі карти чий, кому і б/д.

Розладнувати чий-небудь сподівання, плани, наміри. — *Не так склалося, як слід. Приїхав сам міністр, сам хазяїн, і це децю плутало карти.* (Ю. Бедзик.

Блакити.)

Розкривати / розкрити карти. Повідомляти кому-небудь про свої плани, наміри, задуми. — *З того моменту, як гетьман перейшов до Карла, він перед Орликом не скри вав нічого. Розкрив перед ним усі карти, всі ходи своєї скрутною дипломатії.* (Б. Ленкий. З-під Полтави до Бендер.)
Синоніми: відкривати карти; розкриті козири.

Ставити / поставити на карту що. Ризикувати чим-небудь заради мети, успіху. — *Тепер він горіє ба жанням будь що врятувати вітчиз ну, поставити все на карту, але добути їй волю.* (М. Старицький. Останні орли.)

Синоніми: ставити на кін.

КАТЮГА: катюзі по заслугі. Міра покарання визначається тяжкістю заподіяного злочину; хто що заробив, те й одержує. — *З Бараба тем недовго розмовляли: Дездежа лик простромив його списом та й укинув у Дніпро. Натопи загомо нів: — Молодець Хвилон' Катюзі по заслугі'* (А. Каченко. Зруйноване гніздо.) • Давніше — котюзі (тобто коту) по заслугі: шкідливість kota загальновідома.

КАША: дати (вспати та ін.) березової каші кому. 1. Побити кого-небудь (перев. різками); суворо покарати. — *Під різки його. Засипать йому березової каші, такої, щоб аж ногами вкрився!*

(О. Кониський. Ка-зарський ланок.)
Синоніми: дати дубового сала;
дати чбсу. 2. Дуже виляяти, гостро
покрытикувати кого-небудь. — *Хотіли
вдома ліку вати, та генерал Петренко
дизнав ся. Дав мені березової каші!* (В.
Кучер. Чорноморді.) **Ф** Очевидно, зі
шкільного мовлення. Всіх учнів щосуботи
(а часом і частіше) сікли березовими
різками — давали своєрідної (березової)
каші.

Заварити кашу. Затіяти щось дуже
складне, клопітне, що загрожує
неприємними наслідками. — *Захворів, —
відповів Василенко. — Заварив кашу — і
на болять?* (П. Загребельний. З
погляду вічності.) • Раніше існував
звичай готувати гуртову кашу
(пригощання). При цьому не все йшло
гладко, були й незгоди, нерозбериха, без-
ладдя.

Каші (істи) просить, *жарт*. Подертий
і потребує лагодження (про взуття та
одяг). — *Він дав Дикуніві свою стару
кирею і майже нові чоботи, бо козакове
взуття вже дав но просило каші.* (С.
Добровольський. Очаківський розмір.)
Синонім: чобіт рота роззявив. • Ви-
раз постав на основі зорових вражень:
відстала підшва разом із передками
нагадує розкритий голодний рот.

Каші (пива) не зварити (не наварити)
з ким. Не домовитися, не дійти згоди. —
*Він, — каже, — гордий. З ним не зварити
каші. Він і мовчить, бо дума щось своє.*
(Л. Костенко. Маруся Чурай.)
Антонім: зварити кашу. • Каша
мала й ритуальне значення. Спільне
приготування обрядової страви засвідчу-
вало згуртованість якогось колективу,
приналежність кожного до певної
спільності, про відкритість і щирість
кожного з гурту. *Див.* ще заварити кашу.

Мало каші з'їв (ів). Дуже молодий,
неосвідчений. — *Воювати ви ще малі:
мало каші їли.* (Ю. Зба-нацький.
Таємниця Соколиного бору.)
Синоніми: мало квасу випив;
молоко на губах витри. • Вік, а отже, й
досвід людини визначається кількістю
з'їжі, тобто кількістю прожитих років.

Не давати / не даги наплювати [собі]
в кашу. Не допускати кривди, знущання

над собою, не шкодити собі. — *От
побачиш, що й далі духопели від нас
їстимуть, та таки й не дамо нам у
кашу наплювати.* (Б. Грінченко. Під
тихими вербами.) Синоніми: не
давати собі по носі ґрати; не давати собі
на ногу наступити.

Скуштувати (покуштувати, поїсти)
березової каші (кашки). Бути побитим. —
Ей, Хведьку, вчись' Ей, схаменись! — *Так
панотець казав своїй дитині.* — *Хведько
не вчивсь — / скоштував Березової
кашки.* (П. Гу-лак-Артемовський. Батько
та Син.)

Частувати (годувати) / почастувати
(погодувати) березовою кашею кого. Бити
кого-небудь. — *Не хо чете в острог —
можна його і бере зовою кашею
погодувати серед села на майдані...* (О.
Кониський. Баба Яв-доха.)
Синонім: давати хльосту.

КАШКА: скуштувати березової
кашки *див.* каша.

КВАС: перебиватися з хліба на квас
див. хліб.

КВАЧ: як квач, з сл. *п'яний*. Дуже,
надто. — *Полиція були на підпитку, не
те що п'яні, як квач, а так, під чаркою,
тож дружно до палиць до вечері.* (К.
Гордієнко. Буй-мир.) Синонім: як
земля, як чіп. • Фразеологічний образ
грунтується на тому, що квач убирає в
себе багато «вологи» — спиртного.

КВИТОК: вовчий квіток *див.* білет.

КВИТКА: пришивати / пришити
квітку (гаплик, латку) кому. Давати
клички кому-небудь, ображати словами.
— *Бачили Ульяну — весела; чули Ульяну
— співає; слухали — як Уля на вигадки
вигадує, квітки пришиває...* *Сказано: не
жур дівка!* (Панас Мирний. Хіба режуть
воли, як ясла повні?) Синонім: при-
шивати пришви.

КЕБЕТА: мати кебету, *жарт*. 1.
рідко. Бути розумним, здібним,
кмітливим. — *Вона [Маруся] його
іднолітка, ланове. Пора кебету ма ти
на плечах.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)
Синоніми: мати розум; мати олію в
голові. Антоніми: не мати клепки;
не мати царя в голові. 2. перев. до чого.
Уміти добре робити що-небудь, роз-
умітися на чомусь. — *Тепер він працює*

зоотехніком... *Що ж, так тому й бути, коли має до того кебету.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : мати тям. А н т о н і м : не мати хисту. • Кебета, кеба — хист, розум.

Нема (не вистачає, бракує, не стало) кебети. У кого-небудь відсутні здібності щось розв'язати, зробити. — *[Маруся:] І на се, мабуть, кебети не стало' І самі не знають, чого прийшли.* (М. Костомаров. Загадка.) С и н о н і м и : нема царя в голові; без клепки. А н т о н і м : мати кебету.

КИДАТИ: як за себе кидати / кинути, з сл. *їсти*. Жадібно, з великим апетитом. — *Пригощаємо йо го, припроїємо.* Він пирого *їсть*, як за себе кидає. (М. Білкун. Примітив.) С и н о н і м и : аж за вухами лящить; на весь рот.

КИЛИМ: викликати на килим кого. Викликати підлеглого до кабінету з

метою насваритись, винести догану. — *Мене теж по голові не гладять, коли що... як викличуть на килим, та як почнуть гибліть знімати.* (Р. Федорів. Журна.) • Очевидно, напівкалька з англ. be on the carpet.

Стояти на килимі. Вислуховувати від начальника нотації. — *Старий вояка зрештою запропонував перемир'я: завтра піде він, військом, до когось там «на килимі стояти».* «Стояти на килимі» — це на їхньому, родинному діалекті означає *стояти перед начальством.* (О. Гончар. Собор.)

КИНУТИ: куди не кинь (не глянь). З усіх боків, у всьому. — *Треба корито свинячі зрихтувати. А то куди не кинь — все інтелігенція, а корита нікому полагодити.* (В. Большак. Аста ла віста.)

КИП'ЯТОК: як кип'ятком (окропом) обдало (обдали) кого.

КИШКИ

Хтось дуже вражений. — *[Олена:] Тут він як вилається. Мене як окропом обдало. Ах ти, думаю, я тобі ще не дружина, а ти вже при людях мене так лаяти та соромити почав?* (Г. Фесенко. За одну годину.)

КИРПА: гнути (дерти) / загнути (задерти) кирпу (носа). Гордовито триматися, чванитися. — *Засіли там наші багатирі, за патриційв себе мають і кирпу гнуть гірше від шляхти.* (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м : дуги губи.

Кирпи й коцобою не дістати *див.* ніс.

КИСЕНЬ: перекривати / перекрити кисень. Лишити можливості вільно діяти, розвиватися і т. ін. — *Чи можна всерйоз ніклуватися про піднесення економіки, перекриваючи водночас кисень, який підтримує її розвиток.* (З газ.)

КИСІЛЬ: за сім верст киселю їсти *див.* верста.

Сьома вода на киселі *див.* вода.

КИСЛИЦЯ: розводити (квасити) / розвести (наквасити) кисллиці. Скаржитись, плакати, жаліючись. — *На кригу? — жахається Миколка. — Еге ж. — Не треба, Володимире, — кривиться Миколка й забуває, що він молодець. —*

О, ти ще зараз почнеш квасити кисллиці, — набурмосився старшенцький на меншенького і рвучко од вернувся від нього. (М. Стельмах. Чотири бродя.) • Каламбурне обігрування слова киснути — «плакати».

КИТ: три кити, *книжн.* Головна підпора, устїю. — *Говорячи мовою стародавніх людей, уся проблема термоядерного синтезу тримається на трьох китах: температурі, густині і часі життя частинок, яким треба вступити в реакцію.* (З журн.) • Колись уважали, що земля тримається на трьох китах, Що плавають в океані.

КИШЕНЯ: бити по кишені кого. — *Не вдалося по совісті вдарити, хай б'ють по кишені, може, схаметься.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.) С и н о н і м : бити карбованцем.

Вітер у кишенях свистить *див.* вітер.

За словом у кишеню не лізти *див.* слово.

Набивати (напихати) / набити (напхати) [собі] кишеню (**кишені**) чим і б/д. Багатіти, наживатися нечесним шляхом. — *Тільки поспі шати нема чого... Погуляємо й тут, кишені понабиваємо.* (М. Ста-рицький. Карме люк.)

КІВШ

Не по кишені. Дуже дорогий, невідповідний заробіткам. — *Не по кишені майстри, дорожаться ду же.* — *Знайшли з ким єднатися. Та ті шкуробери із мертвого злуп лять.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

Повна (набита і т. ін.) кишеня у кого. Хто-небудь має багато грошей; багач. — *У кого кишеня повна, то му все можна, а наш брат хоч умі рай...* (О. Кониський. Козарський ланок.) С и н о н і м и : набитий гаманець; кури не клюють. А н т о н і м : пустий гаманець.

КИШТИ: аж (так і) кишать. Дуже багато кого-, чого-небудь. — *Жінки цвіли квітчастими хустка ми, як макова грядка, а дівтора аж кишило — грали в ладки, шаста ючи поміж дорослими, як горобчики поміж голубами.* (Григір Тютюнник. Оддавали Катрю.) С и н о н і м и : до біса; без ліку.

Кйшма кишті. Бути у великій кількості. — *Були ще тут курі почки польові, двійко рябчиків, ці лиї табунець дроздів та всілякої іншої дрібноти, якою кишма ки шать придеснянські ліси.* (Ю. Збанацький. Кують зозулі.)

КИШКИ: вимотувати / вимотати (повимотувати) [всі] кишкі з кого і б/д. Мучити, знесиловати кого чим-небудь. — *Ну й мороки було з вами, бісові татариюги! Всі кишки мені повимотували.* (З. Тулуб. Людолови.)

Випустити / випускати кишки з кого, кому, зневаж. Зарізати, убити кого-небудь. — *А той почав лаяти проклятого Мицу із криком: «Рятуйте, кишки випускає!» — упав у калюжу.* (О. Довженко. Зачарована Десна.) С и н о н і м и : відправити на той світ; випустити дух.

Кишка тонка (слабка) у кого і б/д. Хто-небудь легководухий, нестійкий, нерішучий. — *Лобода споді вався, що, може, хоч цей покаже, який він козак, а в цього теж виявилась кишка тонка...* (О. Гончар. Собор.)

Кишки грають / заграють марш у кого. Хто-небудь дуже голодний. — *Злітав би ти, Федьку, подивився, — чого вони так збираються, як на бал? У мене*

вже й то кишки марш заграли. (І. Муратов. У сорочці народжений.) С и н о н і м : живіт присох до спани.

Рвати / порвати кишки [від сміху, реготу]. Дуже сміятися. — *Раз... О! сміху було! Хлопці аж кишки порвали од реготу.* (Г. Квітка-Осно-в'яненко. Салдацький патрет.) С и н о н і м и : вхопитися за живіт; рачки лазити.

КІВШ: почому (почім) ківш лиха, з сл. *збти, узнати, пізнАти* і т. ін. Багато горя, неприємностей. — *Доведеться вам тут узнати, почею му ківш лиха, — ніби про щось звичайне й необхідне ліниво говорив Шухновський.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

КІГОТЬ: випускати кігті див. пазур.

Рвати / рвонуті кігті. Тікати.

— *Ми з моїм чемоданом не тільки нічим не обросли, а навпаки — лиш шкіру свою до болю обчухрали. І тепер рвемо звідси кігті в багатіше на мох місце.* (І. Григурко. Далекі села.)

КІЛ: вбивати осіновий кіл див. кілок.

Ні кола, ні [ані] двора в кого і б/д. 1. Хто-небудь бідний, не має господарства. — *Поки війна була, всі рівними вважалися, а тепер — в одного з пельки преться, а в іншого — ні кола, ні двора, ні рогатого вола.* (В. Кулаковський. Мартин Пушкар.) С и н о н і м и : ні кола, ні хвоста; ні двору, ні тину. 2. Хто-небудь самотній, одинокий. — *До-вбуш-бо причіпливо добирав собі людей. У Пугача, наприклад, не було ні сім'ї, ні кола, ні двора.* (В. Гжиць-кий. Опришки.)

Посадити на кіл див. паля.

[Хоч] кіл (кілок) на голові теши кому. Уживається для підкреслення неможливості переконати вперту або нетямущу людину. — *Вона же у нас камінна. їй хоч кілка на голові теши.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м : хоч головою об тїну товчи. А н т о н і м и : хоч до рани прикладай; хоч у вухо бгай. • Передбачається, що голова такої людини нічого не відчуває, міцна, «дубова».

КІЛОК: вбити (забити) осиковий кілок (кіл). Покінчити з чим-небудь, остаточно знешкодити щось. — *С в О.*

кіл.

Підсухи поема «Похорон бю рократа»... Закінчується вона на роднім гулянням після такого до вгожданого похорону. Мабуть, це надто поспішно — вбивати осико вий кіл у могилу осташівського б'юрок рата. (З газ.) • Від народного забобонного вірування у відьом чи упірив, які могли вставати з могили й чинити людям шкоду. Зарадити цьому міг

осиковий кілок, забитий у могилу з похованими відьмою чи упірем.

Стояти / стати кілком в горлі. Не проходити, застрягати (про несмачну їжу). — *А криницю під вер бою хто почистив од муляки, вода вже встоялась, чиста и студена, хай би та чиста й студена, вода кілком у горлі твоєму стала!* (Є. Гуцало. Помста.)

Хоч кілок на голові теши див.

КІНЬ

КІЛОЧОК: як з кілочка. Несподівано, раптово. — *Оце завжди старші щось, як з кілочка, зморозять меншим, тому й Володимир так само відповідає...* (М. Стельмах. Чотири броди.) Синоніми: ні з сього ні з того.

КІН: ставити / поставити на кін. Ризкувати. — *Так було не раз: розчулений її сльозами, він беззастеречно ставив на кін власні авторитет, ім'я, використовував знайомства, а потім розпашлювався за те гірким каяттям.* (М. Олійник. Зерна.)

КІНЕЦЬ: віддавати / віддати кінці, фам. 1. Умирати. — *Ну, шквар і казку... Шквар, бо, мабуть, ми скоро кінці віддамо, — хрипить Фрол, хворобливо й сухо покашлюючи.* (В. Кучер. Голод.)

Синоніми: віддати Богу душу; витягтися вздовж лави. 2. Втікати, від'їздити. — *Зна чить, і ти віддаєш кінці? — по хитав головою шофер і пішов до автобуса.* (В. Кучер. Прощай, море.) • Вислів пов'язаний з морською термінологією. Проте на семантичний розвиток його безсумнівно справляє і значення слова кінець — «смерть, кончина».

Зводити (зв'язувати і т. ін.) / **звести** (зв'язати і т. ін.) кінці [з кінцями] (докупи). 1. Ледве справлятися з нестатками. — *З грошима у нас тоді, сам розумієш, було не густо, ледве кінці з кінцями зводили, аби не мої вечірні зарплатки — взагалі не знаю, як би ми викручувались.* (В. Гужва. Третій тайм.) Синоніми: перебиватися з копійки на копійку; перебиватися з хліба на воду. 2. Узгоджувати сторони якоїсь справи, справлятися з труднощами в роботі. —

Нам треба помовчувати. Зводити кінці з кінцями, не ображаючи й нічим не принижуючи одне одного. (М. Рудь. Не жди, не клич.)

І кінці в воду. Не залишати ніяких слідів злочину, негідного вчинку. — *Він дотримувався одно го правила, що стало основним у його житті: спритність рук, і кін ці в воду.* (І. Цюпа. Вічний вогонь.)

Кінці [з кінцями] не сходяться / не зійшлися. Комусь важко справлятися з труднощами, нестатками, не йде справа на лад. — *А було всяке за Польщі — кінці ані руш не сходились. Ниньки хочеться це пожити, Маланку, як ти мовиш, поводити.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.)

Ні кінця ні краю чому. Що-не-будь безмежне, безконечне. — *Світ який — мереживо казкове! Світ який — ні краю ні кінця!* (В. Симо-ненко. Світ який...)

Початок і кінець див. початок.

Ховати / поховати (сховати і т. ін.) кінці [в воду]. Не залишати ніяких слідів від якогось учинку (пе-рев. негативного). — *Як не мудрий, а правди піде діти, Кінців не можна поховать.* (Л. Глібов. Щука.) Синоніми: затирати слід; замітати сліди.

КІНЬ: був кінь, та [й] з'їздився. Про того або про те, що втратило свою колишню цінність. — *Ну, Стасю, був кінь, та з'їздився, -нарешиі заявив Опанас Маркович дружини. — Я без лікарів знаю, що велосипед і човен краді від дива на... та що вдію, коли воля моя хи ріє...* (Є. Гуцало. Безсмертя смертних.)

Бути на коні [бути] і під конем. Мати великий життєвий досвід. — *Князь Данило ... бував і на коні, і під конем,*

КІВШ

припорював свого аргамака в погоні й утечі, сидів на тро ні й стояв на колінах... (Р. Іваничук. Шрами на скалі.) С и н о н і м и : бути в буваляця; переходити крізь сито й решето.

[І] конем (на коні) не об'їдеш кого, чого. Не обминеш, не уникнеш кого-, чого-небудь. — *Доля химерна, мої панове! її й конем не об'їдеш.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.)

Конем не доженеш (не догнати і т. ін.), з сл. *тікати, бігти* і т. ін. Дуже швидко. — *Школярі втікали, неначе прудкі кози, в берег у верби, так що їх і конем не можна було догнати.* (І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки та матушки.)

На коні, з сл. *бути, тримбтися* і т. ін. У виграшному становищі. — *Він і раніше вельми сердився, Коли ішов на «так» чи «ні». І норовив знайти середину, і тим тримався на коні.* (Б. Олійник. Про середину.) С и н о н і м : кум королю.

На коні (на козі, на волах) не під'їдеш до кого. Хто-небудь дуже гордовитий, пихатий; до кого-не-будь неможливо знайти підхід. — *Глушина, чазарі, мурашники... Викопати з корінням, поставити в барильце, прикрити старим листям, хмизом — ото й буде лаз... Ніхто ні на якій козі до тебе не під'їде.* (М. Малиновська. Полісся.)

Хід коне'м див. хід.

Хоч конем грай (гуляй). Дуже великий, просторий. — *Минувло лі то, й новий дім аж засміявся. Сті ни рублені, поміст високий, есере дині просторий, хоч конем грай.* (С. Чорнобривець. Пісня гір.)

КІСТКА: [аж] кістки торохтять; [аж] кістками торохтіти, з сл. *худий* і т. ін. У великій мірі, дуже. — *Худе ж воно [дитя], худе, аж кістками торохтить, а не журиється.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

До [самих] кісток, з сл. *промо кати, пробирати* і т. ін. Дуже сильно, наскрізь, повністю. — *Сіно промокло, хлопці теж промокли до кісток, але їм було тепло.*

(Ю. Зба-нацький. Таємниця Соколиного бору.)

[І] кісток не зібрати чніх. Загинути безслідно. — *Все глибше й глибше заривалася вода, підмивала пряс мовисні стіни... і, нарешті, прорила таку глибоку яругу, що й кісток не збереши, якщо загромотиш на дно'* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Кістки зложити. Померти, загинути. — *Ні, жінко, — каже [Максим] Ядосі, — мабуть, уже кістки зложимо на мій стороні...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Куди і ворон кісток не заносить див. ворон.

Лягти (полягти) кістками (кістьми). Загинути в бою. — *Та підсіклася раненому ноги, і полягла кістьми його залюга.* (Ю. Клен. Попіл імперій.) С и н о н і м и : лишити світ; лягти в могилу.

[Одні (самі)] кістки (кості) та шкіра. Дуже худий. — *Голова заго рів, чистий циган. Схуд, лиш шкіра й кості.* (В. Баб л як. Вишневий сад.) С и н о н і м и : аж рёбра знати; лантух з кістками. Антоні-м-и: аж шкіра репас; не втовпиться в шкіру.

Перемивати кістки див. кісточка.

Стати / стояти кісткою в горлі (поперек горла). Заважати кому-не-будь, викликати задрість. — *Хтось захоплювався ним. Комусь він сто яв поперек горла кісткою. А він інакше повестися не міг.* (М. Рудь. Не жди, не клич.)

Чужа кістка. Кровно не рідний. — *Кум — не родина, зять — не дитина, а невістка — чужа кіст ка.* (Нар. приказка.) • Дівчина, виходячи замж, ішла, як правило, в чужу сім'ю.

КІСТОЧКА: перебирати (розбирати) / перебрати (розібрати) по кісточках кого, що. Дуже детально, до дрібниць обговорювати кого-, що-небудь, займаючись пересудами; дуже лягати, ганьбити. — *Переби рають один одного по кісточках — то із задрюців, то з власної не приязні.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м : перебирати язиком.

кіл.

Перемивати (перетирати і т. ін.) / перемити (перетерти і т. ін.) кісточки (кістки) кому, кого, чні і б/д. Займатися пересудами, обмовляти кого-небудь. —

Баба поки не перемие кісточки всієї Тернівці, не одпустить. (І. Григурко. Далекі села.)

КЛЕПКА

Синоніми: брати на зуби; брати на **решето**. • Вираз пов'язаний із давнім обрядом вторинного поховання. Перемиваючи (перебираючи, перетираючи) кісточку покійного, звичайно про нього судачили.

[Трохи не] по кісточці. 1. Чого. Дуже багато чого-небудь. — *Біжу в сіни. А там снігу по кісточці: понамітало крізь шпарки в дверях. От і попробуй одчиняти та ще бо саяка'* (Григір Тютюнник. Сито, сито...) 2. Дуже мілко. — *Вода шумить!., вода гуде... І ніженки по кісточці займає'.. Рибалка встав, Рибалка йде. То спиниться. То вп'ять все глибиенько пірнає!..* (П. Гулак-Артемівський. Рибалка.)

КІСТЬ: кості та шкіра *див.* кістка.

Куди і ворон кості не заносить *див.* ворон.

Лягти кістками *див.* кістка.

КІТ: гратися в kota і мишку (в kota-мишки). Хитрувати, затаювати що-небудь. — *Кошовий запро тестував: — / що ми вигадаємо? І далі гратимемося е- kota-мишки? Адже коли-небудь змушені будемо розрубати цей гордіїв вузол!* (В. Малік. Чумацький Шлях.) Синонім: гратися в жмурки.

Коти шкребуть на (по) серці (на душі) в кого, кому. Хто-небудь перебуває в стані неспокою. — *На душі такий камінь ліг, що вже ніколи, мабуть, не одляже. Пий, Лозо нещасна, бо й в тебе, бачу, по серці коти шкребуть.* (М. Понеділок. Многая літа.)

Купувати / купити kota в мішку. Придбавати що-небудь, не бачачи й не знаючи його якостей. — *Не маючи в тутешньому краї знайо мих, я не знав, до кого звернутися, а купувати kota в мішку, та ще з зав'язаними очима, вважав за неслухне.* (М. Старицький. Карме люк.)

Не все кату масниця, *жарт.* Закінчилося для когось привільне життя;

не завжди кому-небудь щастить у чомусь. — *Треба й Варці скуштувати хоч трохи гіркого, не все ж котіві масниці.* (І. Муратов. У сорочці народжений.); закінчилась (минулася) кату масляна. — *То Кесар — от дивак — на курси кранових пішов, крутить тепер стрілу в небі... Закінчилась кату масляна.* (Ю. Збанацький. Курило-ві острови.)

Тягти kota за хвіст *див.* сірко.

Чорний кіт пробіг *див.* кішка.

[Як] кіт наплакав. Дуже мало, зовсім незначна кількість. — *Хлоп ців тепер у селі — мов кіт напла кає...* (Є. Гуцало. Сусідка через дорогу.) Синоніми: як шилом патоки вхопити; з горобину душу. Антонім: як за гріш маку.

КІШ: стати / ставати кошом, *заст.* Отаборитися, зупинитися; розташуватися. — *І розказують і пла чуть, Як Січ руйнували... Як коза ки Вночі утікали І на тихому Ду паї Новим кошом стали.* (Т. Шевченко. Сліпий.) • Кіш — козачий стан; табір, стоянка. Запозичення з тюркських мов.

КІШКА: [чорна] кішка пробігла; [чорний] кіт пробіг поміж (між) ким. Хто-небудь посварився з кимсь, між ким-небудь виникла незгода. — *З того часу поміж сусідами ніби чорна кішка пробігла.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) Синоніми: глек розбили. • Чорна кішка в народних віруваннях вважалася посланцем відьми.

Як кішка з собакою, з сл. *жй ти.* Постійно сварячись. — *Ви тіль ки, бува, нічого не скажіть Давиду Онопрійовичу, бо ми й так живемо з ним як кішка з собакою.* (С. Добровольський. Тече річка невеличка.)

КЛЕПКА: без [третьої (сьомої, десятої і т. ін.)] клепки (клепок) [у голові], *зневажл.* Хто-небудь дурний, ненормальний. — *Ні, він [Коська] таки*

без десятої клепки, цей хлопець' (Ю. Збанацький. Морська

КЛИН

чайка.) Синоніми: не всі вдома; розсохлися клепки.

Вставляти / вставити клепку (кляпки) кому, ірон. Наставляти на розум, повчати. — *Може, саме вас Господь Бог створив. Дак [так] чого ж він забув вам уставити десяту клепку?* (О. Ковінька. Попав пальцем у небо.)

Нема (не вистачає і т. ін.) однієї (третьої і т. ін.) клепки [у голові] у кого, кому, *зневажл.* Хто-небудь дурний. — *Якщо в нього клепки не вистачає, — кинула Оляна, — то хай злазить з начальницького коня і стає до нас водовозом.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) Синоніми: нема кебети; нема царя в голові.

КЛИН: вбивати (забивати) / вбити (забити) клин (клина) між ким і б/д. Роз'єднувати, сварити кого-небудь між собою. — *Спить і у ві сні бачить, як нашу дружбу порушити, клин між нами вбити...* (В. Собко. Лихобор.)

[Вбивати / вбити] клин клином. Усувати наслідки чого-небудь тими ж засобами, якими вони спричинені. — *Клин вибивають клином, новину ж — новиною. І її, ту нову новину, принесла Марта Го робко...* (Н. Тихий. В дорогу виходь на світанні.)

Підбивати клина *див.* клинець.

КЛИНЕЦЬ: підбивати / підбити клинці (клина) до кого і б/д. Залицятися до кого-небудь. — *А в вікно світиться. Я зазирнув, а там дівчина... — Молода? — Та сімнадцятка! Так би де стрів, то старим звичаєм ще клинці підбив.* (І. Гри-гурко. Далекі села.) Синоніми: смалити халявки; ханьки м'яти.

КЛЮЧЧЯ: [як] з кляччя батіг.

1. Поганий, нікудишній, зовсім не придатний. — *Мова твоя — як з гнилого кляччя батіг' — впенено заперечив Карафолька.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) Синоніми: як із дишла гармата.

2. Слабохарактерний, нерішучий, безвольний. — *І що з тебе за чоловік? Якби не раз, не два побив її голову..., от би вона тебе і поважала... А так — як з кляччя батіг' (Панас Мирний. Повія.) Синоніми: ні риба ні м'ясо; ні жарене ні парене.*

КЛУБОК: клубок стоїть (застряє*, застряє і т. ін.) / застряв (застряг і т. ін.) у горлі. Кому-не-будь спазми стискають горло від сильного переживання, хвилювання і т. ін. — *Знову спогади про дружину і дітей обсіли його. Клубок підкочується до горла Іванові, на очі спливає сльоза.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Розплутувати / розплутати клубок (нитку і т. ін.). З'ясувати суть якоїсь складної справи. — *У Ва сількові перебувають польські та російські судді, щоб розплутувати клубки прикордонних чвар, чимало товчеться купців, кинуть торгів ля, чути мову багатьох народів.* (Р. Чумак. Великий Луг.) Синоніми: розмотувати клубок.

КЛЮЧ: підбирати (знаходити) / підібрати (знайти) ключ (ключа) до кого, чого. Застосовувати певний спосіб для розуміння кого-небудь, розгадування, розв'язання і т. ін. чогось. — *Від землі, від природи вся, горить, аж степом та сонцем від неї [Сльки] пахне. А та її неприступність... найдемо й до не приступних ключа' (О. Гончар. Собор.)*

КЛЯМКА: поцілувати клямку *див.* замок.

КНИГА: братися за книгу *див.* книжка.

КНИЖЕЧКА: заглядати в книжечки *див.* книжка.

КНИЖКА: братися / взятися за книжку (за книжки, за книгу, за книги.) Читати, вчитися. — *Такий час: і старе і мале береться то за книгу, то за буквар.* (М. Стельмах. Дума про тебе.) Синоніми: заглядати в книжки.

Заглядати (задивлятися) в

КОЗАК

книжки (в книжечки). Читати, вчитися.
— *Якщо весна буде тепла, він [Дмитро] вкине гречку в землю і раніше, бо повір'я повір'ям, а її свою голову треба мати на плечах. Недарма ж він і в книжечки за гля дає...* (М. Стельмах. Велика рідня.)
С и н о н і м : братися за книжку.

Як з книжки читати (вчитувати), з сл. розказувати, розповідати і т. ін. Дуже чітко, без запинки. — *Не тільки в церкві та в своїй господі, — і в громаді о. Гервасій був чоловік з головою! Як розкаже було що з давнини, то наче з книжки вчитує, аж зітхнеш, слушаючи.* (А. Свидницький. Любо-рацькі.)
С и н о н і м и : як по писаному; як по псалтирю читати.

КОВИЛА: кобилі під хвіст див. собака.

Пришій кобилі хвіст. Зайвий, непотрібний. — *Петри к був їздовим на фермі, підвозив фураж, а коли цю посаду ліквідували як непотрібну — трактора виділили, — Петрик так і лишився при фермі — пришій кобилі хвіст.* (А. Камін-чук. «Продається хата...»)
С и н о н і м : для **меблів**.

Сон рябі кобилі див. сон.

КОВІНЬКА: матері його ковінька див. мати.

На руку ковінька див. рука.

КОЗА: всі [і] кози в золоті [показувати]. Все здається, сприймається кращим, ніж в дійсності. — *А за помазаника Божого ви не бачили злиднів? Чи тоді навіть кози в золоті ходили?* (М. Стельмах. Гу-си-лебеді летять...)

Встигнути (успіти) з козами на торг. Нема потреби поспішати. — *А не бойшя засидітьсь? — Ще встигну з козами на торг.* (Є. Гуцало. Лінія оборони.)

І вовки ситі, і кози цілі див. вовк.

І кози ситі, і сіно ціле. Ніхто не зазнав збитків, шкоди. — *Наш титар, либонь, гарний гончар; нехай він одвезе хуру своїх горшків, — і кози будуть ситі, й сіно ціле.* (І. Нечуй-Левицький.

Старосвітські батюшки і матушки.)
С и н о н і м : і вовки ситі, і кози цілі.

Нагадати козі смерть. Примусити кого-небудь згадати те, що для нього дуже важливе й болюче, а всім іншим вже набридло. — *Ну що ти з сими бабами чинитимеш? І поранне покинули! Уже правда, що тільки нагадай козі смерть.' Що ж? Хіба мені самому некти млинці для пана отамана?* (П. Куліш. Чорна рада.)

На козі не під'їде див. кінь.

[Там (туди, відтіля) , де козам роги правлять. Дуже далеко, де важкі умови життя, де перебувають переважно не з власного бажання. — *Досталося ж Денисові Лискоту ну за усі його діла... Полицотав [полоскотав] його катюга добре, і спроваджено до кунпанії [до компа ті], до товариства, туди, де козам роги правлять.* (Г. Квітка-Осно-в'яненко. Перекопине.)
С и н о н і м и : куди і ворон кісток не заносить; де і **перець** не росте.

Як Сидорову козу, з сл. бити, ганяти і т. ін. Дуже сильно, нещадно. — *Зв'язали мені руки й при грозили, що відлучують, як сидо рову козу, якщо спробую тікати.* (С. Мінковський. Шаленство Майки Скворни.)

КОЗАК: вискочити (висунутися) як козак (голий) з маку. Недоречно, невчасно сказати що-небудь або виступити з чимсь. — *Мотря стояла за вуглом і тільки того й ждала. Вона вискочила з-за вугла, як козак з маку.* (І. Нечуй-Левицький. Кай-дашева сім'я.)
С и н о н і м и : вискочити, як Пилип з конопель; вирватися, як заць з-під куща.

Вільний (вольний) козак. 1. Парубок, неодружений чоловік (холостяк). — *Що мені?! Парубкую. Ще вільний козак.'* (З журн.) 2. Ні від кого не залежний. — *Колись хоті лося, а нині волів би бачити Дмит ра відважним січовиком, не чиймось*

КОЗЕЛ

там слугою, а вільним козаком, підвладним тільки своїй совісті. (Я. Стецюк. Гонта.) • Спочатку селянин (або

бідняк-міщанин), що втік від поміщика на незайняті землі (XV—XVIII ст.) і брав участь у боротьбі проти татар, турків,

поляків. Козак — давнє запозичення з тюркських мов: «вільна людина», «шукач пригоди», «бродяга» тощо.

КОЗЕЛ: забивати (ганяти) / забити [морського] козла. Грати в доміно. — *В отворі дверей гигота ли трое хлопців. Василь знав їх. Кілька разів, ще на початку, на перших порах, зустрівався з ними, грав у доміно, забивав «козла»...* (М. Олійник. Зерна.)

Козёл відпущення (офірний). Людина, на яку звальють чужу провину, відповідальність і т. ін. — *А тепер він з не меншим талан том виявляв справжню причину то го, що сталося, не дозволяв керів никам цевів знаходити козлів від пущення.* (В. Попов. І це називають буднями...) • В основі вислову біблійний опис (Левіт, 16, 21— 22) староврейського обряду, як священнослужитель клав руки на козла на ознаку того, що всі гріхи общини переходять на нього. Після чого козла відпускали в пустиню.

Як з козла молока *див.* цап.

Як козёл на нові ворота *див.* баран.

КОЗИР: кидати (викладати) / кинути (викласти) останнього козира. Звертатися до крайніх засобів.—

Ватутін зрозумів: це хвилина-дру-га — і буде пізно викладати остан ній, довго приховуваний козир. Ні, не з вогнем він грався — з власною долею. (І. Малішевський. Контрудар.)

Козир (усі козири) у руки (у руках, до рук) кому, у кого і б/д. У кого-небудь є можливість показати свої знання, своє уміння і т. ін. —

Якщо вже він розібрався з аглофабрикою, виробництвом йому чу жим, — адже бачив її зсередини вперше, — то тепер у нього всі козири в руках. (В. Попов. І це називають буднями...)

ніякої: його ніхто не слухається і слухати не хоче. (Ю. Збанадський. Таємниця Соколиного бору.) С и н о н і м и: як собаці п'ята нога; як зайцеві бубон.

КОЛИСКА: у колісці. Хто-не-будь малолітній. — *Трутні!* — під хопила якась жінка. — *Щоб вас... Аби ви,*

КОЛЕСО: вставляти палиці в колеса *див.* палиця.

Колесо (колеса) історії, з сл. *по вернути, зупинити* і т. ін. Закономірний хід історичного розвитку, певного процесу. — *Не зупинити колесо історії, не повернути! Та хо четься вірити, що й від людини дещо залежить.* (З журн.)

Крутитися як білка в колесі *див.* білка.

На колесах. В дорозі, в стані переїзду з одного місця на інше. — *Біда нашому братові! Отак за кер мом, на колесах, і постаріти мож на...* (І. Цюпа. Краєни.)

Не остання спиця в колесі *див.* спиця.

Оглядатися на задні колеса, *жарт.* Повертатися в думках до минулого; зважати на те, що було. — *Ти диви, ти диви на нього — от опудало! — А ти! Обернись на зад ні колеса! На себе глянь! Наче з тюрми втік!* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

П'яте колесо до воза (біля воза, у возі), *ірон.* Хто-небудь зайвий, непотрібний. — *Самі пам'ятайте, що я тут нічого, п'яте колесо до воза; має діло писарське; що громада скаже, те я напишу...* (О. Кониський. Козарський ланок.)

Як немазане колесо. Дуже сильно; голосно. — *Другого дня по сли пішли скласти звіт канцлерові великому панові Осолінькому, про те прийняв їх тільки підканцлер, і то підкреслено вороже. — З якого приводу? — прорипів він, як нема за не колесо.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.) С и н о н і м: як нема а зайвий віз.

Як п'яте колесо до воза (у возі), *ірон.*, з сл. *потрібний* і т. ін. Зовсім не (потрібний). — *Не веселили його й німці, знав, що потрібний їм, як п'яте колесо до воза. Тільки й сла ви, що староста, а влади в нього*

КОЛОДА

бандити, ще в колісці виздихали! (М. Понеділок. Дорослий.)

КОЛИНО: гнути (згинати) коліна (шию). Виразити покірність; запобігати перед ким-небудь, підлещуватися. — *Наш гетьман не гне шию и не цідує патинки ні султа нам, ні візірам, ані польським*

иляхтичам, як Василь Лукул. (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні). Синонім: гнути спину. Антоніми: дерти голову; піднімати носа.

Жабі по коліна *див.* жаба.

Море по коліно *див.* море.

Повзати (лазити, плазувати) на колінах перед ким, чим і б/д, *зне важл.* Принижуватися перед ким-небудь, просячи щось. — *Ах ти ж дворушник нещасний! Забув, уже забув, як перед Гордієм на колінах плазував, коли прокрався... Гордій тебе тоді пошкодував.* (Б. Тимошенко. Заба.) Синонім: лазити в ногах; кланятися в ноги.

По коліна; в коліно чого. Багато чого-небудь. — *Хоч як лютував Степан, викопати її не встигли, кожен свою копан. Тепер їхав по карто пшщу — коню було по коліна бруд но рудого буряну, з поміж буряну прозирало бадилля картоплі.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

Ставити / поставити на коліна кого. Примушувати когось підкоритися. — *Павло добре знає матір і своїх односельчан. Вони не стають перед ворогом на коліна.* (В. Кучер. Голод.) Синонім: підвертати під корито; класти на обидві лопатки.

Хоч із коліна вилуци. Обов'язково дістань де завгодно. — *Веред лива була [жінка]. І те їй давай, і друге принеси, хоч із коліна вилуци, а щоб було.* (Б. Лепкий. Крутіж.) Синонім: хоч з землі викопай; щоб там не було. • Натяк на дитячу забавку, при якій «щільно докупи стуленими обома долонями б'ють по коліні і впеваються, що там бряжчать гроші». (І. Франко.)

до дверей, почав принохуватись до віконечка. (Ю. Збанацький. Єдина.)

КОЛОДКА: на колодку, з сл. *за бажітися, іти* і т. ін., *заст.* На вулицю, на гулянку. — *Нашій дівці, бач, притьмом забажалось на колодку, так оце ждемо, щоб ти, старий, поблагословив дочку на дівування.* (С. Васильченко. На перші гулі.) • Складені

КОЛІНЦЕ: викидати / викинути колінця (колінце). Робити щось незвичайне або легковажне. — *Вона [дружина] може таке колінце викинути, що хоч стій, хоч падай.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.) Синонім: викидати коника; відколоти номер.

КОЛІЯ: вибиватися (сходити) / вибитися (зійти) з колії. Переставати вести узвичаєний спосіб життя. — *Це вибивало з колії, вно сило в роботу плутанину й безлад дя.* (В. Попов. І це називають буднями...) Синонім: сходити з рейок. Антоніми: входити в (свою) колію. • Первісно про колію від коліс воза на ґрунтових, розгрудлих дорогах.

Входити / ввійти в [свою] колію (в бере пі). Повертатися до свого нормального стану. — *Тихе й про те життя сільського священика ввійшло в свою колію.* (М. Старицький. Кармелюк.) Синонім: входити в норму. • *Див.* вибиватися з колії.

Зачароване коло. Скрутне, безвихідне становище. — *Але знову ж — хто повірить тобі? Хто!? Зачаро ване коло? Ні, прокляте коло!* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Змикати коло. Охоплювати кого-, що-небудь кільцем. — *Ось дуб — могутній велетень — розріся один цем. Ми втррьох його обхопимо та коло зімкнем!* (Н. Забіла. У широкий світ.)

КОЛОДА: як колода, з сл. *ле жати, валятися* і т. ін. Нерухомо. — *Знайомим живим возником заго рілися очі в Сашка Коваля. То не дивився ні на кого, лежав нерухомо, мов колода, а це враз протопився*

КОЛОДКА

біля дворів на вулиці колоди звичайно служили місцем зібрання селян (переважно молоді) у святковий день.

КОЛОДОЧКА: вбиватися в колодочки (в пір'я). І. Ставати дорослим. — *Про Іванка люди казали: «Чекайте, воно ще тільки в коло дочка вбивається, а опириться — покаже свою мудрість»* (В. Гжицький. Опришки.) Синонім:

вирости з пелюшок. 2. Поліпшувати своє становище; ставати багатим. — *Від жінки одержав [Гонтар] непогане придане... Вбився в колодочки і загосподарював у степу.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) С и н о н і м : стати на ноги. • Первісно про пташенят.

КОЛОНА: п'ята колона. Люди, які займаються підривною, антидержавною діяльністю в країні. — *Характерною рисою кожної п'ятої колони є те, що Сі повелителі і натхненники перебувають за кордоном.* (Я. Галан. Гніздо злочинців.) • Из промови іспанського генерала Е. Мо-ла, який заявив 1936 р., що, крім чотирьох армійських колон, що наступають на Мадрид, він ще має й п'яту колону в Мадриді — шпигунів і диверсантів.

КОЛЬКА: [аж] кольки колють (спирають) кого. Хто-небудь задрить комусь. — *Та я тебе поцілую із правого боку. Най [нехай] ворогів кольки колють хоть півтора року!* (Коломийка.)

КОЛЯКА: скуштувати коляки. Бути побитим. — *Може, ти мене заведеш у такий двір, що й коляки скуштую.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) С и н о н і м : скуштувати березової каші.

КОМАНДА: як по команді. Разом, водночас, дружно. — *І раптом серед цієї тиші вони почули далекий, але ясний гуркіт мотора. І схопилися, мов по команді.* (В. Кучер. Голод.)

КОМАР: [ї] комар носа не підточить. Дуже якісно; не буде до чого причепитися, прискнітатися. — *Все чин*

чином, усе, як годиться, і комар носа не підточить. (М. Рудь. Не жди, не клич.) С и н о н і м и : голки не підточити; чин чином. • Щось зроблено настільки якісно, щільно підігнано (напр., колоди, дошки, камені), що не пролізе навіть комариний ніс. Пор.: і голки не підсунеш; муха носа не підточить (Леся Українка.); віде голки просунути (Панас Мирний.)

КОМАРИК: придавити комарика. Заснути. — *Комбайнер з молот пиками пішов обідати, а сторож і собі десь на соломі комарика придавив.* (М. Рудь. Гомін до схід сонця.)

КОМАШНЯ: як комашні. Дуже багато. — *А дичини в плавнях — як комашні, аж темно. І крижні, і чирята, і лиски, і бекаси, і дикі гуси...* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) С и н о н і м и : аж кишить; як піску заморського.

КОМЕДІЯ: грати (ламати) / розіграти **комедію**. Удавати з себе когось, лицемірити. — *Бабусю! — Федько подивився на Лебедиху, мов на божевільну. — Ви тут комедії не розігруйте. Гадаєте, мені воно так мед?..* (З газ.)

КОМИН: колупати комин див. піч.

КОМПАНІЯ: тепла компанія, **ірон.** Група знайомих людей, які разом пиячать, розважаються і т. ін. — *Дід саме був із тих, що купляють веселоці на душу, а рум'янци на вид. Незабаром він сидів у теплій кумпанії [компанії] за столом і прями на заіржавлені оселедці вибивав*

КОПІЙКА

із кременю іскри... (М. Стельмах. Гусі-лебеді летять...)

КОНИК: викидати / викинути коника (коники). 1. Робити що-не-будь незвичайне або легковажне. — *Сідалковський... тільки тепер відчув, які несподівані коники може викинути життя.* (О. Чорногуз. «Аристократ» із Вапнярки.) С и н о н і м и : викидати колінця; відколоти номер. 2. Робити що-небудь безглузде, нерозумне або діяти підступно. — *А якого коника викинув усім нам брат Петрус, так*

прос то диво' Був розуму незвичайного й духу запопадливого, надумав так усіх нас образити, що нікому б та ке й на думку не спало. (Г. Квітка-Основ'яненко. Пан Халівський.)

Сідати / сісти на свого конника (конька). Починати розмову на улюблену тему або починати діяти випробуваними методами. — *До ре ці, Стратоне Стратоновичу, ви знаєте, звідки походить назва Ли бідь? — сідав на свого коника Хов рашкевич. — Ця історія починається ще за часів Шека, Кия і Хо*

рива. (О. Черногуз. «Аристократ» із Вапнярки.) Антонім: златити з свого коника.

Хоч коники ліпи, ірон. Глевкий, сирий (про хліб). — *Але й хліб спек ла, хоч коники ліпи!* — сказала сердито Кайдашиха. (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.)

КОНОПЛЯ: вискочити, як Пилип з конопель див. Пилип.

КОНЦЕРТ: давати / дати концерти. Чинити щось незвичайне; вчиняти бешкети. — *Надвечір Шпа чиха дала концерт. Відпустила всі гальяма.* (О. Гончар. Собор.) Синоніми: давати гастролі; давати кбпоти.

КОНЬОК: сідати на свого конька див. коник.

КОПИЛ: на один копил, ірон. 1- з сл. будувати, робити, шити, кроїти і т. ін. Без відмінності від шпиху і чому-небудь, однаково. *...твобори нас усіх одягали однаково.*

Штани, бушлати, шапки — усе на один копил. (С. Караванський. Із сміху люди бувають.)

2. З однаковими властивостями, якостями, ознаками і т. ін. — *Мовляв, чого там, діло парубоче, усі дівчата на один копил.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.) Синоніми: на один лад; на один аршин. • Із мовлення шевців. Копил — дерев'яне шевське знаряддя, що має форму ступні. Пор. модель утворення: на одну колодку, на одну мірку і т. ін.

КОПИТО: відкинути копита див. нога.

З копита (з копит). Відразу, раптово (перев. про коней). — *Рябі ко ні реуть з копита, в хмарі куряви сміються молоді обличчя, кивають до неї [Малапки].* (М. Коцюбинський. Гата morgana.)

Кований на всі чотири копита див. нога.

На своє копито. На свій лад, по-своєму. — *А запорожці — люди без круть верть, все кажуть щиро, на своє копито.* (Я. Костенко. Маруся Чурай.) • Д'в. на один копил.

КОПЕЧКА: до копійчки див. копійка.

КОПІЙКА: до [останньої] копійки (копійчки). Повністю, геть усе (про

гроші). — *Сьогодні їй впали в око модні чобітки, переплачує, од дає за них усе до останньої ко пійки, а завтра з тим же дитячим азартом спродує їх за півціни.* (В. Добровольський. Новорічні побажання.)

З копійки, з сл. жити, існувати і т. ін. На гроші; не маючи господарства. — *Скотину попродала і стала собі з копійки жити.* (Словник Грінченка.)

Копійка ціна в базарний день див. гріш.

Не вартий копійки див. гріш.

Ні (і) на копійку, перев. із запереченням. Зовсім немає. — *І взага лі, кажуть, дуже поживна [вода росль]. Всі сто процентів засвоюються організмом. Од ходів нема ні на копійку.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) Синоніми: ні на шеляг. r

Ні копійки. Зовсім нічого немає [про гроші]. — *Чужа бабуся ковод рою укрие, своє розкаже, ваше розпита. І ні копійки же, бо що ви, люди, на чужій біді?!* (Л. Костенко. Колись давно, в сумних біженських мандрах...) Синоніми: ні шага; ні шеляга.

Ні копійки за душею див. шеляг.

Свіжа (жива) копійка. Незначний грошовий прибуток з продажу, торгівлі. — *Гей, люди! Ха пить грі ти ноги на печі' Економія вже ли ше контракти і видає завдаток' Збирайтесь на свіжу копійку і мо горич'* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) Синонім: свіжий карбованець.

Як нова копійка. Чистий, охайний, підтягнутий, свіжий. — *В лав ку Степан прийшов, як нова копій ка: у широкому галіфе цупкого си нього сукна, набрижених хромових чоботях та діжурці з того же таки краму, що й галіфе.* (Григiр Тютюнник. Одавали Катрю.)

КОРАВЕЛЬ: спалити кораблі. Знищити можливість для відступу. — *Могутній заряд нервової емер гії, без якого не з'являється жодне відповідальне рішення, витрачено, тяжкі вагання лишилися позаду. Діло зроблено, кораблі спалено.* (В. Попов. І це називають буднями...) Синоніми: спалити мости. • З книги Плутарха «Про

КОРАБЕЛЬ

доброчесність жіною». Троянки після падіння Трої відрізали шлях відступу своїм чоловікам тим, що спалили їхні кораблі (XII ст. до н. е.).

КОРІВКА: молоко з-під скаженої корівки *див.* молоко.

КОРІННЯ: виривати / вирвати з корінням кого, що. Остаточно знищувати або ліквідувати кого-, що-небудь. — *Нема йому більше міс ця в Ольжинім серці' — пристук пула Ірина кулачком по Кочубеевому столу. — З корінням, каже, вирву з душі того проклятушого...* (О. Гончар. Далекі вогнища.)

Пускати / пустити коріння (корінь, корені). Приживатися, закріплюватися, обживатися де-небудь. — / яку це силу треба мати... щоб і тут пустити коріння, щоб не встигнуто працюю своєю оживити цей суворий безрадісний край. (О. Гончар. Перекоп.)

КОРІНЬ: дивитися / глянути в корінь. Глибоко вникати в суть чого-небудь, звертати увагу на головне. — *Дивися, друже Пимоне, по глибше, у самісінський корінь. Влас був. Влас є. Влас буде. В цьому пере копалися незабаром...* (М. Рудь. Не жди, не клич.)

На корені. У нескошеному, незжатому або незрубаному вигляді (про

хліб, траву, дерево). — *Був тут і ... хліб, куплений на корені.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

Пускати корінь *див.* коріння.

Рубати різати / підрубати (підрізати) під корінь кого, що. Підривати основу існування кого-, чого-небудь. — *Гаразд, подумав він, вирішувати так вирішувати, руба ти так рубати і під корінь, або ж нехай уже несе, куди винесе.* (В. До-бровольський. Новорічні побажання.)

КОРМИГА: під кормигу підгорнути, заст. Підкорити під чийсь владу. — *Хотіла невістку під свою кормигу підгорнути, але не вдалося таки.* (Словник Грінченка.) • Кормига — насильницьке панування; іго, ярмо.

КОРОВА: дійна корова. Джерело прибутку. — *Церква стала для Луканового батька дійною коровою і зробила його й справді багатим.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Як корова язиком злизала кого, що. Безслідно зник, пропав хто-не-будь; безслідно зникло, пропало що-небудь. — *А Івась зник, мов ко рова язиком злизала! Зник' Розумі*

КРАЙ

еи? І ніхто не бачив, коли і як це сталося, бо було це вночі... (В. Малик. Чумацький Шлях.) С и н о н м и: як водою змило; як вітром здуло.

Як корові сідло, *ірон.*, з сл. *лі-чить*, *іде*, *пристїло* і т. ін. Зовсім не (личить, іде, пристало і т. ін.). — *Вона купила синтетичний лотос. Хоч той лотос так личить тому светру, як сідло корові.* (З журн.)

КОРОЛЬ: кум королю *див.* кум.

КОСА: до сивої (сідкої) коси. До старості. — *Тепер ти людей цура еиця, а там стануть і тебе люди цуратись, і досидитя до сідкої коси.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся.)

До смертної коси. До смерті. — *Всюди бідна, всюди вбога Здавна істина була, І тепер її дорога Не квітками зацвіла. Дуже ясна і сувора, Дуже вбога*

для краси, Безнадійна та прозора Аж до смерт ної коси. (Г. Чупринка. Краса та істина.)

Зав'язати косу (хустку), *заст.* Взяти заміж. — *Не вернеться чор нобривий Та й не привітає, Не розплете дозгу косу. Хустку не за в'яже...* (Г. Шевченко. Причинна.) • За давнім весільним звичаєм (обрядом), одружена жінка не повинна була ходити простоволосою.

Покривати косу *див.* голова.

Смерть з косою за плечима *див.* смерть.

КОТИТИСЯ: хоч котися. Рівний, гладенький. — *О, то були б добрячі шляхи! — захоплено каже Хома. — / гладенькі, хоч котись...* (О. Гончар. Прапороносці.)

КОТУШКА: на всю (повну) котушку.

1. З найбільшою інтенсивністю. — *Невже*

це в мене сили нема крикнути? — Яво!
— *гукаю, як то кажуть, на повну катушку. Не визнається.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) 2. Найбільше, повністю. — *Найстрашніше, коли зрадник, злочинець лишається не покараним!.. Відповідай сповна, як кажуть, на повну катушку.* (П. Гу-ріненко. У серця своя пам'ять.)

КОЦЮБА: ні Богу свічка, ні чортови коцюба *див.* Бог.

Носа й коцюбо не дістати *див.* ніс.

КОЧЕРГА: ні Богу свічка, ні чортови кочерга *див.* Бог.

Носа й кочергою не дістати *див.* ніс.

У дві (три і т. ін.) кочерги. Низько над горизонтом. — *Ксеня Кошель прибігає, коли вже стане над заходом у дві кочерги студене сонце.* (В. Бабляк. Вишневий сад.)

• *Див.* у дуб.

КОШЕНЯ: хоч кошенят бий *див.* пацюк.

КОШТ: хитро-мудро та невеликим (недорогим) коштом. Розумно та з малими витратами. — *Хо четься так, щоб хитро-мудро та невеликим коштом.* (М. Номис.)

КПИ: брати на кпи *див.* кпини.

КПИНИ: брати на кпини (на кпи) кого, що. Кепкувати, насміхатися з когось. — *Степан часто дивувався цьому своєму почиттю, цій, як її називають учені люди, сентиментальності. Скажи — не повірять, насміються, візьмуть на кпини.* (М. Олійник. Судний день.)

• Кпини, кпи, *розм., діал.* — кепкування.

КРАЙ: бачити / побачити (дивитися і т. ін.) краєм ока. Мигцем побачити. — *На базарі краєм ока помітила [Оленка] цілі гори яб лук, помідорів, капуста.* (В. Кучер. Трудна любов.)

Без краю. Безмежно (в просторі). — *Довкола без краю іскрився під сонцем сніг.* (Петро Панч. Ерік шукає щастя.)

На краю могили. Перед смертю, близько до смерті. — *Надто довго він писав цей твір, початий ще в дні юних мрій і закінчений вже на краю могили.* (Л. Дмитерко. Розлука.)

Синоніми: на Божій дорозі; три чисниці до смерті.

Непочатий край чого. Дуже багато. — *Частину пишелиці змоло тили, а решту заскритували. Але роботи ще, роботи — непочатий край.* (В. Минко. Над річкою Хоролом.)

Ні кінця ні краю *див.* кінець.

[Хоч] краєм вуха. 1. з сл. *чути, почути* і т. ін. Не повністю, трохи; мимохідь, випадково. — *Георг був гордий дружбою з Петром. А коли хлопчик краєм вуха почув, що ко мандування училища має намір присвоїти Маслюку звання віце сержанта, Георг щиро зрадив.* (І. Баг-мут. Щасливий день суворовця Криничного.)

[Як] з голодного краю. Дуже голодний. — [Явдох:] *Доволі, мамо; хіба Петро і Михайло з голодного краю?* (І. Карпенко-Карий. Суєта.) **Синоніми:** [Як] сім день не їв.

КРАПКА: ставити / поставити крапку на чому. Закінчувати, припиняти що-небудь. — *Що, набрид ли ми вам? — Ви — ні. А тяганина набридла. — Гадаю, сьогодні буде поставлено крапку.* (В. Гуцва. Третій тайм.)

Ставити / поставити крапку [всі крапки] над «й». 1. З'ясувати все до кінця. — *Об землю зозла кидь (не шапку, А свій отой беретик). Він був — їад «й» поставим крапку — рибалка теоретик...* (Д. Білоус. Начитаний спінінгіст.) 2. Завершувати, закінчувати що-небудь, остаточно вирішувати щось. — *Передай Пла тонові, — сказав Давид, — що ми прийдемо з Наталкою, щоб... пос тавити всі крапки над «й».* (М. Зарудний. Уран.) • Калька з французької теңге Іев ротів виг Іев І.

КРАПЛИНА: ні краплини *див.* крапля.

КРАПЛЯ: до останньої краплі (каплі) крові, з сл. *битися, борб ти ся* і т. ін. До кінця життя, допоки живий. — *А хоч би мені при йшлося одному його край боронити, то боронитиму до останньої краплі крові.* (Б. Лепкий. Крутиж.)

Крапля в морі. Мізерна, незначна частина чогось. — *Частково я, звичайно, аморальний. Але — що моя*

КОРАБЕЛІ

аморальність? Ніщо. Крапля в морі. (О.

Довженко. Поема про море.)

Ні (ані, і) краплі (краплини). Нітрохи, ніскільки. — *Сергій Степанович знову принишк. Зсумував ся й присів на призбу якийсь нараз малий, зів'ялий, потовчений, що не має ані краплини сили для відсічі, для оборони.* (М. Понеділок. Многая літа.)

Як дві краплі (каплі) води. 1. з сл. схожий, подібний. Дуже, зовсім. — *А зовні обидві сестри були схожі між собою, як дві краплі води.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м и : як викapanий; як з ока випав. 2. Такий же, як; абсолютно точно. — *Та вже ж і синюк у Василя Семеновича, — сказано: якби такий розум — батько, як дві каплі води.* (Панас Мирний. Хіба режуть волни, як ясла повні?) С и н о н і м : око в око.

КРАШАНКА: з вареної крашанки курча висидить (вилупить). Дуже хитрий, спритний. — *І хоча новітній граф, без сумніву, такий спритник, що з вареної крашанки курча висидить, — шани йому все таки не діждаться за свої численні таланти й подвиги.* (З газ.)

КРЕЙДА: як крейда, з сл. зро битися, стати і т. ін. Дуже збліднути. — *Христя зробилася як крей да... «Так, так; тож і плата була мені така велика за те, щоб мовча ла», — подумала Христя.* (Панас Мирний. Повія.)

КРЕНДЕЛИКИ: плести кренделики ногами див. кренделі.

КРЕНДЕЛІ: плести (виписувати / виписати) кренделі (кренделики) ногами, жарт. Танцювати, робити незвичні па. — *По тому, як він усміхався, впевнено і недбало, як виробляв ногами усякі кренделики, видно було, що солдат і в танці, і перед дівчиною, і перед усіма почу вається левом серед дрібних звіря ток.* (Григiр Тютюнник. Іван Срібний.)

КРИГА: крига скресла (зрушила). Почалося щось довгоочікуване. — *Я зрадів: якщо сам Таба-даш береться, то... Крига скресла, а я воскрес.* (І. Григурко. Далекі села.)

КРИЖ: лежати (падати, упадати і т. ін.) крижем, *заст.* Лицем до землі, розкинувши руки. — *Ок сана в двері: «Вбили! вбили!» Та й пада крижем.* (Т. Шевченко. Гайдамаки.) • Криж, *заст.* — хрест; падати крижем — власне, падати хрестом (людина з розкинутими руками нагадує хрест).

КРИК: великий крик за малий пшик. Багато галасу даремно. — *Ти не хихикай, розуме недослілий, бо покладу на санки і в повіт завезу! — Великий крик за малий пшик' — ображено заметались вузькі, при-смоктані уста.* — *За що мені така спіаніна?* (М. Стельмах. Щедрий вечір.)

Зчиняти (підіймати і т. ін.) крик, галас. Сваритися, голосно висловлювати невдоволення. — *Ін ший підняв крик... а Микола ні чога. Тільки насурмився.* (Ю. Збана-цький. Курилові острови.)

Наробити крику. Залементувати. — *Волость присудила Лавріно ві та матері батьківське добро... як почула це Мотря, то трохи не скрутилась і наробила крику під волостью.* (І. Нечуй-Левицький. Кай-дашева сім'я.) С и н о н і м и : наробити гвалту; підняти бучу.

[Останній] крик моди. Новинка в одязі, у взутті. — *Спочатку клав [перукар] на голову копицю безфор много волосся, а за кілька хвилин голова була акуратна, нафабрена й причесана за останнім криком мо ди.* (В. Большак. Гусак на Бродіві.)

Хоч криком кричи. Уживається для вираження дуже скрутного або безвихідного становища, відчаю і т. йй. — *Хіба знайдеш людину... у міс*

де півтора мільйона жителів, ще й півмільйона приїжджих! Безвихід! Хоч криком кричи, хоч плач! (В. Нестайко. Тореадори з Ва-сюківки.)

С и н о н і м и : хоч вовком вий; хоч лобом об стіну бийся.

КРИЛЮ: опустити / опускати крила. Втратити впевненість у собі, зневіритися у своїх силах. — *Синіє день, як пізні капуста. Приходив дощ, а потім було зимно. Віднесень кий мій ліс! — він крила опустив. Нема грибів, хоч би який мізинюк.* (Л. Костенко.

Біднесенький мій ліс, він зовсім задубів...)

Підрізати (обламати і т. ін.) / підризувати (обламувати і т. ін.) крила кому, чому. Обмежити можливість здійснювати щось; позбавити натхнення. — *Так знайте: сьогодні ні вони мене втомили, а завтра за вас візьмуться і вас з'ядуть... Підрі жуть вам крила, бо захисту ні від кого не буде...* (А. Шиян. Баланда.)

Під [сво^] крило, з сл. *прий мати, брати, забрати* і т. ін. Захищати, опікувати. — *Марина зирк пула скоса. «Та бачу, бачу, заго ворилася совість. Бо грішний. Але я не хочу брати під своє крило чуже зозулення».* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Розправляти (розпростувати і т. ін.) / розправити (розпростати і т. ін.) крила.

КРИМ

Що неба достане, коли полетить. (Т. Шевченко. Гайдамаки.)

[Як] на крилах, з сл. *летіти, бігти, слускатися* і т. ін. Дуже швидко. — *І тоді з темряви глибокого коридора, мов на крилах, вилетіла Оксана.* (В. Кучер. Голод.) С и н о н і м : як вихор.

КРИМ: пройти [і] Крим і Рим [і мідні труби] , ірон. Побувати всюди, надивитись всього, зазнати різних випробувань. — *Я говорив повільно, розважливо, як людина, яка пройшла Крим, Рим і мідні труби.* (Гри-гір Тютюнник. День мій суботній.) С и н о н і м и : пройти крізь сито і **решето**; побувати на коні і під конём.

КРИНИЦЯ: каламутити воду в криниці див. вода.

КРИТИ: нічим (нема чим) крити. Нічого сказати у відповідь. — *І сиротила, сердешну, і отак на увесь вік спотворила.* — *Спотворила, це — іменно' — вів далі Омель ко.* — *На що вже Антон, а й той аж розгубивсь: нема чим крити' Тих-мик, заковзавсь, як віл на слизь кому.* (А. Головко. Артем Гармаш.)

КРИХІТКА: ні (ані, і) крихітки (крихти). Зовсім нічого, ніскільки. — *В її голосі не було ні крихітки попе редньої пустотливості.* (І. Вільде. На порозі.) С

1. Певною мірою виявляти свої сили, здібності. — *І якщо розгорнути крила Вам допоможе цей кволий такт. Знати не дурно ти, серце, билось. І згоріло не просто так'* (С. Караванський. Своему сердцю.) 2. Набирати сили, могутності, всебічно розвиватися. — *А як кошлатий ведмідь витягне свої лапи, тоді наша Польська відродиться, немов фенікс у новому крулевстві і під опікою генія, можливо, знову розправить крила від моря й до моря!* (М. Старицький. Кармелюк.)

Ростуть (виростають) / вирости крила в кого. Хто-небудь відчуває прилив сили, енергії, натхнення і т. ін. — *Ярема знувся, бо не знав. Не знав, сіромаха, що вирости крила.*

н о н і м и : ні грама; ні на волосину; ні на макове зерно; ні краплинку. А н т о н і м : до біса.

КРИХТА: [і] крихти (ріски) в роті не було. Хто-небудь дуже голодний. — *А поки що — гайда до корчми: ти, Уляно, пригости нас, чим Бог послав; від учораšnjого сніданку й ріски в роті не було...* (М. Старицький. Кармелюк.) С и н о н і м : ні макової росинки.

Ні на крихту. Анітрохи, ніскільки, аж ніяк. — *В його честості та порядності вона ні на крихту не сумнівалася, бо за все життя Оксен ні образив, ні обдурив її.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м и : ні на йоту; ні на волосинку.

КРИЧАТИ: кричати (гукати і т. ін.) [на] пробі. Сповіщати про небезпеку; кликати на допомогу. — *У Прокопа хороша жінка... А Прокіп пробі все кричав, Що жінку б він на відьму проміняв...* (Л. Боровиковський. Прокопова жінка.) С и н о н і м : кричати на гвалт.

КРИШЕЧКА: ні на кришечку. Ніскільки, анітрохи. — *Багато, далебі, і праці було там, Так ні на кришечку ж користі...* (М. Старицький. Віник.) С и н о н і м : ні грама; ні крихти; ні на крихту.

КРИЛЬ: піддослідний криль див. кролик.

КРІСЛО: втратити крісло. Лишитися керівної посади. — *То чим же ти можеш мене залякати?.. То тобі страшно крісло втратити. А Павла Головня з роботи тільки смерть звільнить.* (М. Руденко. Остання шабля.)

КРОВ: добувати (здобувати) / добути (здобути) кров'ю. Досягати чого-небудь ціною великих жертв. — *Ви думаете, що буде ще колись війна? — запитала, хмурачись, Ясногорська. — Я цього не хотів би... Але наш досвід, здобутий кров'ю, варто зберегти.* (О. Гончар. Прапороносці.)

До крові. Аж кров виступає. — *Ішли [заробітчани], розбиваючи ноги до крові.* (О. Гончар. Таврія.)

КРОВ

снівбесідника і думав про голос кро ві. Одна зелена кров шумує в при роді, в людині. (А. Камінчук. Рідні краї.)

Кров за кров. Відплата, помста. — *Чи буде зуб за зуб, а кров за кров? — хтось питає в раннім пощмі світанку.* (М. Магі їв-Мельник. Тамара.) С и н о н і м и : смерть за смерть; око за око; зуб за зуб.

Кров з молоком. Здоровий, рум'яний (про людину та її обличчя). — *Сподобалась ти мені: зразу видно, що й здорова нівроку, на лиці — кров з молоком...* (В. Речмедін. Вогонь батькових ран.) • Ознакою краси було біле, як молоко, лице й рум'янець на щоках, що свідчило також і про здоров'я людини.

Кров кипить (закипає, вирує і т. ін.) / закипіла (завирувала і т. ін.) [у жилах і т. ін.] у кому, чому. Хто-небудь перебуває в стані сильного збудження, гніву, обурення і т. ін. — *Проти Наркиса Брилев'я не встояти, дарма що в свої п'ятдесят був теж кремезний як дуб. Але кров закипіла в серці старого Бриля.* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)

Кров [ріками] летється (тече і т. ін.) / поллетється (потече і т. ін.). Гинуть люди. — *[Слизавета:] О Боже мій... і знову летється кров... Невже немає справді місяця в світі. Де б мир царив і де б цвігла любов...* (І. Кочерга. Ярослав Мудрий.)

До останньої краплі крові див. крапля.

Душа обливається кров'ю див. душа.
Кров грає (шумує, бушує і т. ін.) / заграла (зашумувала, забушувала і т. ін.) у кому, у кого і б/д. 1. Хтось відчуває прилив сили, енергії, пристрасті і т. ін. — *В вас молода ще грає кров, У вас в думках немає брудю...* (М. Старицький. До молоді.) 2. чня. У когось виявляються натура, характер, звички, погляди і т. ін. (перев. батьків чи інших кровних родичів). — *Починалося зелене Полісся — край сивих зозул і чор но-білих лелек. Я сидів побіля мого*

Кров ударила в лице (до лица, в голову і т. ін.) кому і б/д. Стан сильного хвилювання, збудження і т. ін. — *Кров ударила боярину в голову, застугоніла у скронях, на зблідле, як у мерця, обличчя напов зла потворна гримаса жаху.* (М. Іва-сюк. Балада про вершника на білому коні.)

Кров холоде (крижаніє, застигає і т. ін.) / захолола (застигла і т. ін.) у жилах. Кому-небудь дуже страшно, моторошно, тривожно і т. ін. — *А від того, що розказував Журба, кров стиналася в жилах.*

(Б. Лепкий. Крутиж.) С и н о н і м и : душа в п'яти тікає; мороз дере по шкіри.

Наливатися / налитися кров'ю. Червоніти від злості, напруження і т. ін. — *Він же од смерті вас рятував... — Рятував, але як? І, згадавши, очевидно, як це було, налився кров'ю, ближче підступив до Не чи пора, простяг руку в напрямку кладовища, голосно крикнув: — Геть' Свиня! Відшкодування? Он там йо го шукай!..* (Р. Чумак. Великий Луг.)

Пити кров чю, з кого. Мучити, визискувати, знущатися. — *І не кричить' Я свою н'ю, А не кров люд ськую.* (Т. Шевченко.) С и н о н і м и : видавлювати соки; тягти жили.

Проливати / пролити кров за кого, що і б/д. Гинути, страждати від ран, відстоюючи щось, захищаючи когось. —

Невже ж на те ко заки воювали і кров свою проли вали, щоб пропала козацька слава порошиною з дула? (П. Куліш. Чорна рада.)

Псувати / зіпсувати кров кому. Завдавати кому-небудь багато неприємностей. — *Був у нас в ті роки такий собі шашіль житомирський, клоп грушевий, скільки він мені кро ві зіпсував... Та цур йому!* (О. Гончар. Микита Братусь.)

Серце кров'ю обливається див. серце.

Хвилувати (бентежити, бунтувати і т. ін.) кров у кого. Збуджувати когось. — *Плач, злість, доса да разом піднімались з душі [Мот рі], бунтували стару кров.* (Панас Мирний. Хіба ревуть волі, як ясла повні?)

[Хоч] кров з носа. Незважаючи ні на які труднощі, обставини і т.

ін. — *Він [Драга] тільки за звич кою суворо повторював їм своє, завжди однакове: «Як собі хоче, а дипломні роботи мусять бути го тові в строк. Кров з носа, а мусять бути готові...»* (В. Кучер. Чорноморці.) С и н о н і м и : хоч трісни; хоч кров з-під нігтів.

КРОК: за два кроки; за десять і т. ін. кроків. Зовсім недалеко, на невеликій відстані. — *Нащо вам тоді той Архангельськ? За два кроки від вас буде першокласний критий ринок під склом, під кольоровим синтетичним дахом...* (О. Гончар. Собор.)

Крок за кроком. Поступово, у певній послідовності. — *Крок за кроком оглядає він [Роман] свій не легкий життєвий шлях, докопую чись, чи скрізь там у ньому все як годиться.* (О. Гончар. Прапороносці.)

На кожному кроці. 1. Скрізь, усюди. — *Хліба берить з собою тільки на дорогу, доки до Бенгалії доїдете, а в Бенгалії там на кожна му кроці, як у нас бузина, росте хлібне дерево, — круглий рік на ньому ростуть плоди, — ну, як на ші книші.* (Остап Вишня. Бенгальський тигр.) 2. Весь час, постійно. — *Тебе, Володько, треба на кожна му кроці сікти й сікти. Вже бесіду зав'язав... Рано вчисти старшину вати.* (М. Понеділок. Дорослий.)

Ні (і) на [один] крок. Нітрохи, ніскільки; нікуди. — *Я не відсту пав від Фан Савича ні на крок.* (Ю. Збанацький. П'ятий полюс.) С и н о н і м : ні на п'ядь. • Крок — звичайно конкретний символ невеликої відстані.

КРОЛИК: піддослідний кролик (кріль). Той, хто стає об'єктом сумнівних експериментів. — *Погано, якщо ми не можемо управляти здо б утками цивілізації і стаємо немов піддослідними кроликами. Люди мають жити в своїй природній сфері, в тому оточенні, яке ство рила для них природа.* (І. Цюпа. Краєни.)

КРОПИВА: дорога кропивою заросла див. дорога.

КРУГ: з кругу спитися, заст. Остаточню опуститися, втратити гідність через пияцтво. — *А Лісового Семена не забули? — Ні, а що? — Спився з кругу... в старцях тепер... І Телічка пропав: зазнався був... цукровий завод завів, став горілку гнати... продали усе!* (О. Кониський. Марта Перепічка.)

КРУТЬ: хоч (чи) круть, хоч (чи) верть. Що не роби, нічого не вдієш. — *Руба поставив [Тарас] ни таня: «Хочеш за мене заміж чи ні?» Отут мені, хоч круть, хоч верть.* (І. Муратов. Жила на світі вдова.)

КУБЕЛЬЦЕ: насаджене кубельце див. гніздо.

КУВАТИ: ні (не) кує, ні (не) меле. Хто-небудь нічого не робить, не вживає ніяких заходів. — *Станіс лаве Прохоровичу, — звернувся до інженера Кочубей, — ось тут хлоп ці, та й я в їх числі, цікавимося, коли почеться реконструкція на шого цеху?.. Як кажуть, ніхто ні кує, ні меле.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.) С и н о н і м и : і у вус не дуч; і кінь не валявся.

КУДИ: куди ж пак. Уживається для категоричного заперечення. — *Чого ти скубешся? — з плачем ви мовив Чіпка. — Постій, я бабусі скажу — вона тобі дасть' — Боюсь я твоєї бабусі, — куди ж пак'* (Панас Мирний. Хіба ревуть волі, як ясла повні?)

Хоч куди. Гарний, чудовий, прекрасний. — *Ласо їть [Насту ся], на*

м'якому спить, і така виходилася, що молодиця хоч куди! А зубата була! (Г. Квітка-Основа-Янен-ко. Пархімове снідання.)

КУЛАК: бити в кулаки; ударяти / ударити кулаком об кулак. Погрожувати кулаками. — *Крикнула, аж завищала Кайдашиха і вдарила кулаком об кулак під самим носом у Карпа.* (І. Нечуй-Левицький. Кай-дашева сім'я.)

Бити себе в груди кулаком див. груди.

Викликати на кулаки. Викликати на бійку. — *На кулаки став викликати [Дарес] І перебіця визивати, Кричав, опарений мов пес.* (І. Котляревський. Е неї да.)

В кулак, з сл. *хлипати, пхикати* і т. ін. Нишком, крадькома, потай. — *Ганна що їй не робила. Ніякої ради не дала. Сама з царицею горювала, І сльози рукавом витирала, І хлипала собі в кулак.* (І. Котляревський. Е неї да.)

В [один] кулак, з сл. *збирати, згуртбувати* і т. ін. Докупити, разом, в одне ціле. — *Вперед! Ніколи, ні до, ні після цього, Черниш не чув цієї фрази так. З якоюсь особливою силою й значимістю прозвучала во на їм тут, збираючи всіх в кулак.* (О. Гончар. Прапороносці.)

Збиратися (складатися і т. ін.) / зібратися (скластися і т. ін.) в [один] кулак. Згуртовуватися. — *У наше життя ввійшла якась свіжа хвиля, розрізнений колектив почав складатися в один кулак.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

Кидатися (соватися і т. ін.) з кулаками до кого, на кого. Намагатися побити кого-небудь. — *Кай дашиха кричала їй совалась з кулаками до Палажки.* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.)

Кулака просити / випросити в кого і бід. Хотіти бути битим. — *У санзвод підеш? — Ти що: п'яний чи кулака просиш? Пішов би я на стра мовисько!* (О. Гончар. Прапороносці.)

Хоч у кулак труби, *фам.* Відчай; повна безвихідь. — *На дубі сидячи, Зузуля [Зозуля] кукувала [кува ла]: «...Одоколи, як тепло вже ста ло, А гусені*

нема, черви зовсім так мало. Прийшлося із голоду хоч у кулак трубить». (Є. Гребінка. Зу-зуля та Снігір.)

КУЛЯ: злити (вилити) куло, *заст.* Відливо жартувати; зробити щось незвичайне. — *Як свиснув — всіх перелякав: Таку, мовляли, ви лив кулю, Що й досі всім вона страшна: Перевернув Сороку в Дулю, так і осталася вона.* (Л. Глі-бов. Дуля.) • На основі аналогії потоку мовлення до текучої води.

Пор. ще: заливати — «брехати», лити воду — «говорити несуттєве»; переливати з пустого в порожнє тощо.

Пустити [собі] кулю в лоб (в голову). Застрелитися. — *Да, коли б от немов сталося — всі діти вимерли за одну ніч на всій землі, я б, мабуть, на ранок пустив би собі кулю в голову.* (А. Головка. Артем Гармаш.)

КУМ: кум королю. У виграшному становищі. — *На недрактиці я почувався якщо не королем, то ку мом королю.* (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м: на коні.

КУПА: купити не держитися. Про щось безглузде, явно вигадане; про безладдя в словах або в роботі. — *Побачивши козаків, він [хлоп] утік, як останній страхополох, і, щоб виправдати себе, наплів тут такого, що й купи не держитися.* (А. Кашенко. Під Корсунем.)

КУПАТИСЯ: хоч купайся. Досхочу, доволі чого-небудь. — *Поча лася вечера. Меду було стільки, що хоч купайся, як влучно зауважив Хома.* (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м: хоч залийся.

КУПИЛО: купило притупило. Немає грошей. — *Чого босоніж сто їш? — А то ви не знаєте чого? Купило притупило.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) • Купило, *діал.* — тут гроші.

КУПИНА: неопалима купина, *книжн.* Те, що живе вічно. — *Звіс но, за тисячоліття село кілька разів зникло й оживало знову, мов неопалима купина.* (І. Цюпа. Краєни.) • У біблійній міфології (Іс-ход, 3,2 — 4) — терновий кущ, який горить і не згорає.

КУПИТИ: купити і продати, з словоспол. *такий, що.* Підступний,

лицемірний. — *Ти думаєш, Чіпко, що справді у всіх такі думки? Їй Богу, ні! Лушня такий чоловік, що купить і*

продасть. (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

КУРИ: з курми, з сл. *вставити.*

КУРКА

вст&ти. Прокидатися дуже рано. — *Нехай Бог вам, пані, відпла тить, — зітхнув дід, — а мені б спочити хоч годиночку... Я з курми встану...* (М. Старицький. Карме-люк.)

С и н о н і м и : ні світ ні зоря; ще й на світ не благословлялося.

З курми, з сл. *лягати.* Укладатися спати дуже рано. — *У Тернівці довго кружляли безлюдними вули цями, щоб кого небудь здибати та спитати, де живе Захарій Драпак. Та нікого не могли висвітити фарами. — З курми лягають, — сказав Василь.* (І. Григурко. Далекі села.)

[П] кури загребуть (заклюють) кого. Хто-небудь пропаде, загине безслідно. — *Забери це, братчику, бо ти мене також урятував з біди. Якби не ти, мене б кури загребли.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)

[П] кури не клюють, перев. з сл. *грбті* у кого. У когось багато грошей. — *Що дружина? Вона жінка тиха, смирна, супроти нього слово боїться сказати. А він — жаднюга! Сам на базар ходить. А грошей у нього, кажуть, кури не клюють.* (А. Шиян. Гроза.)

С и н о н і м и : у пельку не лізуть; хоч лопатою заграбляй. А н т о н і м : як кіт наплакав.

Кури засміють кого. Хто-небудь опиниться в незручному, смішному становищі. — *Не сміши. Я, началь ник зміни, сидітиму з дитиною вдома² Кури засміють.* (Ю. Хорунжий. Надія.)

Кури сміються. Справляти про себе невідгідне враження, виставляти себе в смішному вигляді. — *Гай-гай! Сміятимуться кури, Крича тьмуть в дворі: Ледацю Кіт, злодюга мурий. Знущастесь над бабиним добром.* (Л. Глібов. Кіт і Баба.)

Курям на сміх. Викликати глузування. — *Оце стану на поріг. По кладу на столі оті аркушики і геть скажу все, що про неї думаю.*

Людино добра, навіщо тобі ці віршики! Курям на сміх! Ні к селу, ні к городу. (А. Камінчук. Віршики.)

КУРКА: бігати як курка з яйцем. Метушитися, не знаходити собі місця. — *Невістка заслала стіл білою скатертю, поклала на столі хліб та сіль, бігає по хаті, як курка з яйцем; а я всім розказую про святі монастирі.* (І. Нечуй-Левицький. Баба Параска та баба Па-лажка.)

[Й] курці ніде клюнути. Дуже тісно, густо де-небудь. — *У неділю в маленькій кімнаті ніде курці клюнути. Тісно й духота...* (Б. Колодний. Троянди на граніті.)

Як курка лапою. Недбало, неохайно, неакуратно (перев. писа-ти). — *Написав, мов курка лапою.* (М. Номис.)

Як курка на сидалі, з сл. *подрі мати, спати* і т. ін. Незручно, абияк. — *Господи! Скільки я набра лась тоді страху. Дві ночі не спа ла, а ніби продрімала, як курка на сидалі.* (І. Нечуй-Левицький. Живцем поховані.)

[Як] мокра (змокла) курка. Безвольна, нерішуча, жалюгідна на вигляд людина. — *Усі взагалі попри мовкали: І Безбах, і Тупій, і навіть Легкодух — то півнем горорився, а зараз, як курка мокра.* (І. Григурко. Далекі села.)

КУРЧА: з вареної крашанки курча висидить *див.* крашанка.

КУСОК: кусок не йде у горло *див.* шматок.

КУТ: загладжувати (згляджувати) / заглядати (зглядати) гострі кути. Пом'якшувати суперечності, розбіжність у поглядах, думках і т. ін. — *Серйозна сварка завжди на користь, — сказав Остапчук. — Біда тільки, що ми часто уникаємо цього. Не хочемо полати, де треба і як треба. Згляджуємо гострі кути.* (С. Журахович. Велика розмова.)

Загнати (завести) / заганяти (заводити) в [тісний, глухий] кут.

1. кого. Поставити кого-небудь у скрутне, безвихідне становище. —

Загнав Лукавого в глухий кут, при пер до муру й ... так сильно по голові черкнув, що цей ... простягнувся як дозгий. (Б. Лепкий. Крутиж.) Синоніми: загнати в сліпу вулицю, заганяти на слизьке.

2. що. Загальмувати загальний розвиток чого-небудь. — Ми аж ніяк не можемо примиритися з тим, що нас заганяють у глухий кут націо пального небуття. (З газ.)

Заходити / зайти в глухий кут. Опинитися в безвихідному, складному становищі. — Аби не худож ній керівник, якому Віктор сподо бався, стосунки між молодим ре жисером і трупою взагалі зайшли б у глухий кут. (В. Гужва. Сліпий дощ.)

Ні в кут ні в двері. Нікуди. — [Анна:] І моє серце розбито, і мене з нелюбом спаровано! З туманом отаким, що з ним ні в кут ні в двері, що з нього люди сміються... (І. Франко. Украдене щастя.) Синоніми: ні назад ні вперед; ні сюди ні туди.

КУТНІЙ: сміятися / засміятися на кутні. Плакати. — Що вам ста лося, люди? На кого глянь, — на кутні зуби сміється. Не вже ж ви гадаєте, що доля слинявих бо іться? (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.) • Вираз постав на основі каламбуру: коли людина плаче, то видно навіть кутні зуби.

КУТОК: обтирати (отирати, витирати і т. ін.) кутки де, у кого, біля кого, чиї, зневажл. Жити, перебувати десь чи у когось. — А чого ж справді ви отираєте

кутки? Тепер мужчини не повинні сидіти вдома! (С. Васильченко. Куди вітер віє.)

КУТЯ: передавати / передати куті меду. Перевищувати міру в чому-небудь, перебільшувати що-небудь. — Віктор згадав пророцтво інститутського професора. В дечо му має рацію Яків Степанович, хо-ча, звичайно, передав тоді куті меду. (В. Гужва. Сліпий дощ.) Синоніми: перебирати через міру; взяти лишку. • До звареного збіжжя звичайно додавали в певних пропорціях солод. Надмірність останнього й спричинила приказку.

КУЧМА: дати кучму (кучми) кому, заст. Суворо покарати кого-небудь. — Еней же на весь рот кричав: «Хто в Бога вірує — ря гнуйте' Рубай, туши, гаси, лий, куй те' А хто ж таку нам кучму дав?» (І. Котляревський. Енеїда.)

КУЩ: в куці; по куцах. Подалі від відповідальності, безпосередньої участі в справі. — Такі ви всі, — забурмотів собі під ніс п'яний. — Як що, то всі в куці. І не чули нічого, й не бачили. Баби бабами. (О. Шеренговий. Монолог для слідчого.)

КШТАЛТ: на кшталт. Подібний до чого-небудь, схожий на щось. — По дорозі скульптора спіткав ма ленький конфуз: він заблуdivся. Всі хати йому здавалися на один кшталт... (О. Гончар. Соняшники.) Синоніми: на одіін копил; одним ликом шиті.

Л

ЛАБЕТИ: брати в лабети див. лещата.

Випускати / випустити з лабет кого, що. Відпускати кого-, що-не-будь, звільняти від залежності. — По шию у піску сосна стоїть. По сивіла косата верховіть. А вітер злий — не спить він і не їсть, Бо затієв на неї чорну злість. Не ви пускає він її з лабет І хоче пола мати її хребет. (Д. Павличко. По шию у піску стоїть сосна...)

Вирватися з ла остів див. лапа.

Держати (тримати) в [своїх] лабетах кого, що. Повністю оволодівати ким-небудь (про почуття, настрої, душевний стан). — Ненавиджу в кімнатній тишині Світ, що зветься не краса-красивість. Мене, як човен на мілкому дні, Тримає у лабетах неможливість. (Г. Світлична. Неможливість.) Синоніми: тримати в лапах.

ЛАБЕТИ

У лабети, з сл. *попасти*, *попасти* і т. ін. 1. У небезпеку, у скрутне, безвихідне становище. — *Особливо некла поглядом одна якась сівілля розкудлана, схожа на відь му... Почувався кинутим у лабети, в пастку.* (О. Гончар. Собор.) 2. чиї, кому, до кого, чого. Під владу, під гніт, під вплив і т. ін. кого-, чого-небудь. — *Непомітно вийшли в степ. — Так і до гуннів у лабети можна потрапити, — бурчав Тур, витираючи спітніле чоло.* (В. Ма-лик. Князь Кий.) • Попасти в лабети, крім значення «попасти в руки», можна віднести ще до мови ловців (лабети — «пастка»), пор. *попасти в мережу / вершу, невід, сіль і т. ін.*

ЛАВА: кидати (закотити і т. ін.) під лаву кого, що. Нехтувати ким-, чим-небудь, вважати непотрібним. — *Гордий цей молодий Вишне вецький. Він мас на думці запік нути за пояс та кинути під лаву нас, старих, — шепотіли між собою старі магнати.* (І. Нечуй-Ле-вицький. Князь Сремія Вишневецький.) • У старій селянській хаті під лавою ховали звичайно непотрібні, маловартісні речі. І. Франко в «Галицько-руських народних приповідках» фіксує й такий вираз: бував на лаві й під лавою — «зазнавав честі й нечесті».

Лежати на лаві (на столі). Померти, бути покійником. — *Того з мене прич не візьмуть, з тим посто відають і на лаву ляжу.* (Ю. Янов-ський. На зеленій Буковині.) • Покійника звичайно клали на лаву, рідше — на стіл. Відомий етнограф В. Гнатюк зазначає, що на лаву клали дорослих, а дитину до «7 року життя» наряджали на столі (1912).

задовольнятися досягнутими результатами, наслідками. — *Щось горіло в ньому [в Шляхичеві] вічно, щось штовзало його, не давало спокійно стати на лаврах... (П. Загребє лийний. Переходимо до любові.)*

ЛАД: на всі (всякі, різні) лади, з дієсл. Всякими способами; по-різному, всіяко і т. ін. — *Все скаржилась [Бобренчиха], ходила якось боком. Кляла Бобренка на усі лади.* (Л. Коєнко. Маруся Чурай.) С и н о н і м и: і так і сяк; як тільки можна.

Опинитися на лаві підсудних. Попасти під суд. — *Потрапила [Кла ва] на таких шахраїв, що якби ...не зупинилась, могла б опинитися на лаві підсудних.* (І. Вільде. Сестри Річинські.)

ЛАВОЧКА: закривати (прикривати) / закрити (прикрити) лавочку, фам. Припиняти якесь заняття, якусь справу. — *Не потрібна була контора, — сказав раптом Василь Парамонович, позіхаючи, — от і прикриви лавочку. Може, її й од кривати не варто було?* (М. Біл-кун. Філімон Сергійович на пенсії.)

ЛАВР: добувати (досягати і т. ін.) / добути (досягти і т. ін.) лаври (лаврів). Досягати успіхів, слави, визнання. — *За своє життя він [ху дожник] так і не досяг ніяких лав рів, на які, звісно, сподівався.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) • Лавр — в античному світі дерево, присвячене Аполлонові. Переможців на змаганнях (музичних, поетичних) нагороджували вінком з лаврового листя. Звичай цей зберігся до сьогодні.

Лаври Герострата; геростратіві лаври. Ганебна, сумна слава. — *Чи ж мало це таких керівників, що мріють ще й про лаври, хай і про лаври Герострата.* (З журн.) • Герострат, аби обезсмертити своє ім'я, спалив 356 р. до н. е. храм Артеміди в Ефесі, що вважався одним із «семи чудес світу».

Пожинати / пожати лаври. Користуватися наслідками успіхів. — *[Наташа:] Милий артист, бося чок! Як би я хотіла його бачити! Це ж він? — [Михайло:] В Москві пожинає лаври. Щасливий: незале жність, лаври і гроші!* (І. Карпен-ко-Карпий. Суєта.)

Спочивати (спати) / спочити на лаврах чого і б/д. Заспокоюватися,

На свій лад. По-своєму. — *Сон і дрімота на свій фантастичний лад перетворювали пароплавні розмови, що їх наслухався художник.* (І. Волошин. Озеро серед діброви.)

Нема ладу. Погано, незугарно. — *Загнали знов — це гірші нема ладу.* (Л. Глібов. Музики.)

ЛАДАН: на ладан дихати. 1. Бути безнадійно хворим, близьким до смерті. — *Ой, ті діди академіки... Самі вже давно на ладан дихають, а мо лодих не пускають у науку.* (І. Цю-па. Дзвони

ЛАСТІВКА

янтарного літа.) С и н о н і м и: ледве дихати; прости на тонку. 2. Бути на грані знкнення, розвалюватися, розпадатися. — *Де в світі знайдеш ти нині такий Закон? Може, в Московії... Чи, може, в Польщі, яка й донині, на ла дан дихаючи, все ще сповідує тев тонський абсолютизм?* (Р. Іваничук. Орда.) • Ладан — ароматична смола — використовувалася під час похоронних обрядів. Друге значення виразу явно вторинне, похідне від першого.

Не викурити і ладаном. Ніяк не можна вигнати кого-небудь звідкись. — *Та часом і свій брат, запорожець, як було вбереться в хату, то й ладаном не викуриш.* (Панас Мирний. Повія.) С и н о н і м і: і калачем не виманити. А н т о н і м: не заманити калачем. • Первісно — не викурити ладаном нечисту силу. Пор. тікати, як чорт від ладану.

Як чорт від ладану див. чорт.

ЛАЗАР: скорчити Лазаря. Прикинутися обездоленим, нещасним. — *Та й я, мабуть, такий, що хай собі гуляють самі, — скорчю Лазаря Лушню.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) • На основі євангельської легенди (Лука, 16, 20 — 21) про бідного Лазаря, який лежав біля воріт багача й радий був би харчуватися крихтами, що падали з його стола.

Співати (заводити) лазаря. Прикидаючись нещасним, скаржитися на життя. — *«Подумати тільки, що через погань яку, не стоячи сло ва доброго, вас обезславлять, одір вуть від дітей, худобу вашу одберуть». Отак лазаря співає! А я стою у другій хаті та з-за дверей слухаю...* (Панас Мирний. Повія.)

ЛАНЦЮГ: як з ланцюга зірвався див. гілля.

ЛАПА: вирватися з лап (лабе-тів) чіх, чого. Врятуватися, позбутися залежності від когось, чогось. — *Читав товариш мій про сухарі. Про те, як вирвавшись із полону, з лабет фашистських, Він у журі, В голодній немочі Сухарі Вживав за ліки.* (М. Чернявський. Про сухарі.)

Як курка лапою див. курка.

ЛАПКА: і лапки покласти (скласти). Відмовитися від будь-яких дій. — [Ганна:] ... *Поки це спускатиму яке врем'я, а там на сяду. їм тільки змовчи, то й лапки покладуть, тоді сама*

працюй, гнися, а невісточка буде вилежу ватися! Чорта пухлого! (І. Карпен-ко-Карий. Безталанна.)

Лапки мостити до кого. Залיצятися; шукати шляхи спілкування до когось. — *Венера нас перед тобою: Од неї краща ти собою. До тебе лапки мостять.* (І. Котляревський. Енеїда.)

На курячий лапці див. ніжка.

ЛАПОТЬ: обути в лапті див. постіл.

ЛАСТІВКА: перша ластівка. Перші ознаки появи кого-, чого-небудь. — *Варто тільки закрити ти властивості, перевірити ще й це — це перша ластівка, перша, вирощена в повоєнних умовах, зер лина.* (М. Олійник. Зерна.)

ЛАТА: лата на латі див. латка.

ЛАТКА: латка на латці (рідше лата на латі). Зношений, позашиваний (перев. про одяг). — *Що ж ти знаєш? — Про Клаву. Чому во на не хоче на подвір'ї гратися. Не зручно їй~ У неї спідничка — латка на латці.* (М. Понеділок. Многая літа.)

Пришивати латку див. квітка.

Світити латками. Бути дуже бідним. — *А я тебе питаю: за яке спасибі ми будемо їм оцей метало комбінат? Цим комбінати, тим Асу а ни... Та що, в нас дома дівати нікуди? Латками не світимо? До ки нам для всіх бути білими не грами?* (О. Гончар. Собор.)

ЛЕГІОН: ім'я — легіон див. ім'я.

ЛЕЖАТИ: ліжма (лігма) лежати. Не встаючи; нічого не роблячи. — *Минали тижні. Катінка ліжма ле жала в келії. Життя тяглася не вимовно тоскно, без денного світла, без живих істот.* (Л. Гомін. Голгофа.)

ЛЕЖАЧИЙ: не бий лежачого. Який не потребує великої затрати праці; нетрудомісткий. — *Працю ватиму в училищі, в лабораторії. Робота не бий лежачого. Якраз те, що мені треба.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.)

[Не] бити лежачого (лежачих). Бути поблажливим до неспроможного себе захистити. — *Хочете — розбороняйте, хочете — хай б'ють ся... Дивіться самі, як вам краще. Слідкуйте тільки за тим, що як котрий упаде, щоб другий не бивсь, бо: лежачого не б'ють!* (Остап Вишня. Розбороняйте самі!)

ЛАСТІВКА

ЛЕЖНІ: справляти лежні. Нічого не робити, байдкувати. — *В шов ку ходила, справляла лежні.* (Л. Костенко. Зелена пані Гелена.)

ЛЕЛЕКА: лелека приніс кого і б/д. Хто-небудь народився. — *Сама від себе ще така далека, немов оце приніс мене лелека та й опустил у мальвах і жоржинах.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) **Синоніми:** знайшли під кущем; бузьки принесли. • Одна з евфемістичних фор-мул-відповідей про народження (перев. у розмові з дітьми). Див. знайти в капусті.

ЛЕМІШ: зробити з лемеша швайку (пшик). Досягти мізерних результатів при великих затратах. — *Ох, старі голови та розумні! Химе рять, химерять, та й зроблять з лемеша швайку.* (Т. Шевченко. Гайдамаки.) • На основі анекдота про коваля, який взявся скувати лемеша, але через невміння змарнував так багато заліза, що його залишилося лише на швайку (а коли гартував, то тільки почув «пшик»).

ЛЕТІТИ: летіти / полетіти шкереберть. Зазнавати краху; рушитися,

гинути, пропадати. — *Все по летіло шкереберть. На що тепер надіятися? Кириакові стало жах но.* (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.) **Синоніми:** летіти к бісу; летіти догори ногами.

ЛЕЩАТА: брати (затискати) / взяти (затиснути) в лещата (в лабеті) кого, що. Обмежувати, не даючи вибору; захоплювати. — *Все важче купитись на дрібну блешню провокацій. І вже починаєш не час цінувати, а мить, холодний аналіз чуття затискає в лещата.* (Б. Олійник. Літа вже не мчать...)

ЛИЗ: як лиз (лизень) злизав кого, що, жарт. Хто-небудь або щось раптово, непомітно, безслідно зникло. — *Але не судилося ханові більше повернути сюди, його веле тенського змія ніби лизень злизав...* (В. Земляк. Зелені млини.) **Синоніми:** як хап ухопив; як корова язиком злизала. • За Грінченко-вим словником, лизь, лизень — воловий язик.

ЛИЗЕНЬ: як лизень злизав див лиз.

ЛИТИ

ЛИКО: не ликом (не з лика) шитий. Той, що має певні здібності, уміння і т. ін., який набув певних знань, умеє поводитись належним чином. — *А так хотілося поговорити з манірним оцим молодиком. Показати йому, що й ми не ликом шиті, знаємо, що й до чого, що таке земля, чия вона і як з нею поводитись.* (М. Олійник. Зерна.) **Синоніми:** не з лопуцька. • Лико — внутрішня частина кори, переважно липи; дубок. Ним (і з нього) шили (виговляляли) різні побутові предмети, які особливою міцністю не відзначалися.

ЛИН: як лин мулу, з сл. *на їстися, набратися* і т. ін., ірон. Досхочу, вволю. — *Набравсь, як лин мулу.* (М. Номіс.) **Синоніми:** як Мартин мила.

ЛИНВА: вити линви див. вірвова.

ЛИНТВАР: дубити линтварі з кого, діал. Карати, жорстоко бити. — *Як задав, як з мене рідний батько линтварі дубив ні за що ні про що, — опустил батіг і вишов з хліва. Хай, думаю, хоч мої діти небитими ростуть...* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Синоніми: знімати три шкури; давати дубового сала. • З мовлення чинбарів. Линтвар, діал. — бараняча шкура.

ЛИПКА: обідрати / обдирати (облуплювати і т. ін.), як липку кого, що. Забрати у когось гроші, коштовності і т. ін.; обібрати, обікрасти кого-, що-небудь. — *[Пузир:] Мені нужні люди надежні [надійні], чес ні, а як ви станете самі виправ лять мошенників, то мене обберуть як липку.* (І. Карпенко-Карий. Хазяїн.) **Синоніми:** оббілювати, як білочку; жиццем облупити. • Від того, що обдирали кору з лип для різних господарчих потреб.

ЛИС: Лис Микита, фольк. Хитра, спритна людина. — *Я дивлюся на нього і хитро усміхаюсь. Ну ж Ява! От же ж Лис Микита! Хлопці тобі потрібні! Еєе ж' Та я ж тебе наскрізь бачу.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) **Синоніми:** хитрий лис.

Підпштий лисом. Дуже хитрий. — *Ох, дядьку, дядьку, чи не хитрим лисом ви підштити? — похитує чу бом Данило і*

негадано, махнувши руками, як птах, зриває з плеча лісника рушницю. (М. Стельмах. Чотири броди.) С и н о н і м и: [і] в ступі не влучиш; в одно вухо влізе, а в друге вилізе. • Каламбур. Лисом кушніри називали хутро, вичинене з лисячої шкури, а одяг, утеплений лисом, — лисом підшитий. Оскільки ж лис — ще й символ хитроців, то звідси й уособлення — про хитру, лукаву людину.

Старий лис; стара лисиця, *зне важл.* Підступна, лукава людина. — *Коронний гетьман Жолкевський пише мені чемні листи й посилає послів. Чує старий лис нові часи, як жаба зміну погоди.* (З. Тулуб. Людолови.)

ЛИСИЦЯ: стара лисиця *див.* лис.

ЛИСТ: стелитися листом. Прикидатися (добрим, чесним і т. ін.) — *Як вибирали, тоді старшина лис том*

стелився, а тепер що' (Словник Грінченка.)

Як осиковий лист, з сл. *трем тіти, дрижати* і т. ін. Дуже сильно. — *Трепечучи, як осиковий лист, увійшов до хати пан Книшевський.*» (Г. Квітка-Основ'яненко. Пан Халяв-ський.) • Осикові листки мають довший за пластинку хвостик й особливу форму, а тому чутливі до найменшого подиху вітерця. Проте народна фантазія поєднала цей факт із християнською легендою, що на осиці «Скаріот повисівся» [Пуда] (М. Номис), відтоді дерево дрижить. *Див.* ще: як осика на вітрі. Пор. галицьке *дрожати*, як лист на трепеті (І. Франко), де трепета *діал.* — осика.

ЛИТИ: лити (литися) ливце'м. Про сильний дощ. — *Еге, тута вже десь лили ливцем тучні дощі?* —

ЛИТКА

спитав я в Василя. — Оце недавно лили ливцем місяцями страшні наглі дощі. (І. Нецуй-Левицький. Живцем поховані.)

ЛИТКА: смалити (присмалювати) литки біля кого. Залицятися до кого-небудь, загравати з ким-небудь. — *В рукописові означено, що ся приказка про невдачу, як сватається, а мені здається, що вона про щось інше: присмалювати литки, халявки — вчащать до якої дівки чи молодиці.* (М.Номис.)

ЛИХИЙ: лихий (біс і т. ін.) попутав (поплутав) кого і б/д. Хто-не-будь зробив щось нехороше, допустив помилку, не передбачивши небажаного результату. — *Озимок випадково наразився на шуцмана, той приїжджав з містечка до свого брата. Отак лихий попутав! Але залишитися тут не можна.* (М. Малино вська. Полісся.) С и н о н і м: лукавий підкусив. • «Він [чорт] з своєї природи лихий». (Митрополит Іларіон.)

ЛИХО: давати / дати лиха за-каблукам. Запально, темпераментно танцювати. — *Од Києва до Лубен Насіяла конопель. Дам лиха за-каблукам, Закаблукам лиха дам, Діс-*

танеться й передам. (Нар.пісня.) С и н о н і м: давати волю ногам.

Далі (подалі) від лиха (від гріха). Намагатися уникнути чого-небудь неприємного, небезпечного і т. д. — *Ну, мені чогось зразу спину отак морозом проїняло, і я позадкував од гріха подалі.* (В. Захарчен-ко. Клекіт старого лелеки.)

З лихом, з сл. *довбдитися, приход йти* с я і т. ін. Дуже скрутно, погано. — *Тут пришилось Бертольд-ду з лихом: Край чужий, ворожі люди.* (Леся Українка. Давня казка.) С и н о н і м: не з мёдом.

Кувати (дзвонити) лихо. Діяти підступно, завдавати комусь горя. — *А жіночки лихо дзвонять, Матері гдузують.* (Т. Шевченко. Катерина.) С и н о н і м: кувати речі недобрі.

Лиха прикупивши. З труднощами, зазнаючи важких випробувань. — *Баба живе за дівером, лиха при купивши.* (М. Номис.)

Лихо не спить. Біда завжди підстерігає. — *А ми, сільські самоуки, даємо радість коли не мужицькій душі, то мужицьким за-каблукам, і не спимо в заметіль, бо лихо не спить.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Ох (ой) [мені] лихої; ой (ох) лишенько [мо^]1 Уживається для вираження хвилювання, відчаю, страху і т. ін. — *Роздобули баса, цимбали, І скрипочка, і бубон е; Прехорошенько посідали Та як ушкварили — ой лишенько мое! Хто в ліс, мовляли, хто по дрова, Аж на вєсь гай луна гуде.* (Л. Глібов. Музики.)

Почому ківш лиха *див.* ківш.

Ударити (кинути) / ударяти (кидати) лихом об землю. Забувати біду, горе, не журитися. — [Жан дарм:] *На, вилий! І не журися! Вдар лихом об землю, Нехай Моткова кобила журиться, що велику голову має.* (І. Франко. Украдене щастя.)

ЛИЦЕ: [аж] мінятися / перемінитися на лиці в лиці, на обличчі і т. ін.) Набирати іншого виразу обличчя у

ЛІНІЯ

і т. ін. — *Любив же він [Іван] Ма русю, не дай Боже! Тепер сидить, лиця на нім нема.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Плювати в лице *див.* обличчя.

Повертатися лицем *див.* обличчя.

Показати товар лицем *див.* товар.

Спадати / спасти з лица. Ставати блідим, змученим; худнути, марніти. — [Параска:] *Спасибі. Бач, яка ти, Настю: знала, що моя Катя любить Саву, а мені не сказала. Я б тоді зараз зодилася, а то, сердешна, що одбула! Бач, як з лица спала!* (М. Костомаров. Сава Чалий.)

Хоч з лица (обличчя) води напийся (воду пий), перев. з сл. *г&р-ний* і под. Дуже, надзвичайно вродливий. — *З усього видно, дівчина чепурна, хазяйновита і на вроду гарна, із смаглявого личка хоч воду пий — таке воно миле.* (М. Колесников. Стежки в неспокій.) С и н о н і м и: хоч у рамці вправ; хоч картину малою.

ЛИЧИНА: бісова (вража, зла, диявольська, лиха, лукава і т. ін.) личина, лайл. Недобра, підступна істота. — *Сидить у нас усередні якась лиха личина, що ніяк ти не можеш спокійно утриматися, як побачиш щось дике.* (Остап Вишня. Самі собі шкідники.) • За Словником Грінченка, зла личина — чорт.

зв'язку з переживаннями (злістю, радістю і т. ін.). — *Огляд а юсь на тітку, а вони, бідні, аж тремтять, аж у лиці міняються — видно, і поворожить кортить, і бояться, щоб не випало, немов, дядька їхнього немає.* (Григор Тютюнник. Сито, сито...)

Змести (**стерти**, зігерти) з лица землі кого, що. Жорстоко розправитися з ким-небудь, знищити, розгромити щось. — *Боже милосердний... не дай розпалитися пожежі... змети з лица землі схизматичку нечисть... Утверди нашу святу віру.* (Я. Стецюк. Гонта.)

Кров ударила в лице *див.* кров.

Лиця нема / не було на кому. Хто-небудь змінюється на виду від раптового хвилювання, хвороби

ЛИШЕНЬКО: ой лишенько [моє] ! *див.* лихо.

ЛІД: битися як риба об лід *див.* риба.

Ламати / зламати лід. Долати перепони, робити кардинальні зміни в чомусь. — *Лід треба ламати. Треба Гната прикрутити так, щоб він визнав свої помилки і припинив чинити неподобства!* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Лід рушив (скрес). З'явилися перші наслідки у якійсь справі; подолано якусь перешкоду. — *Лід офі ційності скрес, хоч майор усе ще тримався сухо.* (М. Олійник. Зерна.)

Посадити на лід кого. Поставити в скрутне становище. — *Приймімоє, човни попалим, Тоді [тоді] і мусять тут остаться [чоловіки] І нехота до нас прижаться; Ось так на лід їх посадім.* (І. Котляревський. Енеїда.) С и н о н і м : загнати на слизьке.

ЛІЙ: е лій у голові у кого, чий. Хтось розумний, здібний, кмітливий, розсудливий. — *У тебе є еро да на лиці, у мене е лій в голові, то й поснаємоєсь сьбі.* (М. Стельмах. Чотири броди.) С и н о н і м и : голова варить; повний лоб. А н т о н і м и : порожньо в голові; лобом неширокий.

ЛІК: втрачати (забувати і т. ін.) / втратити (забути і т. ін.) лік чому. Збиватися в підрахунках. — *Втра тивши лік годинам і дням, жив*

Анатолій у тому вагончику. (М. Руденко. Остання шабля.)

ЛІКОТЬ: кусати [собі] лікті. Виявляти велику досаду; жалкувати. — *Та ви лікті собі кусатимете, коли качки вам просто на мушку сідають, а ви нічого зроби́ти не може́те!* (Остап Вишня. Гагара.)

Чути лікоть чий. Відчувати підтримку. — *Перон тече людським потоком мимо. Та чує кожен з трьох плече і лікоть побратима.* (П. Дорошко. Три богатирі.)

ЛІНІЯ: гнути свою лінію. Наполегливо, уперто домагатися чогось, відстоювати щось. — [Зіна:] *Он наша Света. Яка дівчина! Познайомилась з інженером, ось як ми з тобою, а він і почав терзатися: любить, не любить. Та ще й татусь його з мамусею свою лінію гнуть: як же — він інженер, а вона ж проста робітниця! І залишилася дівка ні з чим...* (Т. Фесенко. За одну годину.)

Лінія (шлях) найменшого опору. Уникання всяких перешкод, труднощів. — *Згадуючи засідання педагогічної ради, на якому стояло питання про виключення Григорія з школи, ми з упевненістю зробили висновок, що виключення з школи — лінія найменшого опору.* (В. Сухо-млинський. Вправлення — один з методів виховання свідомої дисципліни.)

ЛІНЬКИ: ліньки напали кого, на кого. Про стан млявості, сонливості, непрацездатності. — *Ганд-жо, на тебе, бачу, ліньки напали.* (Петро Панч. Гомоніла Україна.)

ЛІС: не бачити за деревами лісу див. дерево.

Темний ліс. 1. Щось незрозуміле, невідоме, заплутане і т. ін. — *Він подивився нарешті в білет. Як і слід було чекати, все там для нього — темний ліс.* (К. Світлич-ний. Німецька мова.) **С и н о н і м и:** китайська грамота; за сімома печатками. 2. з сл. душа, людина і т. ін. Якого не можна зрозуміти; скритний, потайний. — *Чужа душа — то, кажуть, темний ліс. А як скажу: не кожна, ой не кожна!* (П. Костенко. Маруся Чурай.)

У ліс дивитися. Будучи незадоволеним своїм місцем, прагнути його покинути. — *Вовка як не годуй, а він усе в ліс дивиться.* (Нар. приказка.)

У лісі щось [велике] здохло. Сталось щось незвичайне. — *Знаєш, у мене ідея, Павло... «Павло?» Я виряччівся на нього. Ніколи він не називає мене Павлом. Щось у лісі здохло, — дуже вже, мабуть, серйозна ідея, раз він так офіційно мене називає.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

ЛІТ: на льоту (лету) хапати (ловити). Вмийте ловити когось, щось. — *Ми кидали в двері поштового ваго на мішок із сургуцевою печаткою і на льоту хапали інший.* (С. Жура-хович. Звичні турботи.)

ЛІТАТИ: високо літати. 1. Займати високе суспільне становище. — *Хто високо літає, той низько сяде.* (М. Номис.) 2. Зазнаватися. — *А чи не високо ти, Андрію, літаєш? Бо можна сісти низько низько, що й курка лапою загребе.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) **С и н о н і м и:** дерти носа; високо нестися.

ЛІТО: бабине літо. 1. Теплі, сонячні дні на початку осені. — *Ми йшли до свого дуба, складали вірші — про минуле літо, про журавлів, про теплі дні «бабиного літа».* (В. Су-хомлинський. Серце віддаю дітям.) 2. Павутиння, що літає в повітрі в теплі осінні дні. — *Осінь тиха снувала по стелу бабине літо, плела з гайвороння на рільях густі сітки й закидала їх у повітря...* (А. Головка. Мати.) • Очевидно, час, коли «баби [жінки] свої городи поряють» (Я. Головацький), оскільки пори року, місці слов'яни називали за характером робіт.

В літах. Немолодий. — *Які бо ви насмішкувати, Федоре Данило вичу. Уже в літах, треба б бути серйознішим та розважливішим, а ви як були, так і лишилися на смітнику.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

Доходити / дійти літ. Вирости. — *Як дійшла вона літ своїх, то я без клопоту хліб їла.* (Словник Грін-ченка.)

З літ вийти. Бути вже не в тих літах, коли... — *Роди, бабо, дити ну, коли бабі з літ вийшло.* (М. Номис.)

Літа обсіли кого. Хто-небудь став старим. — *Літа, як відаєш, вели кий княже, не так уже й обсіли мене.* (Д. Міщенко. Бунтівний князь.)

Скільки літ, [і] скільки зим! Уживається як привітання і вираження радості від зустрічі з тим, кого давно не бачили. — *Костя, Ломейко' — від гурту біля дверей, розсуваючи його плечима, рушив мо лодик у вишуканому сірому костю мі трійці...* — *Старий, скільки зим, скільки літ! Упізнав?* (В. Гужва. Третій тайм.)

ЛПЧБА: не лічбою кого, чого. Дуже багато. — *Дам ті [тобі] срібла не вагою, дам ті [тобі] зло та не лічбою.* (Словник Грінченка.)

ЛПЧИТИ: не лічити / не злічити кого, чого. Дуже багато. — *Одних старих дубів тут було близько пів тисячі - це лиш ті, що школярі взяли на облік і під охорону. А мо лодняку, чагарників — не злічити.* (І. Григурко. Далекі села.) С и н о н і м и : тьма-тьмуша; сйла-силе'нна.

ЛОБ: в лоб. 1. з сл. *іти, рухатися* і т. ін. на кого, що і б/д. Безпосередньо, прямо; назустріч кому-, чому-небудь. — *Ви, пане Гуль ський, підете в лоб січовикам, а я з своїми черкаськими зайду ліворуч.* (І. Ле. Наливайко.) 2. з сл. *говорити, сказати* і т. ін. Прямолінійно, прямо, відкрито. — *Зміст їхніх розмов був дуже простий і був пря мо в лоб.* (В. Кучер. Трудна любов.)

Голити / поголити лоб (лоба і т. ін.) , *іст.* Забирати в солдати. — *Брати на панцину ходили, Поки лоби їм поголили! А сестри' Сест ри' Горе вам...* (Т. Шевченко. Якби ви знали, паничі...) С и н о н і м и : ставити під аршин; брати в москалі. • До 1847 р. усім, кого призивали в царську армію, голили передню частину голови.

Гріти лоба. Тяжко працювати. *А на своїх лобогрійках добре на гріте лоба, поки переженете ме не?* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м : гріти чуба.

На лобі (на чолі) написано у кого. Зразу видно, помітно із зовнішнього вигляду когось. — *Ще один із Меланиних родичів, — по думав Артем. — Що йому*

треба? Не написано ж у нас на лобах, що ми одружуємося? (П. Гуріненко. Ти щастя обцяля.)

Пустити кулю в лоб *див.* куля.

Очі на лоб *лазуть див.* око.

Хоч лобом в стіну битися. Уживається на означення відчаю, безвихідного становища і т. ін. — *Хоч лобом в стіну бийся, то не pomoже.* (М. Номис.)

ЛОВИТИСЯ: отака (от така) ловис! Уживається для вираження здивування, радості, захоплення і т. ін. — *Мені вас, дядьку, шкода~ — Мене? Отака ловис!* *А що ж я? Вмираю, чи що?* (Б. Грінченко. Дядько Тимоха.) С и н о н і м и : і треба жі; чи ти ба!

ЛОЖЕ: на смертному (смертнім) ложі (*уроч.оцрі*). Перед самою смертю, помираючи; померлий. — *Ще вчора хліб молов сестрі, І враз — на смертному одрі.* (С. Каравансь-кий. Війна словес, або Кожен Івась має свій лас.) С и н о н і м : на Божій постелі.

Прокрустове ложе, *книжн.* Те, що виступає мірилом, під яке насильно підганяють що-небудь. — *[Іван:] ...Діти взагалі не розуміють, що вони роблять і чого хочуть. Час то це бувають оригінальні натури, вони не містяться на тім прокрус товім ложі, на яке їх кладуть, ну і пропадають.* (І. Карпенко-Карий. Суєта.) **Ф** За іменем міфічного старогрецького розбійника Прокруста, який відрубав або витягував ноги жертвам, що не відповідали довжині його ліжка.

ЛОЖЕЧКА: ссати (смоктати) / зассати (засмоктати) під ложечкою в кого. Відчуття занепокоєння про щось. — *Ой, скупий же він народ — армійські інтенданти!.. У вас під ложечкою ссе, коли треба розко телитись.* (М. Руденко. Вітер в обличчя.)

ЛОЖКА: влити в бочку меду ложку дьогтю *див.* бочка.

Втопити в ложці води кого, пе-рев. з сл. *готбвий, радий* і т. ін. Згубити когось з ненависті. — *Тетеря гетьмана тепер в ложці води втопив би. Обмотує його, як павук муху.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

Ложка дьогтю. Те, що псує якусь справу, вигляд чого-небудь і т. ін. —

Загребельний. Гуморист!.. Добре починає. А ось і ложка двог тю. Тьфу, мов акт про падіж... Тут виправився. І лота метелиця.) • Частина приказки ложка меду в бочці дьогтю.

Як мёд, то й ложкою див. мед.

ЛОМАКА: ломака походить по кому, фам. Хтось буде побитим, покараним. — *Верзе [Пан] притьмом... Що буцім ти, Ряб ко, так гавкав, як собака, Що буцім по тобі походить ще й ломака...* (П. Гу-лак-Артемовський. Пан та Собака.)

ЛОПАТКА: покласти на [обидві] лопатки кого. Перемогти в дискусії, в суперечці кого-небудь. — *Баронові здалось, що він уже по клав старого на обидві лопатки, поклав та ще и Бакуніним та Кар пократом зверху придавив.* (О. Гончар. Собор.)
С и н о н і м : взяти гору. • Из мовлення борців. Покладений на обидві лопатки вважається переможеним.

ЛОПУЦЬОК: душа не з лопуцька див. душа.

ЛУБ: як з луба, з сл. *лити*. Дуже, сильно (про дощ). — *Доц лє як з луба.* (М. Номис.)
С и н о н і м и : як з відра; як з ринви.

ЛУБ'Я: **старе** луб'я, *зневажл., жарт.* Про стару людину. — *А ста ре луб'я Явдоха й собі за Петром тягне, тим що багатир.* (М. Коцюбинський. На віру.)
С и н о н і м и : стара торба; стара перечниця.

ЛУДА: луда з **очей** спадає див. полуда.

ЛУКАВИЙ: від лукавого, *ірон.* Те, що суперечить певним нормам; щось не таке, як прийнято. — *Зем ля мати, — казав він [дід], — шануй її, то вона тебе озолотить, а оті генделі всякі, то чорт зна що' То від лукавого!.. З того добра не буде!..* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.)

ЛУНЬ: лунь тебе (його і т. ін.) вхопить. Помре хто-небудь. — *Тобі там буде не до чмиги, Як піднесуть із оцтом фіги. То зараз вхопить тебе лунь.* (І. Котляревський. Енеїда.)

Як лунь, з сл. *сивий, білий* і т. ін. Абсолютно, зовсім. — *Пахне корінням*

жива мисль злетіла з мертвого паперу. (М. Стельмах. Зо-

чорна рілля, віється си зій димок з полів та городів... А на призбї кунєє дід. Старий як світ. Сивий як лунь. (А. Камінчук. Коли копають картоплі...)

ЛУСКА: ні луски, ні хвоста! Усталена формула побажання удачі рибалкам. — *Вперед на отакенну рибу, котра завжди чомусь у нас зривається! Ні луски, ні хвоста!* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.)
С и н о н і м : ні пуху ні пера!

ЛУСНУТИ: хоч [ти] лусни. Про неможливість здійснення чого-небудь; ніяк. — *Більше того, що дають наші приклади, вони не да дуть, хоч лусни.* (Ю. Шовкопляс. Інженери.)
С и н о н і м : хоч ти розірвись.

Як не лусне, з сл. *морда, пика* і т. ін., *зневажл.* Сита, гладка, велика. — *Морда як не лусне.* (М. Номис.)
С и н о н і м : хоч кошенят бий.

ЛЮБИСТОК: купаний (вкупаний) у любистку (любисточку, м'яті і т. ін.) хто, що. Дуже вродливий; щасливий. — *Лежить краса діво чая, Зваблывая, знадливая, Розсія на, розпівана, В любисточку вику пана.* (Р. Лубківський. З пісень моєї матері.)

ЛЮБИСТОЧОК: купаний у любисточку див. любисток.

ЛЮБОВ: до любові кому і б/д. Любий хтось кому-небудь. — *Бать ко мій закохався в моїй матері і взяв її, як казав не раз: «в одній льолі та до любові».* (М. Кропивницький. Збірник статей, спогадів і матеріалів.)
С и н о н і м и : до **серця**; до душі.

ЛЮДИ: будуть (вийдуть) люди з кого. Хто-небудь досягне певного становища, сформується з позитивними якостями. — *Ну, гаразд, не зарабно обернувся до дружини Шляхтич, — ну, вже гаразд... Мо же, з мене й справді вийдуть люди...* (П. Загребельний. З погляду вічності.)
А н т о н і м : не буде пуття.

Виводити / вивести в люди кого і б/д. Допомогати, сприяти кому-

ЛЯЩ

небудь, створюючи умови для досягнення ним певного становища в суспільстві. — *Було в Роланда одне захоплення, та таке могутнє і таке всесильне, що непомітно їй вивело його в люди.* (Ю. Зба-нацький. Пообіч Талі.)

Вийти (вибитися і т. ін.) / виходити (вибиватися і т. ін.) в люди. Докладаючи зусиль, домогтися певного становища в суспільстві. — *Коло мене ти можеш у люди вий ти, а без мене залишишся таким гольфіпакою, як тепер.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

В людях. Публічно, при народі. — *Шануй одержу в дворі, вона тебе — в людях.* (М. Номис.)

Ні собі, ні людям. Нікому. — *Та ти кажи, чи підеш за нього, чи не підеш, а то водить парубка — ні собі, ні людям!..* (М. Коцюбинський. На віру.)

Слати людей за рушниками див. староста.

Як у людей. Як звичайно має бути; як годиться, добре. — *А якось посеред літа вирішили ми всім сі мейством прибудувати до хати ве ранду — «щоб було, як у людей».* (Григор Тютюнник. У Кравчини обідають.)

ЛЮДСЬКИЙ: півтора людського, з сл. *казати, наговорити* і т. ін. Що-небудь нерозумне, дурне; дурниця. — [Гнат:] *І вдумав старий чорт півтора людського! Хто ж то бачив, що парубки з дівчатами під сіном стоять та ще їй цигарки курять?* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.)

ЛЯГОВИ: у пізні лягови. Час, коли давно вже треба лягти. — *Це діялось у пізні лягови, — ніде ані телень.* (Словник Грінченка.)

ЛЯЛЕЧКА: ні (ані) лялечки. Абсолютно нікого, жодної людини. — *А тут іще степу, сонця кругом повнісінько. Вітерець лоскоче ковил тра ву, колошкає полини, щоб вони дужче пахли. І ніде ані лялечки.*

(Григор Тютюнник. Климяк.) С и н о н і м и: ні душі; хоч би жива душа.

Як лялечка. Дуже гарний, красивий хто, що. — *Я займаю твоїм гардеробом. Ти у мене ходитимеш, як лялечка.* (П. Гуріненко. Ти щастя обіцяла.) С и н о н і м и: як картина; як намальований.

ЛЯМКА: тягти (тягнути, терти) лямку. 1. Виконувати важку, непрємну, нудну роботу. — *Блаженки додому напишуть^.* *Взявся, скажуть, Хома собакою на земляків... То хай краще я самотужки всі лямки тяг тиму, аніж маю нарікання терні ти-.* (О. Гончар. Прапроносці.) 2. Виконувати певний вид одноманітної роботи. — *Гнида бує сирота; він уже п'ятнадцять рік тяг лямку в уланах-.* (М. Стариць кий. Кармелюк.) С и н о н і м и: тягти воза. • Ляма, лямка — широкий ремінь для перетягування або переноски вантажів; дугоподібне дерев'яне знаряддя, яке охоплює груди і за допомогою якого тягнуть човен, рибальську сітку та ін. В усіх випадках вираз тягти лямку свідчить про тяжку, виснажливу, часто тривалу роботу.

ЛЯСИ: точити ляси див. баляси.

ЛЯЩІ: годувати лящами кого. Бити, карати кого-небудь. — *Дяк за кожний вияв сваволі годував його, як і перший учитель, важкими лящами.* (О. Іваненко. Тарасові шляхи.) С и н о н і м и: давати ляпанців; давати чубовки. • Вираз постав унаслідок розкладу дієслова ляскати — ударяти, бити долонею, чим-небудь м'яким або по м'якому.

Дати (відважити і т. ін.) / давати (відважувати і т. ін.) ляща кому. Ударити кого-небудь долонею. — *За кучму сю твою велику Як дам ляща тобі я в пику, То тут тебе лизне і чорт!* (І. Котляревський. Енеїда.) С и н о н і м и: дати ляпаса.

М

МАЗЬ: на мазі, перев. з сл. *діло, спрѣва* і т. ін. Відбувається добре, успішно. — *Все було, як го воршпсья, на мазі. Ружжа [рушини ці] в чохлах, набой в патронташах...* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.)

МАЙДАНЧИК: стартовий майданчик. Місце (факт, дія), де розпочинається якась справа. — *Ди плмна робота — тільки старшо виї майданчик для молодих дослід ників у велику науку.* (З газ.)

МАЙСТЕР: майстер на всі руки. Уміла, здібна до всього людина. — *Він [Максим] на всі руки майс тер: і токарну роботу знає, і сто лярну, і в кузні може працювати, і косар добрий.* (А. Шиян. Мар'яна.) С и н о н і м : і швець, і жнець, і на дуду грець.

МАК: вискочити як голий з маку. Недоречно, невчасно сказати щось чи зробити. — *Якби в місті по асфальту пройшла — за тюка ли б: оце вискочила звідкись, як гола з маку' А тут, серед Скарбно го, хоч на голову стань — ніхто не зауважить, не обсмї.* (О. Гончар. Собор.) С и н о н і м : вискочити як Пилип з конопель.

Вискочити як козак з маку *див.* козак.

ВЕРТИ (натерти) маку (часнику). Побити, покарати кого-небудь. — *Меланіє' — озивається Дмитро і повертає дівчину до дійсності. — Хочеш, я зараз вернуся назад і на тру маку тому лобуреві, з яким щойно розминулися?* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.) С и н о н і м и : полатати боки; полічити ребра.

Дуля з маком *див.* дуля.

Показати дулю з маком *див.* дуля%

Сісти маком. Потрапити в скрутне, незручне становище. — *Нам погано. На душі, як то кажуть, коти шкребуться. Отак сісти ма ком з тією «бомбою»! Та це й роз лити ж отого з термоса. Думка про ту шкоду не давала спокою.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюків-ки.) С и н о н і м и : сісти на мілину; сісти на лід.

Хоч мак (маком) сій, з сл. *тихо, тиша* і т. ін. Дуже, у великій мірі. — *Як визоріло, — поглянув Варивон на небо. —*

/ година тиха, хоч мак сій. (М. Стельмах. Велика рідня.)

Як за грїш маку *див.* грїш.

Як мак начетверо, з сл. *бідний*. Дуже, надзвичайно. — *[Настя:] Ой бідний ти, кумочку, бідний' — [Микола:] Ой бідний, кумочко, бід пий, як той мак начетверо' (І. Франко. Украдене щастя.) С и н о н і м : як церковна миша.*

Як маку кого, чого, *жарт.* Дуже багато. — *На вулиці дїтвори — як маку.* (Остап Вишня. «Рости, рости ти, к лен-дереву...») С и н о н і м и : хмара хмарою; як хмари.

Як після маку *див.* маківка.

МАКАР: де Макар телят не пас, *ірон.* Дуже далеко, там, туди, де важкі умови, де перебувають не з власного бажання. — *Уявіть собі молодого чоловіка, фактично це юна ка, який побрався з коханою дів чиною, а за три місяці його відір вали від неї й зазнали туди, де Ма кар телят не пас.* (Ю. Хорунжий. Серця міддю не окути.) С и н о н і м и : куди і ворон кісток не заносить; де козам роги правлять.

МАКІВКА: як після маківки (маку), з сл. *спати, заснути* і т. ін. Міцно, сильно. — *Він [Перетуда] наряд на роботі дає звечора, а вран ці, коли той наряд починають ви конувати на господарстві і зчи няється лайка, Перетуда спить, як після маківки.* (В. Кучер. Трудна любов.) С и н о н і м и : без задніх ніг; як убитий, **ф** Мак має наркотичні елементи, що й сприяє сонливості.

МАКІТРА: губити обручі від макітри *див.* обруч.

МАКОГІН: облизати макогін (макогона), і *роп.* Зазнати невдачі. — *Тебе дурять' З тебе глузують' А ти? Облизав макогона' (О. Ільчен-ко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця.) С и н о н і м и : вхопити шилом патоки; дістати облизня.*

МАКУХА: стерти на макуху кого. Розбити, розтрощити, зім'яти. — *Чого ж ти [німець] припер нашу землю плондрувати? Тебе ж тут, слмаче, зітруть на макуху...* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця.)

МАЗЬ

Синоніми: розбити в пух і прах; стерти з лиця землі.

МАЛИЙ: [і] мале і велике (старе); [і] старі й малі. Усі люди; діти й дорослі. — *В моїм гелі лягають пізно спати — Старі у малі до сутінок при ділі.* (Г. Гайворонська. Не зрадь.)

МАМА: як мама народила див. мати.

МАНА: пускати / пустити ману (в вічі). Обдурювати, змушувати вірити в що-небудь нереальне. — *Ми всі, як бач, народ хрещений, Воло чимся без талану, ми в Трої, знаси, порожені, Еєїй пустив на нас ма ну.* (І. Когляревський. Енеїда.) **Синоніми:** напускати дурману.

МАНДРИ: мандри справляти. Десь ходити, блукати; мандрувати. — *У жучім добрі та ще й старшину вати буде? Ні, не діжде вона з сво їм родом поганим' Мені нужна, що вона в мандри вдарилась? Ди вись ~ яка журба' Не первина їй мандри справляти...* (Панас Мирний. Повія.)

МАНІВЦІ: збиватися (сходити) / збитися (зійти) на манівці. Втрачати правильний напрямок у поведінці, діяльності; збучувати. — *З'я сук> стисло свідкам звинувачення.*

щоб не збивали суд на манівці. (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

МАННА: манна небесна, *жарт.* Щось неймовірне, приємне, легко-доступне. — *І сам сідає, піднімає паперовий стаканчик, показує: ре дактор теж не живе манною небес ною, а в своїй рідній сім'ї може до зволити собі і вина.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.)

МАСНИЦЯ

Карий. Безталанна.) Синоніми: підкладати вогню; піддавати жару у вогонь.

Як вареник у маслі див. вареник.

Як по маслу (рідше по маслі), перев. з сл. *іти*. Чітко, легко, без перешкод; дуже добре. — *[Тран-далев:] Зробився я сам хазяїном; купив машину, одкрив фотографію... коли ж і тут біда: усі пат-рети [портрети] виходили без очей.. Скасував я свою фотографію і взявся за повіреність — пішло як по маслу.* (І. Карпенко-Карий. Мартин Бору ля.)

МАРКА: тримати (держати) / витримати (видержати) марку. Керуватися певними нормами поведінки для збереження своєї репутації. — *Поки був час, хотілося по дивитись поля, поглянути, як вони тут, його пшениці, його сорти, чи не підводять, тримають марку.* (М. Олійник. Зерна.)

Синоніми: держати фасон.

МАРКО: як [той] Марко у пе'клі (по пеклу, по пеклі), з сл. *товк їйся, гасати* і т. ін., *ірон.* Невпинно, безуважно; без потреби. — *Мов Марко по пеклі товкся бідний кап целярист по нескінченних, темних ратушевих коридорах, від брами до брами...* (І. Франко. Лель і Полель.)

МАРТИН: як Мартин (дурний і т. ін.) [до] мила, з сл. *допастися, припбсти* і т. ін., *зневажл.* Без почуття міри; жадібно. — *Розсердивсь я, плюнує і пішов до торби з ха рчачи — не міг більше терпіти. Як допався — півтори вмолов. На ївся, як дурень мила.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) **Синоніми:** як віл до браги; як муха до меду.

МАРШ: кишки грають марш див. кишка.

МАСЛО: підливати (долувати) / підлити (долити) масла (олії) у вогонь (до вогню). Підсилувати, розпалювати, збуджувати певні почуття, переживання, суперечку і т. ін. — *[Ганна:] Якби попобив добре, щоб синяки днів три не сходили, то й плакати б перестала.* — *[Гнат:] Мовчїть хоч ви, не підливайте в огонь масла' Добре вже горить отут і без вашого масла!* (І. Карпенко-

МАСНИЦЯ: не все коту масниця див. кіт.

МАСТЬ: розкривати / розкрити [свою] масть. Повідомляти передчасно про свої наміри. — *І чи вар то було лізти в таку душевну розмову? Таки, здається, по дурному почав зарання розкривати свою масть.* (М. Стельмах. Правда і кривда.) **Синоніми:** розкривати свої карти; розкривати свої козири.

Усіх ^усяких, різних і т. ін.) масте'й; різної масті, *зневажл.* Різноманітних напрямів, поглядів, переконань (про

людей). — *Дорога до Винників іде через ліси, а в лісах вештаються в цей переломний час різної масті підозрілі люди.* (І. Віль-де-Ті з Ковальської.) • Із порівняння з мастиям карт. Є відповідник у французькій мові: сіе ки^еез Іез соіенгз.

МАТЕР: альма матер *див.* альма.

МАТЕРІЯ: високі матерії. Складні для розуміння поняття. — *Став і почав розвивати високі матерії про те, яким можна було б проєктувати цей вузол...* (М. Біл-кун. Геніальний Вітя.)

МАТИ: з молоком матері *див.* молоко.

К чортовій (бісовій, лихий, нечистій і т. ін.) матері. 1. Уживається для вираження незадоволення, обурення. — *З хати димом, з двору вітром к чортовій матері.* (Нар. приказка.) С и н о н і м и : к монахам; к лихий годині. 2. з дісл. Уживається для підсилення; догла, нанівець, неодмінно; без сліду. — *Через мить вода вирвала к нечист тій матері у нього лоплюк із зубів і зміла з голови брля.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м : к монахам. 3. *лайл.*, перев. з сл. *зби ратися, гнати* і т. ін. Геть, подали звідси. — *Гетьте к нечистій ма тері!* — крикне жорстокий запоро жець. (П. Куліш. Чорна рада.)

Лиха (врагова, вража і т. ін.) мати знає (зна) кого, що, *фам.* Уживається для вираження незадоволення. — *Врагова його мати зна!* (Нар. приказка.)

[Ой] Мати Божа. Уживається для вираження емоцій: радості, здивування, переляку і т. ін. — *Ой, ма ти бже! І розказувати боязно!* (Марко Вовчок.) С и н о н і м и : Боже мій; матінко моя.

Що за вража (нечиста, лиха і т. ін.) мати!, *фам.* Уживається для вираження здивування, досади і т. ін.— *Що за вража мати!* — каже тоді Шрам, протираючи очі. — *Да се ж ти, бачу, сам отаман!* (П. Куліш. Чорна рада.) С и н о н і м и : що за біс!; що за мара!

Як (у чому) мати (мама) [на світ] народила (родила, породила і т. ін.). 1. Зовсім голий. — *Відразу в лазню. Бігом. Там - кам'яний ослін і сиди, в чому мати народила.* (Б. Харчук. Два дні.) С и н о н і м : в костюмі Адама. 2. з сл.

зблий. Зовсім, повністю. — *З лівого боку важе ко лежав на землі похмурий Ча тирда, а з правого — .нагірті ске лі, сірі і голі, як земля мати родила.* (М. Коцюбинський. У грішній світ.)

МАТИНКА: [ой (ох)] матінко [ж] моя [рідна]! Уживається для вираження здивування, радості, незадоволення і т. ін. — *Товстопикий був [Карно], товстоногий. І рудий — матінко ти моя... Як стара со лома.* (Григір Тютюнник. Три зозулі з поклоном.)

МАХ: давати маху / дати маху. Прогавити; помилитися в чомусь. — *Хіба й Андрій тут? — аже похо лоло всередині в Чурая.* — *Аякже! поїхав десь із Северином на хутори. То такі, що маху не дадуть.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

За одним махом, перев. з дісл. 1. Відразу, тут же. — *Не біжи, отроче, стати на мою стезю. Ми ще, дай Боже, поговоримо з тобою, бо і я не відразу переступив монастир ський поріг, і чуети, не за одним махом відкрилося мені чудо творін ня...* (Р. Федорів. Чудо святого Георгія о Зміє.) С и н о н і м : за один раз. 2. У той же самий час; разом, одночасно з чимсь. — *То казна що було, а не хурделиця: небо постало перпендикулярно до землі, так, аби за одним махом скинути на людей увесь сніг.* (Б. Нечерда. Квадро.) С и н о н і м : за одним заходом.

З усього маху. 1. перев. з сл. *кинутися, бігти* і т. ін. Дуже швидко. — *Вовк покинув костюмаху — Й до коня зі всього маху. Мчить і вие по долині — Буде кінч в мойй тор бині!* (М. Стельмах. Живі огні.) С и н о н і м : з усіх ніг. 2. перев. з сл. *ударити, ляснути* і т. ін. Дуже сильно. — *Макар ухопив з комина дощечку, що Татарчиха коле на тріє ки, і ляснув до всього маху Пхтіра заду.* (С. Васильченко. Циганка.)

МЕБЛІ: для (задля) *меблів, ірон.* Не відіграючи ніякої ролі; даремно; не потрібний. — *ідьте в Тернівку і не суньте носа не в свої справи!* — *розлютився черговий мі ліціонер.* — *Ми, по вашому, тут для меблів сидимо? Чи не знаємо, що то за об'єкт?..* (І. Григурко. Далекі села.) С и н о н і м : приший кобилі хвіст.

МЕЧ

МЕД: влити в бочку мёду ложку дьогтю див. бочка.

Липнути як бджола до мёду див. бджола.

Мёдом не годуй див. хліб.

Не з мёдом кому і б/д. Нелегко, погано комусь живеться. — *Кому з нас легше, кому важче — сперечатись я не став. Йому не з медом, але й нам — це правда — дорога не килимами була вистеле на.* (О. Гончар. Микита Братусь.) С и н о н і м и: не з маком; з лихом.

Не мед кому і б/д. Кому-небудь тяжко, погано і т. ін. — *Молодь сільська дивиться — і поспішає на те свято, ніби метелик на світло. Ай у місті не мед, трудиться тре ба тяжко, щоденно, якщо хочеш добре жити ...* (В. Дрозд. Новосілля.) С и н о н і м и: не з маком; ні мед ні кутя.

Передавати куті мёду див. кутя.

Як (коли) мед, то (та ще) й ложкою. Надмірно прагнути до чогось; занадто. — *Комбикормовий завод почнемо будувати... Місце ще не пі дібрали. Саги*

свою кандидатуру ви сунули... — Сагам — як мед та ще й ложкою. Дайте той завод нам. (І. Григурко. Далекі села.)

Як мёдом по губах кому. Дуже приємне що-небудь комусь. — *Слова Дузеві — як медом по губах! Чи ж правда?* (З газ.) С и н о н і м: як маслом по душі.

МЕДАЛЬ: зворотний бік медалі див. бік.

МЕЖА: межу переорати кому, між ким. Посіяти ворожнечу, викликати незадоволення, гнів. — *Кажіть що хочете, однаково між на ми чорт межу не переоре!* (Є. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.)

• Порушення межі завжди було причиною сварок між сусідами.

Піти за межу. Померти. — *На вчила дітей, як на світі по совісті жити, Зітхнула полегко — і тихо пішла за межу.* (Б. Олійник. Пісня про матір.)

МЕНТ: в один мент див. миг.

МЕЧ: брати меч в руки див. зброя.

Вогнём і мечем див. вогонь. Гострити меч (меча) див. ніж.

МИГ

Дамбклів меч, книжн. Небезпека або неприємність, що постійно загрожує кому-небудь. — *І він [Гон та] даремно себе тішить, що спритно приховує од них свої на міри?.. Йому ж важче вдавати, бо має ходити під дамокловим мечем, кожної миті сподіваючись смертель ного удару.* (Я. Стецюк. Гонга.) С и н о н і м: як обух над головою. • За старогрецькою легендою, Дамокл, придворний сиракузького тирана Діонісія Старшого, позаздрив щастю володаря. Тоді Діонісій посадив задрісника на своє місце, повисивши над його головою на кінській волоссині гострий меч як символ постійної небезпеки.

Перековувати / перекувати мечі на орала, книжн. Перетворювати военні засоби, ресурси на мирні. — *Давайте повністю роззброюва пійсь, давайте перекуємо мечі на орала!* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.) • Біблійний вислів (Книга пророка Ісайї, 2, 4).

Піднімати меч див. зброя.

МИГ: в один миг (мент, мо-ме'нт), перев. з дісл. Дуже швидко, миттю. — *В один мент відчув він [Остан] усі кривди й знущання, які зазнав у покинутому краї.* (М. Коцюбинський. Дорогою ціною.) С и н о н і м: у миг ока.

На мйгах, з сл. *говорити, пояснювати* і т. ін. За допомогою жестів, міміки і т. ін. — *Та й розгля нушися навколо як кортить... Ану ж Петька Черепай вже щось там на мйгах хоче сказати, а чи з ки цієні що вийняти і показати.* (М. Понеділок. Дорослий.)

МИЛИСТЬ: на милість (милость) [Божу (Господню і т. ін.)], перев. з словоспол. *скажи (мені), заст.* Прошу вас; будь ласка. — *Скажи мені на милость, Григорович, — питає Микита Уласович, — хто се нам таку ласкость укрутив?* (Г. Квітка-Основ'яненко. Конопотська вцяма.)

МИЛО: без миля в душу лізти / влізти, *зневажл.* Лестощами, хитрощами, підлабузництвом домагатися довіря, прихильності. — *Хаме леонам і*

за нової влади незле. При лизалися, дістали гарну посаду. Правда, довелося без мила в душу лізти. Та їм не звикати. (З газ.)

Вганяти в мило див. піт.

Міняти шило на мило див. шило.

Як Мартин мила див. Мартин.

МИНАТИСЯ: [так] не минеться кому і б/д. Не уникнути чогось (перев. небажаного). — *Що у людях ведеться, то й нам не минеться.* (М. Номис.)

МИР: з миру по нитці, перев. з сл. збирати. Потроху, помалу. — *Книжечка виїшла за принципом «з миру по нитці».* (В. Большак. Тер-ціум нон датур.)

На миру. Серед людей, у присутності людей. — *На миру і смерть красна.* (Нар. приказка.)

Не від миру сього, ірон. Особливий; не такий, як усі. — *Ви, — каже, — питали б мене, як увійти в царство небесне, я б вам показав стежку, а то «в люди» ... В люди — людей і питайте, а я чоловік не от [від] мира сього'.* Отака то! (О. Ко-ниський. І ми — люди.)

Ходити / піти по миру. Просити милостину, жебракувати. — *А мен ший хрещеник мій, той хоче на тента брати на торгівлю. Теж, ма бути, піде по миру. Так що краще я свою левадку на них відпишу.* (Петро Панч. На калиновім мості.) С и н о н і м и: по людях ходити; ходити на жебри.

МИРО: одним миром мазані, ірон. Дуже схожі між собою в чомусь, перев. негативному; однакові (про людей). — *Не цурайтесь мене хоч ви, бо ми ж одним миром мазані: я п'яниця, й ви теж, певно, п'яниця.* (І. Нечуй-Левицький. Київські прохачі.) С и н о н і м и: однієї масті; одного гніздечка птиці. А н т о н і м: не з нашої парафії. • Під час церковних обрядів людей мазали пахучим маслом — миром, що вказувало на одну віру.

МИРОВИЙ: мирову пити. Миритися. — *Зчинилася бійка'.* крик.-гвалт... *Насилу розборонили люди, та й ведуть знову в шинок «мирову пити».* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

На мирову, перев. з дієсл. Прагнути вирішити мирно справу; примирити. — [Проймиха:] *..Учора ти казала, що Соломодіда Корнійв на не сердиться на мене, любить мене — дак зведи нас на мирову.* (О. Кониський. Порвалася нитка.)

МИСЛІТЕ: писати (виписувати) мисліте, жарт. Гти нетвердою ходю, хитаючись, плутаючи ногами (про п'яного). — [Бурлака:] *Шко да, пане брате, твій писар тепер тільки мисліте може писать. Бач, який гарний — мов сова'.* (І. Кар-пенко-Карий. Бурлака.) С и н о н і м: плести кренделі ногами. • Мисліте - назва букви *м* у слов'яно-руській азбуці. її «ламана» форма (м) зовнішньо нагадує невпевнену ходу п'яного.

МИША: гратися в ката і мишу див. кіт.

[П] миша не пролізе (не проскочить, не пробіжить і т. ін.). Ніхто не пройде десь. — *Замкнули бра му... подвоїли вартових і ще кінних послали в роз'їзди.* Ну, одно слово, — миші не пролізти... (М. Стариць-кий. Карме люк.)

Як миші в нору, з сл. *забитися, сховатися* і т. ін. Не виявляючи себе; нишком. — *Троянці в кріпос ті сидять. Забилися, мов миші в нору, Лукаву кішку як уздрять.* (І. Котляревський. Енеїда.)

Як руда миша (миш), з сл. *загинуті, згинуті* і т. ін. Напевне, обов'язково. — *Згинеш, як руда миш.* (М. Номис.)

Як церковна миша, з сл. *бідний, жарт.* Уживається для підсилення зазначеного слова; дуже, зовсім. — *О, то бабка! Бідна, як церковна миша, а гонору, гонору.* (М. Далекій. По живу і мергву воду.) С и н о н і м: як мак начетверо.

МИШКА: гратися в ката і мишку див. кіт.

МІЗИНЕЦЬ: не вартий мізинця див. ніготь.

МІЗОК: крутити / покрутити міз-ками (мозок, головою і т. ін.). Ду-мати, мислити. — *Можна підтри мати розмову, коли сам будеш стри манім —*

МЕЧ

та добре треба крути ти мозком. (Я. Стецюк. Гонга.)

МІЛИНА: садити / посадити на мілину що. Спричинити до невдачі. — Йому [Тихоноку] відразу здалось, що цей випадок посадить на мі лину всю добру славу Кленівської школи. (Ю. Збанацький. Між добрими людьми.)

СІСТИ на мілину (на міль). Потрапити в скрутне, безвихідне становище. — Венеру ж за душу ци пало. Що з флотом поступили так; Од жалю серце замирало, Що сяде син на міль, як рак. (І. Котляревський. Енеїда.)

С и н о н і м и: сісти на лід; сісти маком.

МІЛЬ: сісти на міль див. мілина.

МІНА: добра міна при поганій грі. Приховування незадоволення, страху і т.

МІСЦЕ

Рішуче порвати з ким-, чим-небудь, зробити неможливим повернення до когось, чогось. — Все винесу. Мости спалю, З хребта Голгофи кинусь в Лету... (Г. Гайворонська. Голубила б, аж голубіла...)

Хоч з мосту та в воду кому і б/д. У когось дуже скрутне, безвихідне становище; хтось у відчаї, комусь дуже тяжко. — Немає у мене ні хати, ні роду, Один, як берізка в тяжку негодю, — Хоч з мосту та в воду! (С. Яричевський. Бурлака.) **С и н о н і м и:** хоч під греблю; хоч плач.

МІСЦЕ: болюче місце, перев. чие, у кого і б/д. Те, що найбільше турбує, є причиною переживань. — Збори гудуть, як схвильованій вулик: попала молодичка на болюче місце-. (В. Баб'як. Вишневий сад.) **С и н о н і м и:** ахіллесова п'ята.

Душа не на місці див. душа.

З місця в кар'єр. Не роздумуючи, не готуючись; відразу ж. — Іван Іванович з місця в кар'єр по чав розповідати, як минулого року... він застряг у ліфті... (М. Біл-кун. Хрину йому захотілося...) • Первісно про коня. Кар'єр — прискорений галоп, найшвидший біг коня.

Місце під сонцем. Певне становище в житті, в суспільстві і т. ін. — Та ти постій- Як же так² — враже но

ін. за зовнішнім спокоєм і веселим настроєм; маскування. — Усі ті обіцянки, душевні розмо ви — добра міна при поганій грі. (З журн.)

СКРИВИТИ (склеїти, зробити / робити) кислу міну. Виразити незадоволення. — Я й бачив, що з кутка ти На дівчину одну уважно погля дав І розлютовано уста собі кусав. Помітив, що й вона робила кислу міну. (А. Міцкевич. Пан Тадеуш, перекл. М. Рильського.)

МІРКА: міряти однією міркою (на одну мірку) когось, щось. Оцінювати, характеризувати і т. ін. однаково, без урахування індивідуальних особливостей. — І чесність теж повинна вимірятись однією міркою. (С. Сартаков. Повільний гавот.)

МІСТ: спалити [за собою] мости.

допитувався Денисович. — А отак: раз син попа, так немає тобі місця під сонцем! (А. Дімаров. І будуть люди.)

НАГРІВАТИ / НАГРІТИ (зігріти) [собі] місце. Затримуючись довгий час на одному місці роботи або проживання, привичаюватись до певних обставин, умов. — Зрозумійте, — мало не шкварчить Стадницький, — що добра половина цих переселенців, не нагрівши місця в холодному Сибіру, повернуться назад. (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

На пустому (порожньому, голому) місці, перев. з дісла. Не маючи бази, основи; з нічого. — Не переживай, Артеме, з часом усе влад нається. Ми з Клавою теж почи нали на голому місці, не було в нас, як кажуть, ні кола ні двора, а те пер нівроку. (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.)

Не знаходити / не знайти [собі] місця. Бути дуже схвильованим, втрачати душевну рівновагу, самовладання, спокій. — Великодня ніч. Володька місця не знайде собі в ха ті. То там, то тут підсяде, вдив ляється. (М. Понеділок. Дорослий.)

Ні з місця. Що-небудь не посувається вперед. — Впяглися Ле бідь, Рак і Щука Та й тягнуть воза хто куди. А віз — ні з місця, звісна штука, Даремні їхні всі

труди. (А. Гарматюк. Лебідь, Рак, Щука і наука.)

Очі на мокрому місці *див.* око.

Тепле місце, *ірон.* Порівняно легка або вигідна робота. — *Не можу ж я своїм лобом розбити волю з'їзду мирових посередників, назавжди стати їхнім ворогом, бо ж у мене є і тепле місце, і старі батьки.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

Топтатися (тупцювати) на [одному] місці. Не просуватися вперед у якійсь справі. — *Освоєння йде нормально, коли щодня маємо зрушення, що б по цих точках можна було накреслити висхідну криву. А ви тупцюєте на місці. В кращому разі.* (В. Попов. І це називається буднями...)

МІСЯЦЬ: [з] московський місяць, з сл. *ждати, чекати* і т. ін., *заст.* Дуже довго. — *Ти, як дурень, вмер та й ждеш її [жінку], ждеш з московський місяць, — нема!.. Гульк на ваш світ! А вона вже й заміж пішла.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Мертвецький Великдень.)

Медовий місяць. 1. перев. у кого, чий. Перший місяць подружнього життя. — *Вже ми доживали медовий місяць нашого щасливого подружнього життя, і я, буваючи то в полі, то на току, повертався додому в такому настрої, як колись підходив з невивченим стихом до пана Тимофія Книшевського.* (Г. Кшптя-Основ'яненко. Пан Халявський.) 2. чого. Період розквіту, найкраща пора чого-небудь. — *Веселиться Гуляй поле, справляє медовий місяць своєї свободи.* (О. Гончар. Собор.) • Калька з фр. 1а Ішіе <1е тіеі, букв. «місяць меду» — перший місяць після весілля.

На місяць вити, *зневажл.* Нудьгувати, тужити. — *Так самотньо буває, напевно, лиш раз у ніколи... Чайник вие на місяць. А чашка взя ла й розкололась.* (С. Антошин. А по радіо марш.)

Як з місяця впасти *див.* небо.

МІТЛА: вимітати / вимести під мітлу. Забирати все начисто, зовсім нічого не залишаючи. — *Як прийшли «активісти» до діда до Гна та... Під мітлу розкуркулилась дідова хата. Під сокиру була репресована вишня.* (І.

Низовий. Як прийшли...) С и н о н і м : мести як помелом.

Мести як мітлою *див.* помело.

МІХ: як ковальський міх, з сл. *сopити, дихати* і т. ін. Дуже шумно, важко і т. ін. — *Тільки й добро го у неї [Гадючихи], що тілиста, наче годована, а проте ядушна та ка; перебіжить зрєблю — вже й сопє, наче ковальський міх'..* (О. Ко-ниський. Пімста.)

МІШОК: грошовий (золотий) мішок.

Багатій. — *За їхніми спина ми стоять господарі золотих мш ків.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.)

Купувати kota в мішку *див.* кіт.

Три (сім) мішки (мішків) гречаної вовни [і (та) всі неповні], з сл. *наговорити, наказати, набалака ти* і т. ін., *жарт.* Багато зайвого, несуттєвого; небилиці. — *Вона [Олек сандра] й на хвилину негавала, усе плєла харьки-макогонєнки, розказувала сім мішків гречаної вовни.* (М. Коцюбинський. На віру.) С и н о н і м : на вербі групі.

Як з-за в угла мішком прибитий *див.* вугол.

Як (мов) з мішка, з сл. *сипати, сипатися.* Невпинно, безперервно, щедро; у великій кількості. — *В розмову вступяв [Павло Петрович] з охотою. А питання так і сип лютяся, мов з мішка, і не всяк їм дасть раду.* (І. Цюпа. Грози й райдуги.) С и н о н і м : як з рукава.

МЛІИН: лити воду на млин *див.* вода.

МОВА: езопівська (езопова) мова, *книжн.* Замаскований спосіб висловлення думок з натяками і недомовками. — *Здається, вчорашній запис треба більше прикрити езопівською мовою, хоча б для того, щоб у снах мени вивжалися поста ті в синіх мундирах.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) • За ім'ям грецького легендарного байкаря Езопа (VI ст. до н. е.), що був рабом і міг говорити тільки алегорично, а не вільно, прямо.

Знаходити / знайти спільну мову з ким. Досягати згоди; зійтися поглядами. — *А може, саме для Женчика потрібна нова родина, де є і мати, і батько, і в домі чоловік, з яким хлопець знайде*

МОВА

стілнчу чоло вічу мову? (Б. Антоненко-Давидович. Завищені оцінки.)

• Мову перебити. Перервати кого-небудь під час мовлення, розмови. — *Вибачайте, мову переб'ю: а ви ж к&ли бачили його?* (Словник Грін-ченка.)

Мову почати (розпочати, завести і т. ін.). Почати говорити. — *Мало не з кожним приїжджим заводить Демид мову про того свого генерала і*

дивується, що ніхто про нього не чує і не знає. (О. Гончар. Тронка.)

Не до мови. Неприемний (про співбесідника). — *Пішла заміж до любові, а свекорку не до мови.* (Словник Грінченка.)

Не може (не могло) бути [й] мови про що. Не варто й думати чи говорити про щось. — *Залітали комарі й до палат, здіймали такий дзвін ... що ні про який сон не могло*

МОВЧАНКА

бути й мови. (Ю. Збанацький. Сес-пель.)

МОВЧАНКА: грати (гратися) в мовчанку. Ухилитися від розмови. — *Кротов не грався у мовчанку, як деякі його колеги, і на це дуже швидко зреагували. З суворю дога пою, без роботи, він уперто не хо тів визнати правоти тих, хто бу ли його суддями, поводився різко і незалежно.* (В. Гужва. Сліпий дощ.)

Справляти мовчанку. Мовчати, нічого не говорити. — *Мати роз мовляє з Одаркою, а вона сидить — мовчанку справляє, а біля серця щось в'ється, якась гадина уп'ялася у його, ссе кусає...* (Панас Мирний. Повія.) С и н о н і м: ні пари з вуст.

МОВЧАТИ: мовчи та диш. Уживається як порада кому-небудь вести себе спокійно, нічим не виявляти себе. - *Викинь лиш дур з голови; удар лихам об землю, — мовчи та диш'* (І. Котляревський. Наталка Полтавка.)

МОГИЛА: загнати (ввігнати) / заганяти (загонити) у могилу (до могили, на той світ, у землю, в домовину і т. ін.) кого. Довести до загибелі, прискорити чиюсь смерть. — *А по селу скрізь літала гутірка, що Походенко загнав фершалку на той світ, що вже й домовину на неї тецуть і яму копають.* (О. Ко-ницький. Баба Явдоха.)

Закопати живцем у могилу кого. Привести когось до загибелі. — *[Жандарм:] Нелюди! Поганці! Та ки додержали слова, закопали тебе живцем у могилу! Бог би їм свого не простив'* (І. Франко. Украдене щастя.)

Класти в могилу *див.* домовина.

Копати (рити і т. ін.) / викопати (вирити і т. ін.) могилу кому. Готувати комусь смерть. — *Не же ни ти ся же їдемо, — говорив він..., — а німцєві могили рити.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м: копати яму.

На краю могили *див.* край. Піти в могилу (з життя, від нас, до Бога і т. ін.). Загинути, вмерти. — *Дід Одарочки в кузні був майстер з майстрів... а якось виступив трохи не із слєзками перед зборами, по кликуючи до себе сільську молодь, бо інакше все, що він дізнався від діда та батька, теж ковалів, піде в могилу разом з ним.* (В. Дрозд. Новосілля.) С и н о н і м и: прийняти смерть; піти в землю.

Стояти *однією* ногою в могилі *див.* нога.

Хоч [живим (живцем, живому)] у могилу лізь. Уживається для вираження відчаю. — *Про одне тіль ки мова — про свое убозство, свою нужду, що їсти дома нічого, що з дітьми хоч у могилу лягай.* (І. Цю-па. Назустріч долі.) С и н о н і м и: хоч під греб'лю; хоч у петлю лізь.

МОДА: брати / взяти моду. Привичаїтися до чогось. — *Узяв [Романіка] собі моду кататися на кранах і вже один раз мало не на робив лиха.* (В. Собко. Біле полум'я.)

Крик моди *див.* крик.

Піти в моду. Стати предметом загальної уваги, захоплення. — *Сьо годні пішли в моду «ромадські ді ячкв».* (І. Вільде. Сестри Річинські.)

МОЗОЛЬ: трудова мозоль, *жарт*.
Черевко. — *Отож цей чоловік се реднього віку, середнього зросту.. мав на собі світло сірій костюм, це й новий нібито, але якийсь ти рокуватий на власника (саме та кий, щоб можна було приховати оту деталь організму, яку в народі звуть «трудова мозоль», а ще простіше — «черевце»)...* (П. Загребельний. День для прийдешнього.)

МОНАСТИР

МОЛОДИЙ: молодий та зелений; молоді-зелене, *жарт*. Недосвідчений. — *Секретар зміряв його [Чіпку] з голови до ніг своїм ми шачим поглядом, котрий, здавалось, казав: «Ой, який же ти молодий та зелений!»* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Молодий та (**але**) ранній. Не за віком досвідчений, знаючий, здібний і т. ін. — *Широко виряченими очима дивився [Амвросій] на моло дого але раннього інока, що так сміливо й нестримно п'явся до сво го.* (Л. Гомін. Голгофа.)

МОЛОДИК: на молодика. Під час появи на небі місяця у вигляді серпа. — *Треба на молодика вийти на двір і говорити до місяця тричі.* (Словник Грінченка.)

МОЛОДІСТЬ: не першої молодості, *жарт*. Не дуже молодий, в літах. — *Ця Парася Георгіївна — особа не першої молодості, мріє про шлюб, якого досі чомусь так і не звідала... сидить, як мишка, у тім відгородженім благенькою ширмою закутку, поклацує на рахівниці...* (О. Гончар. Далекі вогнища.)

МОЛОКО: братися / взятися молоком. Сивіти. — *При біді за ніч голова молоком береться.* (Нар. приказка.)

Вмочувати (вбирати і т. ін.) / всмоктати (ввбирати і т. ін.) з молоком матері. Засвоювати щось з дитинства. — *Пісня входить в духов не ство з молоком, матері.* (А. Малишко. Думки про поезію.)

Кров з молоком див. кров.

Молоко з-під скаженої корівки, *жарт*. Горілка. — *А я — до вас, змолоти, — дістала півлітрову пляшку*

МОКРИЙ: як мокре (мерзле) горить. Неохоче, абияк, погано робити щось. — *Ми, їх підлеглі, все розуміючи, теж робили повільно, як мокре горить.* (М. Дев'ятаєв, А. Хорунжий. Втеча з острова Узедом.)

МОЛИТВА: вичитувати / вичитати молитву. Сварити. — *Я ж то бі дома вичитаю молитву!* (Словник Грінченка.)

з фартуха. — І молочка козиного принесла, воно од усіх бо лячок помагає. — Принесла б ти, дочко, краще молоко з під скаженої корівки, — проказав Лавруня і по тому довго кашляв. (В. Дрозд. Земля під копитами.)
С и н о н і м и : зелений змії; гіршна вода.

По молоко, перев. з сл. *піти*. *послбти* і т. ін. Стріляти мимо цілі. — *Бойова охорона сиділа в своїх підземних сховищах, вистромяла ла гвинтієки над бруствер — і гатила куля за кулею в чисте небо, (по молоко).* (Ю. Смолич. Реве та стогне Дніпр широкий.)

Тільки (хіба, лиш) пташиного молока нема (немає, не вистачає, бракує і т. ін.). Абсолютно все є (про повний достаток, заможне життя). — *А на столі, матінко моя! Одного тільки пташиного мо лока не було.* (О. Ковінька. З Новим роком!)

[Ще] [материне] молоко на губах не обсохло у кого, *зневажл*. Хто-небудь дуже молодий, недосвідчений. — *Ох, ох'.. Довготерпели вий еси, владико!.. В іншого мате рине молоко на губах не обсохло, а воно верзе: «Пекла нема...» А де ж оце старі?* (О. Кониський. Ранком в Алуці.)
С и н о н і м и : мало каші їв; мало квасу випив.

Як з цапа молока див. цап.

МОЛОТОК: з молотка; під молоток, з сл. *піти*, *продав.ти*, *про датся* і т. ін. Прилюдним, публічним торгом, з аукціону. — *Ве ликого художника [Рембранта] ... знайти не зміг, бо художник (як і всі великі митці), бідуючи й поневаі ряючись, коли всі його картини спродали з молотка, безслідно ка нув десь...* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа

Молодиця.) С и н о н і м: з торгів. • В основі виразу метонімічне перенесення: удар молотка під час аукціону означає «продано».

МОМЕНТ: в один **момент** див. миг.

МОНАСТИР: підвести / підводити під монастир кого і б/д. Зробити неприємність, накликати біду, поставити кого-небудь у скрутне становище. — *Смішний ти чоло вік, Сашко. А що ж би я, вправився? Ти хочеш, щоб я Григорія підвів під монастир? Чого його вмазувати в це діло?* (В. Захарченко. Клекіт старог© лелеки.) С и н о н і м и : загнати в сліпу вулицю; на лід посадити.

МОНАХ: к монахам, перев. з дієсл., *заст., лайл.* Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь, несхвалення. — *Ти що, го лову загнузувати їдеши? — Ге, їо го загнуздаеш. Він тобі й вудила перегризе к монахам.* (Григорій Тютюнник. Вир.) С и н о н і м и : до бісового батька;к чорту.

МОНЕТА: за чисту **монету**, з сл. *пріймАти, сприймати* і т. ін. Як істину, як ширу правду, всерйоз. — *А плітки цієї самодіяльної агенції, навіть найбезглуздіші, на жаль, ще сприймаються легковірним людом за чисту монету.* (Ф.Маківчук. Закувала та сива зозуля...)

Платити / відплатити такою (тією) [самою] монетою кому. Відповідати на щось тим самим (вчинком, ставленням і т.ін.).— *Народ по встає, а в помсті своїй він нестрим ний - платить тією ж монетою.* (М.Старицький. Останні орли.)

МОНЯ: жаба мбні дасть див. жаба.

МОРАЛЬ: читати мораль див. нотація.

МОРДА: дати (затопити і т.ін.) / давати в морду кому, кого. Ударити; побити.— *А між вами Най шовсь таки якийсь проява. Якийсь дурний оригінал, Що в морду за толив капрала...* (Т.Шевченко. Юродивий.) С и н о н і м и : діти ляпаса; дати ляща.

Набити / бити морду (рило) кому, вульг. Побити кого-небудь.— *Йо му [мужику] ще нічого: рік лунив воші в тюрмі, а тепер раз на тиж день становий б'є йому морду.* (М.Коцюбинський. Intermezzo.)

МОРЕ: ждати (чекати і т.ін.) з (біля) моря погоди. Даремно сподіватися на щось, залишаючись пасивним.— *Прийде час, і реконст рукція почнеться.— А нам, вихо дигль, сидіти кричею і чекати із моря погоди?*— (П.Гуріненко. Ти щастя обіцяла.). • Погода на морі швидко і часто змінюється і рідко буває стійкою, тихою.

Житейське море, *заст.,уроч.* Життя з його турботами, неспокоєм і т.ін.— *[Іван:]... Скрізь хвилю «мо ре житейське», а мій човен без ве сел і без стерна: куди і як мені пливти і чим мені гребти, та й до якого берега причалити?* (І.Карпен-ко-Карий. Суєта.)

[] за синім морем, *нарпоет.* В далеких краях; дуже далеко.— *Як би то далися орлиній крила, За синім би морем милого знайшла.* (Т.Шевченко. Причинна.) С и н о н і м : на краю світу.

Крапля в морі див. крапля.

Море по коліна (по коліно) кому. 1. Нічого не страшно комусь, ніщо не лякає кого-небудь.— *Коли ти з конем — тобі й море по колі на! Можна з ким загодно бала кати.* (М.Рудь. Не жди, не клч.) 2. Все байдуже кому-небудь, ніщо не бентежить, не турбує когось.— *Йому що? Гульня, море по коліна, а вам біда, вам горе, вам смерть!* (М.Старицький. Карме люк.) С и н о н і м : як з гуски вода.

Море розлите. Дуже багато.— *Оце й уся війна була для Драпака — тихе врем'я, нікому не було діла до давнього злочину, бо навколо сві живих, страшніших злочинів — море розлите.*— (І. Григурко. Далекі села.)

МОРКВА: моркву терти кому. Глузувати, дошкуляти.— *Усі ми, на рубки в селі, дуріли за нею. А вона, бестія, всім моркву терла, аж поки десь не наскочила на свого.* (І.Фран-ко. Будка.)

МОРОЗ: [аж] мороз дере (пробирає і т.ін.) / подер (пробрав і т.ін.) по шкурі (по спині і т.ін.) кого, у кого і б/д. Кому-небудь стає неприємно, моторошно, страшно і т.ін.— *І пробіг мороз по шкірі В молодих од того гуку, Мов почув одразу кожен Поза коміром гдюку.* (О.Юрченко. Казка про тройзілля.)

Синоніми: мурашки бігають по спині; душа в п'яті тікає.

МОТОВИЛО: міняти шило на мотовило *див.* шило.

МОТУЗКА: мотузки можна сукати (сучити) з кого. Хто-небудь дуже безвільний, податливий, м'якої вдачі.— *Домаха не слухала і одне кричала: — Потішалися з мене все життя, гнули мене, мов лозину, мотузку сучили з мене, нищили впень моє серце!* (М.Старицький. Розсудили.)

Синоніми: хоч ливни вий.

МОХ: порости мохом. 1. Давно минути, забутись, зникнути.— *Дав но те, сину, вже було і мохом поросло... Тепер казкам ніхто не вірять...* (І.Цюпа. Дзвони янтарного літа.) **Синоніми:** порости тёрном. 2. Зістарітись, постаріти.— *Ще не за вашої пам'яті, хлопці, жив у нашому селі дід. Старезний, уже й мохом поріс.* (Ю.Хорунжий. Дивний камінь.)

МРІЯ: рожеві мрії. Щось бажане, але нездійсненне.— *Батько зв'я зав свою долю з п'юстим народом. Його рожеві мрії з часом розвіялись, але він не залишав більше села.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

МУЗИКА: троїсті музики; троїста музика. Оркестр.— *Ой гоп чи-кички! Та червоні черевики, Та троїсті музики,— Од віку до віку Я любила б чоловіка.* (Т.Шевченко. Сліпий.) • Оркестр, що складався з трьох інструментів: скрипки, бубна й цимбал.

МУКА: на муки давати. Терзати, мучити.— *Били мене, били, на муки давали.* (Словник Грінченка.)

МУЛ: як лин мулу *див.* лин.

МУР: китайський мур *див.* стіна.

МУРАШКА: [аж] мурашки бігають (лізуть і т.ін.) / побігли (поповзли і т.ін.) по спині (поза плечима і т.ін.) у кого, кому і б/д. Про відчуття холоду, страху тощо. — *Мурашки бігли по спині, але цікавість перемогла страх.* (В.Гжицький. Чорне озеро.)

Синоніми: мороз іде поза шкірою.

ється, як думають, мухою; отже, така людина перебуває «під мухою» (пор. також: під джмелем, під гедзем).

МУРАШНЯ: по плечах лізе / полізла мурашня. Комусь стає страшно, холодно, неспокійно.— *Серце [Остана] затріпалося в грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.* (М.Коцюбинський. Дорогою ціною.)

Синоніми: аж мурашки бігають поза плечима.

МУР-МУР: ні (ані) мур-мур. Уживається для позначення повного мовчання, незнання, невміння. — *Банько, племінничок,— міцно обіймав його дядько Онисько. — Приїхав на Донбас... і ні мур мур. Висидів, вив чивсь, а тоді вже здумав про дядь ка.* (М.Рудь. Гомін до схід сонця.)

МУХА: білі мухи, жарт. Сніжинки, сніг. — *Без крил, без ніг білі мухи літають.* (Загадка.)

їдять мухи, з сл. *вас, його, й і т.ін.* Уживається для вираження незадоволення, досади і т.ін. — *Мак симе, як же ти двері навішуєш? Без мене ви тут, хлопці, нічого не зробите, їдять його мухи з ко мерами.* (М.Зарудний. На білому світі.)

Липнути, як мухи до меду *див.* бджола.

Мухи не зобидить (не скривдить). Хто-небудь дуже добрий, сумирний, лагідний. — *На відміну від моїх батьків, у Яви все навпаки: тато був добряк добряк (мухи не скривдить, ніколи голосу не під вищував, тільки на скрипці грав), а мати — грім і блискавиш!.* (В.Не-стайко. Тореадори з Васюківки.)

Синоніми: хоч до рани прикладай; хоч у вухо бгай.

Під мухою. Напідпитку. — *Ми її [машину] й так, без мотора мо жемо винести! — реогнув Олекса Помазан. Йому сподобалося, що го лова під мухою: значить, свій чоло вік — негордий.* (Григір Тютюнник. Азар.)

Синоніми: під газом; під хмільком. • Порча на худобу, за забобонними уявленнями, насилаеться різними комахами (пор. гедзь напав). Пиятика — один із видів безумства, «порчі» — насила-

Робити / зробити з мухи слона. Надто перебільшувати щось, надавати великого значення чому-небудь незначному. — /

МУШКА

раджу тобі... візь ми на всяк випадок зброю. — Ой Сгоре, ти з мухи слона робиш! Я ж знаю: Матюша боягуз, яких мало. (А.Шиян. Баланда.)

Щоб муха вбрикнула, з сл. тебе, вас і т.ін., *жарт*. Уживається для вираження удаваного незадоволення чимось. — *Ю, дивлюсь: стоять дві жінки й мовчать. — А щоб вас, куме, муха вбрикнула! Цього не може бути!* (Народні усмішки.)

Як муха (мухи) в окропі, *жарт*. 1. Хтось енергійний, швидкий і т.ін. — *Юрій Зварич не помічав цих змін у природі. Він з ночі до ночі, як муха в окропі.* (М.Івасюк. Серце не камінь.) 2. з дієсл. Проворно; неспокійно, нервово.— *Дочка Давися — чепуруха В німецькім фуркальці була, Вертілась, як в окропі муха, В верцядло очі все п'яла.* (І.Котляревський. Енеїда.)

Як муха (мухи) в спасівку. 1. з сл. злий, сердитий, кусливий і т. ін. Дуже, надто, надзвичайно. — *Ти натуриста й опришкувата, й уперта, як усей ваш козацький рід, ще й куслива, як мухи в спасівку.* (І.Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) 2. з дієсл. Набридливо, невідступно, уїдливо. — *Ох, ці настирливі думки діймають, як мухи в спасівку, і нічим не відженеш їх.* (М.Старицький. Останні орли.) • У спасівку (кінець літа) мухи готуються відкладати яйця, що вимагає багато поживних речовин, які є в крові, тому мухи й кусаються.

МУШКА: брати / взяти на мушку кого, що. 1. Зосереджувати увагу на кому, чому. — *Собака вони своїми іклами одним ударом січуть на бефстроганов, а охотник, як по бачить сікача, зараз бере на мушку або дуба, або грушу і сидить там тихий, як горлиця.* (Остап Вишня. Дикий кабан, або Вепр.) 2. Різко критикувати, викривати, висміювати кого-, що-небудь. — *Там візь муть тебе на мушку За курчат, за поросят. Одмолотять, знімуть струже ку, І — газуй собі назад.* (С.Олійник. Визмку «легше» голові.) С и н о н і м : брати під обстріл.

М'ЯСО: гарматне м'ясо. Ті, кого посилають на несправедливу, загарбницьку війну. — *Ми не дамо своїх дітей на гарматне м'ясо* — лунає з уст матерів усього світу.* (Остап Вишня. А народ воювати не хоче.) • Калька з фр. la chair a canon.

З м'ясом, з сл. відривати, ви дирбти і т. ін. Разом з тканиною, шкірою і т.ін.; насильно, не церемонячись. — *Дідько з тобою — дам характеристику, щоб ти щез із очей!.. — Отак би й зразу, — задо волено хихикнув Юхрим. — Якби ти не дав, я б з м'ясом видрав її.* (М.Стельмах. Гуси-лебеди летять...)

Ні риба ні м'ясо див. риба.

М'ЯТА: купаний у м'яті див. лубисток.

Н

НАБІГАТИ: як набіжить. Як вийде, як доведеться. — *Треба жити, як набіжить.* (Словник Грінченка. ^)

НАГАЙ: брати / взяти в нагаї. Сильно побити.— *Митрофана Ли зю теж узjali в нагаї. Та старий чоловік тільки до шостого удару витримав.* (І. Ле. Юхим Кудря.) С и н о н і м и : брати в стоси; потягати в три березини.

НАЗАД: ні назад ні вперед. Ні-куди.— *Напровесні, коли розгасне земля, ворожий водій, як тільки зверне на обочину, так і засяде по дифер. І ні назад ні вперед.* (С. Чорнобривець. Ой Дніпре мій, Дніпре.)

НАКАЗАТИ: наказати довго жити. 1. про кого. Умерти.— *А чи знаєш, брате, ось що? Брат Пав-лусь наказав тобі довго жити.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Пан Халав-ський.) С и н о н і м и : відійти ^ в царство небесне; піти до праотців. 2. про що. Перестати існувати.— *Божже ж мій, Корній Іванович? А борода, а вуси?.. — Е! Тю тю, можна сказати, борідка. Наказала дов го жити.* (В. Чечвянський. Ну й часи...)

НАКЛЕП: зводити / звести наклеп на кого, що. Говорити про когось, щось неправду.— *Лукавий До-брослав і тут*

МУШКА

хотів відігратися на іншому, хотів обдурити Данила, гадав звести наклеп на Григорія, щоб на нього впала вся кара. (А. Хижняк. Данило Галицький.)

НАЛИСНИК: дати / давати налисника. Вдарити, побити.— *Не йди, бідо, по мисках! А б'ють біду по висках!* *Пішла біда до мисника, і там дано налисника; пішла біда до груби,— і там дано у груди.* (Словник Грінченка.)
Синоніми: дати ляпанців; дати ляпаса.

НАМАЛЬОВАНИЙ: як намальований. Дуже вродливий, красивий.— *Пізнав козака, що з Журбою приїхав. Молодий був і гарний, як намальований.* (Б. Лепкий. Крутіж.)
Синоніми: хоч з лица води напийся; як картина.

НАМИНАЧКА: дати наминач-ки кому. Сильно побити кого-небудь.— *А потім кинулись [собаки] на вовчика гуртом, Дали йому такої наминачки, Що аже шматки посипались кругом.* (Л. Глібов. Ягня.)
Синоніми: дати прочуханки; дати на горіхи.

НАПИСАНИЙ: як написаний, засгп. Дуже красивий.— *Ой оддайте мене та за писаря, щоб я була молода, як написана.* (Словник Грінченка.)
Синонім: як намальований.

НАПРАВО: направо й наліво; наліво й направо. Усім підряд, без розбору; не розбираючись; на всі боки.— *Ворог, узятий несподівано в два воєні, кидався направо й наліво.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

НАРИТНИК: як теля в наріт-нику див. теля.

розиукав її [Олесю], на сьомім небі почував себе, коли дала згуду на одруження. (Д. Міщенко. Бунтівний князь.)
Синонім: на вершині щастя. • Про сім небес згадується у різних місцях Корану, у грецького філософа Арістотеля. Найкращі відчуття — бути на сьомому небі.

Небо коптити, зневажл. Жити бездіяльно, безцінно, без користі для інших.— *Діду! — гукнув Кеса рійський, — А були у того Марка діти? — Син був,— глухо, ледь чутно озвався зморений дід. — Захарієм звати.— Він і досі, кажуть, коптить небо-* (І. Григурко. Далекі села.)

Попасті пальцем в небо див. палець.

НАСІННЯ: як насіння лускати див. горіх.

НАУКА: у (на) науку кому. Щоб провчити когось.— *Не гавкав, ти, Рябко' За те ми; бач, в науку, Із ласки, з милості панів, Вліпили со теньок із п'ять тобі кийв.* (П. Гу-лак-Артемовський. Пан та Собака.)

НАХІДКА: як нахідка. Пригодиться що-небудь.— *Учись — на старість буде як нахідка.* (М. Но-мис.)

НАШ: і нашим і вашим. Одночасно комусь одному й другому.— *Положенко щось хитрує. Хочє бути добреньким — і нашим і вашим.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

НЕБЕСА: манна з небес падає див. манна.

Спуститися з небес див. небо.

НЕБИЛИЦЯ: небилиці правити див. теревені.

НЕБО: [аж (і)] небу [буде (стане)] жарко. Уживається для вираження найвищого ступеня інтенсивної діяльності.— *От чудний! Як же без революції,— озвався Киги ця.— Відпочинем — і знову в бій. Щоб аже небу було жарко.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.)
Синонім: аж небо вгинається.

Журавель у небі див. журавель.

Зірок з неба не хапати див. зірка.

Манна з неба падає див. манна.

На сьомому [десятому] небі, дерев, з сл. *бути, почувісти, відчу вати, перебувати* і т. ін. Бути дуже задовленим, радісним, безмежно щасливим.— *Он як далеко*

Радий (ладен і т. ін.) небо прихилити (нахилити і т. ін.) кому, для кого і б/д. Бажання зробити для кого-небудь навіть неможливе.— *[Іван:] Бачить Бог, моя дитино, як мені самому тяжко тебе покидать. Ти єдина моя дитина, моя радість, ти тільки тішила мое старє серце, і не можу я дивиться, як тебе мучать через мене, не можу, я... не знаю.- Я б тобі небо прихилив'* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.)

Спуститися / спускатися з неба (з небес) [на землю]. Звільнитися від ілюзій, тверезо сприйняти дійсність.— *Це змагання не в грамот ності, а в силі духу, у вірі в людину. Так що спускайся з*

НЕБУТТЯ

небес, не діли людей на звичайних і специфічних. (І. Григурко. Далекі села.)

Хай каміння з неба див. каміння.

Як грім з ясного неба див. грім.

Як зірок на **небі** див. зірка.

[Як] з неба (з місяця) впасти (звалитися). 1. Несподівано, знезацька з'явиться.— *Пане презус! Звідки ви? Неначе з неба впали... От не сподівався! — здивувався суд дя, важко підводячись з місця.* (М. Старицький. Кармелюк.) 2. Не усвідомлювати того, що ясне, зрозуміле для всіх.— *Були й золоті цяцьки,— лукаво грає бровами і віями жінка.— Ти бачиш! І що ви з ними зробили? — переходить на підвищені лісник. Олена так гляну ла на Маазаника, начеб він з місяця звалився.* (М. Стельмах. Чотири броди.)

НЕБУТТЯ: відійти (піти і т. ін.) / відходити (іти) у небуття, книжн. 1. уроч. Померти.— *Чи діждеться він сходу сонця? Чи отам перед сві том відійде в небуття з росою, з туманами...* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) 2. Безповоротно минути, пройти.— *Неназване, тума ном поинялося. Непізнане, пішло у небуття.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.)
С и н о н і м : канути в Лету.

НЕВДЯЧНІСТЬ: чорна невдячність. Віддячити за добро злом.— *Невже ти відповіси на мою одвер тість такою чорною невдячністю?* (О. Полторацький. Дитинство Гоголя.)

НЕДОРІЗАНИЙ: як недоріза-ний, з сл. *кричїти, верещати, гала сувати* і т. ін. Дуже сильно.— *Я не хочу їсти,— мов недорізаний, заре петував хлопець.— Я вже все поїв, що ти давала.* (Ю. Збанацький. Морська чайка.) С и н о н і м и: як на живіт; як на пуп.

НЕЖИВИЙ: як неживий, з сл. *стояти, стѣти* і т. ін. Нерухомо, без зміни положення.— *Жінка не ворухнеться... Стоїть, мов нежива, мов з кременю сірого вирізьблена.* (М. Понеділок. Буржуйка.)

НЕ ЛАСК А: бути в н е л а с ц і. Відчувати чийсь неприязнь.— *Сьогодні він у неласці, але завтра обста вини можуть раптом змінитися, і він знову з'явиться у столиці, у вищому світі.* (З. Тулуб. В степу безкраї за Уралом.)

НЕМОЖЛИВІСТЬ: до неможливості. Надзвичайно, дуже сильно.— *Коли вже е клуб, можна створити і театр. А цього театру хотілося Лялі до неможливості.* (І. Вільде. Повнолітні діти.)

НЕПАМ'ЯТЬ: іти (відходити і т. ін.) / піти (відійти і т. ін.) в непам'ять. Забуватися, не згадуватися.— *Здається, недавно все це було, і вже немає його, розвіялося за вітром. Все забувається, відходить в непам'ять...* (П. Гуриненко. Ти щастя обцяла.)

НЕПРАВДА: правдами й неправдами див. правда.

НЕПРИКАЯНИЙ: як неприкааний. У стані душевного розладу, у дуже поганому настрої.— *Гризель-да, і усі двірські панни ходили, як неприкаані. Ні в кого й думки не було сісти за роботу.* (І. Нечуй-Ле-вицький. Князь Єремія Вишневецький.)

НЕРВИ: лоскотати нерви (очі) кому, *жарт.* Привертати до себе увагу; дивувати, драгувати своїм виглядом. - *Страшне й прокляте (дворище), стало воно тепер надивовижу всім людям, лоскотало їх зазорі очі.* (Панас Мирний. Хіба ревуть волн, як ясла повні?)

НЕСАМОВИТИЙ: як (мов) неса-мовитий. У такому стані, що нездатний контролювати свої вчинки, дії.— *Орися схопилася мов несамовита, і довго від жаху не могла зрозуміти, де вона і що з нею ро биться.* (М. Старицький. Облога Бу-ші.) С и н о н і м и: як не в собі; як божевільний.

НЕСЛАВА: бути в неславі. Бути ославленим.— *Наш піддружбо хороший, позич дружбі грошей, бо наш дружба в неславі, його шапка в заставі.* (Словник Грінченка.)

Водити в неславу, *заст.* Піддавати пересудам.— *Святий мене, козаченьку, не введь у неславу.* (Нар. пісня.)

НЕСТИСЯ: високо нестися. Поводитися зарозуміло, зверхньо.— *Чи ти багатий, чи гордуватий, чи ви соко несешся?* (Словник Грінченка.)

НЕСТЯМА: до нестями. Надзвичайно сильно.— *Він до нестями захоплювався полюванням на дичину, збирав опудала усіляких птахів.* (С. Чорнобривець. Визволена земля.)

НЕБУТТЯ

НИТКА: ариаднина нитка; нитка Ариадни, *книжн.* Те, що дає правильний напрямок; дороговказ.— *Могутні стіни... Плутані коридори, переходи і сходи. Тут справді не завадило б мати напихвати «нитку Ариадни».* (П. Утевська. Невмиручі знаки.) • За давньогрецькою міфологією, Ариадна, дочка критського царя Міноса, допомогла афінському царю Тезею вибратися з лабіринтів Мінотавра за допомогою клубка ниток.

Білими нитками шитий. Невміло, погано замаскований, виконаний і т. ін.— *Дорогою Віт мовчав. Уявляв, як зустріне його Оле на. Обмірковував свої слова: яка при чина привела його до неї так пізно. Та все було якесь надумане, білими нитками шите.* (Ю. Хорунжий. Занапасти журавля.) С и н о н і м : пальці знати.

До [останньої] нитки. 1. з сл. *набкнуті; мбкрій* і т. ін. Наскрізь, повністю, зовсім.— *Побігла [Петрана] в зарості ліщини, так громів не*

притягне, хоч і змокне до нитки. (М. Малиновська. Полісія.) С и н о н і м и : як хлюп; хоч викрути. 2. перев. з сл. *обібрати, об дерти, пропити* і т. ін. Абсолютно все, до останнього предмета.— *Ти — приятель? Май якесь лице, боярине? Ти ж обдирав нас до нитки. Бреши, але знай міру.* (М. Іва-сюк. Балада про вершника на білому коні.)

З миру по нитці див. мир.

На живу нитку. Приблизно, на швидку.— *Тільки ж врахуйте, Павле Івановичу, в мене все на жи ву нитку, планшетів не буде — самі робочі начерки і розрахунки — як зміг.* (В. Гужва. Третій тайм.)

Нема (не лишилося і т. ін.) [ні (і)] нитки сухої (рубця сухого) на кому, чому. Одяг промок наскрізь.— *Коли б то швидше добратися ку дись під стріху, у затишок, в тепло... Та ж змок до нитки, рубця сухого не знайдеши в лахмітті...* (Б. Понеділок. Без назви.)

НИШПОРКА

Нитка увірвалася (урвалася і т. ін.)-Настав кінець чому-небудь, нема того, що було.— *Одно скажу: урвалась тепер Ляхам нитка, так урвалась, що й вузликом вже їм не зв'язати тієї нитки.* (Д. Мордо-вечь. Дві долі.) С и н о н і м : бас урвався.

Провідна нитка. Те, що дає правильний напрямок, допомагає знайти правильний шлях.— *Що ж тут найголовніше, де провідна нитка виховання людяності? Головне, на мій погляд,— в культурі людських бажань.* (В. Сухомлинський. Нагорода за добро.) **Ф Див.** нитка Арі-адни.

Проходити червоною ниткою, *книжн.* Бути основним, провідним у чому-небудь, наскрізь пронизувати щось.— *Червоною ниткою через усі створені дітьми казки про богатирів нашого народу проходить ідея мужності...* (В. Сухомлинський. Школа радості.) • Згідно з наказом британського адміралтейства, з 1776 р. у всі канати державного англійського флоту треба було вплітати червону нитку (на відміну від канатів приватних кораблів). Проте фразеологізмом вираз став після того, як його вжив німецький

автор Гете в романі «Споріднені душі» (1809 р.).

Розплутувати нитку див. клубок.

Як нитка за голкою. Невідступно.— *І снувала вона за ним від станції до станції, від міста до міста як нитка за голкою.* (З журн.)

НИШПОРКА: піти / ходити по нишпорках. Почати старанно щось вшукувати.— *Блаженко сам пішов по нишпорках. Він натикався на багато дивовижних чудових речей.* (О. Гончар. Прапороснічі.)

НІГОТЬ: кров з-під нігтів див. кров.

Не вартий (варт) нігтя (мізинця) чийого. Нікчемний, набагато гірший порівняно з іншими.—

Ніло' — скрикнув він [Безбах].— Ота моя' Це ж стравовище' Кому ноги миєш? Якомусь босяку? Та він твого мізинця не вартий! (І. Гри-гурко. Далекі села.) С и н о н і м и : 'п'яти не вартий; в підметки не годиться.

НІПТИК: [і] на нігтик, перев. з дієсл. Нічого, зовсім.— *Челядників, челядок держав, свої плугатарі бу ли, а нам і на нігтик нічого не залишив.* (Словник Грінченка.)

НІЖ: без ножа різати кого і б/д. Завдавати кому-небудь неприємностей.— *Он ба який. Нас, може на сказати, різуть без ножа, а тут іще й кричати не велено. Оце слобода.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.)

Встромити (всадити, дати) ніж (ножа) в спину (в серце) кому. Вчинити, зробити щось підступне по відношенню до кого-небудь.— *Оце ж ти мені ножа встромив у серце' — заплакала Прися.— Ти ж воював уже десять років, а чого досягнув?* (А. Кашенко. Під Корсунем.)

Гострити (точити) ніж (ножа, меч, меча і т. ін.) на кого, що і б/д. Замисляти що-небудь, виношувати підступні плани проти кого-, чого-небудь.— *Володимирівків поперед ник Іван Васильович... прожив життя тихе, богобоязливе, ні на кого він меча не гострив, не важили й сусіди на нього.* (Б. Федорів. *Отчий світильник*.)
С и н о н і м и : гострити зуби; рити яму.

Ніж у спину. Зрадницька, підступна поведінка стосовно кого-, чого-небудь.— *Відомий імпульсвнвіс тю вдачі, молодий міністр кваліфі кував заяву генпрокурора не менш як «ударом ножа у спину демократії».* (З газ.)

Пристати (приступити) з [гострим] ножем до горла. Настирливо вимагати чого-небудь.— *Отож як почула про той льобулус, ну в одну душу: «Дістань та дістань, воно піде на базарі». Ну з ножем до горла пристала. Що ти зробиш!* (В. Не-стайко. *Тореадори з Васюківки*.)

Хоч ножём різь. Дуже густий.— *Ох же ж і молоко в тої корови! Ну як смалець! Хоч ножем різь.* (В. Не-стайко. *Тореадори з Васюківки*.)

[Як] на ножах. 1. У ворожих стосунках.— *Втупився в нього й Гребенщиків. Він давно з Шевля-ковим на ножах: відтоді, як прийшов у мартенівський цех.* (В. Попов. І це називають буднями...) 2. з сл. *сидіти, бути* і т. ін. У напруженому стані.— *Христя сиділа як на ножах або на угілля [вузільлі] — голова її горіла, лице нашіло, серце так страшно билосся.* (Панас Мирний. *Повія*.)
С и н о н і м : як на жаринах.

[Як] ніж [гострий] у серце (у горло), перев. кому, для кого. Що-небудь дуже неприємне, дуже вражає, спричиняє душевний біль.— *Рильського нема... Гортаю книги,— а в очах усе дощем туманом... Чую потиск його рук... І голос... А у серці — гострий ніж із криги.* (О. Юрчен-ко. *Скорбота*.)

Як ножем відрізати. Сказати різко.— *Каже [Марта:] гарний женишок, тільки вузину голову має.— Справді? — полегшено сміється Дмитро.— Ця може як ножем відрізати.* (М. Стельмах. *Велика рідня*.)

НІЖКА: козяча (козина) ніжка. Велика цигарка-самокрутка.— *Мару ну підходить ближче, подає свого кисета сусідові, закручує козячу ніжку.* (М. Чабанівський. *Балканська весна*.)

На курячий ніжці (лапці), з сл. *хїта, хбтка* і т. ін. Маленька, вбога.— *Він вернеться, як уже його хата буде в воді. Аби вода була добра, то її зовсім розвалє, бо та хатка на курячий ніжці.* (Б. Грін-ченко. *Хатка в балці*.)

Підставити ніжку див. нога.

НІКУДИ: аж (далі) нікуди. Уживається як категоричне заперечення; зовсім не... — *Боже, що вони [діти] тут без мене зробили? — зітхнула Серафима Іванівна. — Та кого нарobili, що далі й нікуди! — посьміхнувся секретар.* (Ю. Мокрі -ев. *Острів забутий*.)

По саме нікуди. Уживається для вираження крайньої межі в чо-му-небудь.— *В нас тут, крім Су-тули, час від часу з'являються ще й інші дописувачі. Серед них по саме нікуди набрид нам одноокий за-нудько із Сулимних хуторів, якого Микола чомусь прозвав Лжедимит-рієм.* (О. Гончар. *Далекі вогнища*.)
С и н о н і м и : далі нікуди; по саму рішницю.

НІС: вдаряти (бити) / вдарити в ніс. Про сильний неприємний запах.— *Від першого дотику вдарила в ніс порохнява, матрац був по третій, дірявий.* (А. Хижняк. *Тамара*.)

Вернути (відвертати) ніс (носа) від кого, чого. Уникати зустрічей, відвертатися від когось, чогось. —

Усякий раз, як йде Борис, Маруся відвертає ніс. Не має, певно, зовсім встиду, Раз не приховує огиду. (С. Ка-раванський. Війна слівес, або Кожен Івась має свій лас.)

Виткнути (висунути і т. ін.) носа звідки, куди. Вийти звідкись або покинути щось.— *Надворі більше жінок видно; а чоловіки, які були дома, боялися з хати й носа виткнути.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Вішати (хнюпити, опускати) / повісити (похнюпити, опустити) носа (ніс, рідко вуха). Журитися, засмучуватися чи бути у відчаї, втрачаючи надію.— *Дехто вже й носа повісив, що не така військова служба ба легка та приємна...* (А. Дімаров. На коні й під конем.)

В ніс, з сл. *говорити, балбкати* і т. ін. З носовим відтінком, гугняво.— *Якщо пана гетьмана долав з остуди нежить і Однокрил ставав на час гугнявим, починали балака ти в ніс і полизачі.* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця.)

Водити / поводити за ніс (за носа) кого. Обдурювати кого-небудь, не виконуючи обіцяного або приховуючи щось.—

Тамтешній воевода водив за носа обох привідців.., доки не зміцнів оборону фортеці так, що не під силу було взяти її. (Д. Мі-щенко. Бунтівний князь.)

Встромляти (сунути і т. ін.) / встромити (всунути і т. ін.) [свого] носа ([свій] ніс). Безцеремонно втручатися в що-небудь.— *Та це б ще не біда, а діло в тому, що куди жінка носа суне, та ще й не одна, то там уже не жди добра.* (М. Ста-рицький. Карме люк.)

Вте'рти / втирати носа кому. 1. Показати свою перевагу над ким-небудь.— *Я й сам маю своє чимале двірське військо й втру носа королеві при нагоді, коли буде треба...* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) 2. Присадити, спинити кого-небудь.— *Спасибі Воло димирові Корякові, який заступився за Паніва, утер носа розпери заним критиканам.* (В. Минко. Червоний парнас.) 3. Покарати, провчити кого-небудь. —

Безкровний спо чатку усміхнувся, потім зареготав: — Ото й вирішив провчити батька? Ха-ха-ха! Ну й зух! Ну й молодець! Утер носа старому! (В. Мал-лик. Чумацький Шлях.)

Гнути носа див. кирна.

Дерти (задрати) носа (вгору) перед ким і б/д. Пихато поводитися, чванитися, зазнаватися.— *Хто б не був ти, носа не дерти, не шко дуй для мандрів підшош. Де б не був — учися, говори мовою людей, куди прийшов.* (Д. Білоус. Епіграми.)

Заорати (зарити) носом, вульг. Впасти обличчям донизу.— *Максим прицілювся: бух! — венгерський офіцер заорав носом — і не скрик ну в, і не тіннувся.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Зарубати [собі] на носі. Добре, надовго запам'ятати.— *Дивіться всі на їхні муки — і зарубайте собі на носі: така смерть jede кожного...* (В. Малик. Горить свіча.)

З-під (з-пéред) [самого] носа у кого, кого, з дісл. З дуже близької відстані від кого-небудь.— *[Герасим:] Чуеш, Параско! Хліб крадуть у те бе з-під носа, гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?* (І. Карпенко-Карий. Сто тисяч.)
С и н о н і м : з-під рук.

Клювати носом. Дрімати, засипати сидячи, час від часу опускаючи голову.— *Взяв я вудку — і до річки, з братом сів на бережку. Та не ловляться плотвички, Не тріло чуть на гачку. Я нічого не спіймав, Біля вудки задрімав. Тут почув я голос брата: — щось ти носом став клювати!..* (Г. Бойко. Отакий у мене ніс.)
С и н о н і м : ловити носом окунів.

Комар носа не підточить див. комар.

Копилити губу див. губа.

Кров з носа див. кров.

Крутити / покрутити носом. Ви-ражати незадоволення, вередувати.— *Все, геть усе, що скомпону вав, не подобається... Всім не подо бається... І головне, кому не подо бається? Отим нездарам, що поза сідали в установах, знічев'я кру тять носами, самі особисто незу гарні двох нот звести докупи, а вони вже редактори, цінителі-* (Ю. Зба-нацький. Пообіч Талі.)

Ловити [носом] окунів (окуні), *жарт*. Дрімати, куняти, схиливши голову вниз.— *Пилип-з-конопель уже носом ловив окунів, хоч досі й умів начебто випити чарку горілки.* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або Мам ай і Чужа Молодиця.) С и н о н і м и : носом рибу вудити; клопати носом.

На носі. Скоро, незабаром.— *По дейкували: завтрашній ярмарок не розганятимуть. Мати збиралася, але нести нічого... Лемеші, клямки, завіси тепер без збуту: зима на носі.* (Б. Харчук. Крижі.) С и н о н і м и : не за горами; як не видно.

Не показувати (не потикати і т. ін.) / не показати (не поткнути і т. ін.) носа. Не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось.— *Зі-зі сиділа тиждень у нас в квартирі, нікуди не потикалася, технократ її теж не показу ваз носа.*—(П. Загребельний. Переходимо до любові.)

Липитися / залишитися з носом, *жарт*. Зазнати невдачі, неприємності і т. ін.— *Документ був, Ра-щупкін сам бачив його: позаяк бу динок не аварійний, зноситимуть його в наступній п'ятиріччі.*— *З цим зносом,*— сказав Вадик,— *ми залишилися з носом.* (В. Доброволь-ський. Новорічні побажання.) С и н о н і м и : спіймати об лизня; вхопити шилом патоки.

Ніс під себе. Засоромитися, злякати.— *Наче й чоловік щирий, а як прийдеться до діла, то й ніс під себе.* (Словник Грінченка.)

Носа (кирпи) й коцюбою (кочергою) не дістати кому. Хто-небудь чваниться, пишається.— *Людина з неї — як людина... А чоловік у неї — так ні!.. З себе він моторний, хрін його не взяв, та вада собака. Кири проти людей так драв, що й кочергою її не дістанеш.* (О. Ко-ниський. Хвора душа.)

Під (перед) [самим] носом. Поруч з ким-небудь, дуже близько від когось.— *Я був упевнений: оця зовсім не схожа з дочкою жінка примусила Оксану зачинити перед мо їм носом двері.* (В. Шевчук. Камінна луна.) А н т о н і м : за тридев'ять земель.

Показувати / показати носа. Дразнити когось, прикладаючи до свого носа

руку з розчепіреними пальцями.— *Геннадій знову кинув звер хній погляд на свого суперника. Той піднірав... плечима стовбур розло гого дуба. Непомітно для Люби Ген надій показав йому «носа».* (П. Ав-томонов. Щастя дається нелегко.)

Совати (тикати, пхати і т. ін.) / сунути (ткнути і т. ін.) [свого] носа куди, у що. Безцеремонно втручатися в що-небудь.— *А той виявився досить непевною людиною, суне носа куди треба й не треба, ніякого довіря не викликає.* (Ю. Збанаць-кий. Ми — не з легенди.)

Тримати (держати) ніс (носа) за вітром (по вітру). Діяти непослідовно, безпринципно, змінюючи свої переконання й поведінку відповідно до обставин.— *Стратон Стра-тонович завжди ніс тримав за вітром, як досвідчений засець, що відчув запах вовка чи лисиці на віддалі.* (О. Чорногуз. «Аристократ» із Вапнярки.) • На основі спостережень за тваринами, яким вітер несе різні запахи.

Тютю з полив'яним носом *див.* тютя.

НІСЕНІТНИЦЯ: плести (верзти, городити і т. ін.) / наплести (наверзти, нагородити і т. ін.) нісенітницею (нісенітницю). Говорити дурниці.— *Дівчата на луці гребли, А парубки копиці клали, Та, знай, на сонце позирали, Та нісенітницею верзли.* (Т. Шевченко. Якби тобі довелося...)

НІЧ: вальпургієва ніч, *книжн.* Гучна, весела гулянка.— *Доброго ранку, Сашо! Як спалось? — Дя кую, друже! Ніяк не спалось. А ти хіба спав? — Куди там спав! Сьо годні ж у нас вальпургієва ніч!* (О. Гончар. Прапороносці.) • Ніч з 30 квітня на 1 травня. За язичницькими уявленнями середньовічних людей, у Німеччині цієї ночі збиралися відьми на високій горі Броней у Гарці.

Глупа ніч *див.* північ.

День і ніч; дні і ночі *див.* день.

На ніч. Для використання вночі.— *Повіриш, беру на ніч ловний кисет і не вистачає,— поскаржив ся він, згортаючи цигарку завтовшки в гвинтівочний патрон.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Не проти ночі (не при хаті), з с. л. *здауючи, здаувати* і т. ін. Не можна

згадувати.— [Герасим:] *То було колись. А люди понаставляли, що чорт, не при хаті згадуючи, боїться і носа показати між них.* (І. Карпенко-Карий. Сто тисяч.) • За забобонними уявленнями, будь-яка згадка нечистої сили, злого духа і т. ін. могла викликати їхню появу, особливо вночі.

Як ніч. 1. Смутний, насуплений.— *Мій хазяїн ходив як ніч, навіть їсти покинув.* (М. Коцюбинський. *Гата morgana*.) 2. з сл. *п'яний*. Дуже, у великій мірі.— *Шляхтичі, п'яні, як осіння ніч, насилу доплен тались до повітки і попадали...* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) С и н о н і м и : як чіп; як земля.

НОГА: без задніх ніг, перев. з сл. *спати*. Дуже міцно, не пробуджуючись.— *Цілий день мій брат, мов дзига! Спать пора, а він все біга. Ще й гукає: — Я не ляжу! — А дідусь ласкаво каже: — От якби ти зараз ліг, Ти б заснув без задніх ніг!* (Г. Бойко. Веремій.) С и н о н і м и : як убитий; як після маківки.

Бити ноги (чоботи). Марно ходити куди-небудь.— *Чого ж маєш бити чоботи на наші кутки? Тільки жениха мого, коли трапиться, відіб'єш? — А може, я тобі наб'ю більшу ціну?* (О. Гончар. Хліб і сіль.)

[Брати / взяти] ноги на плечі (в руки, за пояс). Тікати, бігти, йти геть.— *Мовчить Дмитро... І тут не вподобалося йому: подумав він, погадав він, та ноги на плечі і пішов у довгі лози.* (О. Кониський. Дмитро Книш.) С и н о н і м и : братися в ноги. • Каламбурний вислів, що постав на основі метонімічного перенесення: брали на плечі (в руки, за пояс) не ноги, а те, що на ногах (чоботи, черевки тощо).

Валитися (падати) /звалитися з ніг. Втрачати здатність триматися на ногах через хворобу, втому, сміх і т. ін.— *Старший синок, Петрик, перший звалився з ніг. Відразу уста йому спалило...* (М. Понеділок. Буржуйка.)

Валитися (повзати) в ногах у кого і б/д. Принижуючись, просити у когось про щось.— *Мовчати, ха ме! Не базікати! — тупнув ногою Хойнацький.— Замість того, щоб повзати в ногах і просити*

тепер, куме, такі милосердя, ще про волю натякає, про Бога схизматського. (М. Старицький. Карме люк.) С и н о н і м и : падати на коліна; падати в ноги.

Ввіритися ногам. Швидко побігти.— *Данилко прослизнув до другої землянки і, коли вже не стало чути кроків, ввірився ногам.* (Петро Панч. Синів не віддам!)

Вертітися на ногах. Весь час перебувати в русі.— *Рухлива, повна енергії й бажання все знати, все зрозуміти, вертілася [Флора] на ногах.* (Г. Коцюба. Нові береги.)

Винести (вихати) / виносити (виїжджати) ногами вперед (наперёд). Поховати кого-небудь; умерти.— *Про те, щоб зовсім кинути полювати, Олексі Івановичу і на думку не спадало...— Хоч на гор личку, хоч на горобця... Аж поки вперед ногами з хати не вїду, руки ніці не кину! — твердо заявив Олекса Іванович...* (Остап Вишня. Олекса Іванович.) С и н о н і м и : знайти кінець; піти в землю. • На основі вірування, щоб покійник не повернувся назад або щоб покійник не бачив, хто його виносить і не міг, таким чином, забрати з собою.

Витягнути (простягнути) / витягати (простягати) ноги, *зневажл.* Померти (про людину). — *Так і ноги простягнеш, не їши, а в нас ще така дова подорож, що о ой-йой! — кидас [кума] аргумент.* (Л. Богус-лавець. Від Находки до Чернівців.) С и н о н і м и : віддати Богові душу; переставитися на той світ. • На основі спостережень за тваринами, які, здихаючи, витягують ноги.

Відкинути / відкидати ноги (копита, ратиці і т. ін.), *зневажл.* Умерти, загинути.— *Коли хтось до вив чорта чи відьму — теж не милував їх... чорта найчастіше запря гали в плуга, і він орав доти, поки не відкидав копита.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) С и н о н і м и : витягтися вздовж лави; віддати Богові душу. • *Див.* витягти ноги.

Відхрепцуватися руками й ногами *див.* рука.

НОГА

Вкритися ногами, *зневажл.* Умерти, загинути.— *Під арешт Олеш ка, в холоду.* — *Під різки його.* — *Засипать йому березової каші, та ко'ї, щоб аж ногами вкрився'* (О. Кониський. Козарський ланок.)

В ноги. Утекти; побігти.— *Ко торі в плач, а хто в ноги,*— тільки залопотіло. (Словник Грінченка.) С и н о н і м и : дати тягу; дати драла.

Встати (стати) на ліву (не на ту) ногу (з лівої ноги). Бути в поганому, роздратованому настрої.— *Про лопилась хмара наді мною золотом чашею грози! Може, вранці десь на Чорногорі сонце встало з лівої ноги.* (Л. Костенко. Пролом хмари.) С и н о н і м и : якась муха вкусила; гедзь напав. • Символіка лівого загальновідома: воно — нещасливе, несправедливе, погане, закляте і т. ін.

Два чоботи — на одну ногу *див.* чобіт.

Догори ногами (дном, сподом і т. ін.). У перевернутому вигляді.—

[Микола:] *Господи, що се зі мною? Чи весь світ догори ногами перевертається! Я, втопаний у болото, обдертий з честі, супокою і нова ги... я, по-твойому, виходжу це й зlodієм?* (І. Франко. Украдене щастя.)

До ноги, перев. з сл. *побити, потроцити, нищити* і т. ін. Повністю; всіх до одного.— *А не то, вороги, виб'ю всіх до ноги, У нево лю і брати не буду...* (І. Манжура. Ренегат.) • Синекдохічне позначення цілого частиною. Пор. череда в 30 голів; полк у 1000 штиків.

Задрти (задрати) ноги, *зне важл.* Померти.— *Ринг — це місце, де вам можуть задрти руку до гори і оголосити вас чемпіоном або ви самостійно задрете ноги. В цьому випадку чемпіоном не оголо сять.* (М. Білқун. Будьте чемпіонами.)

З голови до ніг *див.* голова. Земля горить під ногами *див.* земля.

Зірватися (схопитися, зметнутися) на [рівні] ноги. Швидко, блискавично встати; підскочити.— *Аж нараз, вже над ранок, роздався страшний крик в канцелярії... Я відразу зірвався на рівні ноги,— то був Варчин крик.* (І. Франко. Борислав сміється.)

З усіх ніг, з дієсл. Дуже швидко.— *Я — смик' А волосінь — день! А я в воду з усіх ніг — лясь! І — по шию'* (Остап

Вишня. Лебідь.) С и н о н і м : з усього маху.

І риби наловити, і ніг не змочити *див.* риба.

Кований (підкований і т. ін.) на всі чотири ноги (копита). Дуже досвідчений, бувалий.— *Я ще й діда його зазнаю,— мовив далі Охрім.— Так і він,— нехай вже царствує, на всі чотири був кований; і вмирав, а ногою дригав.* (О. Кониський. Козарський ланок.) • Коня звичайно кують на дві ноги. Коли ж на чотири — то це робить його більш стійким на слизькій дорозі, на льоду.

Куди ноги несуть, перев. з сл. *поти, втікати* і т. ін. У будь-якому напрямку, будь-куди.— *Кожний тільки й думав, щоб вихопитися з оцю го жахливого крутіжа й втекти, куди його ноги понесуть.* (Б. Леп-кий. Крутіж.) С и н о н і м и : куди очі поведуть; куди очі бачать.

Мати твердий ґрунт під ногами *див.* ґрунт.

Налягати / налягти на ноги. Прискорювати ходу.— *Вийшов я удо світа за Полтаву, думка така — на вечір додому доб'юся. То й іду собі, на ноги налягаю.* (Григір Тютюнник. Поминали Маркіяна.) С и н о н і м : придавати ходи в ноги.

На рівній (на одній) нозі, з сл. *триматися, розмовляти* і т. ін. Як рівний з рівним.— *Йому подобало ся бути із своїм інструктором на рівній нозі, мати змогу сперечати ся, а не просто виконувати накази.* (В. Собко. Лихобор.)

На широку ногу. 1. з сл. *жйти, пожити* і т. ін. Розкішно, багато, без будь-яких обмежень.— *На широку ногу любив пожити у країн ський дідич, усе прагнув, щоб було у нього незгірш, ніж у якогось магната.* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) С и н о н і м : на всю губу. 2. перев. з сл. *поставити.* На найвищий рівень.— *І незабаром Сідалковський справді поставив розовсюдження лотерей на широку ногу...* (О. Чорногуз. «Аристократ» із Вапнярки.) • Цей і подібні вирази із позначень лінійної характеристики (раніше багато чого вимірювалося частинами людського тіла) поступово перетворилися на вирази з якісною характеристикою. Пор.: «Ледащо

НОГА

великої руки було [дівча]. (Панас Мирний.)

Не чути землі під ногами див. земля.

Ні в зуб ногою див. зуб.

Ні ногою (ногой) куди, звідки. Зовсім не ходити, не виходити куди-небудь.— *Нехай оставить нас в свободі, Нехай царівні дасть покою; Нехай живе в своїй господі, А щоб в Латію ні ногой.* (І. Котляревський. Енеїда.) С и н о н і м: не показувати носа.

Нога за ногою. Повільно, неквапливо, ледве-ледве.— *Ідуть повільно, нога за ногою плетуться.* (Р. Чумак. Великий Луг.) С и н о н і м и: ледь ноги переставляти; крок за кроком.

Нога людська не ступала. Ніхто ніколи не ходив, не бував, не жив.— *У цих яругах і за мирної години вночі заблукаєш, голову звернеш, ніхто і кісток не знайде. Такі є урвиська та бакаї, де людська нога од початку світу не ступала.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

Нога не ступить (не буде і т. ін.) чия, до кого, куди, де. Хто-небудь погрожує, що більше не прийде до кого-небудь або кудись.— *Подару ємо на пам'ять колгоспові свій за ступ, тормозки, ще й облигації і трудодні — на пам'ять... і хай до бавлять чи нехай відбавлять — не буде тут мосі і ноги.* (В. Стус. У Мар'їнці стоять кукурудзи...)

Ноги мити кому. Прислужуватися кому-небудь, бути відданим.— *Вона молода в мене ще... їй ще тільки сорок дев'ять і два місяці, а мені оце восени п'ятдесят сім буде... Ну, як на іншу, то вона б мені, хоч і лисий там, і все — ноги мила б... (Григор Тютюнник. Кізенька.)*

Одна нога тут, [а] друга там. Уживається для вираження наказу, прохання дуже швидко сходити, збігати куди-небудь. — *Біжи скоріш до баби Мелашки та скажи, що мати прохали, хай прийдуть! Йванько, скажи, заслаб. Та щоб мені одна нога тут, а друга там!* (Остап Вишня. Самі собі шкідники.) С и н о н і м: лети ковбасою.

Падати (кидатися і т. ін.) / упасти (кинутись і т. ін.) в ноги (під ноги, до ніг) кому, кого, до кого і б/д. Уклінно просити. — [Василь:] *Коли твої батько і матір не ва жатимуть ні на благання, ні на*

сльози своєї дитини, то ми втече мо...— [Галя:] Що ти? Без благоденствень? — [Василь:] П'облазословлять потім... [Галя:] Я краще їм у ноги впаду. (М. Старицький. Ніч під Івана Купала.)

Переминатися (переступати / переступити) з ноги на ногу. Почувати себе ніяково, нерішуче, збентежено, розгублено і т. ін.— *Мадяри де який час стояли мовчки... Показлювали, переминалися з ноги на ногу і мовчали.* (О. Гончар. Весна за Моравою.)

Підламуються ноги в кого, чий і б/д. Хто-небудь дуже втомлений, відчуває слабкість.— *Вже йду не йду, підламуються ноги. Нічної птиці моторошний зойк і чорний сум лубенської дороги.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і м и: ноги не **держать**; ноги не слухають.

Піднімати (зводити і т. ін.) / підняти (звести і т. ін.) на ноги кого, що. 1. Мобілізувати, примушувати активно діяти. — *А коли вже він [Мелік] скаже «добре», то, будьте певні, поставить на ноги живого й мертвого, з ночі товктиметься, як домовик, мобілізує всі свої ресурси.* (О. Гончар. Микита Братусь.) 2. Виліковувати кого-не-будь.— *Цілий місяць сиділа вдома, слабка й хвора... Мати з батьком упадали коло доньки, намагаючись швидше підняти її на ноги.* (П. Гу-ріненко. У серця своя пам'ять.) С и н о н і м: ставити на ноги. 3. що. Робити щось міцним, укріплювати.— *Треба було шукати людину, яка б посправжньому поставила наш оркестр на ноги.* (Ю. Збанащ>кий. Малиновий дзвін.)

Підставити ногу (ніжку) кому і б/д. Робити неприємності, перешкоджати кому-небудь в чомусь.— *Яке це має значення?...— Має, Василю Семеновичу,— твердо мовив Кришчу.— Для мене — має. Бо коли писала доброзичлива рука — то одне, а якщо, вибачте, любитель підставити ніжку, то зовсім інше.* (М. Олійник. Зерна.)

Плести кренделі ногами див. кренделі.

Плутатися (вертїтися) під ногами. Заважати, набридати кому-небудь своєю присутністю, своїми діями.— *Показкидвали тепер ото гідлі цїпки, вони [Іван з Макси мом] посїдали на*

НОГА

призбї перепочити та щоб не плутатись під ногами в жіноцтва, заклопотаного відповідальною справою випікання весільного коровая. (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)

Поставити на [рівні] ноги. 1. кого. Виростити, виховати. — *Кожна мати скаже, що народити сина чи дочку, виховувати їх, мабуть, все ж легше, ніж виховати та пос тавити на ноги.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : вивести на дорогу. 2. Вилікувати.— *Безперечно, тяжке захворювання шкіри... Але обов'язково вилікуємо. Поставимо вашу малу на ноги.* (О. Донченко. Золота медаль.) 3. кого. Спонукає до діяльності.— *Про низливий звук рейки в ранковій ти шї штрикнув у серце кожного, поставив усіх на ноги.* (Ю. Збанаць-кий. Тасмниці Соколиного бору.) С и н о н і м : підняти на ноги.

Руками й ногами див. рука.

Рук, ніг не чути див. рука.

Сам чорт ногу зломить див. чорт.

Світ догори ногами перевертається див. світ.

Стати (піднятися і т. ін.) / ставати (підніматися і т. ін.) на ноги. 1. Підрости, зробитися дужим, самостійним. — *Хто ж допоможе Жен чикові зміцнити на силах і твердо стати на ноги, щоб їти незабруд неним повз життєві калюжі й бо лота?* (Б. Антоненко-Давидович. За-вищені оцінки.) 2. Видужати.— *І справді, чому б вам не залишитися в нас, Марино Сергійано, разом зі своїм чоловіком...— Може, й залишимося. Коли б тільки йому на по ги стати.— Через два тижні поп равяться.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

[Стояти] однією (одною) ногою в могилі. Перебувати на грані смерті.— *До булави треба й голови... Я [Сірко] стою одною ногою в могилі, тож, гадаю, на мене не образяться мої побратими, коли я висловлю свою думку...* (В. Малик. Чорний вершник.) С и н о н і м и : стояти над могилою; стояти на Божій дорозі.

Топтати / підтоптати під ноги. Перемагати.— *Як діялось давно, Ко ли тут був щасливий до безмір'я... Коли стинався з неправдою в бою І ворогові топтав не раз під ноги.*

(М. Старицький. На ріднім попелиці.)

У ноги. Швидко літи, побігти, втекти.— *Ну, лицарі, справили справу, а тепера час і назад в но ги, — квапив завзяців своїх Вер-идуб,— нам уперед через хмарища ляхів та татар не пробитись...* (М. Старицький. Облога Буші.)

Щоб ноги [більше] не було; щоб нога не була чия, де. Уживається для вираження заборони бувати десь.— *Скільки тобі казано: щоб і ноги твоєї не було в цього архаров ця! — розсердилася Кіндратівна й легенько ляснула дівчину долонею по стегну.* (Григор Тютюнник. Облога.)

Як ногу вломити. Дуже швидко, несподівано зникнути.— *Вони хоч коли навідуються тепер сюди? — Де там! Відколи я перейшла, то обиді як ногу вломили. Обидились на батька, що прийняв мене.* (В. За-харченко. Клекіт старого лелеки.)

Як собаці п'ята нога див. собака.

НОМЕР: одинадцятий номер (на одинадцятому номері), жарт. Свої ноги як засіб пересування.— *І ось одного разу трапилась мені така пригода, хлопче, що я оцією дорогою не на конях, а галопом на одинад цятomu номері не довше як за го дину до району добіг...* (Ю. Збанаць-кий. Малиновий дзвін.)

[Цей] номер не пройде в кого, кому і б/д. Так не буде, не вдасться що-небудь.— *А ми не віддамо (хлопчика)' — рішуче заявив ко-швар...— Ні, ні, цей номер не прой де!* (Є. Кравченко. Квіти і колочки.)

НОРА: як миші в нору див. миша.

НОРМА: входити (приходити) / увійти (прийти) в норму. Стативи звичайним, відповідним до потрібного і т. ін.— *У гірських переходах він був помітно схуд, а тепер знову ввійшов у норму, навіть ніби ще більше роздвівся в плечах.* (О. Гончар. Прапорносці.)

НОТА: як по нотах, з дієсл. Ніби за наперед продуманою схемою.— *Тільки й відчувалася в мові рішуча настирливість: засудити, покарати, піддати критиці, ви труїти'..— Почалося! — сказав до садливо Бушма, прикриваючи свою астрономію.— Як по нотах.* (Ю. Бед-зик. Блакить.) С и н о н і м : як по писаному.

НОГА

НОТАЦІЯ: читати (вичитувати) / прочитати (вчитати) нотації (нотацію, мораль). Дорікаючи, давати комусь настанови, поради.— *А бо дай вас був вовк поїв у лісі. І при теребились прокляті відьми! Ще оце почнуть читати мені нотації,— ду мав Ястшембський, говорячи тім кам компліменти.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.)

НОЧУВАТИ: і не почував. Зовсім відсутній, зовсім немає когось, чогось.— *Кундель! — А мені казали — сетер' — Значить, сетеркундель! — кидає дядя.— А як із ним далі?..— Повісьте на простій шворці. Ні в його папи, ні в його мамі сетер у крові й не почував! Кундель! (Остап Вишня. Бекас.)*

НУЖДА: нужди мало див. горе.

по Гетьманщині. Почали значні ко заки жити на лядський кшталт із великої розкоші. (П. Куліш. Чорна рада.)

НЮНІ: розпускати / розпустити нюні, зневажл. 1. Плакати.— *Він закрив долянями обличчя...— Знайшов де рюммати. Ач, нюні розпустив! Виходь!* (М. Понеділок. Многая літа.) 2. Переставати стримувати себе у вияві почуттів.— *Ні! Так не буде! Я сам Книша не нове зу, як собі хочеш.— Та гаразд*

ОБЕРЕМОК: взяти (згребти і т. ін.) на (в) оберемок кого. Підняти кого-, що-небудь, обхопивши руками.— *К старій з поклоном підступивши, На оберемок ухватив ши, В землянку з валу потаскав.* (І. Котляревський. Енеїда.)

ОБЕРТ: хата пішла обертом див. хата.

ОБИДА: не давати в обиду див. образа.

ОБІДДЯ: [що] хоч обіддя гни. Дуже товстий, дебелий (про шию, статуру і т. ін.); гладкий.— *Воно б, може, й нічого, обійшлося, та тут, на лихо, візьми й наодися двое махновців кінних. Один такий, як оце я, миршавенький, а другий мордатий, шия — хоч обіддя гни.* (Гри-гір Тютюнник. Поминали

НУЛЬ: від (з) нуля. З нічого, без попередньої основи; від самого початку.— *Невже знову доведеться по чинати з нуля? Невже не підні муться, захиріють рослини і пра ця... (М. Олійник. Зерна.)* С и н о н і м: на пустому місці.

Нуль без палички. 1. Нічого не вартий, не має ніякої ваги.— *Ба тожчук усе переживе. Наказ той для нього, як нуль без палички.* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.) С и н о н і м: гріш ціна. 2. Дуже незначний.— *Преображенський мені зараз нуль без палички, є значно серйозніші герої дня.* (І. Ле. Роман міжгір'я.)

НУТРО: по нутру. Подобатися, відповідати чим-небудь бажанням, смакам і т. ін.— *А більци,— каже [кобзар],— мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелася усюди уже! До села вдвох доведемо, а тоді я вернусь. От нюні розпустив! Не знав я, що ти такий блязус!* (В. Не-стайко. Тореадори з Васюківки.)

НЮХ: відчутти (почути) нюхом. Підсвідомо здогадатися чи дізнатися про що-небудь.— *Старий мисливець почув нюхом, що тут допіру пролізла гадука.* (О. Копиленко. Як вони поживають.)

О

Маркія-на.) С и н о н і м и: як не лусне; як барило.

ОБІЙМИ: приймати (зустрічати і т. ін.) / прийняти (зустрінути і т. ін.) з розкритими обіймами кого. Дуже радо, гостинно приймати, зустрічати кого-небудь. — *Та дійшло до нього, мабуть, що приймають його тут не з розкритими обіймами.* (Ю. Шовкопляс. Людина живе двічі.)

ОБЛИЗЕНЬ: спіямати (впіймати, дістати і т. ін.) / ловити бллиз-ня. 1. Лишитися без того, на що розраховував; не отримати нічого.— *З землею облизня вже пійма ли, а й тепер знову тертого хрону піднесли їм такого, що довго в носі крутитиме.* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.) С и н о н і м: лишитися з носом. 2. Відмовити при

ОБЛИЧЧЯ

сватанні, залищанні.— *Люди готу валили, гостей скликали, а ти!.. Мама Фрося смутна, бо побачила тебе в невістках, наче свою потилицю, і Гриць ото з'їв облизня.* (Є. Гуцало. Сватання в Яблунівці.) С и н о н і м и : дістати гарбуза; дістати від коша. • За Б. Грінченком, з'їсти (піймати) облизня — спочатку про собаку: розраховував одержати їжу, а лише облизався.

ОБЛИЧЧЯ: мінитися на обличчі див. лице.

Плювати / плюнути в обличчя (в лице, в пику) кому. Виявляти зневагу,

презирство.— *Поглянь, як гордо в квітах я [Фонтан] стою. Самому небу в пику я плюю!* (П. Гла-зовий. Джерело і Фонтан.)

Повертатися (ставати і т. ін.) / повернутися (стати і т. ін.) обличчям (лицем) до кого, чого. Спрямовувати свою увагу на кого-, що-небудь.— *Оце й є село. Оце й є та штука, до якої лицем обертатися слід.* (Остап Вишня. Те, до чого лицем слід повернутися.)

Хоч з обличчя води напийся див. лице.

ОБЛУПЛЕНИЙ

ОБЛУПЛЕНИЙ: як облупленого, з сл. *зн&ти*. Дуже добре, до найменших дрібниць.— *Хто-хто, а він знає Полоненка, як облупленого. Кар'єрист, вискочка і бабій.* (І. Цю-па. Дзвони янтарного літа.)

ОБМОЛОТ: брати / взяти в обмолот кого. Рішуче впливати на кого-небудь, примушувати до певних дій.— *Трударі, галасливе жіноцтво, яке не раз брало Оксена в такий обмолот, що він не знав, куди подітися...— ішли поволі, спідлоба позираючи на німецьких солдат.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

ОБПЛЬОВАНІЙ: як (немов) обпльований (опльований). Несправедливо принижений, зганьблений.— *Я, немов обпльований, затиснувся в свою кімнату, з-за лутки виглядав на еулицю.* (Ю. Збанацький. Любов.)

ОБРАЗА: не давати в образу (в обиду) кого. Не допускати кривди над ким-небудь, заступатися за когось.— *[Ярослав:] То не дамо ж гнізда свого в обиду. Вперед на бій за землю нашу рідну!.* (І. Кочерга. Ярослав Мудрий.)

ОБРИВАТИСЯ: все (щось) обривається / обірвалося всередині у кого, кому. Хто-небудь дуже вражений, переляканий і т. ін.— *З яким нетерпінням вичікувала вона хвилинки появи його [листоноші], і коли приходив з порожніми руками, їй обривалося щось всередині.* (В.Гжицький. Чорне озеро.)

ОБРІЗ: в обріз кого, чого. Дуже мало когось, чогось.— *Грошей в обріз. Вся надія на буряки.* (М. Руденно. Остання шабля.)

ОБРУЧ: губити / розгубити обручі від макітри, зневажл. Не мати розуму.— *Ти ще й речочеш, викуп ку?..— А що ж, плакати? — скинув картуза син.— Краще б заплакав, дурноверхий, коли розгубив обручі від макітри.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) С и н о н і м и : губити ключі від розуму; не всі дома.

ОБУХ: підставляти голову під обух див. голова[^]

Як віл обуха див. віл.

Як (ніби) обухом (обух), з дієсл. Дуже сильно.— *Дрібничка, пане, ко валь уже полагодив, можна й їхати. Але своєю жакхливою новиною ти мене ніби обухом по, голові вода рив. Не знаю, що й робити.* (М. Ста-рицький. Кармелюк.)

ОБУШОК: золотий обушок. Багатство, гроші, золото.— *Золотий обушок, люди кажуть, Відчинить двері скрізь.* (Л. Глібов. Скоробагатько.)

ОБЦЕНЬКИ: не витягнеш обценьками слова див. слово.

ОВЕЧКА: прикидатися / прикинутися овечкою. Вдавати з себе сумирну, лагідну людину.— *А що пан тут робить? — прикинувся овець кою поляк.— Стою на посту, з яко го ви ганебно втекли.* (П. Загребельний. Європа 45.)

ОГЛЯД: з оглядом (з оглядкою), перев. з дієсл. Обережно, обачно.— *Говорила [Наталка] з оглядкою, зважуючи кожне слово, боячись, як би не сказати чогось зайвого.* (С. До-бровольський. Очаківський розмир.)

ОГЛЯДКА: з оглядкою див. огляд.

ОДВІРОК: підпирати одвірок див. стіна.

ОДИН: один в один. Схожі і гарні: показні і т. ін.— *Ось крашанки. Одна в одну. Карбованець за десяток. Ось кружалька на узвар. Анто-нівські. Як сонце. Карбованець за кульку.* (Григор Тютюнник. Бовкун.)

Один (одне) з-перед (перед, поперед) одного. Не дотримуючись порядку, черговості; навперей.— *Люди, що товпилися біля віконця, заусміхалися за дядька, почали пхати тися один з-перед одного, і той, що опинився першим, це був широко плечий чоловіча у флотському кармузі... потужним басом, наче в джеку, прогук: — Мені, батьку, он той шмат...* (Григор Тютюнник. Дядько Нікіт.)

Один один. Єдиний.— *Старенька й невелика була Хомишина хата, одним одна на всім огороді. Коло неї ані комори, ані загороди, ані хлівця.* (І. Нечуй-Левицький. Дві москвички.)

ОДИНЕЦЬ: один **одинцем.** Зовсім самотній.— *Може, в окопах уже ні душі, може, Маковей залишився вже один одинцем на всю дамбу?* (О. Гончар. Прапроносці.)

ОДР: на **смертному** одрі див. ложе.

ОЗБРОЄННЯ: тримати на озброєнні. Використовувати щось у роботі, боротьбі, діяльності і т. ін.— *Зал знемагав од сміху, і ще кілька літ по тому молодші курси тримали на озброєнні дотепи й репризи того вечора.* (В. Гужва. Сліпий дощ.)

ОКО: [аж] очі розбігаються / розбіглися у кого, кому, чий і б/д. Хто-небудь не може зупинитися на чомусь одному від різноманітності вражень.— *У нас аж очі розбіглися. Он віз чумацький справжній. На таких возах наші предки колись у Крим по сіль їздили. А он карета золота, у якій мітрополитів київських возили.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

Бачити краєм ока див. край.

Більмо на **оці** див. більмо.

Вбирати (брати, відбирати) [в себе] очі (око). Вабити (вбрати) красою, яскравістю кольорів і т. ін.— *Всі вони [зусточки] красиві. Аж вбирають очі.*

Кожна заминає До леньку жіночу. (Г. Чубач. П'ять хустин сушила.)
С и н о н і м и : манити очі; ласкати око.

Видерти (повидирати) / видирати (видряпувати) очі кому і б/д. Жорстоко битися, захищаючи себе, свої інтереси або -заступаючись за когось.— *Ото був старий 'Теж штуркар! Іде в аптеку, і яструбок на плечі: не чіпай, мов, мене, бо й очі повидираю!*- (О. Гончар. Бригантина.)

Видивитися очі. Чекати з нетерпінням кого-небудь.— *Ну, чого так дививися, хрещенику? Паняй до Марусини, бо вона вже за тобою й очі видивилася.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Відкривати (розкривати) / відкрити розкрити очі кому. Показувати, розказувати уся правду про що-небудь.— *Покохав я доньку Аксакову. І вона покохала мене. Але магнат не міг віддати її за бурлаку. Хоч як ховали ми наше кохання, а знайшлися добрі люди — відкрили батькові очі.* (З. Тулуб. Людолови.)

Відкриваються / відкрилися очі кому, на що. Кому-небудь стає зрозумілим щось.— *Подумав я тоді Божої Матері молебень відправити. Тільки що відправив, а у мене очі й розкрилися. Воно, бачиться, молитва й одоліла дияволаву си лу...* (М. Костомаров. Сава Чалий.)

В очах жовтіє (темніє і т. ін.) / пожовтіло (потемніло і т. ін.) кому, у кого і б/д. Кому-небудь стає погано від хвилювання, страху і т. ін.— *Від ступай, відступай, пане сотнику. Зроби таку честь хлопіві — дай йому дорогу до ...шибениці. На мить потемніло в очах Гонта. Він не знайшов відповіді на ці зухвали сло ва.* (Я. Стецюк. Гонта.)

Втупити / втуплювати очі (погляд) у кого, що. Задивлятися на когось, щось, (перев. бездумно). — *Олександра була школярка першою ро ку... Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл.* (Б. Грінченко. Украла.)

За красиві (прекрасні) очі. Задарма, лише заради особистої приязні.— *А чого ти дивуєшся? Така в людини робота. Потрібна робота. Танки теж, знаєш,*

народне добро і за так не даються, за красиві очі. (І. Малишевський. Контрудар.)

Закривати / закрити очі кому. Бути біля вмираючого до останньої хвилини.— *Василь догляне, й наго дує, й напоїть, дорогий Василь її поховає, закриє її очі своїми лю бими руками.* (І. Нечуй-Левицький. Дві московки.) • Обряд закривання очей покійнику пояснювався в народі тим, що він не повинен видивитися нової жертви, бо «це хто-небудь із сім'ї помре». (Ф. Волков.)

Заливати очі горілкою див. голова.

Замазувати / замазати очі кому. Відвертати чю-небудь увагу; обманювати когось.— *Ви не крутіть сюди та туди. Ви мені очі не замазуйте оброткою. Одного осла я сам знаю.* (О. Ковінька. Попав пальцем у небо.) С и н о н і м и : пускати дим в очі; морочити голову.

Замилувати (милити) / замилити очі кому. Обдурювати кого-не-будь, хитрувати; приховувати недоліки.— *Ти мені, старій, очі не за милою,— підвищила раптом голос мадам, аж усі притихли.— Мужецький твій канал...* (О. Гончар. Перекоп.)

З зав'язаними очима, з сл. знаходити, влізнати і т. ін. Обов'язково; за будь-яких обставин.— *Ми вам як слід говоримо: земля наша міряна, перемірювати її вдруге нам не треба; между ми з зав'язаними очима знайдемо і без начальства нікому не дамо перевіряти.* (О. Кониськ ий. Півнів празник.)

З (з-перед) очей, з сл. іти, гна ти і т. ін. Геть від себе.— *Не го рецько, і між людей Отак подеколи буває: Хоч корисніша річ, а як ціни не знає її неук — то й жене з очей'* (М. Старицький. Мавпа та Окуляри.)

Знімати полуду з очей див. полуда.

[І (навіть)] оком не моргнути. Не звертати уваги, ніяк не реагувати на що-небудь. — *Андрій і Гнида вхопили Янчевського за руки й роззброїли його. Кармелюк і оком не моргнув.* (М. Старицький. Кармелюк.)

Іскри з очей сиплються див. іск-

Рат о

їсти (жертї і т. ін.) очима (оком) кого, що. 1. тільки кого. Невідривно, пильно дивитися на кого-небудь, виявляючи певні почуття

(любви, ненависті і т. ін.) — *Край станції... стоїть синьо мундирний жандарм, законними очима їсть не реселенців.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м : жертї оком. 2. Дуже уважно, з цікавістю та інтересом розглядати кого-, що-небудь.— *І очима вже нас Козачина не раз Журавині ключі молоденький.* (І. Манжура. Ренегат.)

Колоти (випікати, вибивати і т. ін.) очі кому. 1. Відливо дорікати, докоряти кому-небудь.— *Бери ти, сину, рівню собі, то й усе буде у вас рівно: ні вона тобі не вибиватиме очей твоїми злиднями, ні ти їй...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) 2. Дратувати когось, не давати спокою комусь, викликати осуд.— *Сирота ж всім очі коле, Скрізь чужий він чо ловік...* (І. Манжура. Сорок святих.)

Куди не кинь / не скинь (не глянеш) оком; куди оком кинеш. Усюди, скрізь, кругом. — *Плавні у нас знамениті. Починаючи від на шого села, на багато багато кіло метрів тягнуться вони на південь. Як заїдеш, куди оком не кинь — всюди плавні від обрїю до обрїю.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюків-ки.) С и н о н і м : де не обернешся.

Куди очі [бачать (дивляться, спали і т. ін.)], з сл. іти, прямувати і т. ін. Не вибираючи шляху; будь-куди, навмання.— *Він [Сніг пан] правильно вирішив: треба збирати лахи і тікати, не огляда ючись, куди очі бачать.* (В. Дрозд. Земля під копитами.) С и н о н і м и : куди ноги несуть; світ за очі.

Лихе (погане, зле і т. ін.) око, заст. Погляд людини, від якого може трапитися нещастя.— *Не охо ронити лісовик від злого ока й на пасті...* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) • Вираз відбиває вірування в погані й добрі очі.

Лихим (злим) оком, з сл. погля дати, дивитися і т. ін. Сердито, неприязно, із злістю.— *Батько все таки на його злим оком дивиться.*

(Словник Грінченка.) С и н о н і м : зйим оком.

Ловити очі на собі *див.* погляд.

Лупати очима перед *б/д.* Переживати почуття сорому. — *Чорти б їх побрали,— невідомо кого ляв Коляда,— а тепер мені лупай очима.* (М. Зарудний. На білому світі.) С и н о н і м : блимати очима.

Муляти (муляти) очі (око) кому, чії (чие) і *б/д.* 1. Бути на виду; недоречно виділятися.— *Поки ми в Польщі жили, тен [цей] папський звичай нам очі не муляв.* (З. Тулуб. Людолови.) 2. Набридати своєю присутністю (про людей, тварин). — *Ти ша, ніхто не турчить про свої клопоти, ніхто не муляє очей, і Санько подумав, що добре було б вивчити ся десь на лісника та в лісі й жи ти.* (Григір Тютюнник. Дикий.) С и н о н і м : мозолити очі.

Накидати (кидати) / накинуги (кинути) оком. 1. на кого, що. Звергати увагу, приглядатись до когось, чогось.— *Коли б ти знав, як тяж ко було мені його дістати. Два мі сячі морозива не іла — гроші прибе рігала. Я на цього ножа давно вже оком накидала. Дивися, який він гарний, як лялечка.* (М. Понеділок. Многая ліга.) 2. на кого, кого і *б/д.* Цікавитись кимсь, залицятися до когось.— *Ти діло кажи...— Зброї у Вінцентія нема...— І не було? — Була, та він продав Стефану Концовському... Отому, що на дочку його ти оком накидав...— Не я на неї, а вона на мене...* (Р. Чумак. Великий Луг.)

На око. Приблизно.— *Тепер ти поки останній ківи набереш, з пер того вже аналіз маєш, а тоді все на око, на око. Зате ж очі були'* (О. Гончар. Собор.)

На очах. Дуже швидко, помітно.— *Налагоджений механізм роз валювався на очах. До Красу доходили відомості, що на тих або інших залізничних вузлах розбеще ні маси бралися за справу свого пересування, коли управління не могло задовольнити їхніх вимог.* (Л. Мо-сендз. Людина покірпа.)

На очі потрапляти (попадати) / потрапити (попасти) кому, чії. З'являється перед ким-небудь, випадково зустрічатися, бачитися.— *Сні ви тоді*

лунають над водами до пізньої ночі, і Антон Герасимович на radoцях кличе до гурту кожного, хто тільки на очі потрапить... (О. Гончар. Бригантина.)

На свіже око. Не бачивши перед цим.— *Коли Павло Заброта при їхав весною прощатися з Сухою Ка линою, то й не впізнав її, так во на... розбагатіла й змінилася... Пав ло на свіже око одразу все те по мітив.* (В. Кучер. Голод.)

На чотири ока, діал. в чотири очі, з сл. *говорити, вислухати* і т. ін. Удвох, без сторонніх людей. — *Прихожий сей же час попросив ігу мена, щоби був ласкав в чотири очі вислухати його оповідання і його сповіді.* (І. Франко. Петрії і Довбо-щук.) С и н о н і м и : віч-на-віч; один на один.

Не вірити / не повірити [своїм (власним)] очам. Здивуватися, побачивши щось.— *За звичкою підійшов до верб, що похилили своє віт тя аж до води., глянув на тиху заводь. І очам своїм не повірив — по воді голічерева пливла якась воло хата тварина, схожа на копичку сіна.* (А. Каміничук. Батько бобрів.)

Недремне око чие. Постійний нагляд з боку кого-небудь.— *Без бах уже кляв себе. Краще б мовчки робив, як надумав, а так розкрив карти, і Хащеватський тепер візьме його під своє недремне око.* (І. Гри-гурко. Далекі села.)

Не знати, куди (де) дівати / подіти (діти) очі [від сорому]. Бути засоромленим, перебувати в незручному становищі у зв'язку з провинкою.— *Приходжу до Юхима отак через тиждень та й каже. «Дай мені коника на Човнову з'їздить». А сам не знаю, куди й очі подіти.* (Григір Тютюнник. Комета.)

Не спускати / не спустити [з] ока ([з] очей) кого, чого; з кого, з чого. 1. Милуватися ким-, чим-не-будь.— *Граф Гендриков не спускав очей з новоприбулої найманиці Маври. Молода, вродлива...* (Р. Чумак. Великий Луг.) С и н о н і м : не зводити погляду. 2. Постійно спостерігати, стежити за ким-, чим-не-будь.— *Мати не спускала зіркого ока з усіх підступів до нашого*

вогнища, а син пильнував шляхи дали нашого табору. (Ю, Збанацький. Ми — не з легенди.) А н т о н і м : спускати з ока.

Нишпорити (шарити) очима (оком) по кому, чому. Пильно оглядати кого-, що-небудь.— *Поки гос подар знімав з стільця книжки, Масло нишпорив очима по кімнаті.* (А. Хижняк. Невгамовна.)

Обводити / обвести очима (оком, поглядом) кого, що, де. Оглядати, обдивлятися; дивитися на когось, щось.— *У вухах звучали останні рядки твору: — Левінсом обвів мовчазним, ще вовким поглядом небо і землю, що обіцяли хліб і відпочинок.* (О. Гурейв. За снігами білими.)

Обкидати оком див. погляд.

Обпкати очима див. погляд.

Одним оком, з сл. **дивитися**, *поглядати* і т. ін. Побіжно, **мимохідь**, між іншим і т. ін.— *Я ж святі слова кажу, — прогрес вимагає одним оком і на Захід позирати.* (О. Ковінька. Уперед і вперед...)

Око за око див. зуб.

Очей не можна відвести (відірвати) від кого, чого. Надзвичайно вродливий, гарний, привабливий зовні.— *В Ганни Іванівни он яка чорнобурка / І рушниці нема, і собак нема, — а чорнобурка — очей одірвати не можна.* (Остап Вишня. Лисиця.) С и н о н і м : хоч картинку малюй. А н т о н і м : дивитися б не захотів.

Очей не показувати / не показати. Не приходити, не з'являтися куди-небудь, до когось; приховуватись.— *Цілий тиждень*

Казанцев не показував очей, — цілий тиждень

Олеся не бачила його. (І. Не-чуй-Левицький. Старосвітські батюшки та магушки.) С и н о н і м : носа не навертати; не показувати носа.

Очей у Сірка (Рябка) позичати / позичити. Втратити почуття сорому, власної гідності.— *І їм, тату, не соромно? — їм сором, дочко, не дошкуляе. Вони у Сірка очі позичають. То власть Сіркова.* (М. Понеділок. Многая літа.) • У Б. Грін-ченка: прямий смисл — позичити у собаки очі, тобто своїми буде стидно дивитися.

Очі бігають у кого, чії. Хто-не-будь виявляє неспокій, страх.— *Ба-гачики галасують, а в самих очі бігають, в голові тривога і хвости поїдигнали, як ото цуцки при не репуді.* (В. Большак. Поїдем за Десну...)

Очі впали чії, на кого, на що. Хто-небудь побачив когось, щось.— *Саме в той час князь Єремія вер нувся. Він зирнув через одчинені двері в кімнату і його очі впали на Тодозю.* (І. Не-чуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)

Очі горять (палають) у кого, чії. Чий-небудь погляд яскраво виражає певні почуття (збудження, гнів, радість і т. ін.).— *Борис зірвався з місця. Очі йому горіли, кулаки затискалися.* (Б. Лепкий. Крутіж.)

Очі завидючі у кого, чії. Хтось дуже жадібний, заздрісний, ненаситний і т. ін.— *Здавна вже відомо, що панські очі завидючі, а руки загребуці.* (А. Шиян. Мар'яна.) С и н о н і м : руки загребуці.

Очі на лоб (на лоба) лізуть / полізли в кого, кому, чії. Хтось відчуває страх, переляк, здивування і т. ін.— *Бачиш — лани... тиенця, як море... панське багатство. А ти узяв сірник — один з коробки сірник — і полетіли в небо дими... Андрієві очі лізуть на лоб, а за плечима — мурахи.* (М. Коцюбинський. Fata morgana.)

Очі на мокрому місці у кого, ірон. Хто-небудь плаче.— *[Яненко:] Дайте ж вас Обняти ще!.. От, каторжні очі На мокрому десь місці.* (Л. Старицька-Черняхівська. Гетьман Дорошенко.)

Плювати / плюнути (наплювати) в вічі (в очі, межи очі і т. ін.) кому. Виразити зневагу, презирство до кого-небудь.— *А Мортко всьо му перечить і кожному в очі плює.* (І. Франко. Борислав сміється.)

Полуда з очей спадає див. полуда.

Почорніло в очах у кого, кому. Вживається на означення важкої образи, досади, сильного хвилювання і т. ін.— *Жолкевському почорніло в очах, немов стинилося серце. Він захитався, і коли б Наливайко не підтримав його вчасно, відкинувши геть непотрібну гетьманові*

шаблю, він неминуче впаде би непри-
томний. (І. Ле. Наливайко.)

Про людське (чуже) око. 1. Від-
повідно до норм поведінки, заради
пристойності, для порядку.— *Що
дружина? Що дружина?..— почав уже
сердитися Соломон.— Що вона, не
зможе без тебе троху по-жити?.. Зроби
про людське око із нею розлучення,
кудиш відішли.* (А. Дімаров. І будуть
люди.) 2. Удавано, для створення
певного враження.— *Марія схопила
мішок, почепила на ящик і совином
насыпала борошна в нього — і вже знов
весела (про людські очі), а про себе —
ні-ні та й глянє на Давида, задумана.*
(А. Головка. Бур'ян.) С и н о н і м и :
для виду; для годиться.

Про око. Для створення певного
враження; заради пристойності.— *Він
[Леон] рад був удавати про око
вільнодумного чоловіка, але в глибині
серця так, як усі малорозвиті і
самолюбні люди, був забобонний.* (І.
Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и :
про чуже око; для годиться.

Пускати бісики очима див. бісик.

Пускати ману в вічі див. мапа. Пускати
туман в очі див. туман. Світ в очах
тьмариться див. світ.

Світ за очі див. світ.

Світити очима (оком) на кого, до кого
і б/д. Виявляти поглядом якесь почуття
(перев. гніву, роздратування і т. ін.) —
*Увійшов [чоло вік] п'яний, червоний,
світить очі ма, як скалками: «З ким
ти тут шепочеш?»* (С. Васильченко.
Чайка.)

Своїми (власними) очима, з сл.
б&чити, поб&чити. Безпосередньо,
особисто.— *Як? Що? Чи правда? Хто
казав? Відки знаєте?..— Ніхто й
казати не потребував! — відповів
Леон.— Сам бачу своїми очима.* (І.
Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и :
на власні очі.

Скільки сягає (бачить, бере і т. ін.) /
сягне (вхопить і т. ін.) око. Скрізь,
навкруги, далеко, до самого обрію.— *У
сіракові лихенькому, розхристаний, без
шапки, він раптом опинився на
відлюдді, за селом, де окрім декількох
хрестів, скільки оком сягнеш —*

анічогісінько не видно. (М. Понеділок.
Многая літа.)

Ховати / сховати очі (погляд).
Відвертатися, не дивитися на
кого-небудь від ніяковості, сорому і т. ін.
— *Аж назустріч їм ще двоє школярів,
років по шістнадцять, а може, й по
сімнадцять. За руки взялися... і квітів
ні в неї, ні в нього — ці вже бояться
жовтого. Забачивши стар ших,
пустилися, пішли порізно, на хиливши
низенько голови, очі ховать... (Григір
Тютюнник. Деревій.)*

Хоч в око (в очі) стрель (стрельни,
стріляй). Зовсім нічого не видно, дуже
темно.— *Я лежу і мені не спиться. Я
думаю. За вікном тем но — хоч в око
стрель. На небі ні зірочки — хмарно.* (В.
Нестайко. Тореадори з Васюківки.) С и н
о н і м и : хоч в око дай; хоч око виколи.

Хоч одним оком, з сл. подивитися,
глянути і т. ін. Мимохіть; трохі.— *Так
оце кортить сватів побачити хоч
одним оком, — медовим голосом мовила
Дзюнка* (Гри-гір Тютюнник. Син
приїхав.)*

Хоч око (очі) виколи, з сл. тем но,
темрява і т. ін. Зовсім нічого не видно.
— *Ліс кругом, болото і поночі, хоч око
виколі.* (Григір Тютюнник. Червоний
морок.) С и н о н і м и : хоч в око стрель;
хоч в око дай. А н т о н і м и : хоч голки
збирай; як удень.

Широко відкрити очі. Здивува-
тися.— *Всі троє широко відкрили очі,
коли побачили молодця з паля каним
виразом лица та у замараному одязі.*
(Ю. Опільський. Золотий лев.)

Щоб очі не западали, жарт.
Уживається як побажання здоров'я при
вживанні міцних напоїв.— *Орина
Оберемок, як господина, за прохувала
людей до столу.; з великої сулії
чоловікам налили повні склянки, а
жінкам — повні чари, «щоб не западали
очі».* (С. Чорнобривець. Ой Дніпре мій,
Дніпре.)

Як зиницю ока див. зиниця.

Як [своє] око; як [своє] очі, з сл.
берегти, стерегти, доглядати і т. ін.
Ретельно, пильно, дбайливо.— *А вже що
за вірний лісник був з нього [Ониська],
так і не сказати; лісу доглядав, наче*

свого ока; *дерева лю бив, наче мати сина.* (О. Кониський. Стельмахи.) С и н о н і м : як зіницю ока.

Як сіль в оці *див.* сіль. ОКРІП: як муха в окропі *див.* муха.

Як окропом обдало *див.* кип'яток.

ОКУНЬ: ловити носом окунів *див.* ніс.

ОЛІЯ: мати олію в голові, *жарт.* Бути розумним, кмітливим, розсудливим.— *Це ж треба мати в голові олію, щоб після цього вірити в святе.* (Л. Костенко. Балада про здоровий цинізм.) С и н о н і м и : мати голову; мати тяму. А н т о н і м и : не мати клёнки; мати порожню макітру на плечах.

Підливати олії у вогъь *див.* масло.

ОЛУХ: олух царя небесного. Дурень; телепень.— *Для нього [попа] кожний учень був «теньок», «сало дурне», «баняк», «халява», «стерво собаче», а також «йоло», «бовдур» і «олух царя небесного.* (О. Левада. Ріки невпинна течія.) С и н о н і м и : **дурне** сало без хліба; голова з вухами.

ОМЕГА: альфа і омега *див.* альфа.

Від альфи до омеги *див.* альфа.

ОПЕРА: з іншої (другої) опери; не з тієї (не з тої) опери. Недоречність; те, що безпосередньо не стосується справи, теми

розмови і т. ін.— *Пробачте!* — *перебив дід оповідь.*— *Так це ж уже не з тої опери.* (С. Караванський. Війна словес, або Кожен Івась має свій лас.)

ОПЕЧЕНИЙ: як опечений, з сл. *схопитися, скбчити* і т. ін. Різко, швидко, раптово.— *Друзький як опечений схопився на ноги. Перед ним стояло якесь страховисько з покарбованим, опухлим і рясно вкритим червоними струпами облич'ям.* (А. Кащенко. Під Корсунем.) С и н о н і м и : як опшарений; як окропом облитий.

ОПІР: лінія найменшого опору *див.* лінія.

ОПУЩЕНИЙ: як у воду опущений. Дуже похмурий, сумний хто-небудь.— *Мама цілий день хо дить як у воду опущена. Плакати, щоправда, не плаче, не те, що інші матері, а все ж дуже засмучена.* (А. Дімаров. На коні й під конем.) С и н о н і м и : як у воді намочений; хмара хмарою.

ОРАЛО: перекоувати мечі на орала *див.* меч.

ОРАТИ: ори, мели, їж. Робити різноманітну роботу.— *Послухай, бовдуре,— сказала Хівря, стій! Ой, мудрий дуже з сина!.. Ну, цур тобі*

ОЧКО

та нек! Роби ти, що хоти: Ори, мели і їж... Хоч голову скрути, Про мене!.. (П. Гулак-Артемівський. Солопій та Хівря, або Горох при дорозі.) • В основі виразу народне оповідання-жарт про розмову хлібороба з циганом-ковалем. Циган скаржиться, що йому аж надто багато роботи: у міхи дуги, кувати, вухналі робити, на базар нести... А що хліборобу?! Ори, мели та їж!

ОРБИТА: виводити / вивести на орбіту. Створювати необхідні умови для здійснення, розвитку чого-небудь.— *Окремо слід сказати ще про одну галузь діяльності письменника, що теж виводить його на орбіту міжнародних культурних зв'язків,— про його активну працю як перекладача.* (А. Погрібний. Борис Грінченко.)

Зійти / сходити з орбіти. Припинити займатися чимось.— *Футбол судитиму у п'ятницю...— Чекай, чекай! Ти що, й досі не зійшов з футбольної орбіти? Ну, молодець!* (В. Гужва. Третій тайм.)

ОРЧИК: як порося на брчку *див.* порося.

ОСИКА: на одній осиці не пере-вішати. Дуже багато. — *[Варка:] Не велике щастя і ти, і твої Омелько! Багато вас є, на одній осиці не пере-вішаеш! Прощайте, тітко!* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.)

Як осика на вітрі, з сл. *трем тігли, дрижати* і т. ін. Дуже сильно.— *їй [Насті] часом здавалося, що Олександра неминуче має прийти і тоді... вона боялась подумати, що тоді буде, і лише тремтіла, як осика на вітру.* (М. Коцюбинський. На віру.) • Християнська легенда про осичину як прокляте дерево

ОЧКУР

(див. як осиковий лист) заперечувалася вже в ранніх роботах О. Потебні (1865р.). С.Токарев прямо заявив, що легенда про Іуду, що повісився на осиці, створена в Східній Європі, бо в країнах, де складалося християнське вчення, осика не росте.

ОСКОМА: зганяти (згонити) / зігнати оскому на кому, чому. Переносити гнів, роздратування за щось на когось.— *Ти, мамо, зла чогось сьогодні. На батька маєш гнів, а на мені оскому зганяєш.* (І. Цюпа. Дзвони антарного літа.)

Набивати / набити оскому кому і б/д. Надокучати, набридати. — *Ту тешині ж набили оскому нам співи, Набридне одно та одно.* (І. Манжу-ра. Теплого Олексі.)

ОСНОВА: закладати основи див. підвалина.

ОТАМАН: водити отамана. Бути за головного, найкращого.— *Ін ший і до сивого волосу доживе, а косарем не годен стати, а ти ще й на вулицю вечорами не заглядав, а на лузі отамана вів.* (М. Стельмах. Кров людська — не водиця.)

ОЧЕРЕТИНА: щоб тебе (його, вас і т. ін.) очеретиною зміряли! Побажання смерті кому-небудь. — *Якщо хочуть похвалити дівчину, то тут кажуть: прямесенька, як очеретиночка! А коли тяжко ла туться, то: щоб тебе очеретиною зміряли!* (О.Гончар. Бригантина.) • Покійника раніше міряли для домовини очеретиною.

ОЧИСТКА: для очистки совісті. Щоб не докоряти собі пізніше за що-небудь; на всяк випадок.— *По вертай, Грицю, бо*

раптом щось станеться. Нас же потім совість замучить,— Ну, хіба тільки для очистки совісті,— неохоче погодиш ся Грицько, розвертаючи грузовик. (М. Руденко. Остання шабля.)

ОЧПОК: збити / збивати очіпок з кого, у кого, кому і б/д., *заст.* Ударити, побити кого-небудь. — *Івгу повчу разів зо два,— очіпок з неї зіб'ю, патли їй обіреву,— то й дасть мені волю.* (Г. Квітка-Осно-в'яненко. Козир-дівка.) • **Очіпок, заст.** — головний убір заміжньої жінки у формі шапочки, часто з поздовжнім розрізом ззаду, який зашнуровують, стягуючи сховане під ним волосся.

ОЧКО: давати / дати де'сять (сто і т. ін.) очок уперед (наперед). Значно перевершити кого-, що-небудь у чомусь.— *А дід — го го, цей кому хочеш дасть сто очок наперед!* (Ю. Смо-лич. Прекрасні катастрофи.)

ОЧКУР: підтягувати очкурі див. пасок.

ОШПАРЕНИЙ: як ошпарений (обпарений, опарений) [окропом]. 1. Збуджений, знервований. — *Мов опарений, кидався він [Ван-Гехт], сюди і туди, не знаючи, що діяти.* (І. Франко. Борислав сміється.) 2. з сл. *зіскбчтити, схопитися* і т. ін. Швидко, рвучко.— *Горить, Іване Матвійовичу! — Це подіяло. Іван Матвійович скинувся, мов ошпарений, слово «горить» на нього діяло магічно, рефлекс умовний на нього виробився...* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) С и н о н і м: як опечений.

П

ПАВА: як пава. 1. У яскравому, барвистому або багатому вбранні.— *Вирядив [чоловік] дівку, як паву, син гоголем ходить, жінка, у хустці такій, що всі баби очі рвуть од заздрощів, а в самого чоботи з ри пом.* (А. Дімаров. І будуть люди.) 2. Гордо, поважно.— *Хведора йшла до церкви. Найменшого несла на ру ках. Виступала попереду, огрядна, червонощока, як пав.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

ПАВУТИНА: плести павутину див. павутиння.

ПАВУТИННЯ: плести (снувати і т. ін.) павутиння (павутину і т. ін.). Підступно, хитро підкоряти своєму впливові.— *Може, доведеться батька викликати до участку, застра-цати. А може, й навколо забастовщика Максима сплести якусь павутинку.* (А. Шиян. Мар'яна.) С и н о н і м: плести сіті.

ПАЗУР: випускати / випустити пазури (кігті). Виявляти ворожість, нетерпимість до кого-небудь або готовність дати відсіч.— *Шляхтич випустив нарешиці пазури. Вієв з нами, мов колонізатор, мов плантатор.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) С и н о н і м : показувати зуби.

ПАЗУХА: відігривати змію за пазухою *див.* змія.

Держати камінь за пазухою *див.* камінь.

ПАЛЕЦЬ: виссати (висмоктати) / висисати (висмоктувати) з пальця. Надумувати, вигадувати.— *Оце вам звичай, самі ростуть із вдачі народу, із традицій його, із душі, а то вигадують, висмоктують із пальця різні бездушні псевдообряди.* (О. Гончар. Собор.) С и н о н і м и : видерги з-під нігтів; взяти із стелі.

Дивитися крізь пальці. 1. на що і б/д. Свідомо не звертати уваги на щось, не

ПАЛИЦЯ

зачепить. А н т о н і м : хоч пальцем торкнутися.

На (по) пальцях [можна (легко)] перелічити (порахувати і т. ін.) кого, що. Дуже обмежена кількість кого-, чого-небудь.— *Скільки вас, чоловіків? На пальцях можна порахувати. От і доведеться натужитись за двох, за трьох.* (М. Олійник. Судний день.) С и н о н і м и : кіт наплакав; крапля в морі. А н-т о н і м и : не перелічити; хоч греблю гати.

Наступати / наступити на пальці (на хвіст) кому. Кривдити кого-небудь, ущемляти чийсь інтереси.— *Страх отаких палених люблю, що нікому, мовляв, не слустить, не дасть собі на хвіст наступити.* (М. Старицький. Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці.)

Не клади пальця (палець) у рот кому і б/д. 1. Хто-небудь такий, з яким слід бути обережним.— *Спа собі тобі, жінко, що ти мене до розуму довела. Бой-жінка' їй пальця в рот не клади: і не почувеш, як відкусить!* (Г. Квітка-Основ'янен-ко. Бой-жінка.) 2. Хто-небудь уміє одстоювати свою думку, позицію.— *Це крутий дідусь. Такому пальця в рот не клади.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

помічати чогось.— *Дубовий Нестор дивиться крізь пальці на білі вальси радісних беріз.* (Л. Костенко. Цей ліс живий. У нього добрі очі...) 2. на кого. Нехтувати ким-небудь, ігнорувати когось.— *І все ж на нього [інспектора] всі дивилися крізь пальці, посміювались, навіть полаювали...* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

[І (навіть)] пальцем не кивнути (не ворухнути і т. ін.) кого. Зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь.— *Батько мене, по суті, продав, рідне місто й пальцем не ворухнуло, щоб мене порятувати...* (В. Чемерис. Ольвія.)

І пальцем (пучкою) не торкнутися (не зачепити і т. ін.) / не торкати кого. Не заподіяти ніякої кривди.— *Походенко здригнув,.. хитнув голою вою і глухо мовив: «Я до неї й пучкою не доторкався: само війя їй пхнуло».* (О. Кониський. Баба Явдо-ха.) С и н о н і м : навіть мухи не

Ніде пальця встромити *див.* голка.

Обвести (обкрутити і т. ін.) / обводити (обкручувати і т. ін.) круг (довкола і т. ін.) пальця кого. Обдурити, перехитрити кого-небудь.— *Стою собі та й думаю: а дулі, щоб ви мене круг пальця обвели.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і м и : обвести за ніс; лишити з носом.

Палець об пальці не ударити. Зовсім нічого не зробити (перев. для досягнення чого-небудь).— *Ма ма почала потихеньку лаяти батька. Такий і сякий... Палець об пальці удома не вдарить.* (П. Загребе льний. З погляду вічності.)

Пальці знати. Що-небудь невиразно, невміло зроблене, невдало приховане; відчутно, помітно.— *Пар хім орав. У плуг молодичків він здумав попитати: Пішли Бички вихрять — аж пальці знати.* (Л. Боро-виковський. Пархомові воли.)

Пальці облизнеш *див.* пальчик.

Попасти / попадати пальцем в небо. Сказати чи зробити що-небудь невдало, недоречно.— *То що, завели півня для краси життя? — Атоже! Саме для краси. Попав пальцем у небо.* (А. Камінчук. Півень на балконі.)

ОЧКУР

Тикати (показувати і т. ін.) пальцем (пальцями) на кого. Негативно висловлюватись про кого-небудь, відкрито засуджувати когось.—*[Жандарм:] Я з людського диву не буду ні ситий, ні голоден.— [Анна:] Але стидно. Лице лупа ється. Шепчуть, пальцями показу югль.* (І. Франко. Украдене щастя.) • Вираз мотивований жестом, що «осуджує» того, чия поведінка (вчинки) суперечить (суперечать) загальноприйнятим нормам.

Як палець (перст) з сл. *один, одинбкий, сам* і т. ін. Без сім'ї без рідних, без близьких і т. ін.—*Там, де здимає хвилі сині Серед простору тихий Дін, Мов перст, повинен в самотині Я побиватися один.* (І. Манжура. Прощай, крайнонько ріденька...)

Як свої (своїх) п'ять пальців, з сл. *збити, вивчити* і т. ін. Дуже добре, досконало.—*Я Кармеляка як свої п'ять пальців знаю і того шельму, як і ясновельможного пана, хоч би і вночі то пізнаю, нехай би й як одвертав пику.* (М. Старицький. Кармеляк.)

С и н о н і м и : як власну долоню; як облупленого (тільки кого).

ПАЛИЦЯ: вставляти (встромляти) / вставити (встромити) палиці (палки і т. ін.) в колёса (в колесо) кому. Перешкоджати, заважати кому-небудь у здійсненні чогось.—*Чиниться беззаконня, а ви відмовчуєтесь. Недосвідчена дитина... в атаку пішла, а всі інші дивляться, немов сторонні, що з цього буде, а часом і палиці в колёса встромляють — нехай собі надривається.* (В. Попов. І це називають буднями...)

Перегинати / перегнути палицю (палку). Упадати в надмірну крайність у вчинках, дія і т. ін.—*А Маслоук/ Хіба він не називав мене бязугом? — А ще хто? Хлю ще? — Ігор зрозу мів, шір перегнув палицю. Справді, ніхто, крім Маслоука, його не ображав цим ело вам* (І. Багмут. Щасливий день суворо вця Криничного.)

[Як] палицею (палкою і т. ін.) докинути (кинути). Дуже близько. —*Зорян усе Половецьке поле про йшов, — і не заблукав, а тут — два рази палицею кинути.* (В. Кулаков-ський. Володимир

Мономах.) С и н о н і м и : рукою подати; два рази ступнути. • Первісно — віддаль, скільки пролетить палиця, кинута рукою. Пор. ще подібні виміри: як з лука стрелити; на гарматний постріл.

ПАЛИЧКА: нуль без палички *див.* нуль.

ПАЛКА: вставляти палки в колёса *див.* палиця.

Палкою докинути *див.* палиця.

Перегинати палку *див.* палиця.

ПАЛЬМА: пальма **першости** (першенства). Перемога як наслідок переваги над іншими.—*Потецький зрозумів, що час заговорити, бо Кособудський вирве в нього пальму першенства.* (З. Тулуб. Людолови.)

ПАЛЬЧИК: [тільки] пальчики (пальці) облизеш (облизуй).

1. Бути чинимось задоволенням (їжею, питвом).—*А рибкою чого ж не пригостиши? Я там таких карасів наловив — тільки їж та пальчики облизуй.* (В. Минко. Ясні зорі.)

2. Хтось дуже гарний, вродливий.—*Тільки скажи, зразу висватаю тобі таку молоду/ З освітою, не нижчою від гімназичної. Пальчи к и облизеш.* (А. Головка. Артем Гармаш.) 3. Гарно, цікаво і т. ін.—*Про нас, господарів, пишеться. Та як пишеться — пальці облизеш' — сказав гордовито, розминаючи вис лі плечі.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

ПАМОРОКИ: відбити (забити) па мороки. 1. кому і б/д. Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось. —*Хіба ж бідній жінці не заб'ють памороки? Як воно ж і курча, і кача, і поросля, і теля... і натопи, і навари...* (О. Ковицька. За дійку сіпати треба ласкаво...) 2. кому, безос. Хто-не-будь втрачає здатність нормально мислити або сприймати щось. —*Ось і Ковалич поряд і зразу починає: — Чи мені памороки забило? Чи вже з розуму вижила?* (С. Журахович. Вечірні балачки.)

ПАМ'ЯТКА: у пам'ятку кому. Хто-небудь добре щось запам'ятав.—*Більше всього в пам'ятку ме ні, як уже тіп приїхав ховати.* (Словник Грінченка.)

ПАМ'ЯТНИЙ: дати (дістати) пам'ятного (пам'яткового і т. ін.) кому і б/д. Побити кого-небудь, щоб довго пам'ятав.— *На щастя, не один тут приятель прибув, Що на на Стольника звивали рідним та том, — / пам'яткового синкули су постатам** (А. Міцкевич. Пан Тадеуш, перекл. М. Рильського.)

ПАМ'ЯТЬ: викинути з пам'яті див. голова.

За пам'яті чиєї. За чнесь життя.— *Кохись-то давно, не за нашої пам'яті,—*

мабуть, ще й батьків і дідів наших не було на світі, жив собі убогий чоловік з жінкою, а у них був одним один син, та й той не такий, як треба... (Нар. казка.)

Коротка (закоротка) пам'ять у кого. Хто-небудь швидко все забуває.— *Свирид стояв на своєму: золота у них не було і немає...— Не було, кажеш? — перепитав висо кий і посміхнувся недобре.— У те бе, хазяїне, закоротка пам'ять, прийдеться поворушити її...* (А. Ді-маров. І будуть люди.)

Прийти / приходити до пам'яті

ПАР

(діал. пбмки). Опам'ятатися.— *Не буду я міняти сих грошей, заховаю. Може, він [хазяїн], як прийде до помки, кинеється, тоді віддай йому. Нащо нам такі гроші?* (Панас Мирний. Повія.)

ПАН: [або (чи, хоч)] пан або (чи, хоч) пропав. Ризикуючи, домогтися усього бажаного чи все втратити.— *Чи добудемо волі, чи ні, а гіршого пекла, як у нас дома, і на тому світі не зазнаємо!...*— *Істинно: голій дощу боїться! Пан чи пропав, нам вибирати нема з чого,— про вдовів уже різко фурман.* (М. Ста-рицький. Карме люк.)

Великий пан; велика пані, *заст.* перев. *ірон.* Особа, що користується значним впливом; поважна.— *Не мети до порога, бо мені треба через поріг ходити' — ляснула Мотря.— Авжеж, велика пані. Показался, княгине, золоті підківки, — сказала Мелашка.* (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) С и н о н і м: велике цабе. А н т о н і м: невеликий пан.

Видно пана по халявах. Людина пізнається за її поведінкою, вчинками, конкретними ділами.— *Так ак,— з притиском вимовив Яро шенко.— Видно пана по халявах. Це той, що раз на рік правду каже, та й то кається. Знаю, що то за брехало.* (В. Речмедін. Народження Афродіти.) С и н о н і м и: видно коня по поході; видно пана по поході. * Раніше чоботи звичайно були кольорові (жовті й червоні) і чорні. Заможні люди носили кольорові. Убогі ж нерідко шили собі комбіновані чоботи: кольорові голочки й чорні халяви чи навпаки, даючи

зрозуміти, що й вони спочатку носили кольорове взуття.

Невеликий пан; невелика пані, *заст.*, перев. *ірон.* Особа, що не користується ніяким впливом; незначна.— *Секретарка розводить ру ками,— немає міністра.— То ми взавтра прийдемо. Невеликі на ні.— Та хоч би й великі були... У відпустці міністр.* (В. Большак. Слово про подоянку.) С и н о н і м: невелике цабе. А н т о н і м: великий пан.

Пан над (між) панами. Незалежний ні від кого; наймогутніший або найшчасливіший.— *Сядем укупі ми тут під каліною — / над пана ми я пан... Глянь, моя рибонько,— срібною хвилию Стелється полем туман.* (М. Старичький. Виклик.)

Паном діло, *заст.* Дуже добре; розкішно, безтурботно (жити, проводити час і т. ін.). — *Розпитав я ще в нього про дорогу й, попрощав шись, сів на візка та й покотив собі паном діло...* (М. Старичький. Карме люк.)

Пан паном. Хто-небудь незалежний, заможний.— *Коли їхали тією стороною, то бачили його б у динок, дранню критий, забором об несений. Пан паном... Він у нас у церкві титарем.* (Панас Мирний. Повія.)

Помазатися в пани (паном). З погордою вважати себе людиною з привілейованим становищем.— *[Ми кола:] Він живе тільки тут, бач возний — так бундючиться, що по мазався паном.* (І. Котляревський. Наталка Полтавка.)

ПАРА

Сам собі пан (хазяїн і т. ін.). Вільна у своїх вчинках людина.— *Начальство призначило Пиряєва підземним інструментальником. Ро бота — майже не бий лежачого: зібрав пожовані кайла й лопати змінної бригади, відніс на поверхню до інструментального цеху, приніс у шахту відремонтований інструмент і — сам собі пан.* (Б. Анто-ненко-Давидович. Сізо.)

ПАНДОРА: скриня Пандор и див. скриня.

ПАНИ: невелика пані див. пан. ПАНЬКО: за царя Панька див. цар.

ПАР: на всіх парах, з сл. *мча ти, бігти* і т. ін. Дуже швидко.— *Але Варвара помиляється. Нас правді літо, наче його хтось підганяє, летить на всіх парах. Від того йому й жарко, що доводиться гнати щодуху.* (Н. Тихий. В дорогу виходь на світанні.)
С и н о н і м и : повним ходом; на всіх парусах. • Вираз на всіх парах постав, безумівно, на основі виразу на всіх парусах (зміна парусників на пароплаві), але вплив «парусного» виразу досить відчутний у граматичній (множинній) формі другого — (.парах).

ПАРА: два чоботи — пара див. чобіт.

До пари кому. Який підходить кому-небудь у подружжя.— *Коли наші парубки тобі не до любові..., ми б тобі знайшли самі: усю Ук раїну виїздили та знайшли б! — Шкода й шукати, коли мені Бог уже послав такого, що й до любові, й до пари.* (Марко Вовчок. Козачка.) С и н о н і м и : до любові; під пару.

Не пара. Неоднаковий; не підходить до пари.— *Е, добродію мій' — каже, зачервонівшись з сорому, Гвин товка. Запорожець запорожцеві не пара.* (П. Куліш. Чорна рада.)

Ні (ані) пари з вуст (з рота і т. ін.) Затято мовчати, нічого не говорити, не розголошувати.— *Лу ка на те ані пари з уст: що правда, то правда, а правді кільця не вправиш — худа корова.* (Григір Тютюнник. Дикий.)
С и н о н і м и : як води в рот набрати; ні гу-гу.

Пара [теплих] слів, з сл. *ска зати* і т. ін. Коротко; різко. — *Уплітай сама, — і*

довготелесий Колька загородив собою Клаву... — Клаво, скажи їй пару теплих слів, щоб відчепилася. (М. Понеділок. Многая літа.)

У парі, з сл. *бути, жити* і т. ін. Подружжям, разом.— *Сімсот овець дам з кошари, аби з ляшкою була в парі.* (Словник Грінченка.)

ПАРИТИ: парити парка. Діяти гарячково, поспішно.— *Скажений' Парка парить, швендяє, аж попару не знайде, чогось товчється, ще й ображає шляхту докорами,— додає*

Осінський- (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)

ПАРТА: зі шкільної парті. З часів навчання в школі; з дитячих (юнацьких) років.— *Здається, тепер йому [Данилові] спійшити додому, як на пожежу, та, либонь, сво годні в якісь інші ноги впрієся, ніж завжди, бо схарапудились норовли вими кіньми — й самі занесли в двір до Степана Химочки, друга приятеля зі шкільної парті.-* (Є. Гуцало. Чужа.)

ПАСОК: підтягувати (затягувати і т. ін.) / підтягти (затягти) паски (пасок, ремінці, очкурі, пояски і т. ін.) Бути напівголодним, недоїдати.— *Ай-я-я, синок' Сира дошка. Ну, правильно. Сухих нам ще ні коли не привозили. Так що затагай очкур тугіше...* (Григір Тютюнник. Іван Срібний.) С и н о н і м : підтягати живіт.

ПАСТКА: наставляти пастки див. тенета.

ПАТОКА: вхопіти шилом патоки див. шило.

ПАТЬОКИ: розпускати / розпустити (попустити) патьоки (сльози). Плакати.— *За що знуцаетесь ви надо мною так? За що?.. За що?.. — сказав [неборак] та й по пустив патьоки... Патьоки гірких сліз...* (П. Гулак-Артемівський. Пан та Собака.) С и н о н і м и : розпускати нюні; рёвма ревіти.

ПАХНУТИ: [близько] не пахне ким, чим. Немає ніяких ознак когось, чогось.— *Ягода вказав на той намет і зозла вичавив: — Факір був п'яний і фокус не вдавсь. Тут Юнаком і не пахне!* (Б. Нечерда. Квадро.)

ПАЦЮК: хоч пацюки (цупенят, кошенят) бий, *зневажл.* Дуже негарний, несимпатичний, неприємний.— *Тонкий [панич], цибатий, як журавель, з*

рижуватим, шорстким, як на ведмеді, волоссям, з ве ликим лобом — хоч кошенят бий, з великими, розумними сірими очи

ПЕРЕЦЬ

ма... (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

ПЕДАЛЬ: натискати (жати) / натиснути (нажати) на всі педалі. Якнайшвидше виконувати що-не-будь; хутко бігти.— *Ось так буде краще — давай, брат, жми на всі педалі, давай і ніяких розмов.* (Ю. Зба-нацький. Курилові острови.)

ПЕК: цур тобі пек *див.* цур.

ПЕКЛЮ: лізти попере'д батька в пекло *див.* батько.

Пеклом дихати на кого, проти кого і б/д. Дуже сердитися, ненавидіти когось, тримати зло на кого.— *Що всі схизматики нам зрадили, це цілком можливо,— обізвав ся Калиновський.— Вони всі пек лом на нас дихають'* (А. Кащенко. Під Корсунем.) С и н о н і м и: чоргом дихають; бісом дивляться.

Як Марко у пеклі *див.* Марко.

ПЕЛЮШКА: з (від) пелюшок. З початку життя.— *І рай і пекло — все в тобі, людино, Від пелюшок — до смерті, до загибу.* (Л. Скирда. Людина — мисль і споконвічний рух...) С и н о н і м: від коліски.

ПЕНЬ: на пні. У нескошеному вигляді (про хліб, трави); незірва-ний (про овочі, плоди).— *Люди вкри ли панський лан і хапали панське жито, а людське стояло на пні.* (Л. Нечуй-Левицький. Микола Дже-ря.)

Посивіти на пні. Зістаритися дівчиною.— *А що мені з того, що ви всі три посивієте на пні.* (Словник Грінченка.)

Через пень колоду (пень-колб-ду). Недбало, аби-як, не так як треба. — *Відмінники дивилися на свого вчорашнього побратима співчутливо, а ті, хто вчився через пень колоду, з радістю чекали на те, що їхнього полку прибуде.* (Григ'ір Тютюнник. Дивак.)

Як (мов) пень. Уживається для підсилення якоїсь ознаки, дії, якогось стану і т. ін.; дуже; виразно.— *Роман*

мовчить, задумливо дивиться на чорний димар, що, мов пень, видніється на тлі синього неба. (І. Цюпа. Грози і райдуги.)

ПЕРЕД: вести / водити перед. Верховодити; бути першим.— *Через три неділі Остап косив у ни саря сіно... Усьому лад дає, усім пе ред веде — отаманує.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) С и н о н і м и: грати першу скрипку; тримати першість.

ПЕРЕЛАЗ: аж перелазі (перелаз) тріщали (тріщав), з сл. *вибі гати, бігти* і т. ін. Уживається для вираження інтенсивності певної дії. — *Вона знала, що всі дівчата водили очима слідком за Миколою, а як він йшов вулицею, то вибігали дивитись на його, аж перелазі тріща ли.* (Л. Нечуй-Левицький. Микола Джера.) С и н о н і м: аж тини тріщали.

ПЕРЕМИТИЙ: як перемитий. Дуже хороший, відбірний.— *Гарнеє житце, помнож його, Боже' Колос, немов перемитий, Щіткою густо ізвився пригоже, Божою ласкою зви ший.* (Л. Манжура. На добрій ниві.) С и н о н і м: один в один.

ПЕРЕПОЛОХ: виливати / вилити переполох, *заст.* Лікувати перелякану або знервовану людину знахарським способом.— *Хлопець, звіль нившись від торби, забіг з переляку світ за очі, і ще довго потім возила його матінка по знахарках — ви ливати переполох.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

ПЕРЕЦЬ: всипати (дати) перцю кому. Суворо покарати кого-не-будь. — *Ух, напоровся б він, бестія, на мене' - скрикнув пан Хайнаць кий...— Вже б я йому всипав перцю.* (М. Старичкий. Кармелюк.) С и н о н і м и: дати березової каші; дати хльосту; дати прочуханки; дати налінку.

З перцем (з пе'рчком). Дуже запальний, гарячий, гострий на язик. — *Я*

ПАРА

люблю, щоб дівчина була трохи бриклива, щоб мала серце з пер цем, — сказав Карно. (І. Нечуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) С и н о н і м: з живчиком.

ПЕРЛ: метати пёрли свійям див. бісер.

ПЕРО: земля пером див. земля.

Не нашого пера (пір'я) пташка (птаха). Той, що не належить до певного кола. — *Забив: як ведмедя жолудь! — засокотів кудлатий, ловлячи опухи, що все літали над голою вами глядачів. — Красне пір'я на одуді, а сам смердить. Зразу видно: не нашого пір'я птах'* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця.) С и н о н і м и: птах не нашого польоту; не з одного сідала птах.

Ні пуху ні пера див. пух.

Ні словом розказати, ні пером описати див. слово.

ПЕРСТ: як перст див. палець.

ПЕРШЕНСТВО: пальма пёршен-ства див. пальма.

ПЕРШІСТЬ: пальма першості див. пальма.

ПЕС: зійти (перевестися) на пси. Занепасти. — *Хіба то дівка? То ж такі ледащо, Усе б співала. Бо же упаси' Ми вже й без неї з'їхали нінащо, А з нею вже вже зійдемо на пси.* (Лі. Костенко. Маруся Чу-рай.)

Переливати хворобу на пса див. хвороба.

ПЕТЛЯ: накидати петлю див. ярмо.

Попасти (попастися) у петлю (в сильці і т. ін.). Опинитися в скрутному становищі. — *Лишилась в домі Інеса сама... Заздалегідь втішалася своєю моральною перемогою над ним [батьком], а трапилося непе редбачене — сама виявилась пере можливою, неждано негідано трапила в сильце чи то справжньої, а чи то робленої людської доброти.* (Ю. Зба-нацький. Пообіч Галі.)

Хоч петлю на шню. Хтось у відчаї, комусь дуже тяжко. — *Думка така була: пораджуся з матір'ю, та ноги на плечі — і світ за очі. Десь та пристану до людей, а тут мені невмоготу; прямо — хоч петлю на шню та на бантину.* (О. Ко-ніський. Бугай.)

Язык у петлю скрутило див. язык.

ПЕТРІВКА: мёрзлого в Петрівку. Хочеться чого-небудь неможливого, нездійсненого, нереального. — *Кожен душу свою рятусь, як може. — Питай мерзлого в петрів ку, а як і була в тебе душа — за три гривеники продав...* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

ПЕЧАТКА: [книга], за сімома печатками (печатями). Незнайомий, недоступний для розуміння; прихований. — *Підходила Артемова черга, а він поки що не вирішив, який [із напоїв] вибрати. Всі вони були для нього мов книга за сімома печата ми.* (П. Гуріненко. Ти щастя обіяля.) • Йдеться про біблійську таємничу книгу (Апокаліпсис, 5,1—3).

ПЕЧАТЬ: [книга] за сімома печатками див. печатка.

ПЕЧЕНИЙ: печене й варене. 1. з сл. кидати, покинути, зали шити і т. ін. Все взагалі або будь-яка робота. — *Покидали люди пече не й варене, поспішили на похорон.* (В. Чумак. Бране поле.) 2. Всілякі страви. — *Заходжу сьогодні до нього. А в нього, голубчики, — рай... На столі печене й варене, а грамофон все божественно виспіває.* (В. Чеч-вянський. Передова людина.)

ПЕЧЕРИЦЯ: як печерниця, з сл. сидіти і т. ін. Нерухома. — *То все, голубонько, дурниці; Нам літечко святе Судилося не на те, Щоб у гнізді сидіть, як печерці.* (Лі. Глі-бов. Зозуля й Горлиця.)

ПЕЧІНКА: відбити печінки див. бебехи.

Допікати (дошкуляти і т. ін.) / допекти (дошкулити і т. ін.) до живих печінок (до живого). Дуже зачіпати, боляче вражати когось. — *[Тиміш:] Та чого ви панькаєтесь із нею — ломогою її. — [Василина:] Ой ти ж мені, пройдісвіте, допек уже до живих печінок!* (С. Васильченко.

На перші гулі.) С и н о н і м и: брати за печінки; доходити до живого.

Сидіти в печінках кому. Набридати, надокучати кому-небудь. — *Вже він [Олешко] давно у мене в печінках сидить, та я людина добра, усе терпію, все переносив, а тепер бачу — ні, годі!* (О. Кониський. Козарський ланок.)

Синоніми: брати за печінки; дошкуляти до живих печінок.

ПИВО: пива не зварити *див.* каша.

ПИКА: плювати в пику *див.* обличчя.

ПИЛИП: вискочити (вистрибнути) як Пилип з конопель. Недоречно, недоладно або невчасно сказати що-небудь чи виступити з чимось.— *Артем, ніскільки не обра зившись, сприйняв її кепкування, як і належало, спокійно. Справді, вискочив із своєю догадкою, ніби Пилип із конопель.* (П. Гуріненко. Ти щастя обіцяла.)

Синоніми: вискочити як козак з маку; вискочити як заєць з-під куща. • Первісно, можливо, йшлося не тільки про якогось Пилипа (Сеня, Мартина, козака і т. ін.), якому в коноплях задушливо, а й про зайця, якого в діалектах називають «Пилипом». Пор. подібні вирази: як заєць з-під куща, як Пилип з кукурудзів, як горобець із стріхи, *діал.* як гала [галка] з колопєнь [конопель].

ПИПОТЬ: пипоть вам (тобі і т. ін.) на язык *див.* тіпун.

ПИСАНИЙ: як по писаному. 1. з сл. *говорити, відповідати* і т. ін. Дуже чітко, не збиваючись.— *А ти добре завчив усі скарги nobіліто ваних [титолованих]. Як по писа ному шпарити.* (І. Ле. Наливайко.)

Синоніми: як з книжки читати; як по нотах. 2. легко, безпомилково.— *Що мені там кожна сте жечка, кожний куцтик знайомісінь кі, дивлюсь туди, та дїтство й дївування свое розкішне, і замужежа цасливе, й вдївство гірке — все мов пописаному вичитую.* (Марко Вовчок. Сестра.)

ПИСАНКА: як писанка. Дуже гарний, красивий.— *Коли на такий крик мчить зачарований селезень...* —

ПІВЕНЬ: до [других (третіх)] півнів. За північ; до пізнього часу або до ранку.— *Якщо ж, бувало, засиджувались [дівчата й хлопці] аж до третіх півнів, то це були досвітки.* (О. Воропай. Звичаї нашого народу.)

До перших півнів. До півночі.— *Може, тому, що стояла хата над шляхом, чи тому, що в дворі був*

прекрасний, як казка, в своєму весняному вбранні, як писанка, всіма кольорами розмальований,— я завмираю. (Остап Вишня. Вальдшнеп.) • Писанка — розмальоване великоднє куряче яйце.

ПИСАТИ: пиши [все] пропало. Неминуча невдача, втрата і т. ін.— *Все намагаюсь не відстати від вас, молодих. Бо як відстану — пиши пропало!* (В. Речмедін. Вогонь батькових ран.) • Первісно — рекомендація чиновникам записувати до розходної книги повідомлення про пропажу товару — «пиши, пропало». Таку вигадану пропажу могли потім привласнити самі ж чиновники-хауги.

ПИСОК: робити з писка халяву *див.* губа.

ПИТАННЯ: ставити / поставити питання руба (ребром). Питати або заявляти відверто, прямо, принципово.— *Вигляд у нього рішучий, ніздрі роздуті, брови насуплені, гуде крізь зуби: — Ні, треба питання ставити руба!* (С. Васильченко. Олив'яний перстень.)

ПИТИ: як пити дати. Без всякого сумніву, безумовно.— *Моторчи ка ми вам поставимо за милу ду шу, і ... і вісімнадцять вузлів як пить дати!* — *закінчив їхню думку Федя Стонацький.* (М. Білкун. Яхта «Марія».)

ПИХА: збивати / збити пиху у кому, з чого, чню. Позбавляти кого-небудь гонору, зарозумілості, чванливості і т. ін.— *Демосфен підтри мав Розалію. Остання подія й особ ливо невдача з облавою хоч і збили трохи його пиху, але послалили злість і бажання будь що відомстити ненависному хлопкові.* (М. Ста-рицький. Кармелюк.)

Синоніми: втирати носа; обламувати крила. **Антонім:** набивати пиху.

колодязь, єдиний на весь куток Га-санівку... вона стала найзручнішим місцем для посиденьок,— «закура-цій», а отже, й для балачки часом аж до перших півнів. (Григор Тютюнник. Коріння.)

З [першими (другими, третіми)] півнями. Надзвичайно рано, вдосвіта. — *Тільки в чорні ночі злі Я встаю так*

ПВЕНЬ

само; як і в нашому селі — з першими півнями. (Г. Гайворонсь-ка. Доброго ранку.) С и н о н і м и : ні світ ні зоря; чуть світ, *ф* За співом півнів раніше звіряли час, вони були своєрідними будильниками.

Пускати / пустити [червоного] півня кому. Підпалювати що-небудь, викликати пожежу з метою розплати, помсти.— *А в інших селах то й червоного півня пускали. Як ніч настане, глянеш у небо: там горить і там горить.* (А. Шиян. Мар'яна.)

Треті півні. Передсвітання.— *Ще треті півні не співали. Ніхто ніде не гомонів. Сичі в гаю перекликались, Та ясен раз у раз скрипів.* (Т. Шевченко. Причинна.)

Червоний (вогняний) півень. Пожежа.— *Червоні півні тоді здіймалися не тільки над панськими маєтками, але й до хуторів залітали.* (А. Шиян. Мар'яна.) • Півень здавна був символом сонця й вогню.

ПВЛІТРА: без півлітри (без півлітра) не розбереш (не розберешся), *жарт.* Дуже важко щось зрозуміти.— *Хто ж винен?— дивувався Пет рюк...— Кифір чорним пальцем роз гладжував брови, тер бороду, про-погоджувався.— Тут без півлітра не розберешся...* (В. Бабляк. Вишневий сад.)

ПВНІЧ: глупа північ (ніч). Пізня ніч.— *Глупа ніч; проте в польськiм обозі край намету коронного гетьмана Степана Потоцького жвавій клопіт і рух.* (М. Стариць-кий. Оборона Буші.)

ПВСЛОВО: ні слова ні півслова див. слово.

ПДБІР: як на підбір. Добірний (за якоюсь позитивною ознакою, рисою і т. ін.). — *Привезли ново бранців. Дужих, ставних — як на підбір.* (З газ.)

ПДВАЛИНА: закладати / закласти підвалини (основи, фундамент) чого. Давати початок чому-небудь.— *Не можна забувати, що два роки тому в Україні вперше за останні десятиріччя були закладе ні підвалини дійсно національної системи освіти.* (З журн.)

ПДГОРТАТИ: підгортати / підгорнути під себе кого. Ставити ко-го-небудь у повну залежність, підкоряти.— *Час мені вступити в королівський двір, забрати од короля якусь значну посаду, сісти на яко мусь старостві, або стати воево дою, втиснутись між манатів і ... підгорнути їх усіх під себе та й верховодити над ними і в Польщі, і в Литві, і в Україні.* (І. Нечуй-Ле-вицький. Князь Єремія Вишневецький.) С и н о н і м : підгортати під чобіт.

ПДКОВА: ламати руками підкова див. рука.

ПДКОШЕНИЙ: як підкошений, з сл. *впасти, звалитися* і т. ін. Раптом; відразу; швидко.— *Тоді другі взяли і строїли батька. Закликали його немов на перепросини і дали щось,— як прийшов, так зараз і ляг [ліг], мов підкошений, а до тижня і вмер.* (І. Франко. Борислав сміється.)

ПІДМЕТКА: [і] в підметки не годитися кому. Своїми якостями, властивостями стояти нижче від ко-го-небудь, бути зовсім не до порівняння.— *Вони тільки й годні на*

ПІТ

те, щоб у старі баби вкрати сліпу курку.— Може, її так, може, наші цигани вашим і в підметки не годяться. (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м и : не вартий нігтя; не годен у слід ступити.

ПІДОШВА: з-під стоячого підшову випоре. Дуже хитрий, спритний, кмітливий.— *Так,— зоджуюсь, але ж проти твоїх хитроців та мудроців знайдуться такі, що й з-під стоячого підшову випорють. І ма епимеш від них таку честь, мов собаці лико.* (Є. Гуцало.)

Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.)

ПІЛЮЛЯ: золотити / позолотити піллюлю. Зм'якшувати заподіяну прикрість, образу.— *Ну то що ж, позолотимо мишу для знудьгова ного kota. Бо золотити піллюлі на бридло. Та й ми стали багатшими. Золота вистачить.* (П. Загребель-ний. День для прийдешнього.)

Ковтати / проковтнути піллюлі (піллюлю). Мовчки терпіти образу, вислуховувати щось неприємне. — *Ру*

дав проковтнув цю пілюлю, але ви раз його обличчя говорив про те, що розмовляти з ним у такому тоні далі не слід. (В. Попов. І це називають буднями...)

ПІНА: аж піна з рота (на губах) скаче (летить і т. ін.). Дуже, сильно, у великій мірі.— *Становий з посередником вийшли з волости; стали на громаду... репетувати на все горло,— аж піна з рота леті ла...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

З піною в роті (біля рота, на губах). Гаряче, з великим запалом.— *Ще недавно Параска Жмур кова з піною на губах гризлася з сусідкою Ялосоветою Кравченчиною за межу, як орали на зиму.* (Григор Тютюнник. Оддавали Катрю.)

ПІР'Я: аж [що й (тільки) і т. ін.] пір'я легить / полетить (посиплється і т. ін.). Дуже сильно.— *Ану, підкинь картуза! Ану, підкинь! По бачиш, як я стріляю!... Та що мені картуз?! П'ятака підкинь! Пір'я з твого п'ятака посиляться!* (Остап Вишня. Гагара.)

Вбиватися в пір'я *див.* колодочка.

Не нашого пір'я пташка *див.* перо.

ПІСНЯ: довга пісня. Те, що вимагає багато часу для завершення розповіді і т. ін.— *Може, кому не-будь і пощастить в рай потрапи ти... Та, мабуть, це дуже довга пісня!* (О. Ковінька. Тугокопилі хрестоносці.)

Лебедина пісня; лебединий спів чия, чий, кого. Останній (перев. най-значніший) твір, вияв таланту або здібностей, діяльності і т. ін. кого-небудь.— *Треба написати підручник. Се моя лебедина пісня. Напи шу — і кінець фільму.* (І. Григурко. Ватерлінія.) • Калька з грецької мови киклеіоп авта. Кажуть, що лебідь співає раз у житті — перед смертю. І пісня ця найкраща.

Стара пісня. Що-небудь давно відоме.— *Робота не овк...— Ста ра, чуєш чи ні, пісня і не про нас — А як її на новий лад? — Як на новий, то не роботи ждати, а са мій її брати.* (М. Олійник. Судний день.)

ПІСОК: іти / піти в пісок. Пропадати марно, безрезультатно; не мати

позитивних наслідків.— *Дай зараз великі гроші на науку, то вони всі підуть у пісок і до спраж нього вченого не дійдуть.* (З газ.)

Пісок сиплється *див.* порохня.

ПІТ: вганяти / вигнати в піт (в мило) кого. Примушувати когось багато працювати.— *І раптом зга дав [Тарас Демидович] ті слова, що говорив Корній Кирилович, за гортаючи гроші: «В мило там тебе згонять, Тарасе, відчуюю. Але не падай духом!»* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

До десятого (сьомого) поту, з сл. *працювати* і т. ін. До крайньої, граничної втоми.— *Хіба Лук'ян лежень, він же зміє та й любить працювати до сьомого поту.* (Б. Тимошенко. Зваба.)

Обливатися / облитися холодним потом. Дуже хвилюватися, переживати (від почуття страху і т. ін.). — *Вже не одну ніч Лукан спав тривожно. Від жахливих кош марів, загадкових снів він раптом прокидався, весь облитий холодним потом.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Умиватися / умитися потом. Відчувати сильну спеку.— *Суди нізвід кіль не залетить вітрець і не ско лихне гаряче повітря. Обслуги біля мінометів стоять, вмиваючись по там, чорні, як негри.* (О. Гончар. Прапороносці.)

У поті чола. Докладаючи всіх зусиль, напружено.— *З біблійної легенди відомо: Бог прокляв Адама і Сву за гріхопадіння і прогнав їх з раю на грішну землю, суворо сказавши, що будуть вони здобувати гіркий хліб у поті чола свого...* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н и м и: до десятого поту; у поті лица. • Біблійний вислів (Буття, 3,19).

Циганський (холодний) піт проймає (охоплює і т. ін.) / пройняв (охопив і т. ін.) кого і б/д. Хто-не-будь дрижить від нервового збудження, страху, холоду і т. ін.; когось лихоманить.— *Грім громохкий прогрів і навалився напас ті... Циганський піт уквив чола. Татарський дим годує ватра. До вкола сопки і хрести.* (В. Стус. Отак і жив...) • Циганський — тут «несправжній», не такий, як звичайно.

ПТИ

ПТИ: далёко пті. Добитися, досягти успіхів, слави. — *Деякі з твоїх ровесників зуміли вище сяг нути, але ж і ти не забалотований життям. Не догматик який-не-будь зашкарублий, ще можеш дале ко птіти...* (О. Гончар. Собор.)

ППЧ: колупати піч (комин). 1. Виконувати обрядову дію під час сватання (про дівчину).— *Мені, ма быть, довіку буде сниться, як я стою, не піднімаючи віч. А ті свати лопочуть про кунцю, а та дурена колупає піч.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) 2. Соромитися, скромничати.— *Говорять про мє 60-літ тє. Про його святкування і т. ін. Я говорю: «Не треба!» «Навіщо?» І бачу, що кожен, кому я це говорю, думає: «Так, так!» «Скромничаче»... Молода піч колупає... (Остап Вишня. Думи мої, думи мої.) • Піч — символ благополуччя сім'ї, домашнього затишку, спокою, гостинності. Дівчина ніби радиться з піччю, що відповідати сватам. Одночасно це форма прощання молодої з домашнім вогнищем.*

Не з однієї печі їсти хліб. Бути досвідченим.— *Повірте, колего, Я вже, як то кажуть, не з однієї печі їв хліб, не в одному селі вчителю вав.*

ПЛЕЧЕ

тиса до глибини. (І. Цюпа. Краєни.)

ПЛАН: відійти (відступити і т. ін.) / відходити (відступати і т. ін.) на задній план. Стати другорядним, неістотним, менш важливим, значущим.— *Краківська гімназія, юридичний факультет Ягеллонського університету, одержання науково го ступеня доктора права, подорож до Венеції, однорічна військова служба в полку драгунів — усі ці перипетії життя молодого графа [Андрія Шептицького] поступово відходили для нього на другий план.* (З журн.)

ПЛАСТИНКА: заводити / завести пластинку. Починати раз у раз говорити про те саме.— *Знов старий завів свою пластинку,— ки нув губатий мордань-проте вголос ніхто за старого не заступивсь, і він, закритиши книжку, ображено вмов к.* (О. Гончар. Бригантина.) С и н о н і м: заводити своє.

Придивляючись до селянства, входячи в його побут, не раз дума лось: як дружно працюють і як не дружно живуть вони... (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м и: бувати в бувальцях; бувати на коні і під конем.

Танцювати від печі. Бачити в чому-небудь першопричину, початок чогось.— *Оце, якщо навішй у літ ку дітлахи граються на печі, то взимку, напевне, і не злазять з неї. А зими, кажуть люди, на Алтай суворі... Видно, й справді, тут танцюють від печі, вона — всьому голо ва.* (Ю. Хорунжий. Дивний камінь.)

• Піч у селянській хаті раніше ставилася біля вхідних дверей.

Як дурень з печі див. дурень.

ПЛАВ: як плав ливе. Рухається когось, чогось багато.— *Як плав пливе — військо їде.* (М. Номис.)

• Плав — сміття, всякі предмети, що пливуть річкою суцільним шаром. (Словник Грінченка.)

ПЛАВАТИ: плавати мілко. Не мати достатніх здібностей, знань, досвіду для якої-небудь справи.— *І скажу, якщо на те пішло. Мілко плаваємо. Не вистачає сил добра*

ПЛЕМ'Я: ні роду ні племені див.

рід.

ПЛЕСКАЧ: давати / надавати плескачів кому. Шмагати, бити ко-го-небудь.— *Якось Ява з Яришкою, сестричкою меншою, посварився і при всіх плескачів їй надавав.* (В. Нестайко. Тореадори з Васюків-ки.) С и н о н і м и: давати ляпасів; давати хлосту.

ПЛЕТИВО: плести / спіллати плетиво. Підступно обманювати, примушувати підкорятися своєму впливові.— *Плетуть вампіри плетиво нечесне. Надбавки жде співців про дажний рій, Шукає щастя в чарці мій ровесник, А я, як завжди, тільки в бій'* (С. Караванський. Пісня бійця.) С и н о н і м: плести павутиння.

ПЛЕЧЕ: брати ноги на плечі див. нога.

Вбирати голову в плечі див. голова.

Випростувати (розправляти і т. ін.) / випростати (розправити і т. ін.) плечі. Починати виявляти повною мірою свої сили, здібності; сміливо, рішуче діяти.— *Яка сила і жадоба життя! / І собі випростуєшся, вище здіймаєш голову, розправляєш плечі — йдеши супроти холоду і вітру.* (А. Камінчук. Сила життя.)

Гора з **плечей** звалилася див. гора. Заїхати межі плечі. Побити, вдарити.— *Кілька кулаків заїхало мені то в лице, то поза вуха, то в потилицю, то межі плечі, так що я й нестямився, коли попав в самий найгустіший стиск, а відтам витручено мене знов на бориславсь ку улицю.* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и : нагодувати штурханцями; почастиувати кулаками.

За плечима у кого, за чіми і б/д. У минулому.— *Це вже також в минулому, за плечима, там, де залишилось багато інших шляхів, а проте, заплочуєм очі, і здається, що ще й зараз той літак летить на північ.* (Л. Первомайський. Дикий мед.)

За плечима (за собою) не носити що. У житті згодиться, не буде зайвим те, що людина набула, дізналася і т. ін. — *Де ви це слово [бізнес] перейняли? — Воно давно при ме ні... Науку за плечима не носити... Тільки й досі не дуже второпаю, що воно має визначати?* (О. Гончар. Прапороносці.)

З (з-за) плеча з сл. *вдаряти, бити* і т. ін. Навідліг, з розмаху. — *Важко вже було впізнати в очих розквітчанних усмішками людях ще недавно нещадних бійців, що рубали з плеча, топтали люто в землю своїх ворогів.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Кидати слова через плече див. слово. Лягати тягарем на плечі див. тягар. Мати голову на плечах див. голова. Мурашки бігають поза плечима див. мурашка.

Рубати / рубонуті з плеча. Говорити або діяти різко, категорично.— *Багато, ой як багато всяких справ виникає в сільському госпо дарстві. І тут не треба рубати з плеча. А в нас, на жаль,*

знаходять ся такі рубачки... (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Сідати на плечі див. шия.

Скидати ярмо з пліч див. ярмо.

Смерть за плечима див. смерть.

Тягар лягає на плечі див. тягар.

ПЛІД: заборонений плід. Що-небудь не дозволене.— *На те ж воно, Господи, й літо, щоб плоди достигали. І що ж ти створив за світ? Ще ж немає ні людства, ні преси, ні головліта, а цензура вже є, і є заборонений плід.* (Л. Костенко. Райська елегія.)

Ні роду ні плоду див. рід.

Пожинати / пожати плоди чого. Користуватися наслідками праці, діяльності і т. ін.— *Аргументу вати можна будь що. А тим часом людство має пожинати плоди від неконтрольованого, непланового, не керованого розвитку науки і тех ніки...* (П. Загребельний. Розгін.)

ПЛІТ: держатися (триматися), як сліпий плота (ціпка) кого, чого. Невідступно ходити за кимось.— *А я вже вас держусь, як сліпий плота та,— шепотів Іван до Соломії, йду чи за нею.* (М. Коцюбинський. Дорогою ціною.)

ПЛІТКА: плести / сплітати плітки. Вигадувати і поширювати про кого-небудь неправдиві чутки. — *Всім тим, які плетуть плітки, і тим, хто радо їх розносить, Своє тверде ми скажемо: — Досить! Пішли б ви всі під три чорти!* (С. Ка-раванський. Новорічний тост.)

ПЛЮТЬ: плоть від плоти кого, чого. Невід'ємна, органічна частина когось, чогось, його суть.— *Наші письменники — плоть від плоти і кість від кості народу.* (М. Рильський. Яєна зброя.)

ПЛЯМА: біла пляма. 1. Невивчений, непізнаний район, край, необжита місцевість.— *Поки що Вася Колокольцев прекрасно мандрує по глобусу і мріє про мандрівки і відкриття нових земель, нових копа лин і нанесення на карту всіх «бі лих плям».* (О. Кошленко. Дуже добре.) 2. Недосліджене, маловивчене питання.— *Розповімо про минулий літературний час та про його дія чів,— покладімо з нашої палітри всі барви на білі плями в*

ПТИ

літера турному процесі минулих літ. (Ю. Смолич. Розповіді про неспокій немає кінця.) • На географічних картах недосліджені райони позначають білими плямами.

ПОВІГЕНЬКИ: бути на побігеньках у кого. Виконувати незначні доручення, робити дрібні послуги. — *Давида Феоктистовича можна було бачити скрізь: він прислужував духівництву у соборному вівтарі, роздмухуючи кадило, й був на побігеньках, виконуючи ті чи інші замовлення окремих священиків.* (Б. Антоненко-Давидович. Зустрічі на довгій дорозі.)

ПОВІД: попускати поводи *див.* віжка.

ПОВІТРЯ: висіти (повисати / повиснути) в повітрі. Не зустрічатися

співчуття, залишатися нерозв'язаним.— *Хто повинен заохочувати проєктувальників? Проєктний інститут? У нього немає коштів на цю статтю витрат. Замовник? Він не має законних підстав. От і висять ці питання в повітрі роками.* (В. Попов. І це називають буднями..)

ПОГИБЕЛЬ: в три погібелі, з сл. *зігнути*, *згорбитися* і т. ін. Дуже сильно, низько; догідливо, улесливо.— *Улесливий служник в три погібелі перегнувся.* (О. Ковінька. Чарівні місця на річці на Ворсклі.) С и н о н і м и : в дугу; у три дуги.

ПОГЛЯД: втупити погляд *див.* око.

Ловити погляди (очі і т. ін.) на собі. Відчувати на собі чийсь по-

ПОЛА

ляд, інтерес до себе.— *Люда інколи ловила на собі запитливі погляди Рашкових знайомих і червоноїла.* (М. Зарудний. Світло.)

Обводити поглядом *див.* око.

Обкидати / обкйнути поглядом (оком). Оглядати.— *Се паша Ту хольщина, наш рай! — сказав Мак сям, обкидаючи оком долину, і гори, і водопад.* (І. Франко. Захар Беркут.)

Обпикати (обпалювати і т. ін.) / **обпекти** (обпалити і т. ін.) поглядом (очима) кого, що. Зло глянути на когось, щось, виражаючи своє ставлення до нього. — *Циганка при крила груди, лишивши на огляд лише хустку.— Крадена? — спитав дядько.— Піди ти тепер у крадь' — обпекла його злим поглядом циганка й пішла геть.* (Григор Тютюнник. Дядько Никін.)

Ховати погляд *див.* око.

ПОГОВІР: пускати поговор *див.* поголоска.

ПОГОДА: ждати з моря погоди *див.* море.

Робити / зробити погоду. Вирішально впливати на що-небудь, бути визначальним. - *Є напівзахист. Цей і захищає, і нападає, і пасує — залежно від «погоди». «Погоду», як відомо, роблять напади. Особливо центри нападу.* (М. Білкун. Будьте чемпіонами.)

ПОГОЛОСКА: пускати / пустити поголоску (поговор, чутку і т. ін.). Поширювати неправдоподібні відомості, чутки. — *От же думав Шрам, думав, як би Україну на добру дорогу вивести; дали, надумавшись, пус тив таку поголоску, що нездужає полковник...* (П. Куліш. Чорна рада.)

ПОДЗВІН: не дбати на подзвін (на подзвіння), *заст.* Ні про що не турбуватися.— *Коло огню старий циган З льюлькою куняє. Позирає на приблуду Й на подзвін не дбає.* (Т. Шевченко. Відьма.) • Подзвін, подзвіння, *заст.* — похоронний дзвін (дзвін по вмерлій душі) або плата дзвонарю за цей дзвін.

ПОДИХ: до останнього подиху. До кінця життя, до смерті.— *А при сяга нам що говорить? До останньо го подиху! За всяких обставин — до останнього...* (О. Гончар. Прапороносці.) С и н о н і м и : до гробової дошки; до домовини.

ПОЖАР: як на пожар *див.* **пожежа**.

ПОЖЕЖА: як на **пожежу** (на пожар), з сл. *поспішити*, *бігти* і т. ін. Дуже швидко.— *Сидір жеєне коней, ніби на пожежу. Приїхали в Білий хутір, нікуди не завертали...* (М. Малиновська. Полісся.)

ПОЗА: ставати /стати в позу. Удавати з себе кого-небудь, щоб справити певне враження. *Усміхнувся. В*

крамнищу завітав- На розкладці кілька книжок придбав, класику і сучасних поетів. Нехай читає, на дихається. А то, бачте, в позу став. (А. Камінчук. Віршики.)

ПОЗИЦІЯ: здавати / здати позиції. Поступатися перед ким-, чим-небудь; втрачати силу, відступати.— *Здає позиції стара гвардія... А треба рухатися вперед.* (В. Гужва. Сліпий дощ.)

ПОЇХАТИ: далі не поїдеш (заїдеш) на кому, на чому, на що. Не досягнеш потрібного успіху в чому-небудь. — *[Наташа:] На на те жалувannya і на таткову пенсію далеко не поїдеш; хіба твоя родина допоможе.* (І. Карпенко-Карий. Суета.)

ками: — *Бодай же я не діждала таке чути! Дитино моя, Олесю! Схаменись!* (Марко Вовчок. Козачка.)

З-під поли, з сл. *продовбти, купув&ти* і т. ін. Таємно, крадькома, незаконно; секретно.— *Ярмарок, а як і не ярмарок: не чути, щоб іржало, мукало, мекало, кувікало... не видно горами гориків, макітер, ми сок,— все із під поли, шушу, на зирцем торговувалися, обмінюва ли й покрадьки розходилися.* (Б. Харчу к. Крижі.)

Із поли в полу, з сл. *віддати, передати* і т. ін. Безпосередньо від одного до іншого.— *Не довго торгу вались... і стригун [кінь] із поли в полу перейшов до мене.* (Кропивницький М. Л. Збірник статей, спогадів і матеріалів.)

Перебивати / перебити через полу руку. Укласти угоду про про-даж-купівлю якої-небудь худоби.— *Недовго й торгувалися... І перебив Степан через полу руку з кумом, і продав свого щирого робітника, сво го вірного приятеля [Буланка], за бувши і про жінку кохану, і про слози своєї зірочки Галі!* (М. Ста-рицький. Буланко.) • Звичайно худобу при купівлі-продажу передавали безпосередньо. *Див.* ще із поли в полу. Пола — символ торгової угоди. Раніше заборонялося продавати худобу непокритою рукою — її прикривали

ПОКЛАСТИ: покласти собі. Вирішити.— *Гетьманові, правда, хотілось вирішити осоруженого за порожця негайно ж, але ясновель можний поклав собі до ранку трохи витверезитись, щоб уже на свіжу голову заходитись коло та кого приємного діла...* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу, або ж Мамай і Чужа Молодиця.)

ПОКРИШКА: щоб ні дна ні пок-ришки *див.* дно.

ПОЛА: битися (рідко бити) / вдаритися об поли руками. Перебувати в стані розпачу, обурення, здивування і т. ін. — *Почула стара тітка та вдарилась об поли ру*

ПОЛЕ

полюю, бо вірили, що від непокритої руки вона «втратить плідність». Первісно передача купленою «з поли» розвинулась із торгової таємниці. (В. Ми лора дович.)

Поли (полу) вріж [та (а) тікай]. За будь-яких обставин поривай стосунки з ким-небудь лихим, недобрим.— *Я дуже співчуваю панові... Звичайно, з наших проклятих місць поли вріж та тікай...* (М. Старицький. Карме люк.)

ПОЛЕ: одного (нашого, вашого і т. ін.) поля ягода. 1. перев. із запе-речен. *не.* Подібний до кого-небудь своїми поглядами, соціальним становищем і т. ін.— *Гарна дівка,— наче сам до себе говорив вусань.— Шкода її, хоч і не нашого поля ягода.* (В. Речмедін. Народження Афро-діти.)

С и н о н і м и : не нашого тіста кннш; не нашого пера пташка. 2. тільки [з] одного поля ягоди (рідше ягода). Однакові своїми поглядами, характером і т. ін. (з негативним значенням). — *Ти і я — одного поля ягоди. Одна доля зв'я зала нас.* (В. Більшак. Образа.) С и н о н і м и : одним миром мазані; один одного вартій. А н т о н і м : не з нашої парафії.

Шукати вітра в полі *див.* вітер.

Як билина в полі *див.* билина.

ПОЛИЦЯ: класти зуби на полицю *див.* зуб.

ПОЛПТ: птах високого польоту *див.* птах.

ПОЛК: нашого полку прибуло (прибуде). Стало більше (про однорідну групу, угруповання і т. ін.). — *Ти скажи! Оце зустрілися!.. З одного села.* — *Отже, нашого полку прибуло, — посміхнувся капітан.* (Григорій Тютюнник. Вир.) • Слово *полк* раніше було багатозначним: рід, військо, війна, похід, табір... Вираз нашого полку прибуло, очевидно, із старовинної пісні-гри «Просо», в якій співається: «А ми дамо дівчину, дівчину». — «А нашого полку прибуде, прибуде». Отже, одного полку (роду) прибавлялось, а другого — убувало.

ПОРА

(І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и: як стіна; як смерть.

ПОЛУДА: знімати (скидати) / зняти (скинути) полуду з очей чніх і б/д. Роз'яснювати кому-небудь справжню сутність чогось, повідомляти правду. — *А ти, брате, ляше, — невже пак до суду Між нас буде нелад невдячний? Ой скинь-бо з очей ти сю давню полуду Та праведно глянь, необачний!* (М. Старицький. Поклик до братів-слов'ян.)

[Як] полуда (луда) [з очей] спадає / спала (опала і т. ін.) у кого, кому. Хто-небудь починає правильно розуміти, усвідомлювати щось раніше незрозуміле. — *Дніпро! Одне слово — і спадає з тебе полуда зне віри та втомил.* (Р. Іванчук. Орда.)

ПОЛУМ'Я: з вогню та в полум'я див. вогонь.

Полум'ям дихати див. вогонь.

Помагач: ні грач ні помагач див. грач.

ПОМЕЛО: мести / змести як помелом (мітлою) що і б/д. Знищувати все підряд; нічого не залишати. — *Кинься земство до своїх грошей — І Кут, і все пропало. Пропала і слава. Праця цілих років, турботи довгих часів — усе наче помелом змете.* • Помело — палиця з прив'язаними на кінці гілками, ганчірками для вимітання золи з печей, для прочищення димоходів.

ПОМІЙ: вилити / вилити поміи на кого; обливати / облити поміями кого. Несправедливо ганьбити кого-небудь; зводити наклеп на когось. — *Ти ще*

ПОЛОВИНА: прекрасна половина (стать) [роду людського], *жарт.* Жінки. — *З дівчатами у розмови не встраива [Дмитро], взагалі намагався триматися подалі від предствників прекрасної статі.* (П. Гу-ріненко. Ти щастя обцяля.)

ПОЛОТНО: полотном дорога див. скатерть.

Як полотно, з сл. *побліднути, побіліти* і т. ін. Дуже, сильно. — *Всі позривались з місць, а Герман поблід, мов полотно; він дозодував ся, що цегла вимірена була в нього.*

відповиси за такі слова і за те, що дівчину облив поміями і що сиду приклав... (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м и: обкидати брудом; мішати з грязюкою.

ПОМИНАТИ: поминай як звали кого. Хто-небудь безслідно зник. — *А тим часом скік к одвірку — Ну цапом стрибати! З прогонича зустрів дірку — Та й моргнув із хати. Ой, держіть, ловіть псяюху! [чорта] — Усі загукали, А псяюхи нема й духу: Поминай як звали!* (П. Гу-лак-Артемівський. Твардовський.)

ПОМІСТ: як виросте трава на помості див. трава.

ПОМКА: прийти до помки див. пам'ять.

ПОНЮХ: ні за понюх табаки див. понюшка.

ПОНЮШКА: ні за понюшку (за понюх і т. ін.) табаки, з сл. *про пасти* і т. ін. Нізащо, даремно. — *Не вводиш на людей. Занівечили людину ні за понюх табаки.* (О. Ко-ницький. У «тісної баби»). С и н о н і м и: ні за пухлу душу; ні за цапову душу. • Раніше існував звичай нюхати тютюн (табаку). Понюшка — одна пучка тютюну, тобто «дуже мало».

ПОПАР: не знаходити / не знайти попару, *заст.* Не мати перепочинку, спокою. — *[Риндичка:] Та за мною парубки було так мордуються, що аж попару не знайдуть, аж тини тріщать.* (М. Кропив-ницький. По ревізії.)

ПОПШ: не проспати грушки в попелі див. грушка.

Посипати попелом голову (голови), *книжен*. Картати себе; дуже журитися.— *Сердишся на старого директора? Ждеш, щоб він посипав собі голову попелом? Давай попелу! Буду сипати! Хочеш назвати кон серватором? Називай! Приймаю все.* (П. Загребельний. Спека.)

ПОПРУГА: попускати попруги див. віжка.

ПОРА: до пори [до часу]. Якийсь час, не вічно; поки що.— *Наша бід ність не порок. Все до пори, до якогось часу. Восени і курчата курми будуть.* (І. Цюпа. Грози й райдуги.)

На порі стати. Досягти, дійти зрілого віку, коли можна одружуватися (перев. про дівчину).— *Інші дівчата в твоєму віці як? Стала на порі — шукає пару, виходить заміж, народжує дітей. Бо того життя не так і багато...* (Є. Гуцало. Влізний товариський суд.)

На таких порах, бачив. з дісл., *заст.* Вагітна.— *Хіба ти вже за був, що покинув мене на таких по рах.* (Словник Грінченка.) С и н о н і м: у поважному стані.

ПОРІГ: високі пороги чії, в кого. Дуже заможний хто-небудь; неприступний.— *В титарівни не заповідь ласки. В неї високі пороги задля тебе.* (І. Нечуй-Левицький. Київські прохачі.)

І на поріг не пускати / не пустити кого. Забороняти кому-небудь приходити кудись, не хотіти бачити когось.— *Я б того одноокого й на поріг не пускала,— докине з свого місця Ірина.*— *Базікало...* (О. Гончар. Далекі вогнища.) С и н о н і м: і на очі не пускати.

[П] порога (поріг) не переступати / не перетупити чого, чийого; [і] на поріг не ступати до кого. Зовсім не бути, не бувати де-небудь, у когось.— *Не наважувалася сказати вголос, що про себе вже вирішила ніколи не переступати порога цю го дому.* (А. Дімаров. Ідол.) • Поріг — символ хати, житла, межа, «за ним уже чужий Бог, тому й поріг грає роль при ритуальних обрядах». (Митрополит Іларіон.)

На порозі. 1. Скоро, близько; от-от.— *Не те що він не довіряв підрахункам Марійки. Довіряв. Але так не хотілося*

вірити в нещастя, навіть коли нещастя ось — на порозі! (В. Дрозд. Новосілля.) С и н о н і м и: на носі; не за горами. 2. з сл. *бути, стояти*. На початку чого-небудь.— *В роки отроцтва людина осмислює, усвідомлює те, що вона стоїть на порозі самотній ної праці, готується вступити в життя як активна творча сила.* (В. Сухомлинський. Щоб душа не була пустою.)

Оббивати / оббити пороги. 1. у кого, кому, чії. Постійно приходити кудись; часто бувати десь.— *Доки будемо оббивати тут чужі пороги, коли рідна земля чекає нас, своїх господарів!* (І. Ле. Наливайко.) 2. кого, чого, біля чого і бід, чії, де. Багато разів звертатися до когось, кудись.— *Важко було дістати дозвіл на виставу. Понад місяць оббивали пороги панам цензорам...* (Я. Гримайло. Зачарований на Схід.)

Показувати / показати поріг (порога). Виганяти когось; відмовляти комусь.— *[Руфін:] Не можу я їм показати порога, коли їх сам до себе в хату кликав.* (Леся Українка. Руфін і Прісцілла.)

ПОРОСЯ: як порося на брчку, з сл. *величатися, завеличатися, пишатися* і т. ін. Надто, особливо. *-Інші знов недовірили всміхалися, брали се за жарт, а коли робити ніки й справді розходилися, вони махали рукою, воркотячи: «Гьфу, що за народ! Дуеться, мов порося на орчку! Немов то, крім них, ні кого нема в Бориславі».* (І. Франко. Борислав сміється.)

С и н о н і м и: як свиня в дощ; як кошена в попелі. • Орчик — дерев'яний або залізний валок, до якого прикріплюють сторонки в упряжці; барок.

ПОРОХ: витратити (тратити) порох. Докладати значних зусиль для здійснення чого-небудь (перев. марно, безрезультатно).— *Хай дружній гурт і там відчуже, Що я не трачу порох всує І вчених не забув колег.* (С. Караванський. Новорічний залп.)

Е ще порох у порохівниціх (у порохівниці). Ще не витрачені енергії, сили, можливості.— *П'ятдесят злишком літ топче він цю земельку... Щоправда, вважати се бе старим,*

мабуть, ранувато, є ще порох у порохівницях, однак хода вже, відомо, не та, немає в ній ко лишньої стрімкості й маладецтва. (М. Олійник. Судний день.)

• Крилатий вираз з повісті М. Гоголя «Тарас Бульба» (1842). Порохівниця — торбинка для зберігання й перенесення пороху.

[П] не нюхати / не понюхати пороху. 1. Не бути на війні, не брати участі у воєнних діях.— Старий / сини] порубані та постріляні з-під Конотопу вернулись, тільки наймолодший ще пороху не нюхав, хіба що на ловах. (Б. Лепкий. Крутіж.) 2. Не мати досвіду в чому-небудь.— Ну, й набрав Самійло руху! А він же ж пороху й не нюхав. Микиті закрутило в носі: життє вого не мав ще досвіду. (С. Кара-ванський. Стиліст Микита Канахве-га.) Антоніми: нюхати порох; бути на коні і під конем.

ПОРОХ: порох сиплється див. порохня.

Пороху не вигидає (не вдумує, не винайде). Розумово обмежений.— Солдат не злякався і відповів адміралові так: «Пане адмірал, ось вам святий хрест на мені, що цар не приїде пороху. Ви питаєте чому? А ось чому. По перше, він пороху не вдумує, по друге, він його не нюхав, по третє, він його боїться». (В. Кучер. Чорноморці.) Синоніми: зірок з неба не здійсмає; битий у тім'я. Антоніми: не в тім'я битий.

Розтирати / розтерти (зітерти, стерти) на порох. Знищувати, розбивати вщент.— [Анна:] Ох, та й боюсь я його тепер! Боюсь, як на йтяжчого ворога! І певно, що як він на нас завзявся, то зтре на порох, знищить, зруйнує. (І. Франко. Украдене щастя.) Синоніми: мокрого місця не залишити.

ПОРОХІВНИЦЯ: є ще порох у порохівницях див. порох.

ПОРОХНЯ: порохня (порох, пісок і т. ін.) сиплється з кого. Хто-небудь дуже старий.— Ну що ж тут дивного? — кричав він.— З якогоє там шкарбана професорсь ка порохня сиплється, а вони охкають. (І. Микитенко. Антонів огонь.)

ПОРУКА: кругова порука. 1. Взаємна відповідальність у певному соціальному середовищі, колективі, групі.— Та тут у вас сімействе ність, бачу. Кругова порука' — Бе рїть вище,— відповів йому Микола Карлович,— Династія Трудова ди настія Жайворів. (В. Вільний. Кому співають жайвори.) 2. Взаємне утримання від чесного зізнання, приховування чогось (з метою порятунку, винагороди і т. ін.).— Товариство пробувало захистити Куль-баку, але заступництво ще більше розлотило наглядача: — Змова? Кру гова порука? (О. Гончар. Бригантина.)

ПОРЯДОК: на порядок, з сл. нижчий, вищий і т. ін. Значно, помітно.— Що для Цигулі Безбах? Він для нього — на порядок нижчий... (І. Григурко. Далекі села.) • Порядок — тут числова характеристика багатьох математичних об'єктів.

ПОСАД: сідати / сісти на посад. Одружуватися, виходити заміж.— А з суботонки в неділю йшла На талка в шальвію: — Хто же мене знайде в цїм винограді, з тим сяду на посаді. («Балади кохання та дошлюбні взаємини».) • Посад, етн.— місце за столом, де сидять наречений і наречена під час весілля. Виконуючи народний весільний ритуал, звичайно молодих запрошували зайняти посад — почесне місце на покуті. Звідси ще: саджати (посадити, садовити, посадовити) на посад.

ПОСИДЕНЬКИ: справляти посиденьки (та походеньки). Нічого не робити; нічим не займатися. — Якби й ваші двірські самі прями собі на сорочки, самі шили собі зуб рання, то не впали б у грїх... А то вони живуть чужою працею, а самі тільки байдики б'ють та поси деньки справляють... (І. Нечуй-Ле-вицький. Скривджені й нескривджені.) Синоніми: бити байдики; сидіти, склавши руки.

ПОСТІЛ: обути (озути) в постолі (в лапті) кого, заст. Розорити, довести до злиднів.— Горілка і гулі не одного в постолі взули. (Нар. приказка.) • Постолі — взуття бідняків.

ПОСТРІЛ: [і] на горматний постріл, з сл. *допускати*. Навіть на да-
ПОТАЧКА

леку відстань, зовсім не допускати до когось, чогось; не можна доручати щось.— *Завтра вам принесу нову книгу. Ще и сам прочитати не встиг,— Гляди ж. А то до стайні на гарматний постріл не допуцу.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

ПОТАЧКА: давати / дати потачку кому. Попускати комусь.— *Що було, те за водою сливло. Поч немо ми з Миколою жити й учи тись заново.— Потачки йому не давайте.* (Ю. Збанацький. Курило-ві острови.)
Синоніми: давати поблажку.
Антоніми: не давати спуску.

ПОТИЛИЦЯ: з потилиці; в потилицю. Ззаду.— *Гей, пане хорун жий! Ану, візьми з собою завязців з пісоктки та спробуй їм [напади ючим] в потилицю зайти з боло та.* (М. Старицький. Облога Буші.)

У потилицю, з сл. *знати, ви турити* і т. ін. Дуже грубо, з лайкою, з бійкою.— *Маєш такого лотра у себе, яких мало й на світі є. Жени його в потилицю з свого обійстя, бо й тоді вкне за пазуху таку жарину, що душа спопеліє.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) Синоніми: у шню; у три вирви.

Чухати / почухати потилицю (чуба, чуприну і т. ін.). Жалкувати, що зроблено не так, як треба.— *Отак мене випроваджуєш, халяїне? Ну, що ж. Я піду... піду... Але ти ще почухаєш свою потилицю!* (А. Шн-ян. Баланда.)

ПОТИЛИЧНИК: дати / давати потиличника кому. Сильно, боляче бити (перев. по голові).— *Цей [Бе лев] ніби задовольняв усім вимо гам: до сі зо був побутцем, а не ворогом народу, та й на силах, вид но, не слабак — зможе, в разі потреби, дати кому слід потиличника або стусана в бік.* (Б. Антоненко-Давидович. Сізо.)
Синоніми: дати по шії; нагодувати товчениками.

ПОТОП: після нас (а там) хоч потоп. Байдуже, що буде далі, майбутне не цікавить когось.— *Від шу му шарахалась*

риба озерна, Коли цей дикун Знов пускавсь у галоп. В таких філософія дуже мізерна: По бавлюсь, як хочу, а там — хоч по топ! (С. Олійник. Омелько Свистун на лоні природи.) • Слова, які часто приписують французькому королю Людовіку XV.

ПОХОДЕНЬКИ: справляти походеньки див. посиденьки.

ПОЧАТОК: початок і кінець чого, книжн. Суть, основа; все.— *Тут мій корінь, тут мій початок і кінець.* (І. Цюпа. Краєни.)

ПОШИТТЯ: не мати і за боже пошиття кого, *зневажл.* Зневажати когось, вважати ні на що не здатним.— *Його ображає згадка про те, що молодший брат, которого він не мав і за боже пошиття, зни щив усі його заміри.* (М. Коцюбинський. Ціпов'яз.)
Синоніми: не вважати за людину; мати за ніщо. Антоніми: мати за щось.

ПОЯС: брати ноги за пояс див. нога.

Затикати / заткнути за пояс кого. Перевершувати кого-небудь у чомусь.— *[Наталка:] Ех, якби мені Палажчині очі, та Палажчині бро ви, та вся її краса — от би за курила! І Палажку б заткнула за пояс...* (М. Старицький. Ніч під Івана Купала.) • Первісно для позначення переваги одного суперника над іншим, особливої похвальби перед поединком; тобто захвати (заткнути) його так легко за пояс, як і певний предмет. Пор., діал. за ремінь сховати; за халяву сховати.

ПОЯСОК: підтягувати пояски див. пасок.

По Марусин поясок. До смужки на краю чарки.— *Лий, лий повну, не бійсь! — примовляв дядько Я гор.— Отак, по Марусин поясок... по він ця!.. Не бійсь, не розхлюпаю.* (О. Гончар. Собор.) Синоніми: по вінця.

ПРАВДА: вивірати правди див. ум.

Вірою і правдою див. віра.

ПРИРОДА

Ніде (нема де) правди дівати / діти. Відверто, по правді кажучи.— *Погано, братчики, без діла в світі жити! — Так Малленко Мартин розмову завершив: — Признаться, ніде правди діти, І я гуляючи про жив...* (Л. Глібов. Музика.)
С и н о н і м и : ніде діватися; нічого гріха таїти.

[Усякими] правдами й (та) неправдами. Будь-якими засобами, навіть порушуючи існуючі норми, етикет.— *Що ж, не сидить він склавши руки... Це правда. Десяток літ уже крутиться, як муха в окропі. Усіма правдами і неправдами — по цеглині, по кубометру бетону.* (В. Дрозд. Новосілля.)
С и н о н і м и : за всяку ціну; будь-якою ціною.

ПРАВЕДНИЙ: переплутувати (плутати і т. ін.) / переплутати (сплута тати) праведне з грішним (грішне з праведним). Змішувати хороше з поганим; неправильно щось розуміти.— *Це, шановний Анатолію Фі лимоновичу, ви сплутали грішне з праведним. З «Мальмо» грає чехословацький «Спартак» на Кубок чемпіонів.* (М. Білкун. Футбол і географія.)

ПРАВИЛО: за всіма правилами. Як годиться, як слід, дотримуючись певних норм.— *Ой жила,— сказав Сагайда, коли сфрейтор, відкозирявши за всіма правилами, відійшов.— Жила то жила,— згодився Брянсь кий,— але командир з нього вироб ляється чудовий.* (О. Гончар. Прапороносці.)

ПРАВО: на пташиних правах, з сл. бути, жити. Не маючи надійного становища, прав.— *Чи дасть він [Табаш] мені якийсь простір для дій, чи буду я в тих Сагах на пташиних правах?* (І. Григурко. Далекі села.)

ПРАДІД: з діда-прадіда див. дід.

ПРАОТЕЦЬ: піти до праотців. Померти, загинути.— *Тих солдатюг не менше як двадцять пішло до праотців від одного мого автома та.* (М. Івасюк.

радїли, слухаючи, та ось вродю те бе природа обділила. (Д. Ткач. Жди, любя дівчино.)

Серце не камінь.) С и н о н і м и : піти до Бога; піти з світу.

ПРАПОР: викидати білий прапор. Здаватися, припиняти боротьбу, суперечку і т. ін.— *Між іншим, я вас повинен попередити, якщо ви не викинете білий прапор у вигляді заяви до засу, з цього котла вам не ушкод же ним не виватися.* (О. Черногуз. «Аристократ» із Вапнярки.)

• Білий колір — загальноприйнята символіка припинення боротьби.

Прах: в пух і прах див. пух.

Іти (розлітатися) / піти (розлетітися) прахом. Пропадати, гинути, зникати.— *А я їду. А я роблю наос лїп на мінїм полі обережнї па. Пївкроку вбїк — і все це нїде пра хом. І цілий всесвіт вмістїте в слюзу.* (Л. Костенко. Смертельний падеграс.)
С и н о н і м и : іти до чорта; іти шкереберть.

Пустити / пускати прахом що. Марно витратити.— *То чи ж воно нам буде до пуття — пустити прахом це одне життя?* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)
С и н о н і м и : пустити за вітром.

ПРИВЕЗЕНИЙ: як привезений, фам. Осторонь, ніяковіючи, відчужено.— *Гайда, дівчата, танцюва ти абоцю,— каже Василь Чи-це-я чине я.— Бо чогось нудно. Сидять усі, як привезені.* (Григїр Тютюнник. Вогник далеко в степу.) #
Первісно про невістку, яку ввели (привезли) в чужий дім і яка на перших порах соромиться, ніяковіє.

ПРИВІТ: ні привіту ні совіту, з сл. не почути, не було і т. ін. Нічого; ніякої поради.— *Другого дня ні шли панам поклонитись. Не почу ла Олеся ні привіту, ні совіту, ані любого та веселого погляду не по бачила.* (Марко Вовчок. Козачка.)

ПРИПЛІД: ні роду ні приплуду див. рід.

ПРИРОДА: природа обділила кого, чим. Хтось не має певних якостей, можливостей і т. ін.— *Бути б тобї артистом на сценї, щоб люди*

ПРИСОК

ПРИСОК: [як] обдало приском (холодом і т. ін.). Хтось раптом відчув сильне збентеження, переляк і т. ін.— *Я*

одним оком заглянув у той папірець. Помітив своє прізвище. Мене враз обдало жаром і холодом. Побачив фатальне слово — звільнити. (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

ПРИСТУП: ні приступу до кого і б/д. Хто-небудь зробився недоступний, загордився.— [Явдох:] ...Як поженяться на таких панян как, що їй ні приступу, тоді вони і носа сюди не покажуть. (І. Карпен-ко-Карий. Суєта.)
Синоніми: і не приставайся; і не приступити. **Антоніми:** на всі боки приступний.

ПРИТЧА: притча во язицех, заст., книжн. Предмет загальних розмов, пересудів. - *Небагатослівний похмурий чоловік, Іван Михайлович Петренко прийшов на студію з мі ністерства... Його манера вислов лютатися: «Ви сказав», «Ви зробив» — в іронічний атмосфері сту дії давно стала б «притчею во язи цех», але. на диво, навіть ущип ливий Гронковський уникав комен шарів з цього приводу. (В. Гужва. Сліпий дощ.) • З Біблії (Псалом, 44,14; Второзаконня, 28,37). Притча — повчальне оповідання; во язицех — у народів (язицех — форма місцевого відмінка множини іменника язик — «народ»). Букв, притча, відома в народів.*

ПРИШВА: обути (взути) у пришиви кого, заст. Обманути.— *Чи таки Дмитро пара Рудому? Він чесно батька сип, а то безбат чепко, та ще й брехунець. Стере жись, Іване, щоб часом не обув Ру дий Дмитра у пришиви. (О. Кониський. У «тісної баби».)*
Синоніми: пришити пришву. • З мовлення шевців. Пришиви — нижня частина чобота, що прикриває ступню. За П. Білецьким-Носенком, пришиви — це голівки в чобіт, пришиті до старих халяв.

їти ані проїхати. (М. Понеділок. Без назви.) 2. Про велику кількість кого, чого-небудь.— *Такого вовка розплодилося, що ні проїхати лісом, ні пройти. (Остап Вишня. У новорічну ніч.)*

Звідси стає зрозуміло й семантична мотивація виразу — «обманути».

Пришити пришву (пришиви). Обманути.— *А що,— каже спрокво ла,— трапляється, що їй премуд рих немудрі одурять.— Авжеж, мо жуть ману напустити і пришиви пришити. (С. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.)* **Синоніми:** обути у пришиви.

ПРИШЕСТЯ: до другого пришестя. Невідомо, до якого часу у майбутньому; зовсім, назавжди. — *Моква, — похмуро і коротко ки дали подоляки.— Відай, до другого пришестя тутка нам гиб іти. (Григорій Тютюнник. Вир.) • Відгомін євангельського пророцтва про друге пришестя Христа на землю в невизначеному майбутньому.*

ПРОБА: високої (найвищої, чистої) проби. 1. що. Що-небудь високої якості; досконале.— *То була зброя [слово] високої проби, зброя, що не залишала байдужими юнаць кі серця. (З журн.)* 2. хто. Хто-небудь дуже обдарований, талановитий у чомусь.— *Це були люди високої проби. Богдан почував, що таким людям можна в усьому до віритись.— (О. Гончар. Людина і зброя.)* **Антоніми:** низької проби.

ПРОБКА: наступати / наступити на пробку. Напиватися.— *Га лю! — кажу.— Драстуй! — Здрас туй! — відповіла.— Ти знову на пробку наступив? (О. Ковінька. Тато вчили суб'єктивно, мама — об'єктивно.)* **Синоніми:** затоплювати зір; глушити горілку.

ПРОЙТИ: ні (ані) пройті ні (ані) проїхати. 1. Про неможливість проходу чи проїзду де-небудь (перев. про ґрунтову дорогу в непогоду)— *Беззгавні дощі... День і ніч... Декілька суток... Чи коли вицухне сльота мряка? Земля роз'юшилась у непрохідне драговиння. Ані про*

ПРУГ

ПРОКЛЯТИЙ: будь [він (ти і т. ін.) (тричі) проклятий (проклят), *лайл.* Уживається як зловісне прокляття і виражає обурення, незадоволення з приводу чого-небудь.— *І ще пролло ріки крові,— тихо про мовив Сремія.— / це*

проллеш? Ще тобі мало? Будь же ти тричі прок лятій, на віки вічні! — промовила якомсь безголосно Райна і підвела руку. (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)
С и н о н і м и : будь ти тричі неладний; хай під тобою земля провалиться.

ПРОМАХ: не промах. Кмітливий, спритний; ділок.— *А ти, вид но, хлопче,— не промах.— Це як коли,— відповів я так, як воно в мене виходило, а ніп посміхнувся.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...)

ПРОПАДАТИ: де наше (ваше, його і т. ін.) не пропадало / не пропадає. Уживається для вираження чісїсь готовності зазнати збитків, утрат і т. ін.— *Ну, добре,— зодив ся Тимко,— обкрутимо тебе після Петра. Де мос не пропало: зали шуся ще трохи.* (З. Тулуб. Людолови.)

ПРОПАСНИЦЯ: як у пропасниці, з сл. *трястися, труситися, треміти* і т. ін. Дуже сильно.— *Боже мій милосердний! Не дай мені пропасти. До тебе одного здійсмаю руки, тебе одного благаю,— голо сила Баси лина й тряслась, як у пропасниці.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.)

ПРОПИСКА: одержати (отримати) прописку. Набути чинності, утвердитися, прижитися.— *При емно, що цукор, на який у нашій області завжди був великий попит, отримав, так би мовити, хе рсонську прописку.* (З газ.)

ПРОСВІТОК: не давати / не дати просвітку кому і б/д. 1. Створювати нестерпні умови життя. — *Лев, кажуть би, Кота піймав...— Яко го? — Катюгу нашого рудога, Що нам просвітку не давав.* (Л. Глібов. Миша й Пацюк.) С и н о н і м : не давати продику. 2. Набридати,

переслідувати і т. ін.— *Дмитрик чує дитячим серцем, що так погано чи нити, як вони чинять, але боїться й натякнути про це, бо Гаврилко просвітку не дав би, глузуючи.* (М. Коцюбинський. Маленький грішник.)

С и н о н і м : давати проходу.

ПРОХІД: не давати / не дати проходу кому і б/д. Уїдливо дошкуляти кому-небудь чим-небу дь. — *Скрутне настало для Сльки жит тя. Бригадирова проходу не давала. До клубу не показуйсь — викляне, обкидає баеном привселюдно-* (О. Гончар. Собор.)
С и н о н і м : не давати просвітку.

ПРОЧУХАН: давати прочухана див. прочуханка.

ПРОЧУХАНКА: давати / дати прочуханки (прочухана) кому і б/д. 1. Громити, розправлятися з кимсь.— *Ми втечемо в Збараж і запремось в твердині. Туди козакам дзус' Там їм дадуть поляки доброї прочухан ки.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) С и н о н і м и : давати духу; давати перцю. 2. Гостро критикувати, лягати.— *Розібрали на раді тракторної бригади, добро го словесного прочухана хлопці да ли, зняли двацять відсотків місяч ного заробітку-* (В. Дрозд. Новосілля.) С и н о н і м и : давати нагінку; давати чортів.

ПРУГ: на вечірньому пружі. На заході сонця.— *Другого дня сонце стояло вже на вечірньому пружі, ко ли Мотря з Софією увіходили в Се менів двір.* (М. Коцюбинський. На віру.) • Пруг — те саме, що упруг (міра площі землі, виораної за одну упряжку); вечірній упруг (пруг) — площа, оброблена ближче до веча-

ПРЯ

ра, а потім — час, ближчий до заходу сонця.

ПРЯ: ставати / стати на прю. Вступати в боротьбу з ким-, чим-не-будь.— *Колись, як Байрон гордий оповів, в такій же храті Манфред відпочив, Щоб знов на про із фатумом устати.* (М. Рильський. У горах, серед

каменю й снігів...) • Пря, *заст., книжн.*— спір, змагання; боротьба, бій, борня.

ПТАХ: важливий (важний, великий) птах; важлива (важна, велика) птиця. Людина з високим становищем у суспільстві.— *Де ж, ми великий пан — кадильницю за попом треба нести, а ми*

ПУТЬ

— не ро бітниця, не наймичка, ми — важна птиця — паламарка' (Панас Мирний. Повія.) Синоніми: велике цабе; велика цяця. Антоніми: невелике цабе; невелика цяця.

Вільний птах; вільна птаха (птиця, пташка). Людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці; людина, не зв'язана шлюбом. —[Варка:] *Ха-ха ха' Який сердитий! У тебе жінка є, а я вільна пташка, поки Степан не вернеться: що захочу, те й зроблю — нікто мені не заборо-не [заборонить], а вернеться Степан — і на поріг нікого не пушту [пуцу]/* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.) Синоніми: вільний козак.

Не нашого пера птах див. перо.

Перелітний птах; перелітна птаха (птиця). Людина, яка не затримується довго на одному місці. — [Ярослав:] *Тебе, Гаральде, не жену я з хати, Та перелітних не сти пить птахів, І, мабуть, сам зібрав ся ти рушати До рідних сканди навських берегів.* (І. Кочерга. Ярослав Мудрий.) Синоніми: переїжджа сваха.

Пізній птах; пізня птиця. Людина, яка пізно прибуває або пізно розпочинає якусь роботу. — *До оселі заходить невідомий чо лов'яга, високий, кривоносий, і одразу розтягує в посмішці повні уста...* — *До вас можна пізньому птаху?* (М. Стельмах. Дума про тебе.) Антоніми: ранній птах; рання птиця.

Птах високого польоту. Людина, що займає значне становище в суспільстві. — *Там серед послів сво годні якийсь птах високого польо ту завітав до нас у коло,* — *згадав Шаула, виходячи на майдан.* (І. Ле. Наливайко.) Синоніми: важливий птах; велике цабе. Антоніми: птах низького польоту; невелика цяця.

Ранній птах; рання птиця (пташка). Людина, яка рано встає або починає працювати вдосвіта. — *При віт, рання пташко,* — *махнув рукою Вікторові Вілен Охріменко.* (В. Гуж-ва. Сліпий дощ.) Антоніми: пізня пташка.

Синій птах; синя птиця. Символ щастя, ідеалу. — *Ти надто близько, щоб мені наснитися, Ти надто по руч, щоб в мій сон прийти. І нашого кохання синя*

птиця Збентежено співає з висоти. (В. Малишко. Синя птиця.)

Стріляний (обстріляний) птах; стріляна птиця. Досвідчена, булава людина. — *Я стріляний птах, доб ре бачу, хто і як хвилюється,* (Д. Міщенко. Вітри приносить грозу.) Синоніми: стріляний вовк; стріляний горобець. Антоніми: жовтороте пташеня.

ПТАХА: вільна птаха див. птах.

Перелітна птаха див. птах.

ПТАШЕНЯ: жовтороте пташеня. Молода, недосвідчена людина. — *Марічка відчувала себе жовторотим пташеням, що вже й з гнізда вибралося до гілочку, уже й крильми змахнуло, щоб злетіти...* (В. Вакулєнко. Шукаючи цвіту папороті.) Антоніми: битий жак; стріляний горобець.

ПТАШКА: вільна пташка див. птах.

Не нашого пера пташка див. перо.

Рання пташка див. птах.

ПТИЦЯ: важлива птиця див. птах.[^]

Вільна птиця див. птах.

Невелика птиця. Нічим не визначна особа. — *Сиділа у печі хоро та Паляниця; На господину стала гомонить: — А щоб їй так і сая! І докіль тут сидить? У очі вилаю, бо невелика птиця/.* (Л. Глібов. Паляниця й Книш.) Синоніми: невелике цабе; птах низького польоту. Антоніми: велике цабе; важливий птах.

Перелітна птиця див. птах.

Пізня птиця див. птах.

Рання птиця див. птах.

Синя птиця див. птах.

Стріляна птиця див. птах.

ПУД: [не один (добрий)] пуд солі з'їсти з ким. Довго жити з ким-не-будь, зазнати чимало випробувань у спільних діях і т. ін. — *Буду нано во малювати. А для цього, мабуть, доведеться пожити в селі, та з'їс ти з людьми пуд солі, та зробити чимало етюдів...* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ПУЗО: від (од) пуза, з сл. їсти і т. ін. Досхочу. — *От понідались ка вунів/ Що називається, од пуза. Да лі їсти вже нема змоги піку ди.* (В. Нестайко. Тореадори з Васю-ківки.)

ПУП: пуп землі. Центр, основа всього. — *Увірував Сгор, що він як що й не*

пуп землі, то, принаймні, щось подібне. (К. Світличний. Слава здолала.)

Як на пуп, з сл. *кричати, репе ту вати.* Дуже голосно, надривно.— *Суперечка була така пекуча, що Ривка навіть не зважала на своє укохане «дитю» [дитя], що кричало, мов на пуп, і намагалося їй вилізити на коліна...* (М. Старицький. Розсудили.) С и н о н і м и : як недорізаний; як на живіт.

Як пуп, з сл. *синій, посинілий* і т. ін. Дуже, сильно.— *Тепер я [ро бітник] бачу теж: добра від вас не ждати. Не дивно, що й продукція у вас така: Не можна ж, бач, критикувати. Воже навіть синього як пуп той гусака!* (А. Косматенко. Синій Гусак.)

ПУСТЕЛЯ: голос волаючого в пустелі див. голос.

ПУСТИЙ: переливати з пустого [та] в порожне. 1. Повторювати те саме, ведучи малозмістовні балачки.— *Ти ж обіцяла.— Іди геть! Чо го присікалась. Подумай — обіця ла...— Ти ж... слово честі.— Слухай, не переливай з пустого в порожне. Не галдякай, не допоможе.* (М. Понеділок. Многая літа.) С и н о н і м и : лити воду; товкти воду в ступі.

ПУСТИНЯ: голос волаючого в пустині див. голос.

ПУТО: скидати пута див. ярмо.

ПУЧКА

на стежку ставить. (С. Васильчен-ко. Чайка.) С и н о н і м : наводити на розум. А н т о н і м : збивати з пуття.

Проводжати / провести в останню путь кого. Хоронити, ховати ко-го-небудь.— *Традиційно було за свя-тий обов'язок прийти на прощання з небіжчиком, облежити горе рідних, провести його в останню путь.* (В. Скуратівський. Покуть.) С и н о н і м : провжджати до Бога.

Пух: в пух і прах, з сл. *роз-бивити, розбити* і т. ін. Вщент, остаточно.— *Якщо не зліквідуєш своє відьомське кодро, то я сам прийду, розпатрону тебе в пух і прах з усіма твоїми бур'янами і знахарськими витребеньками.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ПУТТЯ: до пуття. Добре, як слід, достеменно.— *Мені вже ма шини й не кортить — нехай їй абишї, а от якось не до пуття.* (Григір Тютюнник. Чудасія.)

Збивати (зводити) / збігти (звести) з пуття кого. Морально псувати, підбурювати на негідні вчинки.— *Я трохи винен перед вами, бо Паси кевич увесь час збивав з пуття. Але більше не зіб'є!..* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

ПУТЬ: збиватися з путі див. дорога.

Іти в далеку путь. Помирати.—

Ні, дочко, - промовив задумливо. - Не лагідний твій батько. І не хоче бути таким. Не до цього нам те пер. Залишимо лагідність старим бабусям, що зібралися іти в далеку путь. (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м и : іти з життя; іти в довічний сон.

Наставляти (спрямовувати і т. ін.) / наставити (спрямувати і т. ін.) на [добро (вірну)] путь (шлях, сте'якку) кого і б/д. Корисними порадами спрямовувати, скеровувати чий-не-будь дії в істинному напрямку.— *А як од'їжджали [сини], оставили... на стіні малювання.— Оце вам, ма мо, щоб не самі були в хаті. Змалку рідного ми не знали, то буде оцей нам за батька. Він нас розуму навчє і*

Земля пухом див. земля.

Ні пуху ні пера. Усталена форма побажання удачі, успіху в якійсь справі.— *Ольга Карпівна побажала їй традиційного ні пуху ні пера, ласкавими очима провела дівчину, вказала дорогу до контори та й зайнялася своїми справами.* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) ПУЧКА: і пучкою не торкнути див. палець.

ПШИК: великий крик за малий пшик див. крик.

Зробити з лемеша пшик див. леміш.

П'ЯВКА: п'явки (п'явка) ссуть (ссе) за серце (під серцем) кого. Хтось страждає, тривожиться.— *І знов знайомий холодок поплазував спиною гордовитого пана. І знов засала п'явка під серцем.* (З. Тулуб. Людолови.)

ПУТЬ

П'ЯДЬ: ні на п'ядь, з сл. *не відступити, не відходити* і т. ін. Ніскільки, нікуди.— *Нікуди від матері ні на п'ядь і ні з ким вже нігде не водилась [Оксана] і не зналась.* (Г. Квіт-ка-Оснoв'яненко. Сердешна Оксана.) С и н o н і м: ні на крок. • П'ядь — давня східнослов'янська міра довжини, що дорівнювала відстані між кінцями розтягнутих великого і вказівного пальців; тут — незначна відстань.

П'ЯТА: ахіллесова п'ята кого, чого, чие і б/д. Вразливе, слабке місце.— *Уміння виховувати словом було і — поки ще, на жаль,— залишається ахіллесовою п'ятою теорії і практики нашого виховання.* (В. Су-хомлинський. Народний учитель.) С и н o н і м: болуче місце. • Згідно з грецьким міфом, мати героя Ахіллеса скупала його в священних водах ріки Стіке, щоб зробити сина невразливим. Але при цьому вона тримала його за п'яту, яка залишилася єдиним його вразливим місцем. Саме сюди й влучила стріла Паріса — і Ахіллес загинув.

[Гнатися (ходити)] по п'ятах за ким. Переслідувати когось.— *Вони (перм'яки) мчали за Бжеським, але Вжеський їх не пізнав: йому здавалося, що сама смерть женеться по п'ятах, і він шалено*

П'ЯТНИЦЯ

му він і накивав одразу п'ятами... (Є. Гуцало. Козидра.)

Наступати на п'яти кому і б/д. 1. Рухатись у безпосередній близькості.— *Мушкетери недбало ходю, перевальцем блукали по залу та прилеглих до нього коридорах, а малеча просто на п'яти їм наступала, забігала наперед, заглядала у вічі...* (Ю. Збанацький. Курилові острови.) С и н o н і м: сидіти на плечах. 2. Добиватися таких же успіхів, не поступатися в досягненнях. — *[Цимбалюк:] С точно перевірені дані, що Петро наступає нам на п'яти. Дивись, іще обскаче нас.* (М. Стельмах. Кум королю.)

Під п'ятою у кого, чього, з сл. *бути, сидіти* і т. ін. 1. У залежності від кого-небудь.— *[Наталка:] Ач, Палажчин прихвостень; під п'ятою*

підострожу вав коня і мчав просто лісам. (З. Тулуб. Людолови.)

Душа в п'яти тікає див. душа.

З голови до п'ят див. голова.

Лизати п'яти кому, *зневажл.*

Прислужувати комусь, працювати на чийсь крок.— *Отче Вусти-ме, друже мій, ти б подумав...— Нічого думати. Босякам, шарман щикам п'яти лизати не буду.* (Л. Гомін. Голгофа.) С и н o н і м и: лизати чоботи; лизати руки.

Мазати (мастити і т. ін.) / намазати (намастити і т. ін.) п'яти салом (смальцем). Готуватись до втечі або втікати.— *Для чого тобі, Максиме, цей вінок бомб? Утікати ж буде важко.— А я, батьку, не зби раюсь мастити смальцем п'яти.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Накивати / кивати п'ятами. 1. Утікати, відправитися куди-небудь, залишивши своє місце проживання.— *Ростислав відразу ж накивав п'ятами з Києва.* (Р. Іванченко. Золоті стремена.) С и н o н і м: винести ноги. 2. Швидко кинутися навтіки.— *Ярмаркові довкола кинути приглядались підозрою до його струн кої, джеңджуристой постаті, а то-*

сидить та ще приска.— [Марина:] Вона його приворожила, зіллям об курила. (М. Старицький. Ніч під Івана Купала.)

2. Під гнітом кого-небудь.— *Листи-Одні, чия рідна сто рона була на волі, хоч і з великим запізненням, але все ж одержували їх, а от ті, чий край був під п'ятою окупантів, гірко зітхали.* (В. Кучер. Голод.)

Підризати п'яти кому. Наздогнати; перевершити когось у чомусь.— *Ех ви, робітнички вулі! За косяю мерзнете! Я вже свою ручку давно пройшов, другу кошу, а ви все меняєтесь. Чи хочете, щоб підризає вам п'яти?* (І. Цюпа. Грози і райдуги.) • Косарі звичайно стаять поруч і йдуть один за одним. Якщо попередній відстає, то наступний може йому косяю «підризати п'яти».

Цілувати п'яти кому, *зневажл.* Прислужувати комусь, працювати на

когось, принижуючи свою гідність.— *Ось позжене наш гетьман вас усіх в Крим. Будете ви там патинки татарам здійсмати, татар в п'яти цілувати, а татар кам патинки язиками чистити.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)
С и н о н і м и : лизати п'яти; цілувати ноги.

П'ЯТАК: як п'ятака дав (подарував), з сл. *глянув, подивився* і т. ін. Неприязно, непривітно, вороже. — *Задала Стеха, як вперше побачила вона війта: такий високий, чорний, з довгими, широкими вусами, да такий сердитий-пресердитий! Гляне — наче п'ятака дасть' Так від його погляду мороз поза кожею й піде.* (О. Кониський. Наймичка.)

П'ЯТИЙ: п'яте (хоч) через десяте — п'яте. Частково, плутано.— *Нечистий, коли подумаю, підвів,— і Левко, тремтячи й косуючи то на братів, то*

на хлібину, розповів п'яте через десяте про все. (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

П'ЯТКА: душа в п'ятки тікає див. душа.

П'ЯТНИЦЯ: сім п'ятниць на тиждень у кого. Хто-небудь дуже часто і легко міняє свої рішення, наміри, настрої і т. ін.— *В нього почали боліти зуби та стало су доміть у ногах. Та й на вдачу він був легковажний — в його було на тиждень сім п'ятниць.* (І. Нечуй-Левицький. Київські прохачі.) • Щоп'ятниці, яка раніше була неробочим [базарним] днем, люди сходились торгувати. П'ятниця, отже, була й днем виконання різних торгових зобов'язань. Одержуючи гроші, обіцяли привезти замовлений товар на наступному тижні, у п'ятницю. Проте інколи обіцянки так і залишались обіцянками: круглі відкладали термін сплати з дня на день, на всі сім днів тижня.

Як середа на п'ятницю див. середа.

Р

РАЗ: не раз [і не два]. Часто, багаторазово.— *Оповідуючи подум ки не раз і не два цю химерну казоч ку малому Хомкові Хомовичу, я не втримувався від реготу, який гой дав моїм тілом, мов бадиліною,— на вулиці гойдав, на фермі.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.)

От тобі й раз! Уживається для вираження здивування, занепокоєння, незадоволення з приводу небажаного, незадіяного і т. ін.— *От тобі й раз! Спродаві, співи сво годні... розгубився Данило. — Що його робити?* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)
С и н о н і м и : от тобі на!; туди до лиха!

Раз і назавжди. До кінця, остаточно. - *Або процес іде своїм ходом, або кінець твоєму адвокатству. Раз і назавжди. Ми це вміємо.* (Б. Харчук. Два дні.)

[Як] раз плюнути. Дуже просто, легко, швидко.— *Чи, бува, на ку лачках, чи там підлізти під бугая й підняти його на собі,— то було дідові раз плюнуть...* (Остап Вишня.

Фіз-культ-ура!)
С и н о н і м и : як горіхи лущити; як собаці Сіркові муху з'їсти. А н т о н і м и : не іграшки; не жарти.

РАЙ: піти / іти до раю. Помертися; загинути. - *Ріжете, бийте, Бога ради' Але ж хто вам буде грати?' Ну, пішов скрипаль до раю. З скри полем буває різне. Та який він доб ре грає, то навіщо ж його різать?* (Л. Костенко, Скрипалі з Марамо-реша.)
С и н о н і м и : піти до Бога ввіці пасти; піти на той світ.

РАК: годувати раків. Бути утопленим. - *Наввимашки до села плве ти далеко. Та й латаття там та ке й водорості, ти ж знаєси,— мит тво руки й ноги облуптає, і йди годувати раків.* (В. Нестайко. Гореадори з Васюківки.)

Знати / узнати (почути), де раки зимують. Знаходити правильний, вигідний вихід із становища; бути хитрим, спритним.— *Юхим усте ріг той погляд і розсердився, проте наче й заспокоївся.* «Зараз ти взна си, де раки зимують!» (М. Малиновсь-ка. Полісся.)

Пекти / спекти раків (рака, раки). Червоніти від сорому, ніяковіти. — *Говорити не штука, а ви знову почнете насміхатись, а я знов почну пекти раків...* (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м и : наливатися жаром; заливатися кармазином.

Піти на дно раків ловити див. дно.

Показати, де раки зимують. Провчити кого-небудь, завдаючи йому неприємностей. — *Немає, ду маю собі, — у цьому залі покійного Остапа Виши, він би всипав ело вовбу дам і сусловим, він би пока зав добул дам, де раки зимують.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.) С и н о н і м и : показати, де козам роги правлять; всипати по перше чишло.

Як (коли, доки, поки) рак свисне / засвище, ірон. 1. Уживається для вираження повного заперечення змісту речення. — [*Денис:*] *Коли ж настане той час? — [Палаж ка:] Коли рак свисне.* (М. Старицький. Ніч під Івана Купала.) С и н о н і м и : як на долоні волосся виросте; як бабак свисне. 2. Ніколи. — *Коли ж то ти збираєшся розкошувати? Хіба що аж тоді, як рак засвище. З такою каліччю добра мені не знати.* (М. Понеділок. Без назви.) С и н о н і м и : на маленького Юрія

РАЛЕЦЬ: підносити / піднести **ралець** кому, заст. Давати подарунок, хабар. — *Ми, щоб не було сварки, приділили двох майстрів пра цювати на замок. А решту — зась!*

Не чіпайте. Ну, ще ралець підно симо старості на Великдень, на Ко ляду та на іменини. (З. Тулуб. Людолови.) • У фразеологізмі відбито давній звичай величання волів, сохи, плуга, орання, сіяння. Величання цих предметів і дій є величанням господаря-землероба. З величанням плуга, рала (звідси — ралець) пов'язані різні обряди: обхід з плугом, символічна оранка і т. ін. Порше: ходити на **ралець** — іти з поздоровленнями, з подарунком.

РАМКА: укладатися (вмічатися) / укластися (вміститися) у [вузькі] рамки. Не виходити за межі норми. — *Пошук шляхів подолання гло бальної кризи освіти суттєво впли ну в на поширення ідеї реформації освіти, яке вже не може бути вмі щене в вузькі рамки часткових*

зу сіль в межах окремих держав... (З журн.)

РАНА: зализувати / залізати рану (рани). Справлятися з наслідками поразки, невдачі. - *В усякому разі Юнака належало будь що най ти... Не виключено, що випадє їм ухопити облизня: і Юнака не до скочать, і зализуватимуть рани — довго...* (З журн.) • Із спостережень за тваринами, які дійсно залізують рану.

Посипати сіллю рану див. сіль.

Хоч до рани клади (тули і т. ін.) / приклади (притули і т. ін.). У великій мірі, дуже, занадто добрий, лагідний, податливий. - *І Мати:] Дурний Дукат, що проміняв на те бе; бо то було таке покірне, добре, хоч прикладай до рани...* (Леся Українка. Лісова пісня.) С и н о н і м и : хоч у вухо бгай; хоч мотузку крути.

РАНО: рано чи пізно. Неодмінно (про те, що обов'язково відбудеться і т. ін.). - *Серце Прохорове наливалося безсильною злістю на тих людей, які рано чи пізно, а, мабуть, спробують досягнути на його добро...* (А. Шиян. Баланда.) С и н о н і м и : не тепер, то в четвер.

РАТИЦЯ: відкинути ратиці див. нога.

РЕАКЦІЯ: ланцюгова реакція. Ряд послідовних дій, явищ. — *На тому, хлопче, й тримається на землі наше хліборобське діло. Одне за одне, від діда прадіда і аж до тебе... Ланцюгова реакція, словом. І нікому її не розірвати, бо порушить ся тоді обіг життя.* (М. Олійник. Зерна.)

РЕБРО: поламати (переломити і т. ін.) ребра. Сильно побити. - *Гляди, лишень, Іване, не зводь з ума наших бурлачок, щоб часом бурла ки не поламали тобі ребер.* (І. Не-чуй-Левіцький. Наймичка.) С и н о н і м и : полоскотати ребра; облатати боки.

Полічити (порахувати, полоскотати і т. ін.) ребра кому. Сильно побити кого-небудь. — *Олешко за мовк... Згодо він мовив наче сам до себе: - Щастя його, що йому гарбу за дали: а то б... тямив би він... я б йому ребра порахував.* (О. Кониський. Козарський ланок.) С и н о н і м и : полатати кием боки; потрощити кістки.

Світити рёбрами. Бути дуже худим, виснаженим.— *Я подаю їй ар куші тексту...— Це Стула вчора залишив, в нього тут просто крик душі. І що в хаті читальні холод но, собаки не вдержали... Ребрами світить тяглова сила на конефер мі.* (О. Гончар. Далекі селища.)
С и н о н і м и: аж рёбра знати; кістки та шкіра.

Ставати / стати ребром. Постати з усією гостротою. *Життя ста ло перед*

нею [Христею] своїм гост рим ребром. По йому високі гори та глибокі яри. (Панас Мирний. Повія.)

Ставити питання ребром *див.* питання.

РЕГІТ: рвати кишки від реготу *див.* кишка.

РЕМІНЕЦЬ: підтягувати ремінці *див.* пасок.

РЕМІНЬ: куштувати / скушту-

РЕПЕРТУАР

вати ремня. Бути битим.— *Частенько ти став ремня куштувати. Сьогодні батько тебе знов дубаси тиме. А хоч знаєш, Воло, за що? — Ще б пак Володці не знати! Звіс но, що знає.* (М. Понеділок. Дорослий.)

РЕПЕРТУАР: у **своєму** репертуарі. Як завжди, зі своїми звичками, зі своїми рисами характеру.— *Зепер я дивився з кутка, з канали і думав: «Такого, безперечно, треба було визволити». Хтось вигукнув: «Майк у своєму репертуарі». Я струсив із себе спогади.* (Петро Панч. На калиновім мості.)

РЕШЕТО: возити попа в решеті *див.* піп.

Носити воду решетом *див.* вода.

Пройти крізь сито і решето *див.* сито.

Чудеса в решеті *див.* чудеса.

РИБА: битися як риба об лід. 1. Жити в тяжких матеріальних умовах, переборюючи нестатки.— *Б'юся як риба об лід, а не бачу свій слід.* (Укр. приказка.) С и н о н і м и: перебиватися з копійки на копійку; годувати злидні. 2. Намагатися, силкуватися робити що-небудь складне, непосильне.— *Сам, скрізь сам,— по хмуру казав далі Кармелюк,— і б'юся як риба об лід, і загину або під кулями, або під шпіцрутенами,— од наково сам.* (М. Стариць кий. Кармелюк.) • Через брак кисню у водоймищі під кригою риба б'ється об лід. Часом порівнюють із рибами, викинутими на лід під час риболовлі.

І риби наловити і ніг не змочити. Будучи винним, зміло уникнути покарання.— *В тяжку оту, останню хвилину Ви вищу мудрість хочете явити... Спіймати ри б у й ніг не*

замочити. (С. Караван-ський. Моїм свідкам.)

Ловити рибу (рибку) в каламутній воді, *ірон* Використовувати будь-які обставини, всіяко хитрувати для власної вигоди.— *Експедиторський нахил у Жори виявився неабиякий. Підхід рибальський — хвацько ло вив рибку в каламутній воді.*

(О. Ковінька. Тато вчили суб'єктивно, мама — об'єктивно.) • Вираз пов'язаний із тим, що в каламутній воді ловити рибу легше, бо вона не бачить сіток, корзин, неводів тощо.

Ні риба ні м'ясо. 1. Безвольна, безхарактерна людина.— *Подумаєш, тої краси. Тільки й того добра, що коса зруба, а так — ні риба ні м'ясо. Софія куди краща за неї.* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м и: ні жарене ні парене; як з ключця батіг. 2. Щось не зовсім визначене; неясне, невизначене. — *Прі звище в землячка змінене, не розбе реш, якої він національності: ні ри ба ні м'ясо...* (Л. Богуславець. Від Находки до Чернівців.) С и н о н і м и: ні се ні те.

Як риба у воді, перев. з сл. *по чувати, почуватися* і т. ін. Вільно, невимушено, добре.— *Князь Трубець кой... теж поміщик і теж... княжкої фамілії, одначе він — православ ний' І має всі ті корисні для нас якості, що й граф Тишкевич: почу вас себе як риба у воді в позалаш тункових дипломатичних комбі націях.* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)

РИБКА: ловити рибку в каламутній воді *див.* риба.

РИЛО: набити рило *див.* морда.

РИМ: пройти Крим і Рим *див.* Крим.

РИНВА: з дощу під ринву *див.* дощ.

РИП: за одним рипом. Одночасно з ким-, чим-небудь; разом.— *В клубі неодмінно побувайте. Та за одним рипом провідайте й нашу дослідницьку станцію.* (О. Ковінька. Чарівні місяця річці на Ворсклі.) С и н о н і м: за одним заходом.

РИСКА: підводити / підвести ризику. Закінчувати, припиняти що-небудь (звичайно при обговоренні).— *Баба з воза!.. Він Огаркові не замі на,— підвсти ризику Нетреба.* (Б. Не-черда. Квадро.)

РІГ: брати бика за роги див. бик.

РІЗАТИ

Вкрутити (утнути і т. ін.) роги (хвоста) кому і б/д. Приборкати когось; обмежити кому-небудь свободу дій.— *І в Ліщинівці був [приказчик], і в Глибоку Долину за десять верст мотався, але і там ткрутили хвоста.* (А. Головка. Мати.) С и н о н і м и: обламати крила; збити піху.

Де козам роги правлять див. коза.

Зігнути (скрутити) у баранячий ріг кого. Примусити кого-небудь бути сумирним, покірним.— *Нашо го дядька ще мало біда гнула, а як скрутить у баранячий ріг — він усе знайде...* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м и: вкрутити роги; обламати крила.

Лізти чортів на роги див. чорт.

Наставляти / наставити роги кому. Зрадчувати свого чоловіка.— *Янеку, ти — золото, — захоплювався пан Бжеський.— Спритний, як чорт, і рахубний, як краківський лихвар. Певно, твоя мама на ставила роги померлому Адаму Свенціцькому з якимось Шмольком чи то Янкемом.* (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и: скакати в гречку; стрибати через пліт.

Обламати / обламувати роги кому, зневажл. Перемогти, приборкати когось.— *Ти занадто самовпевнений, козаче, — нагнувши буйволячу шию і наливаючись кров'ю, га рикнув наказний отаман,— Але ми й не таким роги обламували!* (В. Малюк. Чорний вершник.) С и н о н і м: укрутити хвоста.

Притерти роги кому. Зробити покірним когось, приборкати.— *Агов, Іване, он уже поляки! — От ми тут трохи і притрем їм роги.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і м и: обламати роги; утнути хвоста.

У чорта на рогах див. чорт.

Як з-за рогу мішком прибитий див. вугол.

Як з рога достатку, з сл. *ви сипати, сипати* і т. ін. Щедро, рясно, у великій мірі. — *Для мого попередника союзники не шкодували нічого,— вів далі Врангель,— все на нього сипалось, як із рога достатку, а я за кожен патрон, за кожен снаряд мушу кланятись...* (О. Гончар. Перекоп.) • За старогрецьким міфом, коза Амалфея, що вигодувала своїм молоком Зевса, якимось зламала собі ріг. Німфа — одна з виховательок Зевса — наповнила ріг плодами й подала йому. Зевс на віддяку подарував ріг німфам, пообіцявши, що з нього з'являтиметься все, чого їм захочеться.

РІД: на роду написано кому, з інфін. Кому-небудь судилося щось задалегідь або від народження.— *Так що ж воно таке — покликан ня? Схоже ніби на те, що кожній людині на роду написано, як гово риться в народі, ким бути.* (В. Су-хомлинський. Праця, покликання, щастя.) • Вираз пов'язаний із забобонними віруваннями в якусь надприродну силу, що впливає на долю людини, на її вчинки, життя. Така доля нібито була записана (на листях священного дерева, на камені і т. ін.) уже при народженні людини.

Ні роду ні племені у кого; без роду й племені хто. Абсолютно самотній.— *Чи думає... Федоровський, парубок, як кажуть, без роду й племені, що йому може всміхнутися таке щастя?* (Б. Антоненко-Дави-дович. Спокуса.) С и н о н і м и: ні роду ні плоду; ні кола ні двора.

Ні роду ні плоду (ні приплоду). Хто-небудь самотній, без родичів, без дітей.— *Перше він переставив ся, а за ним і вона: вкупі поруч ховали їх. Хата*

спустила, бо не було в їх ні роду ні плоду. (Марко Вовчок. Сестра.)

Прекрасна половина людського роду див. половина.

РІЗАТИ: хоч ріж (ріжете) кого. Уживається для вираження впертості чи стійкості.— *Не дам, каже, розписок, хоч ріжете, а то ще й на суді покажу, що нікому нічого не позичав, сам поїв: дочку, мовляв, держу, ну й поїли.* (М. Старицький. Розсудили.)

РІК: у роках. Немолодий.— *Та він [Селезень] старий! Як гляну — крутить в носі! Хитається з ноги на ногу, Аж сміх бере, їй богу! Ти молода ще, він уже в роках, Куди не ступить — шах» та шах»* (І. Свар-ник. Півняча любов.) С и н о н і м : у літах.

РІКА: кров ріками летється див. кров.

РІСКА: ріски в роті не було див. крихта.

РІЧ: кувати речі недобрії, заст. Плести плітки, зводити наклепи.— *А тим часом вороженьки Чинять свою волю - Кують речі недобрії.* (Т. Шевченко. Катерина.) С и н о н і м : кувати лихо.

Медові речі див. слово.

РІЧКА: сльози течуть річками див. сльози.

РОДИЧ: бідний родич. Хто-не-будь нещасний, невлаштований.— *Та що казати, коли ви усе це самі знаєте, тільки прикидається бід ним родичем, я мусила б покрити вас до себе в кабінет, викласти всі папери...* (В. Дрозд. Новосілля.)

РОЖА: як [панська] рожа, пере в. з дієсл. Дуже гарний, вродливий; розкішний.— *Сиділа наче панська рожа. Іван сидів з похи леним чолом.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

РОЖЕН: лізти (їти, грубо перти) / полізти на рожен. 1. Наражатися на небезпеку, на неприємність, бути необережним.— *Не тре ба на рожен лізти, краще хитріс тю. Досі вона мені часто ставала в пригоді.* (Я. Стецюк. Гонта.) А н т о н і м : озиратися на задні колёса. 2. Діяти наперекір кому-небудь; чинити щось усупереч комусь.— *Слаб кіший побоювався сильною, але па рожен не ліз і в боротьбу не встра вав.*

(В. Попов. І це називають буднями...) • Із Біблії. Зустрічається в новозавітних Діяннях апостолів (9,4—5). Рожен — гострий кілок, рогатина, вживався при полюванні на ведмедів. Звір сам наражався на виставлений мисливцем рожен.

РОЗІРВАТИСЯ: хоч (надвоє) розірвися (перервися). Забагато роботи, клопоту для однієї людини.— *А техніка ламається, а за частин катма, а людей пучка, так що до водиться парити лоби, не скоро до хати прилетмає.— Так, так, - підтакувала.— І Христия каже, що хоч розірвись.* (Є. Гуцало. Чужа.)

РОЗКІШ: купатися в розкошах (в розкоші і т. ін.). Жити в багатстві, щасливо, мати всього в досталь.— *Дай же. Боже, щоб наші молоді живі та здорові були — у щасті кохалися, у розкоші купа лися, до самого віку нічого лихого не знали!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

РОЗМОВА: медові розмови див. слово.

РОЗУМ: бідний (небагатий) на розум. Дурний, негямущий.— *На щастя — Жигмунт на розум неба галлий. Розібратися в тонкоцах політики... королеві дуже важко.* (І. Ле. Наливайко.) С и н о н і м и : розуму ні за шилю; дурному брат.

Вияжити з розуму (з ума). Від старості втратити здатність розумно мислити; позбутися розуму.— *На кладовищі, що за лоцманською цер квою, три дні собі копав могилу. Батько та мати дивились і здви гували плечима: від зовсім вижив з розуму.* (С. Чорнобривець. Ой, Дніпре мій, Дніпре.)

Відбігти (відбитися) розуму. Збожеволіти; стати ненормальним.— *Ку ди ведеш мене, моя гордине? В яких вершин позаторішній сніг? Ти сунь голов. Ти скрізь напропадаме. Чи ти вже зовсім розуму одбіг' — Мій Дон Кіхоте, лицарю...* (Л. Костенко. Балада моїх ночей.) С и н о н і м и : втратити глузд; лишитися розуму.

Втрачати / втратити розум (глузд). Виявляти нездатність обдумано діяти в складній ситуації; губитися.— *...Усі знають, що Сморроній, хит роющий і*

зухвалий, нікого не боїть ся й ніколи не втрачає глузду. (М. Івасюк. Балада про вершника на білому коні.)
С и н о н і м : втрачати голову.

Доводити / довести до розуму (до ума). 1. кого. Виховувати, ростити (про дітей).— *Співай, співай, а я знаю своє... Ось тут чорним по білому написано, як ти своє дитя до розуму доводила. Як воно опи нилося в притулку, то вечорами те лише й робило, що «Отче наш» та «Богородицю» співало.* (М. Понедлюк. Буржуйка.) 2. Упорядковувати щось.—*Лі ще скаже, що про Пилипа — то злий поговор, завидки людські: як не як — і хату до ума довела, і шмат хліба є.* (Григір Тютюнник. Устим та Уляна.)
С и н о н і м и : доводити до ладу; доводити до пуття.

Затуманювати / затуманити розум кому, чим і б/д. Позбавляти кого-небудь ясності, гостроти мислення, затьмарювати свідомість.—*Так присягався і закликався [Степан] у руки чарки не брати, а тут., ех' — вихилив він четверту же з гора, а п'ята пішла легше, а шоста все лихо зняла, заспокоїла серце і затуманила розум.* (М. Старицький. Бу ланко.)

Зводити / звести з розуму (ума). 1. Викликати почуття роздратування, гніву, змушувати вдатися до нерозумних дій. — *[Софія:] Иди, иди з очей моїх, чарівниця лукава! Иди! Не пали мене своїм поглядом ехид ним — ти гірше сатани, ти мене з ума звела, ти одбила у мене чолові tea...* (І. Карпенко-Карий. Безталанна.) 2. Захоплювати, полонити; викликати почуття кохання; спокушати.— *Аничка... своїм дзвінком і бентежливим сміхом та умінням літати на танцях метеликом від парубка до парубка звела з розуму багатьох.* (М. Івасюк. Серце не камінь.)

З дурного розуму. Не розуміти чого-небудь через молодість, недо-свідченість.— *Авжеж, яка я для них*

мати? Сиротами позалишила з дурного розуму, то немає мені про цення, їхня правда. (Є. Гуцало. Чужа.)

Курячий (короткий) розум, *зне важл., ірон.* Неспроможність тверезо мислити.— *Яка уже бісова на тура! Недаром кажуть: «Волос довгий, та розум короткий».* (Панас Мирний. Повія.)

Навчати (вчити) / навчити розуму (уму-рбзуму) кого. Виховувати кого-небудь відповідно до правил та звичаїв.— *Там така тітонька, що за тиждень і трьох міністрів уму розуму навчить.* (С. Журахович. Вечірні балачки.)

[Не] при [своєму (при своїм)] розумі (умі). Божевільний, не може правильно мислити. *Куди ти по їдеи? Кого ти слухаєи? — кричала вона.— Адже він не при своєму ро зумі, батько твій.* (Д. Міщенко. Вітри приносять грозу.)
С и н о н і - м и : несповна розуму; Бог розумом зобидив.

Несповна розуму. Дурний, ненормальний.— *Еге, загадують'.* — *неусмішлива Григорівна пробує всміхнутися.— Скажуть: «От ба ба, несповна розуму, задурно хату віддала.* (С. Журахович. Вечірні балачки.)
С и н о н і м и : не при розумі; не повно розуму.

Рішитися (позбутися) розуму (ума). Збожеволіти.— *Лесько ска зав: — Кого в цім ділі шкода, так це Івана Іскру. То — козак. Таке нещастя хоч кого знеможе. Це ж можна тут рішитися ума.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і - м и : з глузду з'їхати; позбутися клепки.

Спадати / спасти з розуму. Божеволіти.— *Ні, наші козаки це з розуму не спали, Щоб Вовка од біди сховали'* (Л. Глібов. Вовк і Кіт.)

Спливати на розум *див.* ум.

Ум за розум заходить *див.* ум.

РОЛИК: заскочили шарики за ролики *див.* шарики.

РОТ

РОТ: аж піна з рота скаче *див.* піна.
Забути язика в роті *див.* язик.
Зайвий (лишний) рот. Той, хто обтяжує кого-небудь у матеріальному

відношенні.— *І знов пригадує Артем, що тільки не розповідав йому батько про своє дитинство. На третьому році лишився круглим сиротою. Жив у*

тітки — не лю била: своїм рахуби не дасть, а ще й він зайвим ротом. (А. Головко. Артем Гармаш.)

Затуляти (затикати і т. ін.) / затулити (заткнути і т. ін.) рота (рот) кому. Примушувати кого-небудь замовкати, не давати змоги висловлюватись.— *А яких же вам треба [пісень]? — Ніяких! — Ого! — ехид цувато здивувався дід Копистка.— Таж людям рота не заткнеш!* (О. Ільченко. Козацькому роду нема переводу...)

З піною біля рота *див.* піна.

[П] в рот не брати / не взяти чого. Чогось не їсти або не пити.— *З похмілля Клим недуж валявся і дав собі зарік, Що він не буде брати горілки в рот вовік; А тільки що очунався, промнявся — Вже третій день в шинкарки похмелявся! Хто сам собі дає зарік — Пропаций чоловік.* (Л. Боро вико веськни. Зарік.)

Крііхти в роті не було *див.* крихта. Набирати води в рот *див.* вода. Не клади пальця у рот *див.* палець.

Ні пари з рота *див.* пара.

[Розжовувати / розжувати] і в рот (до рота) класти / покласти (положити) кому. Дуже докладно пояснювати.— *Так ото я Кириловому сину й кажу: «А тоді, хлопче, бери цабе, цабе... Збоку будуть вербички. За вербами левада...» Словом, хлопцеві розжував і в рота поклав. Збилося хлоп'я з дороги.* (О. Ковінька. Індивідуальна техніка.)

Слина в роті котиться *див.* слина.

Як води в рот набрати *див.* вода.

РУБАТИ: рубати упень кого. Знищувати вицент.— *А козаки вже вихрем летять за своїм улюбленим ватажком, ворогів шаблями упень рубать.* (А. Кашенко. Славні побратими.)

РУБЕЦЬ: нема рубця сухого *див.* нитка.

РУБІКОН: переходити (переступати і т. ін.) / перейти (переступити і т. ін.) рубікон, *книжн.* Робити рішучий крок, приймаючи остаточне рішення.— *Нацькований і підбадьорений Англією та Францією, султан перейшов рубікон, не бувши підготовлений до війни... (О. Добровольський. Очаківський розмир.) • За Плутархом, Юлій Цезар, порушивши заборону римського сенату, перейшов із*

військами річку Рубікон, що відділяла Умбрію від Північної Італії. Цим самим він оголосив війну сенату. *Див.* ще жеребок кинуто.

РУКА: бити / вдарити по руках. Домовлятися.— *Найми,— каже Ох,— у мене: я його [сина] вивчу. Тільки з такою умовою: як вибуде рік та прийдеш за ним, то як пізнаєш його — бери, а не пізнаєш,— це рік служитиме в мене! — Добре,— ка же чоловік. Ударили по руках.* (Нар. казка.)

Битися об поли руками *див.* пола.

Брати / взяти себе в руки. Оволодівати своїми почуттями, заспокоюватись.— *Не хворий ти! — рап том розгнівався дід.— Не хворий, а розпущений далі вже нікуди!.. Мені соромно за тебе. Візьми себе в руки.* (В.Захарченко. Клекіт старого лелеки.)

Брати ноги в руки *див.* нога.

Бруднити руки. Робити щось неприємне, невідгідне, виконувати чорну роботу.— *Але хіба це люди? Це — бидло, нечутливе, дике, та й свої руки бруднити шляхта не бу де.- хіба на крайній випадок.-* (М.Ста-рицький. Карме люк.)

Валитися з рук у кого, кому і б/д. Не вдаватися, не виходити через відсутність настрою, втому і т.ін. (про роботу і под.) — *А в Поночівни усе з рук валилося. Сиділа біля згаслого вогнища, втупивши погляд у попіль, а перед очима — обличчя баби Марійки, це її, Поночівни, смерть баба Марійка на себе взяла.* (В.Дрозд. Земля під копитами.) Синонім: руки опускаються.

Вириватися з рук чііх, кого, кому. Втікати від кого-небудь, уникати когось.— *Удасться, то добре, а не вдасться, то ще таки світу не кінець, і вони [робітники] нам з рук не вирвуться.* (І.Франко. Борислав сміється.)

Відбитися / відбиватися від рук кого, чііх і б/д. Перестати користися кому-небудь, слухати когось.— *Тільки гляди мені, Ігоря нашого стримуй. Геть від рук почав одби-ватися. Дивися за ним,— строго сказав Громов.* (В.Кучер. Чорноморці.)

Відривати з руками. Охоче, швидко купувати щось у когось.— *Ось їду в Францію... Хімія наша їх дуже задовольняє... А фізика наша їм — ніяк! Не такий розмір шматка! У нас як? Хоч що дай — з руками відірвуть'* (П. Загребельний. Розгін.)

Відхрещуватися руками й ногами від кого, чого. Рішуче не визнавати когось, чогось.— *У медич ному штаті працювало двоє — Хлипалів двійник, від якого наш Хлипало відхрещувався руками й ногами — не визнавав родичівства, та лікар-стоматолог панна Нон на.* (Ю. Збанацький. Єдина.)

Голими руками не візьмеш кого. 1. Хто-небудь надзвичайно спиртний, хитрий, досвідчений.— *І за жив старий міцно, впевнено, як маленька, проте сильно держава: го лими руками не візьмеш.* (Григір Тютюнник. Бовкун.) 2. Когось важко побороти, перемогти, подолати.— *Ні, чуеш, тут ти мене голими руками не візьмеш. Це вже ре зультати, наслідок і наших методів, і системи виховання в цілому. Ми виростили покоління, спроможне взяти і повести справу не гірше від нас.* (М.Олійник. Зерна.)^

Грїти (нагрівати) / погрїти (нагрїти) руки. Наживатися на чомусь, незаконно збагачуватися.— *Які у нього займища і луки! Вся Україна полум'ям горить, він [Вишняк] і на цьому теж нагрїє руки.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Давати волю рукам, див. воля.

Давати / дати руку відрубати (відрізати, на одріз і т.ін.). З повною відповідальністю ручатися за кого-, що-небудь; стверджувати щось.— *Не може бути! — аж затрясся Сергій Степанович.— Невже? — Руку даю на одріз, що правда.* (М. Понеділок. Многая літа.)

Даватися / датися в руки (до рук) кому і б/д. Здаватися, не чинити опору кому-небудь. — *Якщо їм зараз в руки не дамося, то згодом звідеи й вдаримо на них.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Держати (тримати) в руках (в шорак) кого. Утримувати кого-небудь в залежності, позбавляти волі, свободи дій.— *Знищувати старшину? Та це*

чорт зна-що! Невже Сте фан не розуміє, що тільки стар шина тримає в шорак голоту. Не знищувати її треба, а приваблювати... (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и: держати в поводах; держати в кулаку.

Докладати / докласти [своїх] рук до чого. Старатися особисто багато працювати над чимось.— *Ми на заводі піднатужилися і без усяких пайових компаньйонів спорудили свій плавальний басейн. Не хвалю ся, але я теж до цього рук доклав.* (В. Добровольський. Новорічні побажання.)

Зв'язувати / зв'язати руки. 1. Заст. Одружувати, вінчати.— *Я, тату, нічого не хочу; се вона коїть, звісно, перед вінцем вередє, треба поту рати, доки руки не зв'язані.* (О. Ко-ницький. У «тісної бабї».) 2. кому, чїї і б/д. Позбавляти кого-небудь можливості вільно діяти.— *Вона [мати] поклала їй руку на плече, пригорнула й пошепки... мовила: — Маленькій зв'язують руки повива чем, а великій — парубком.* (М. Іва-сюк. Балада про вершника на білому коні.) С и н о н і м: зв'язувати руки й ноги. А н т о н і м: розв'язувати руки. • Від весільного обряду зв'язування рук у молодих.

З голими (з порожніми, з пустими) руками. 1. Без нічого, нічого не приносячи. -- *Неписаний людсь кий закон велів, що коли просять тебе на весілля, то... приходишь не з порожніми руками: носи сороківку... на край — часничину чи бублик на закуску.* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.) 2. з сл. повергла тися, вертатися, прийти і т.ін. Без результатів, ні з чим. - *Комі сари втямили, що їх тільки моро чать, і вернулись до польського табору з порожніми руками.* (Л. Не-чуй-Левицький. Князь Єремія Виш-невецький.) 3. Тільки з часткою не. Маючи певний досвід, якісь знання. — *Він прийшов у село сформова пою людиною, не з порожніми ру ками й душею прийшов, а приніс себе наповненого в село.* (В. Дрозд. Новосілля.)

Згорати (складати) / згорнути (скласти) руки. 1. Переставати діяти, ставати пасивним. - *Споруд ження греблі*

нагадувало будівництво твоє вавилонської вежі: крик, гамір, вереск... Везуть, тягнуть, переносять... Ніхто не сидить зорнувши руки. (З газ.) 2. тільки док., також з сл. на грудях. Умерти. — *Од'їжджаєш ти, козаче, У непевну путь, Може ж, тобі доведеться І руки зорнуть'* (Олена Пчілка. Козачка Олена.) С и н о н і м и: розлучитися з світом; піти в землю. • Від звичаю складати на грудях покійнику руки. (2-ге значення.)

З легкої руки чий. За чийось вдалим починанням, добрим прикладом. — *Так і став Роланд Кар пен ко правою рукою у лісничого Іваненка, з його легкої руки пішов після десятирічки на вступні іс пими до сільгоспакадемії...* (Ю. Зба-нацький. Пообіч Талі.)

Золотити / позолотити руку (ручку) кому. Давати гроші за певну послугу. — *Я ніколи й нікому в своєму житті не золотив руку, не знав, як це робиться...* (Григор Тютюнник. День мій суботній.)

Золоті руки. Майстер своєї справи, здібна людина; уміє все зробити. — *Поступово навіть ті з селян, хто шанував Степана за вдачу незлостиву, за руки золоті й щирість до всякої роботи, почали обмінати його...* (Григор Тютюнник. Кізонька.)

З перших рук. Безпосередньо від кого-небудь. — *Очевидно, Овер лендер щось пролюхав, хоче одер жати інформацію з перших рук...* (М. Далекій. По живу і мертву воду.)

З простягнутою (з довгою) рукою, із сл. ходити, стояти. Жебракувати, просити милостиню. — *От же був я базатий, а тепер що? З довгою рукою ходжу, в людей про шу, а колись і я людам надляв, колись і в мене засіки трищали, та все загуло!..* (О. Кониський. Панська воля.)

[П] руками й ногами. Всіма силами, міцно, несхитно. — *Всі, хто не хотів копати ями, Пручавсь ру ками і ногами, Або, як вчить сучас на класика, чинили опір всіма засо бами.* (С. Караванський. Війна словес, або Кожен Івась має свій лас.)

Іти / піти на руку кому. Бути корисним, вигідним, сприяти кому-небудь у чомусь. — *Але з того часу,*

як почала підростати Паміра, все їм пішло на руку. (І. Нечуй-Левицький. Скривджені й нескривджені.)

Карти в руки див. карта.

Козир у руки див. козир.

Куку в руку, заст., з сл. дати, взяти і т.ін. Хабар. — *По сто двадцять п'ять, по сто тридцять, по сто п'ятдесят гостей, та музи канти (кожен за п'ятьох лупить), та офіціантки, кожна хоче мати куку в руку...* (М. Білкун. Не по-людськи.) • Походження виразу до кінця не з'ясоване. Дехто (Л. Скрипник) вважає, що кука — це, можливо, жартівлива назва ви-ликодної крашанки. Не виключене, однак, і перше зозулине «ку-ку», з яким пов'язано багато прикмет. Так, існує прикмета, що хто побряжчить при цьому грішми, то буде їх мати протягом цілого року.

Ламати (заламувати) / заламати руки. Побиватися, виражати переживання, страждання, хвилювання. — *Старих мов громом при било. Князь ходив безрадний по ха ті, княгиня ламала руки й голо сила.* (А. Чайковський. Богданко.)

Ламати руками підкови. Бути дуже сильним. — *Здоровенний він лобуряка, як Кармелюк, не те, що ти, споршник. А дужий — кула ком вола з ніг валить.* — *І я чував, що він руками підкови ламає,* — *під сміюється в душі Ту ровець.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Легка рука у кого, чия і б/д. 1. Комусь усе легко дається. — *Що ж би ви думали? Справді у попа легка рука була! За ті десять кар бованиців купив я дерева та й прий нвся з хлопцями за роботу. Діло просто горить у нас!* (О. Кониський. Стельмахи.) 2. Вправність, умілість, професійна майстерність. — *Моло диці казали, що в Палажеки легка рука: ото уже як вродилось із лег кою рукою, то й з попелу пасок напече!* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Лизати руки (руку) кому і б/д., зневажл. Підлабузюватися до когось, принижуючи власну гідність. *Сидіть, панове молодці, на місці, голодуйте, лижіть руку, що випад ково кине вам кістку, і за всі ваші муки й рани не смійте просити скибки хліба чи сорочки*

— *вкрити своє голе тіло.* (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и : лизати халаяву; лизати п'яти.

Майстер на всі руки *див.* майстер.

Мати руку, перев. де. Користуватися протекцією. — *Гусак вгодо ваній, заглядівши Орла... Сичав зратовано: — Ова!.. Цей ледь ледь як вбивсь в колодочки — / вже під хмарами гніздо собі звиває' Отож недарма ходять балачки, Що він десь дуже Руку мас'* (В. Шукайло. Орел і Гусак.)

Набити руку на чому і б'д. Набути досвіду, уміння в чому-не-будь. — *Він [конструктор] зробив за тиждень двос креслень, а дів чина поруч, рядова, але моторна, яка набила руку на стереотипних рішеннях, зліщила за цей час де сягль аркушів.* (В. Попов. І це називають буднями...) С и н о н і м и : з'їсти собаку; зуби з'їсти.

Накладати / накласти (наложити) на себе руки (рук). Кінчати життя самогубством, заподіювати собі смерть. — *Від різок, діду, і в печі не сховаєшся' Вже коли їх при суджено, так і доведеться або прийняти, або руки на себе пало жити.* (О. Кониський. Баба Явдоха.)

На руку для кого, кому. Вигідно, зручно комусь. — [Мартин:] *Біжи до Сидоровички позичи... Граб л ять!.. Граб... Граб... Це мені ще і на РУКУ — нехай гроблять!.. Разом за все одвіт даси'* (І. Карпенко-Карий. Мартин Боруля.)

На руку ковінька кому. Саме це тільки й треба кому-небудь. — *Та кий переполох — генералові на ру ку ковінька. Він беззачно ходив з хати в хату — робив усьому своєму добру перепис.* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) • Ковінька — палиця з загнутим кінцем. На руку ковінька — «в руки, вигідно, зручно» (Словник Грінчен-ка.), «іде в руки, щасливо» (Ф. Піс-кунов.) Отже, первісно, на руку ковінька — палиця з загнутим кінцем, зручна для руки.

Не здригнеться рука чия, у кого. Хтось ні перед чим не зупиниться, не злякається когось, чогось. — *Бульдозеру на п'ять хвилини роботи було — кручу підрізати і прямий виїзд на полівку*

зробить. Ні, не додумались — через пшеничку, і рука не здригнулось' (В. Дрозд. Новосілля.)

Не з руки. 1. Невигідно, незручно. — *Отож, ще раз і востанне питаю, як у брата: чи буде збройна допомога, а чи перешкода рушенню? Відмовся, брате, від князівської витівки, не з руки нам з воєводами.* (І. Ле. Наливайко.) С и н о н і м : не рука. 2. перев. із сл. *ити, їхати* і т.ін. Не по дорозі. — *Наливо поїхати? Таж не з руки: В кінці — Соловки... (І. Низовий. На розпутьї тридцятих.)*

Не минути рук чіїх, кого. Бути схопленим ким-небудь, потрапитися комусь. — *Він [Роман] зовсім не спо дівався, що Левантіна буде така вперта... Але нехай не бришкає' Його рук не мине.* (Б. Грінченко. Серед темної ночі.)

Нечистий на руку. Схильний до крадіжки, шахрайства. — *Про Юю-на подейкували зле на хуторі. Мовляв, нечистий на руку, нічим не гребував.* (А. Камінчук. На осонні пелехагіло жито.) С и н о н і м и : хакпий на руку; із злодійського роду.

Ні за що (віщо) руки (рук) зачепити. Нема ніякої бази, основи для діяльності, роботи. — *Надійшов скрут, і ні за що було уже бідній вдові рук зачепити... Недорід в ос танній рік змінився справжнім го лодом — і тепер випадало, очевидячки, їм усім трьом загубати.* (М. Старницький. Лихо.)

[Ні (і)] рук [ні (і)] ніг не чути (не почувати, не відчувати). Дуже вто- митися. — *Жінки старалися. Пра цювали на совість. Хоча під кінець зміни не чули ні рук ні ніг.* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) С и н о н і м : рук не чути.

Обома руками. 1. з сл. *голосу вити, підтримувати* і т.ін. Повністю, цілком. — *Я — за ваші пропозиції, Дмитре Галактіоновичу, обома, як кажуть, руками, і все, що від мене, господарника, залежить, зроблю.* (В. Дрозд. Новосілля.) 2. Охоче, без вагань, без роздумів. — *Таж на такого красеня дівчат тепер — хоч греблю гати!.. З її не такою вже ї показною зовнішністю — обома руками триматись би за будь*

якого чоловіка' (Б. Антоненко-Давидович. Завищені оцінки.)

Опустити (спустити) / опускати (спускати) руки. Впасти в розпач, в апатію, стати бездіяльним, байдужим до всього.— [Терпелиха:] *От так все вона — приговорками та одговорками і вивертається; а до того іще як придасть оханья та слъоз, то я і руки опущу.* (І. Котляревський. Наталка Полтавка.) С и н о н і м и: повісити голову; упасти духом.

Перебивати / перебити руки. Легким ударом на знак згоди роз'єднувати руки тих, що сперечаються або укладають угоду.— *Коли б я захтів [захотів] це зробити своїм селянам, що мені, спасибі, дають заробіток, то я б вам і пари з вуст, а пішов би просто до Коломиїчихи й перебив з нею руки, та й вже.* (М. Старицький. Розсудили.)

Перебивати через полу руку див. пола.

Під гарячу (сердиту, злу) руку. У момент великого збудження, роздратування.— *Тікали так, що забули портфелі з припасом. Воно й не дивно. Обидва добре навчені: під гарячу руку окружним, а тим наче столичним представникам не по надійся.* (М. Рудь. Не жди, не клич.) С и н о н і м: під гарячу минуту.

Піднімати (зводити і т.ін.) / підняти (звести і т.ін.) руку (руки) на когоч. 1. Бити когоч-небудь. — *Двісті канчуків йому! Триста' — заревів Пігловський...— Карай, як хочеш, чим хочеш, але душу мою пощади... Раз тільки може підвестися на мене рука... раз...* (М. Старицький. Кармелюк.) 2. з сл. на еббе. Кінчати життя самогубством.— *...Лько сказав своєму товаришеві в нападі од-чаю, що він накладе на себе руки, побивши перед тим вохмістра...* (М. Старицький. Кармелюк.) 3. Робити замахи на когоч-небудь.— *Дуже любив [Роланд] ліс... ніколи не підняв руки ні на пташину, ні на звірину.* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) 4. Вступати в боротьбу з ким-, чим-небудь.— *Пані знає мене, і знає, що це не примхи підняв руку на ворога, не за маетки, не за славу. За справедливість.* (Я. Стецюк. Гонга.)

Під рукою; під руками, із сл. *бути, мати* і т.ін. 1. Близько, поблизу, наповхаті.— *Красивий комбінезон, це й з великими кишеня ми вище колін — майстер сказав, що те моє для найпотрібнішого слюсарного інструменту, щоб завжди під рукою бу.* (Григорій Тютюнник. Вогник далеко в степу.) С и н о н і м: під боком. 2. когоч, чиею. У залежності від когоч, у підлеглості когоч-небудь. — *Можна і тут виявити себе, не обов'язково... ходити в аспірантах, під рукою в маститих професорів.* (І. Цюпа. Краєни.)

Пливти (іти і т.ін.) / припливти (прийти і т.ін.) до рук (у руки), перев. з сл. *самб, сам* і т.ін. Легко, без труднощів діставатися когоч-небудь.— *Насобачився же ти, Сафро-не. Озолотить тебе війна,— Так уже й озолотить. Не без того, щоб що-небудь не перепало, але й тобі немало пливе до рук,— примирливо посміхнувся у вуса.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Поганити руки. Встрявати в неприємну історію, в ганебну справу.— *Ну й уїдається цей Васютя! — казав один парубок.— І чом ти його не провчиш? — Рук поганити не хочю...* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.)

Попадати (попадатися) / попасти (попастися) в руки (до рук) когоч, чий, до когоч, когоч. Бути захопленим, спійманим і т.ін.; бути позбавленим волі.— *З ним [Максимом] тисяча гайдамаків летить; Заблискали їх гострії шабляки, Теленька поле, меркне божий світ, І лихо тому, що в їх попались руки!* (М. Костомаров. Максим Перебийте.)

Потирати руки. Радіти, зробивши комусь нишком неприємність.— *Є ще люди: зав'яжуть нишком склоку, І позирають збоку, І тішаються, падлюки, І потирають руки...* (П. Глазовий. Мавпін жарг.)

Права рука когоч, чия, у когоч. Перший помічник, чиясь довірена особа.— *Орлик його [Мазепи] пра ва рука. Він усе знає, і недаром вони біжать. Під турком нові сили зберуть і на Україну рушать.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.)

Прибирати / прибрати до [своїх] рук.
1. кого. Примушувати слухатися. — *Настя зраділа. Вона знала, що батько не від того, щоб поріднитися з Конашевичем, але старий часто бурчав про гетьмана: «Так і лізе на вогонь, як метелик... Треба його прибрати до рук і до пуття наставити».* (З. Тулуб. Людолови.) 2. що. Загарбати що-небудь. — *Рідний батько, сподіваючись прибрати до своїх рук панську земельку, примусив Ольгу вийти заміж за старого.* (А. Шиян. Мар'яна.)

Пройти (перейти) / проходити (переходити) через (крізь) руки чії, кого. Побувати під чіємось впливом, піддаватися чіємусь втручанням, дії і т.ін. — *А дяк говорить наче сам з собою. Іде, старенький, все щось бубонить. — Коли я в бурсі пізнавав науки, Афіні й Рим про йшли крізь мої руки.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Пропонувати / запропонувати руку [й серце] кому, заст. Звертатися до дівчини [жінки] з проханням стати дружиною. — *З усього від чувала: сьогодні має статися щось важливе. І воно таки сталося. Лна толій запропонував їй свою руку і серце.* (І. Цюпа. Країна.) С и н о н і м : просити руки.

Просити рук. Вимагати праці, сил, старання. — *Тече повітка. Ха та занехаяна. Підмокло сіно. Пола мався віз. Все просить рук. Усе кричить хазяїна.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Просити руку в кого, чії. Звертатися до дівчини [жінки] або до її батьків з проханням дати згоду на шлюб. — *Я хочу... руки... Петро Гри горович заклінав віями. — Чого, чо го? — Я хочу прости руки... Ми серйозно з Танею... (Петро Панч. На калиновім мості.)* С и н о н і м : пропонувати руку.

Простягати / простягнути руку (руки) до чого, на що. 1. Намагатися заволодіти чим-небудь, захопити, привласнити що. — *То це, — каже, — так? Це вже й до нас руки простягає?* Уже й на вільні сте пи пора? (Панас Мирний. Хібра ревуць воли, як ясла повні?) 2. Жебракувати. — *Безземельних ніхто не сватає, а голод змушує не тіль ки в найми йти, а й руку простя гати біля*

панерті. (В. Малик. Чумацький Шлях.) С и н о н і м и : йти по миру; йти з торбами.

Розводити / розвести руками. Виразити здивування, захоплення, розгубленість і т.ін. — *Чого людина не скаже спересердя. Один Бог без помилок живе, — розвів руками Ко цюгуб.* (І. Цюпа. Грози й райдуги.)

Розв'язати / розв'язувати руки кому, чії. Звільнити від певних обов'язків, дати можливість діяти вільно. — *Я за розуміє поєднання комплексів і звичайних тварин ницьких ферм... А то дехто здихався їх, розв'язав собі руки.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Рука не піднімається (не здійснюється і т.ін.) / не підніметься (не здійснюється і т.ін.) на кого, що і бд. Не вистачає рішучості покарати, побити, убити когось. — *Щоб ви знали, ні на яку іншу птицю, крім качок, у Тихона не піднімалася рука.* (О. Довженко. Зачарована Десна.)

Рука об руку, з сл. йти, бігти і т.ін. Поруч, один біля одного. — *Рука об руку йшли два приятелі Бо риславським трактом до Германо вого помешкання.* (І. Франко. Борислав сміється.)

Руки короткі у кого і бд. Хто-небудь має обмежену владу, можливості і т.ін. — *А це вже збори ви рішуватимуть, куди тебе садові ти. — Руки короткі, — ввевнею від повів токар...* (В. Собко. Лихобор.)

Руки не доходять (не дістають і т.ін.) / не дійшли. У когось немає часу, немає можливості зробити що-небудь. — *Олена Левківна... пода лась до ставу, бо вже чимало на збиралося в неї непраної білизни, за різними клопатами все не дохо дили руки.* (С. Гуцало. Шкільний хліб.)

Руки опускаються / опустилися у кого. Хтось впадає в апатію, стає пасивним, бездіяльним. — *Ой Па насе, Панасе, як тепер будемо жи ти? — зовсім опустилися руки в матері.* (М. Стельмах. Щедрий вечір.)

Руки сверблять. Комуś хочеться вдарити (побити) когось; побитися з кимось. — *Якщо, каже, ру ки сверблять*

битися — бий краще мене: я здоровий, витерлю. (О. Гончар. Бригантина.)

Руки фертом, *заст.* Узявшись у боки.
— *Руки фертом, вираз сперо гий, Широко розкравив [розкаря чив] ноги Та й бурчить собі Бассім.* (І. Франко. Коваль Бассім.) • Людина, взявши руки в боки, нагадує собою літеру «Ф» (ферт — старослов'янська назва літери «Ф»). Пор. ще: фертом ходити — мати молодецький, самовдоволенний вигляд.

Рукою подати. Зовсім близько. — *Маркові ще дужче перехопило подих: це вже рукою подати до його хати.* (М. Стельмах. Правда і кривда.)
С и н о н і м и : палицею кинути; раз-два ступнути. • Первісно — віддаль у довжину руки. Раніше практично все тіло людини було мірою. Пор.: два рази ступнути; з головою; по коліна; руками не обхопиш.

Склавши (згорнувши, заложивши, опустивши) руки. 1. Нічого не роблячи, не працюючи; без діла. — *Та бачу, що в землю вгрузаєш, тіль ки толк який з цього? — Толку, правда, мацувато, - признався, — але ж не сидітимеш зорнувши ру ки.* (М. Стельмах. Велика рідня.) 2. Не вживаючи ніяких заходів, бути осторох чого-небудь. — *Вчора Уласенко шепнув, що з його сотні втекли два козаки... Гомонять про це скрізь одверто, підступають до сотників: «Доки будемо сиді ти склавили руки?»* (Я. Стецюк. Гонта.)

Тверда рука. У кого. Хто-небудь має вольовий, сильний характер. — *Роздобрився Дмитро Тимофійович і назначив мене заступником начальника обозу, бо чорт його знає, які там безпорядки завелися. Нема твердої руки!* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Тягти (тягнути) / потягати (потягнути) руку за кого, за ким, рідко чю, з ким. Підтримувати когось; діяти в чіх-небудь інтересах. [*Богуш:*] ...*Слухайте! Адже ви говорите, все діло в тім, що нема кому в думі руку тягти за вас.* (Олена Пчілка. Світова річ.) С и н о н і м и : брати лінію; грати на РУКУ.

Умивати / умити руки. Ухилитися від участі в якій-небудь справі, знімати з себе відповідальність. — *Пан, як той*

Пілат, умив руки: не мое діло! (А. Головка. Артем Гармаш.) • Ідеться про староеврейський ритуальний звичай умивати руки на знак непричетності до якогось злочину (Біблія, Второзаконня, 21, 6 — 7). Широковідома євангельська легенда, коли Понтій Пілат, віддавши юрбі Христа для розп'яття, «умив руки перед народом» (Матф., 27 24).

У руках чіх, у кого. У залежному, підвладному становищі; у чьомусь розпорядженні. — *Подумайте: ми тоді пани цілого нафтового торгу, ми визначаєм ціни, закупу єм околичні села, ліси, каменоломні та копальні. Ціла околиця в наших руках.* (І. Франко. Борислав сміється.)

У руку [йдеться, йде] кому. Що-небудь дається легко, без особливих зусиль, просто. — *Зажили вони з жінкою іще краще, іще любіше та приязніше. Хазяїство йшло їм у руку; Ганцулька росла на втіху, на щастя.* (М. Старицький. Буланко.)

Через десяти руки. Через посередництво кого-небудь, з чимось допомогою. — *Своїм звичаєм, він [агент] не брався до діла просто, як німець, але колесив, крутився, нюхав, провідував через десяти ру ки.* (І. Франко. Борислав сміється.)

Чужими руками жар загрибати (вигортати і т. ін.) / загрибти (вигорнути і т. ін.). Користуватися результатами праці інших. — *Розум ні люди завжди чужими руками жар вигортають, а дурні поперед батька в пекло лізуть...* (М. Старицький. Останні орли.)

Як без рук кого, чого. Зовсім погано, не можна обійтися без кого-, чого-небудь. — *Інтендант — на род сміливий. Не знаю, як у вас на флоті, а в нас вони передові. Себе не обижують. Але що зробиш? Без них нам як без рук, — сказав Бундич.* (В. Кучер. Чорноморці.)

[Як (мало, трохи) не] носити на руках кого. Дуже добре ставитися. — *Як він [Гордій] мене кохав! Жалів, догоджав, на руках носив. А я за мість вьячності воду з нього ва рила.* (Б. Тимошенко. Зваба.)

Як (мов) рукою зняло що, безос. Дуже швидко, раптово минуло, зникло щось. — *Ніби й не було тої дрімоти,*

ніби й не я ото пхивкав перед матір'ю, що і ноги щемлять, і голова од сонця болить, аж їсти не хочеться... Все мов рукою зняло. (М. Олійник. На калиновім мості.) • Тут відбита магія жесту зцілителів, які «відводили» чи «знімали» хворобу рукою.

РУКАВ: закачувати (засукувати) / закатати (засукати) рукава (рукави). Ревно братися до роботи. — *Якщо допоможете у будівництві, засукавши рукави, можливо, десь під зиму й квартиру вже матимете.* (В. Дрозд. Новосілля.)

Як із рукава, з сл. *сипати, сипатися* і т. ін. Дуже багато, у великій кількості. — *Був якось день, коли мов з рукава якогось чарівного морем летіли і летіли журавлі...* (М. Рильський. Згряя веселиків.) С и н о н і м : як з мішка.

РУКАВИЦЯ: в іжках (іжкових) рукавицях, із сл. *держбти, тримати* і т. ін. У великій суворості. — *Сватати треба не норов, а дівку, щоб із неї вдалася славна молодиця і можна було тримати в іжках рукавицях...* (С. Гуцало. Сватання у Яблунівці.)

Кидати рукавицю *див.* рукавичка.

Підняти рукавицю *див.* рукавичка.

РУКАВИЧКА: кидати / кинути рукавичку (рукавицю) кому, чому. Вступати в боротьбу з ким-, чим-не-будь; викликати на поединок. — *Отут ми й зрозуміли, що суперники, як то кажуть, один одному кинули свої рукавички.* (А. Діма-ров. Блакитна дитина.) • Калька з фр. *jeieg le ёапБ*. За правилами середньовічних рицарських турнірів, кинути противнику рукавичку — означало викликати його на поединок.

Підняти рукавичку (рукавицю), *заст.* Прийняти виклик на дуель, поединок. — *Балика збентежився. Воно, звісно, не можна не підняти рукавиці, проте й віддати на ганьбу й помсту недобитою друга жорстоко й недоцільно.* (З. Тулуб. Людолови.)

РУЧКА: до ручки. Уживається для вираження крайньої межі, міри чого-небудь. — *І ореоли, і зірки, і тихі сльози, і стерті пучки... І враз — мов на гаєм важким: чом дожилися ми до ручки?!* (Н. Поклад. І ореоли, і зірки...)

Золотити ручку *див.* рука.

РУШНИК: вертатися / повернутися з рушниками, *заст.* Засватати. — *Мали повернутися з рушниками, Але повернулися з гарбу зами.* (Нар. пісня.)

Дбати рушники (скриню). Готуватися заміж. — *А дівчата лиця лися і рушники дбали.* (Т. Шевченко. Сова.)

С и н о н і м и : готувати рушники; готувати скриню. • Раніше кожна дівчина, готуючись до заміжжя, повинна була власноручно наготувати певну кількість рушників, які використовувались не тільки в господарстві, а й у різних весільних ритуалах. Посаг, як правило, складали у скриню, яку потім забирала молода як придане.

Подавати / подати рушники за кого, кому і *б/д., етн.* Давати згоду на одруження. — *Побачимо, з чим тая розлучниця відправить його старостів! Пожалеєш, Насте, та пізно! Годі каятись до смерті!* — *І він заслав старостів до Олек сандри і Олександра подавала рушники.* (М. Коцюбинський. На віру.)

Слати старостів за рушниками *див.* староста.

Стати / ставати на рушнику (рушничку), *перев. з ким.* Взяти шлюб, одружитися. — *Отак воно велося до Покрови, а тоді й до церк ви пішла Прися та, на рушник ставши, взяла з Микитою чесний шлюб.* (А. Кашенко. Під Корсунем.) • Один із весільних обрядів, коли молоді стають на рушник. С и н о н і м и : піти до вінця; стати під вінець.

РУШНИЧОК: стати на рушничку *див.* рушник.

РЯБИЙ: обоє рябоє, *зневажл.* Один другого вартий; однакові. — *Нехай, поговоримо потім. Ну, а про новину з Микитою що скажеш?* — *Обоє рябоє!* — *сказав Омелько.* (А. Головка. Артем Гармаш.)

РЯБКО: очей у Рябка позичати *див.* око.

РЯДНО: накрити (напнути і т. ін.) мокрим рядном кого, на кого і *б/д.* 1. Вилаяти кого-небудь, гостро висловити незадоволення. — *То він [Порик]*

поділіться останнім шматком, як тоді в ешелоні із дядьком Трифоном, то як мокрим рядном накрис. (Б. Колодний. Троянди на граніті.) 2. Піймати, захопити зненацька. — *Ти, дурню, не шукай собі хвороби. Не накликай нещастя. Воно ось ось із-за горба само присуне й мокрим рядном те бе накрис. Лягай, теля, сном насо лоджуйся*. (М. Понеділок. Без назви.)

• Один із способів покарання злодія, коли його накривали мокрим рядном (щоб не вибрався) й били (щоб не бачив, хто б'є).

РЯДОК: читати / прочитати між (поміж) рядками (рядків). Здогадуватися про прихований зміст написаного. — *У листі Людмили немає жодного слова*

про любов, але я знаю юнацтво, умію читати між рядками, відчуваю трепетне биття юних сердець за цими хорошими, чистими словами. (В. Сухо-млинський. Без довір'я немає виховання.)

РЯСТ: топтати / потоптати ряст. Жити, ходити по землі. — *Восьмий десяток топче ряст по рідній землі. Міцний ще козак.* (І. Цю-па. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м: топтати землю. • На основі давнього звичаю: ранньою весною рвали цвіт рясту й топтали, щоб довго жити. При цьому примовляли: «Топчу, топчу ряст; дай, Боже, потоптати і того року діждати». (М. Номис.)

С

САЛЮ: заливати за шкуру сала див. шкура.

Мазати п'яти салом див. п'ята.

САМ: [як] сам не свій. Хто-не-будь втрапив душевний спокій, приголомшений. — *Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням Аллаха, молодий дєрвіш був сам не свій.* (М. Коцюбинський. Під мінаретами.) С и н о н і м и: сам не при собі; як водою облитий.

САМИЙ: з (від) самого малку (малечку). З раннього дитинства. — *Скривджене з самого малку Сі сирітське серце догадалося, що Чіпка не такий...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

САПА: тихою сапою, з сл. діяти і т. ін. Приховано, нишком. — *Вона*

(опозиція) не загрожує зброєю, не пред'являє ультиматумів. Ні! Во на діє тихою сапою. (З газ.) • З мовлення військових. Сапа — траншея, хід сполучення, які риють у напрямі до позицій противника для поступового й непомітного наближення до нього. Пор.: сапер.

САРАНА: як сарана, з сл. су ну ти, збиратися і т. ін. Великою масою, навально. — *Чорний люд збирається під Ніжень (Ніжин), як сарана. Кажуть, у Ніжені під раду великий урожай на кармазини.* (П. Куліш. Чорна рада.)

СВАХА: [як] переїжджа сваха, перев. з сл. бігати, їздити і т. ін. Людина, що часто міняє місце свого перебування. — *І став Максим жи-*

СВИНЯ

ти на два двори: місяць поживе в дружини, місяць — у матері. Справжня переїжджа сваха. (З журн.) С и н о н і м: перелітна птаха.

СВИНЯ: метати бісер свиням див. бісер.

Пасти свині з ким. Бути з ким-небудь у фамільярних стосунках. — *А я з вами*

не пас свиней у сузір'ї Козерога, — з гідністю відповів Ста с Кібертюк. (А. Крижанівський. Спалах далекої зірки.)

Підкладаги (підсувати і т. ін.) / підкласти (підсунути і т. ін.) свиню кому. Нишком чи ненароком завдавати кому-небудь прикрощів, діяти підступно. - *Ну, теорія діло темне, перейдемо до*

практики. Ти чув: наші сусіди з Дубової тишкою нишком підсунули нам свиню. (М. Стельмах. Дума про тебе.) С и н о н і м и: підвозити візка; підносити чемериці.
• На основі протигваги слів свиня, свинячий та людський, звичайний, нормальний, ♦ як у людей і под.

СВІТ -бачити / побачити [багато (немало)] світу (світа). Бувати в багатьох місцях, подорожуючи. — *Що не кажи, а він таки побачив світу, пізнав смак життя.* (М. Олійник. Жилюки.)

Благословлятися / благословитися на світ, безос. Світати, розвиднюватися. — *Вранці, ще й на світ не благословилося, з хутора Зосима Казки вийшло двоє чоловік в селянському поношеному одязі.* (Р. Чумак. Великий Луг.)

Блігом (блигоний) світ. Далеко.

Посли устали з ліпової лави. Блигоний світ — в Рокитне із Полтави. Буває ближче з іншої країни, ніж тут — на Україну з України. (Я. Костенко. Маруся Чурай.)

Видавати / видати в світ. Публікувати; випускати друком. — *У 1918 році три українських видавництва (полтавське, харківське й вінницьке) вдавалися до мене з за просилами написати спомини про Михайла Драгоманова: бажали їх видати в світ.* (Олена Пчілка. Спогади про Михайла Драгоманова.)

Відколи світ. Завжди, вічно. — *Відколи світ, таких прояв не гус то. Щоб не за гроші чи яку принаду Піти й віддати борг свободі людства.* (С. Караванський. До Байрона.) С и н о н і м : скільки світ стоїть.

Доки (поки) [й] світу (світа, світ) [й] (та) сонця. 1. З дієсл. у заперечній формі. Ніколи. — *Ди вувались на шотландську волю І сторонній, чужій люди. Всі казали: «Поки світа сонця, у ярмі шотландський люд не буде»* (Леся Українка. Роберт Брюс, король шотландський.) 2. Довіку, весь час, вічно. — *Щоб ти ходив, поки світу та сонця!* (М. Номіс.)

Зав'язати / зав'язувати світ (світу) (вік) кому. Зробити кого-небудь нещасним. — *Вона [Маруся] в Полтаві світу зав'язала хіба Грицько ві тільки одному?!* (Я. Костенко. Маруся Чурай.)

Загнати на той світ див. могила.

Займається / зайнялося на світ (на зорю), безос. Починає світати. — *Ще й на світ не зайнялося, як я прокинулася, зирк — нема Антона в хаті. Я швидше ноги в чоботи, кожушанку на хребет та за двері.* (О. Кониський. Хвора душа.)

Зводити (зганяти) / звести (зігнати) з світу кого. Доводити кого-небудь до загибелі, до смерті. — *Раніше ніж прийти — ти вже відходиш...* С и н о н і м : зводити в могилу.

З'явитися (появитися) на світ [Божий]. Народитися. — *Надійій дитина появилася на світ. Весіль ним дзвоном ударив у Максимове серце крик немовляти.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

[П] світ не бачив (не знав). Незвичайний, такий, що дивує, вражає своєю рідкісністю. — *Наш Засець переводить дух: — Так от, скажу про всіх, не омину нікого: Осел — набитий дурень, світ не знав тако го; Ведмідь — ледащо з ледацюг...* (А. Косматенко. Заяча сповідь.)

Іти / піти з [цього] світу (світа). Помирати. — *Пішла [Марійка] зі світу дівчинкою, навіть калина на її могилі не цвіте весною й не червоніє ягодами восени.* (С. Гуцало. Чужа.)

На чім (на чому) [тільки] світ стоїть, з сл. лаяти, клясти, про клинати і т. ін. Дуже; не стримуючись. — *Відламавши гілляку, Флор спересердя набив шкідливу курку, лаючи її на чому світ стоїть.* (М. Малиновська. Полісся.)

Не бачити (видіти) світу (світа) [білого (Божого)]. Тяжко страждати, зазнавати фізичних та моральних мук. — *Коли погадаю на те все... то серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою.* (О. Кобилянська. Земля.)

Не близький (далекий) світ. Дуже далеко. — *Баба Ма рійка усяк її [Пночівну] од тої манорієки відговорювала: «Це ж не близький світ, не скраю живемо, а, вважай, через усе село пробиратися».* (В. Дрозд. Земля під копитами.) С и н о н і м и : блігоний

світ; не близька сторона.
А н т о н і м и : палицею кинути; рукою подати.

Не жилець на цьому світі див. жилець.

Нізащо (ніколи) в (на) світі. Ні за яких обставин. — *Один, як побачив твою скриню, так руками вже пився і грудьми наліг на неї. «Я вже, бий тебе грім, нізащо в світі не відступлюсь од неї», — каже. - Невже це ваш син вимайстрував? Ну й руки ж у хлопця.* (М.Стельмах. Велика рідня.)

Ні (не, чи) світ ні (не, чи) зоря. Дуже рано. — *Ні світ ні зоря, а Харитон поспішає на рибальство.* (Ю. Збанацький. Кують зозулі.) С и н о н і м и : чуть світ; на зорі.

Нудити світом. 1. Перебувати в стадії апатії, знемагати від бездіяльності. — *Одружися, сину... І сам не будеш світом нудити, й мені поміч буде!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) 2. по кому, чому, за ким, чим і б/д. Втомлюватися від журби, туги за ким-, чим-небудь. — *Ти кого шукаєш, виглядаєш, Та чого ти, хлопче, світом нудиш?* (М. Рильський. Косовиця.)

Побачити (повідати) світа (світ, світу). Побувати в багатьох місцях, країнах. — *Саїб поїняв віри, але все таки йому дуже хотілось по бачити*

світ та людей. (І. Нечуй-Левицький. Скривджені й нескривджені.)

Покидати / покинути білий (цей, сей) світ. Помирати. — *Я вже, братику, — обернувся Кирило Тур ізнов до Петра, — покидав зовсім сей світ... уже був і ногу поставив на поріг, щоб іти в далеку дорогу.* (П. Куліш. Чорна рада.) С и н о н і м и : іти в далеку дорогу; покидати грішну землю.

Проливати світ див. світло.

Пускати з торбою по світу див. торба.

Пустити / пускати в світ кого. 1. Народити. — *[Хома:] Дала ти синові й оченята, й бровенята, і стан, і вроду!.. Мабуть, не раз з чортами радилась, чим наділити своє порождення?.. Наділила! Пот ворою пустила в світ на глум та на знущання вселюднє!* (М. Старницький. Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці.) 2. Зробити відомим, обнародувати. — *Ти в світ пустив усміхнений свій образ, Лукавий дес поте, огидний людолове, Мовля, який ти лагідний та добрий. Ну, просто взір братерства і любові!* (С. Караванський. Усмішка деспота.)

Світ [в очах (пе'ред очима)] тьмариться (темніє) / потьмарився (потемнів) кому і б/д. Хто-небудь перебуває в стані запаморочення (від удару, болю і т. ін.). — *Допо можіть, Гапка порубала міліцію!.. — Візьміть стару живою! — доле*

СВІТЛО

тіла команда з вулиці. Бабі Гапці світ потемнів скаламутився. Під ногами ковзко. Сокира брязнула об землю. (М. Понеділок. Самогубство.)

Світ (догори йогами) перевертається (перекидається) / перевернувся (перекинувся). Усе змінюється на протилежне. — *Ковалиха слеснула руками: — Людоньки! Світ перевернувся... Не бабуся онука, а онук стару до хати заганяє.* (С. Журахович. Вечірні балачки.)

Світ за очі, з сл. *піти, побрес-тй, забіти* і т.ін. Не вибираючи шляху; невідомо куди, куди завгодно.— *Взять би істик, торбу через плечі І піти світ за очі з села...* (В. Симоненко. Старість.) С

и н о н і м и : куди очі поведуть; куди ноги несуть.

Світ не милий (не любий) кому. Відчуття туги, відчаю.— *Москаль жартує, дивиться їй любо в вічі, бере її за руку. А Марині світ не милий!* (І. Нечуй-Левицький. Дві москочки.)

Світу (світа) [білого (Божого)] не видно (видко). Зовсім нічого не можна побачити (від сильної зливи, хуртовини і т.ін.). — *Снігів тих понамітає, що тільки комини з під них стирчать, морози такі лютують, що птиця на льоту замерзає, хуртовини бували — світу не вид но.* (М. Олійник. За красою.)

Той світ. Потойбічне, загробне життя.— *Я хочу так тебе любити, Як в*

травні сонце первоцвіт. Щоб не змогли нас розлучити Ні цей, ні той, ні інший світ. (О. Білаш. Я хочу так тебе любити...) Синоніми: інший мир. Антоніми: цей світ.

У (далекій) світ. До чужих людей.— *Бідується тобі з Темною, а без Темняні біди більше.— Біди більше.— А тільки не пущу тебе [батька] в світ, раз уже здибалась тут, у Козельщині. Куди йти, коли маємо хату свою, клопоть землі під ногами?* (Є. Гуцало. Спитай у вітра.)

У світах. Десять далеко поза домом.— *Я ж би тую Україну кругом облітала, я ж би свого мильного в світах пізнавала.* (Словник Грін-ченка.)

Чуть (ледь, чим, як, скоро і т.ін.) світ. Дуже рано, на світанку.— *На другий день чуть світ пішов я до опікуна, сказав, що хочу викупитися на волю.* (О. Кониський. Панська воля.) Синоніми: ні світ ні зоря; чуть зора.

Як мати на світ народила див. мати.

Як світ, з сл. **старий**, давній, **древній**. Дуже, надзвичайно.— *Він тихо іде, він повільно іде. У нього й чоло це таке молоде! Хто скаже про нього: старий він як світ? Він — Данте. Йому тільки тисяча літ.* (Л. Костенко. Під вечір виходить на вулицю він...)

Як [удруге (знову)] на світ [Божий] народитися. Відчутти полегкість, певне задоволення, душевний спокій після втоми, страждань, переживань і т.ін.— *Боже мій, що то була за вода! Випукаєшся в ній — і наче на світ народився.* (М. Олійник. За красою.) Синоніми: душа радується; не чути землі під собою.

СВІТЛО: проливати / пролити світло (світ) на щось. Робити щось зрозумілим, умотивованим; прояснювати.— *Десятиліттям пізніше академік О. О. Шахматов розробив свою оригінальну концепцію походження й розвитку східнослов'янських народностей та їхніх мов, яка проливає світло й на походження української мови.* (Г. Півторак. Українці: Звідки ми і наша мова.)

СВІЧКА: ні Богу свічка, ні чортові чочерга див. Бог.

СВЯТИЙ: голий, як турецький святий див. бубон.

Святий та божий, ірон. Удавано лагідний; нещирий.— *Залічивши себе до бабів, Явдоху в свято або в неділю і за холодною водою не візь меться: така б то вона свята та божя.* (О. Кониський. Баба Явдоху.)

Хоч святих винось [із хати]. Неможливо витерпіти що-небудь.— *Якось гаман висунувся — впав на підлогу, і дід, прокинувшись, підняв такий лемент, що хоч святих із хати винось.* (А. Дімаров. І будуть люди.) Синоніми: хоч з хати тікай; хоч тікай на край світу. • Від звичаю виносити ікони з кімнати, де відбувалося щось непрємне — бійка, бурхливе застілья тощо.

СЕБЕ: не по собі кому. Кому-не-будь незручно, ніяково.— *Може, й без тух зрибів голоду в господарів не було б, та Петра ні не по собі з порожніми руками в чужу хату за ходити.* (М. Малиновська. Полісся.)

СЕЙ: ні в сих ні в тих. Зніяковіло, розгублено або відчуваючи незручність.— *Горленко почував себе ні в сих ні в тих. Хоч його симпатії були на козацькому боці, але він зовсім не бажав підкреслювати цього.* (З. Тулуб. Людолови.)

СЕРЕДА: як середа на п'ятницю, з сл. *кривитися, скривитися, жарт.* Дуже.— *А тут я ще спіткнувся і ногу підвернув, аж скрикнув, так заболіло. Сів я на землю і скривився, аж середа на п'ятницю.* (В. Несгайко. Тореадори з Васюківки.) • Жартівливе зображення взаємин двох уособлених (раніше пісних) днів тижня.

СЕРЕДИНА: золота середина. Найвигідніший, позбавлений крайнощів спосіб діяння; поміркована позиція в чому-небудь. — *Я не хо вався за широкі сплини, Не прагнув «золотої» середини. Чужого не проїв і не пропив.* (І. Низовий. Перед заповненням анкети.) • Калька з лат. ангеа тесіосгіаз. Зустрічається в давньоримського поета Го-рація.

СЕРЦЕ: [аж] серце замерло. Хтось дуже хвилюється.— *Так, так. Коли вступили до Домівки, гляну ла, аж серце завмерло.— І подала білий згорточок.— Передайте пиріжки і скажіть: «Від*

Груні». (С. Чорнобривець. Ой Дніпре мій, Дніпре.)

Брати за серце *див.* душа.

Брати (приймати) / взяти [близько] до серця (до душі) що. Близько сприймати що-небудь. — *Ходи, Харитоне, дивися, та не все до серця бери,— радив мені немічний дідусь по той бік Дніпра.* (Гри-гір Тютюнник. Облога.)

Важко на серці кому, у кого. Кому-небудь тяжко, щось гнітить.— *Якось розсаду з нею [братовбю] са димо в городі. Я говорю до неї; вона мов не чує, одійшла собі геть. Важко мені на серці — заспівала собі...* (Марко Вовчок. Сестра.)

Виливати серце *див.* душа.

Віддавати / віддати серце кому. Щиро любити когось.— *На край нім порозі життя оддав старий своє, літами та негодами побите, серце малій дитині!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

Відігрівати змію біля серця *див.* змія.

Відлягло від серця (від душі) у кого, кому і бд. Хто-небудь перестав тривожитися.— *У дівоньки відлягло від серця. Сперш думала — спровадить Стефана, як того сва тача... А хлопець той, коли правду казати, і непоганий.* (В. Більшак. Слово про подолянку.)

Від чистого серця; чистим серцем. Щиро, з добрим наміром.— [Хмельницький:] *Будьте гостями милими та любими, шановні панове, просимо найнижче бідну мою хатину навідати і хлібом-сіллям не побрезгувати. Що Бог нам дав, полагаетмо од чистого серця.* (М. Костомаров. Українські сцени.)

Встромити ніж в серце *див.* ніж.

Дама серця *див.* дама.

Добре серце у кого. Лагідний характер.— *Може, поїдемо назад у Хвоцівку? Хай ви колись відцвуріть від дітей, але ж не такий Данило ірод, щоб від матері старої відцвуратись! Я з ним побалакаю, а з Христею без балачки обійдемось, у неї добре серце.* (Є. Гуцало. Чужа.)

До глибини серця *див.* душа.

Западати в серце чие, кому і бд. Дуже подобатися кому-не-будь.— *Треба же долі так зро бить! З Котом раз випало зуст рїтсья Біленькій Муриці. Молодень ка киця Як глянула — і закохалася умить. Запали їй і в серці переливи, І та хода, й високий зріст...* (А. Кос-матенко. Кіт і Киця.)

З легким **серцем**; з легкою душею. Без будь-якої тривоги, без жалю, вагань.— *Б'ють і лежачих з легкою душею. Ті, що кохаються в зраді та лжі, І на невинного гост рять ножі.* (С. Караванський. А. Сахаров.)
А н т о н і м : з важким серцем.

Зривати / зрвати серце на кому. Спрямовувати на кого-небудь свій гнів, невдоволення.— *Кортіло ви ляяти їх як слід, зрвати серце, але, пригадавши свої міркування, він прибрав лагідного вигляду і удав, ніби нічого не помітив.* (З. Тулуб. Людолови.)
С и н о н і м : зривати зло.

З **серцем**, з сл. *сказбти, зро бити* і т.ін. Сердито, з гнівом, зі злістю.— *От іще й брошка запро ластилася' — роздратовувалася ще більше прибрана панянка. - Як на зло, як шукаєш, так і немає... адже ж тут о лежала?' — Вона з серцем висувала й засувала в столі сух ляди одну за одною.* (М. Старич-кий. Оріся.)
А н т о н і м : без серця.

Коти шкребуть на серці *див.* кіт.

Крається се'рце. Хто-небудь страждає, мучиться, переживає.— *Зразу, бідачка, гадала, що вже по її синові, але коли їм удалося Бенедя протверезити, то так утішалася, мов дитина: заскакує коло нього, і цілує, і плаче, і йойкає, так що аж серце крається чоловікові.* (І. Франко. Борислав сміється.)

Крвати (різати) / розкрати серце чие, кому [на шматки]. Завдавати кому-небудь муки, душевного болю.— *А дївер ходить поміж людьми, серце матері крас: — Не іначе, як сидять. Усіх таких бе руть — і їх позабирали. Ге! Вони думали, що це так уже і буде їхне зверху.* (С. Басильченко. Чайка.)
С и н о н і м и : виймати душу; виривати серце.

Мати Бога в серці *див.* Бог.

Мати м'яке серце; м'якого серця. Бути добрим, лагідним і т.ін.— *Товпа Гомоніла і тиснулася довка ла скаліченого. Дами охали та пи щали, кривлячи уста та виставля ючи напоказ, які-то вони чули та м'якого серця.* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и : мати Бога в серці; мати Христа в душі. А н т о н і м : не мати душі.

Мати серце на кого, що. Бути незадоволеним; гніватися на когось.— *Роман як Роман, а в класі Романа всі за дурня мають. Дога дується він, що е тут якась крив да, а яка саме — не зрозуміє, тіль ки на вчительку серце має.* (С. Васильченко. Роман.)

Накипіти / накипати на серці (у серці) у кого і б/д. Почуття, які нагромаджуючись, хвилюють, тривожать і т.ін.— *Я плакав часто у куточку, Як було на серці наки пить.* (І. Манжура. Старець.)

Носити в (на) серці кого, що. Завжди пам'ятати, думати про когось, щось.— *Скажу відверто, ви в мене ось тут.— І вказав лівою ру кою на серце.— Не треба, Леоніде Михайловичу.— А чому? Хіба я вас цим образив? Зрештою, кожна лю дина має право носити когось у сво єму серці.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Потеплішало (потепліло) на серці у кого, безос. Стало відрадно. — *Потеплішало трохи на серці Тараса Григоровича при думці, що скрізь є добрі люди.* (З. Тулуб. В степу безкраім за Уралом.)

Потурати серцю (серцеві). Діяти, як хочеться.— *Святе пи сате читай. Читай, читай та слухай дзвона, А серцеві не потурай. Воно тебе в Сибір водило.* (Т. Шевченко. Чернець.)

Похолонуло на серці див. душа.

Припасти до серця (до душі) кому. Викликати симпатію, почуття кохання, сподобатися.— *Оце позачіпляйському! Так жити треба: якщо припала до серця — підійшов, взяв за руку й повів. На це без любові духу не вистачить!* (О. Гончар. Собор.)

Прирости до серця кому, чийого. Ставати близьким, дорогим, рідним.— *Все спрдала уже Марта, навіть одежу: однієї тільки корови не мала вона сил*

збути: Бура ніби стала кривною у сім'ї і приросла до серця матері й доні. (М. Старицький. Лихо.)

Пропонувати сёрце див. рука.

П'явки суть за серце див. п'явка.

Розм'якло (пом'якшало) сёрце у кого. Хто-небудь розчулився, став добрим, лагідним.— *Покинувши доч ці свое поранне [порання] коло не чи, сіла сердешна мати кінець сто лу да так же то гірко почала плакати, що й старе запорозьке серце трохи пом'якшало.* (П. Куліш. Чорна рада.)

Серце болить / заболіло у кого, чие і б/д. Хто-небудь тяжко переживає з якогось приводу, уболіває.— *Я піду й на Сибір за правду. А вам не покорюсь. Ну, тільки ж душа болить... Серце болить. За що? Ну, хай ті барбоси, а свої, а хлопці?..* (В. Винниченко. Терень.) С и н о н і м и : душа болить; душа страждає.

Сёрце в'яне у кого, чие, кому і б/д. Хто-небудь переживає, непокоїться.— *Кажіть йому, що дуже ме ні жалко й його, й диток, і серце мое в'яне... а вже до його не вернусь!* (Марко Вовчок. Сестра.)

Серце кров'ю обливается / облилося у кого, чие і б/д. Хто-небудь дуже переживає, страждає. — *Оле на гризлась і уявляла собі, як Ва сильно збився з дороги, як напали на нього вовки... Серце її обливалося кров'ю, слози заливали очі.* (М. Коцюбинський. Ялинка.)

Серцем нудити. Сумувати, журитися.— *Ой я хлопець нещасливий, а як тяжко серцем нуджу: кого люблю та й не виджу.* (Словник Грінченка.) С и н о н і м : нудити світом.

Серце мре (завмирає, замирає) / завмерло (замерло) у кого, чие і б/д. Хто-небудь дуже хвилюється, відчуває переляк, страх і т. ін.— *Вже поверталась [Слька] назад, коли ген ген на стежці з'явилась постать юнацька... Впізнала його [Миколу], і серце завмерло, а він ішов понурий, задуманий, під ноги дививсь.* (О. Гончар. Собор.) С и н о н і м : серце падає.

Серце не лежить див. душа.

Серце обривається (обірвалося) у кого, чие. Хто-небудь дуже хвилюється, відчуває тривогу.— *Тим кові почулося, ніби його хтось по кликав. Оглянувся і*

побачив Со лова. Серце обірвалось: «Ну, так і є — до командира!» (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Серце переболіло (перегоріло і т. ін.) у кого, чие і б/д. Хто-небудь настраждався, знемігся від почуття тривоги, страху і т. д.— Вони [ді ти] — це її геть спрацьоване серце, що перемучилось їхніми вітрянками та коклюшами, переболіло за їхні двійки й закохання. (І. Мура-тов. Свіже повітря для матері.)

Серце розривається (надривається) у кого, чие, від чого і б/д. Хтось дуже переживає, страждає. — Приська тужила. Собака, підійшовши під вікно, почала підивити. Странні собачі заводи зливалися з охриплим лементом матері. У Ки рила серце розривалося. (Панас Мирний. Повія.)
С и н о н і м и : серце болить; серце обкипає кров'ю.

Серце стискається (стискується) / стислося (стиснулося) у кого, чие, кому і б/д. Хто-небудь тривожиться, хвилюється, відчуває неспокій.— Борисові на цей вид серце стиснулося в грудях. Пригадав собі Марусю. Чи жива вона?.. (Б. Леп-кий. Кругіж.)

Серце як (ледве і т. ін.) не вискочить у кого, кого, чие і б/д. Хто-небудь відчув сильний переляк або хвилювання і т. ін.— Фари набли жалися, різали мені в очі, але я все одно дивився прямо в них і махав обома руками, шепочучи: «Візьміть, дячку... Візьміть, дячку... — А серце як не вискочить, штовхається в комбінезон на грудях». (Григор Тютюнник. Вогник далеко в степу.)

Тривога серце обгортає див. тривога.

Усіма фібрами серця див. фібра.

Як ніж гострий у серце див. ніж.

СЕСТРА: наша сестра. Будь-яка жінка.— Не сказавши ні слова дочці, за кого і як хоче віддати, думає, що наша сестра — коза: поженеш, куди схочеш. (Т. Шевченко. Назар Стодоля.)

СИДІТИ: сидіти сидьма. Сидіти без роботи.— Тут пройде військо, тхозна, як там буде. В Полтаві ви б цей час перебули.— Не хочу люо дам завдавати мороки, сидіти сидь ма на чужій печі. (І. Костенко. Маруся Чурай.)

СИЛА: бий / побий тебе (його і т. ін.) сила Божа. Вживається для вираження великого незадоволення.— Гей, баби! На полудне' — Бий його сила божа! — скрикнула Олек сандра і жартіливо, наче серця чись, кинула сапою об землю.— Ні коли люодами не назвуть: усе баби та баби! (М. Коцюбинський. На віру.) С и н о н і м и : бодай добра не було; хай тобі грець.

Вбиватися в силу. Ставати сильним, дужим; виростати, міцніти.— Одружившись, він перебрався до Києва й завів майстерню. А в Києві цехи саме тільки вбивалися в силу і потрапити новакові в майстри було дуже легко. (З. Тудуб. Людолови.)

Вбиватися / вибитися з сил (з снаги). Знесилюватися, слабнути, ставати безсилим від напруженої роботи, хвороби.— Нецасний Буланко вбився з сили; ходором йому ходили боки, парю курилася спина... а проте він по зментах це біг. (М. Старицький. Буланко.)

Виснажити силу див. сік.

Докладати / докласти [всіх] сил. Виявляти надзвичайну старанність, наполегливість у здійсненні чогось.— Твоя робота відчутна й серед повсталих,— вони стоять за негайний похід за Тегин. Та я всіх сил докладаю, а не підуть повстанці з України. (І. Ле. Наливайко.)

З усієї (зо всієї) сили; з усією силою; з усіх сил. З найбільшою віддачею.— А музика тьала тим ча сом з усієї сили, парубки й дівчата танцювали, аж подвір'я гуло, ясно колірні стрічки маяли в повітрі... (Б. Грінченко. Серед темної ночі.)

Мірятися / помірятися силою з ким. Битися, боротися з ким-не-будь.— Нерідко на майдан біля церкви сходилася молодь — випробувати себе, помірятися силою. (З журн.)

Нечиста сила, заст. Біс, чорт.— Ми лазили попід стріхами... І пере лазили з бантини на бантину, аж доки в тебе не сприскнуть руки і не погирить тебе нечиста сила вниз. (Остап Вишня. Самі собі шкідники.) С и н о н і м : злий дух.

Сйла-силенна кого, чого. Дуже багато.— *Сила силенна вражень, зда валось, не вміцалась там й тиснула на черепну коробку.* (Б. Ан-тоненко-Давидович. Щастя.)
С и н о н і м и : без ліку; видимо-невидимо.

СИЛЬЦЕ: попасти в сильцѣ див. петля.

СИН: блудний син. Той, хто повертається з каяттям після довгих років відсутності.— *Розступіться, дайте блудному синові поцілувати сходинок рідного міста!.. Блудний син вернувся к отчому дому!* (Б. Не-черета. Квадро.) • З євангельської притчі (Лука, 15,11—32). Син, живучи розпусно, втратив на чужині все, що мав, а потім, розкаявшись, повернувся додому, де з радістю був зустрінутий батьком.

Страшків син. Боягуз.— *[Ан на:] Не боюсь я його.— [Жандарм:] Ну, я також не страшків син.* (І. Франко. Украдене щастя.)

СИНОК: мамин синок. Розпечений, виніжений хлопчик або юнак.— *Гайдамаки з «маминих синків» потились біля буфету, шелестячи в руках нерозрізаними аркушами «керенок», брали, що тільки в око впадало.* (А. Головка. Артем Гармаш.)

СИРОВАТКА: як циган сироваткою див. циган.

СИРОТА: казанська сирота, *зневажл.* Той, хто вдає з себе нещасного з метою викликати співчуття.— *[Галя:] Бач, якою казанською сиротою прикинулася! Думаєш, так тобі й повірили? [Олена:] І справді, Клавдіє Іванівно, такою ласкавою овечкою ми вас ніколи не бачили.* (Т. Фесененко. За одну годину.)

СИТО: пройти (перейти) крізь сито і решето. Бути хитрим, винахідливим; на життєвому шляху набути чималого досвіду.— *Еге, про вчши їх! — од казав Грицько.— Коли в їх отой клятий Рябченко такий мудрий на вигадки, що крізь сито й решето пройде.* (Б. Грінчен-ко. Під тихими вербами.)
С и н о н і м и : пройти Крим і Рим; пройти вогонь і воду.

СІДАЛЮ: як курка на сідалі див. курка.

Через силу. Примушуючи себе.— *Упорались, посаждали у ніч паляниці і сіли обідати. Василь їсть через силу, Ганна й ложки не вмочила, стара мати на обід і не глянула.* (І. Нечуй-Левицький. Дві москочки.)

СІДАТИ: хоч [сядь та й (ти)] плач. Уживається для вираження скрутного або безвихідного становища, відчаю, досади і т. ін.— *Та лишенько йому: куди не поглядить — Усюди Вовченька недоленька морочить,— Хоч сябь та й плач.*—(Л. Глібов. Вовк і Кіт.)
С и н о н і м и : хоч вовком вий; хоч кричи пробі.

СІДЛЮ: вибивати / вибити з сідла. Позбавляти впевненості в собі; робити німічним.— *Запалить мій дух і волю, Боги!.. Щоб моя палка й правдива мова Вибивала лжу з її сідла, Щоб не злом, не примусом, а словом На такі спромієся я діла.* (С. Караванський. Благання.)
С и н о н і м и : виводити з ладу; вибивати з колії.

Вилетіти з сідла. Втратити посаду.— *Хоч би що там було потім, але зброй я не складу,— стояв на своєму Збандут.— Бій відбудеться, може, навіть хтось із нас виле тить із сідла.* (В. Попов. І це називають буднями...) • Вираз породжений у часи, коли битви вели кінні воїни. Вибитому із сідла, звичайно, важче було продовжувати битву.

Як корові сідло див. корова.

СІК: варитися у власному соку. Працювати або займатися чимось, не спілкуючись з іншими.— *А що таке Будинок творчості? Гурт людей, об'єднаних одною професією, які варяться у власному соку.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Висисати (витагати і т. ін.) / висисати (витагати і т. ін.) [усі] соки (силу, сили) з кого і б/д. Дуже виснажувати, знесилювати кого-не-будь.— *Витягав соки пан Кишиво кольський із своїх хлопів. Він хотів би, аби вони й не спали, і не їли, а все би робили, робили.* (Г. Хотке-вич. Довбуш.)
С и н о н і м и : пити кров; тягти жили.

СІЛЬ: без солі з'їсти кого. Покарати кого-небудь, розправитися з кимось.— *Я тебе, нечиста душа, схожу — посолою і*

СІЛЬ

з'їм, схожу — без солі з'їм! *Набралася розуму від злиднів. Я тобі з печінками його виб'ю,— і пішов Горпину бити, що не доглядала мене.* (М. Стельмах Велика рідня.)

Відважити солі [добре]. Відповісти уїдливо, грубо.— *Г а г а г а — засміявся Черевань.— Одважив солі добре,— каже божий чоловік,— да зробив негаразд.* (П. Куліш. Чорна рада.)

Водити хліб і сіль *див.* хліб-сіль.

Насипати на хвіст солі *див.* хвіст.

Не до солі кому і б/д. Кому-не-будь скрутно. — *А чортіві не до со лі: Хвостиком киває. Ніс скопив, мов гринджали, І дверей шукає.* (П. Гу-лак-Артемівський. Твардовський.)

Поспати сіллю рану кому і б/д. Нагадувати про щось, що викликає тяжкі спомини. Завдавати душевного болю. — *Не поспайте рану сіллю... Хіба не знаєте, що Меланія Левченко — моя найкра ща учениця... Тепер на її путі з'я вилися ви, щоб зруйнувати те, що я вибудував, виплекав.* (П. Гурінен-ко. Ти щастя обіцяла.)

Пуд солі з'їсти *див.* пуд.

Сіль землі, *книжн.* Найкрапці, найвидатніші представники людства. — *Це храм науки. Тут відвіку Справляє месо сіль землі...* (С. Кара-ванський. Храм науки.) • Из Біблії. Христос звертається до своїх учнів: «Ви сіль землі. Якщо ж сіль втратить силу, то чим ти зробиш її солоною?».. (Матф., 5, 13).

Хліб та сіль! *див.* хліб.

Як сіль в оці (очах); бути сіллю в оці (очах) у кого, кому. Завдавати прикроців, дошкуляти. — *Герман, той простий, невчений онучкар, був для нього сіллю в оці, і він [Ле он] старався все і всюди щипати його.* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м : як більмо на оці.

СІНО: і кози ситі, і сіно ціле *див.* коза.

Собака на сні *див.* собака. Як голку в сні *див.* голка.

СІРКО: оче'ї у Сірка позичати *див.* око.

СІСТИ: ні сіло ні (ані) впало (пало). Без будь-якої причини; безпідставно; невідомо чому. — *Іноді він такий добрий... а інколи, ні сіло ні пало, зразу ж за попругу хана етєся.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м и : з доброго дива; ні з того ні з сього.

СІТЬ: наставляти ситі *див.* тенета.

СІЧКА: на січку (капусту), з сл.

бити, рубати, сікти і т. ін. Нещадно, вщент. — *А за яким лихом нам поспішати? — одповів Нечай. — Ше встїємо посїкто ворогів на ка пусту** (А. Кашенко. Славні побратими.)

СКАЖЕНИЙ: як скажений. Втрачаючи самовладання або не стримуючись у гніві; несамовито, нестямно. - *Бач... який ти — каже йому [Чітці] Галя. — Бач, який?!. Як я за такого піду?.. Прийде така година, що й жінку задавить... кинеється й на неї, як скажений...* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?)

СКАЗАТИ: нічого сказати. Уживається для підтвердження справедливості, правильності чогось, згоди; безперечно, справді. — *А з Да нила парубок був хоч куди! Висо кий, ставний, тонкий в талії та широкий у плечах: ніс мав крутий, а погляд — нічого не скажеш — орлиний' (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)*

СКАКАТИ: хоч гопки скачи. Уживається для вираження марності чніхось зусиль. — *А от у мене шкідників не було. Вродило теж не дуже, зерно легке, присуше не, але тут уже хоч гопки скачи — нічого не зробиш. Сила природи...* (І. Григурко. Далекі села.) С и н о н і м и : хоч головою об стінку бийся; хоч сказися.

СКАТЕРТЬ: скатертю (полотном і т. ін.) дорога кому і б/д., *зне важл.* Уживається для вираження

СЛИЗЬКИЙ

побажання позбутися когось, чиєїсь присутності. — *[Карпо:] Граф коня пришипорив і подався з двору! — [Іван:] Не удостойа. — [Карпо:] Ану його! Скатертю дорожа.* (І. Карпенко-Карий.

Суета.) • Первісно зворот уживався як добре побажання: щоб дорога слалася скатертю. Оскільки побажання доброї путі пов'язане з відходом (від'їздом), вираз набув і протилежного значення —

наказу забиратися геть. Негативне забарвлення звороту відзначає вже О. Потебня у середині XIX ст.

СКИБА: відрізана скиба (скибка) (від хліба). 1. Людина, яка відділилася від родини (перев. про дочку, що вийшла заміж). — *Одрі зана скиба од хліба (вийшла за між)*. (М. Номис.) 2. Людина, яка втратила зв'язок із своїм середовищем. — *Панас же почував себе одрізаною скибою чи відламаню гіл кою... Звісно, і в Гадячі не з медом працювалося, а все ж при домівці певніше...* (М. Медунця. Щоб жито родило.) • Від прислів'я одрізану скибу до хліба не притулиш. Первісно говорилось про дочку, що вийшла заміж і пішла в сім'ю чоловіка.

СКИБКА: відрізана скибка *див.* скиба.

СКИК: із (на) заячий (гороб'ячий, горобиний, жаб'ячий) скік. Дуже мало. — *На Новий рік при бавилось дня на заячий скік*. (Нар. приказка.) **Синоніми:** як кіт наплакав; з горобину душу. **Антоніми:** як за гріш маку; курці ніде ступити.

СКРИНЯ: скриня Пандори, *книжн.* Вмістилице зла, лиховісний дар. — *Той час іще настане, ще та хвилина прийде. Колись же вони цезнуть, всі скрині всі Пан дор. Танцюю, танцюю, дитино! Життя — страшна коридя. На сотню Мінотаврів — один тореадор*. (Л. Костенко. Іспанка Карменсія.) • З грецької міфології. Вирішивши помститися людям, яким Прометей приніс вогонь з неба, Зевс звелів богам створити підступну дівчину Пандору. Потім він подарував їй скриньку, в якій були замкнені всі людські пороки, нещастя і хвороби. Пандора відкрила скриньку й випустила на волю всі ці лиха.

Дбати скриню *див.* рушник.

У старій скрині. У місці, куди скидають усякий непотріб. — *Міс це грамоти на стіні, на видноті, а ти десь у старій скрині її збері гаеш*. (З газ.)

СКРИПКА: грати (вести і т. ін.) першу скрипку. Бути головним у якій-небудь справі. — *Марисі все ж випадає вести першу скрипку, так велить їй діяльне й бурхливе «начало» її*

вдачі. (О. Гончар. Бригантіна.) **Синоніми:** вести перед; тримати першість. • Із мовлення музикантів. Перша скрипка — ведуча, основна скрипка в оркестрі.

Перша скрипка. Основна, найважливіша роль у чому-небудь, у якійсь справі. — *Десь далеко за бриніла Перша скрипка — соло вей...* (Г. Чупринка. Свята природи.) **Антоніми:** остання скрипка.

СЛАВА: вводити / ввести в славу. Кидати тінь на когось, давати привід для пересудів; компрометувати. — *Святий мене, козаченьку, та не вводи у славу*. (Словник Грінченка.)

Слава тобі, Господи. Уживається для вираження задоволення. — *Слава тобі, Господи, ти живий, — надсилу проказала хвора. — Дума ла, помер уже або ляхи вбили!* (А. Кащенко. Під Корсунем.) **Синоніми:** слава Богу; хвалити Бога.

СЛИЗЬКИЙ: заганяти (загонити, збивати, зводити) / загнати (збити, звести) на слизке кого. Ставити кого-небудь у скрутне становище. — *Перед ним треба так триматися, щоб ніяке запитання не застало тебе зненацька, не за гнало на слизке*. (О. Гончар. Тронка.) **Синоніми:** заганяти в кут; заганяти в сліпу вулицю.

Попасти (наскочити і т. ін.) на слизке (на слизку). Опинитися в скрутному становищі. — *Товсто-ніг почервонів, зрозумівши, що потрапив на слизке, і почав виправдовуватись: — Це ви мене неспр вільно зрозуміли...* (В. Вільний. Кому співають жайвори.) **Синоніми:** убиратися по самісінькі халяви; ускочити вище халяв.

СЛИНА: [аж] слина [в роті (з рота)] котиться (тече) / покотилася (потекла) кому, у кого і б/д. Хтось передчуває насолоду від смачного. — [Пузир:] *Зараз будемо обідать. Тільки вибачайте — у мене фри касе нема, а по-хазайськи: солонина до хріну, борщ...* [Золотницький:] *Чудово! Аж слина котиться!* (І. Карпенко-Карий. Хазяїн.)

СЛІВЦЕ: замовити **слівце** *див.* слово. Красне **слівце**, ірон. Ефектне зауваження, «кучерявий» виступ і т. ін. —

СЛИНА

Дехто зібрався довшу цигар ку прикурювати, знаючи, що Чубарів попередник Бабак полюбляв артистичну позу, красне слівце, «итовхав» промови, де треба й не треба, з прищом на нагальну чи уповільнену дію... (М. Рудь. І не сказала люблю.)

СЛІД: замітати / замести сліди чії, чого і б/д. Знищувати, приховувати те, що може викрити які-не-будь таємні дії, вчинки і т. ін. — *Десь щось наковів і тепер замітаеш сліди.* (І. Григурко. Канал.) **Синоніми:** ховати кінці; затирати слід.

І слід захоловув (застиг і т. ін.) за ким, по кому, кого, чий і б/д. Хто-небудь втік, безслідно зник. — *Проклекотія, віддаляючись, тупіт, десь завищав, зайшовся злим гавком тінням собака — за Федьком тільки ки слід прохолов.* (А. Дімаров. І будуть люди.) **Синоніми:** біс злизав; тільки й бачили.

І слід пропав (запав) / пропадає за ким, чий. Хтось (щось) безслідно зник (зникло). — *Давно копита від гучали, уже пропав за ними й слід.*

Уже дівчата докучали: чого чекаєш стільки літ? (Л. Костенко. Маруся Чурай.) **Синоніми:** біс злизав; як корова язиком злизала.

П) сліду не лишилося (не зосталося). Від чого (кого). Щось (хтось) безслідно зник (зникло), забулося (забувся). — *З хатою нашою — зараз від неї й сліду не лишилось — пов'язаний у мене перший спогад про Григорія Тютюнника...* (Григір Тютюнник. Коріння.)

СЛІЗКА: адаміві слізки *див.* слеза.

СЛОВО: без слова. Мовчки, нічого не говорючи. — *Він [тата], не кваплячись, пестить Клавину голівку. Опісля бере дочку за руку й без слова веде в хату.* (М. Понеділок. Многая літа.)

[Від слова] до слова. Все підряд, нічого не пропускаючи. — *Подивіться лишень добре. Прочитайте знову Тую славу. Та читайте Од слова до слова. Не минайте ані титли, Ніже тії коми, Все розбе ріть...* (Т. Шевченко. І мертвим, і живим, і ненародженим...)

Синоніми: і слід захоловув; тільки й бачили.

Лижати (залижати) / **лишити** (залишити) [за собою] слід. Запам'ятовуватися хорошими чи поганими ділами. — *Тікав по трупах Сремія звідси. Та все карав, ка рає призвідців... Страшний по ньому му залишився слід — козацьких тіл кривавий живопліт.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Напасти на слід (сліди) кого, чого, чий. Знайти ознаки перебування кого-, чого-небудь. — *Нарешті Ма.ссим Туровець напав на слід: дізнався, що на станції лікарських та ефірно-олійних рослин працює колишній лейтенант сапер Македон Мирківський, і вирішив піти до нього на розвідний.* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

Плутати (заплутувати) / **заплутати** [свої] сліди. Хитрувати, намагаючись відвести підозру. — *Настя хитрує, плутає слід, та Кайтмаза її розуміє.* (З. Тулуб. Людолови.) **Антоніми:** наводити на слід.

По гарячих (свіжих, живих) слідах. Одразу за подією, не гаючи часу, негайно. — *А ти б навідався до них на хутір та никнув би в клуню; може б, по свіжому сліду й знайшов порубане дерево.* (О. Кониський. Стельмах.)

Ховати / заховати сліди. Не залишати ніяких ознак якоїсь дії, вчинку і т. ін. — *Мелашка... стрип по вискакувала на коня й неслася поза шляхом, збочувала при першій же нагоді в ліси, ховала сліди.* (І. Ле. Напвайко.)

СЛОВО

Давати / **дати слово** кому і б/д. Обіцяти що-небудь комусь. — *При сів Степан і почав чаркуватись... Перші дві-три чарки випив Степан якось ніяково, з прикрістю: він давав уже своїй любій жінці двічі слово не пити...* (М. Старницький. Буланко.)

Замовити (закинути) **слово** (слівце) кому, за кого. Звернутися до когось із клопотанням про кого-небудь. — *Оце ж недавно прихо дили люди, хотіли замовити слівце, щоб його обрали старостою се ла. Так він вивів їх у сину і*

переміг благанням: «Не топить, люди добрі». (М. Стельмах. Дума про тебе.)

За словом (по слово) у кишеню (до кишені) не лізти / не полізти. Бути дотепним і метким у розмові. — *А ви, дядьку, бачу із тих, що за словом у кишеню не лізуть.* — *Е, синок, — мовив старий, не зводючи на нього очей, — якби я за кожним словом у кишеню ліз, то вже б дав но кишені пообдирав к лихій мамі...* (Григор Тютюнник. День мій суботній.)

Кидати / кинути слова (через плече). Говорити що-небудь знехотя. — *Ти ще мені, Варко, затан цюеш чардаш і поплачеш у черепок / Я тебе провчу, ти мені не будеш кидати слова через плече /* (М. То-мчаній. Жменяки.)

Кидати слова на вітер. Даремно, марно говорити що-небудь. — *Тапур слів на вітер не кидає, ти його просто не знаєш.* (В. Чемерис. Ольвія.)
С и н о н і м : кидатися словами.

Ласкаве (тепле) слово. Приємна розмова. — *Уже років з п'ять він [кінь] йому служить і пильно, і вірно, не знаючи за оту працю розкоші, і хоч чував було слово ласкаве та тепле, а тепле слово — більше за ласощі варт.* (М. Старицький. Буланко.)

Медові слова (речі, розмова). Удєслива розмова. — [*Чалий.*] *Ти солодко говориш так, що вірять хо четься тобі, і боязко стає, щоб ти медовими речами*

не отруїв душі. (І. Карпенко-Карний. Сава Чалий.)

На словах. Тільки в розмові, а не на ділі. — *Де маніяк, нездара і недоуч, Знай, на словах неправді крутять в'язи, Та дай-но їм убрати царську тогу. Як «правді» їхній сам тиран позаздрить.* (С. Кара-ванський. Молитва І. Гуса.)

Не вартий (варт) доброго (людського, путнього) слова. Дуже поганий, непривабливий. — *Там та ка школа, що просто тьфу! Доброго слова вона не варта.* (О. Кониський. Козарський ланок.)

Не витягнеш [(обцєнками) не вирвеш] слова з кого і б/д. Хто-не-будь мовчазний, не хоче або не любить говорити. — *І, вона знає, вже більше нічого питати Андрія: об цєнками не вирвеш зайвого слова.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Ні (не) словом розказати (сказати), ні (ані) пером описати (списати), фольк., чого, кого, який. Надзвичайно гарний, вродливий; чудовий. — *Теж чудний та дивний в їх отаман був: ішла чутка, що та ка була краса його невиписана, не вималювана, невимовлена, що не можна словом розказати, ані пером описати...* (Марко Вовчок. Карме люк.)

Ні слова (ні півслова). Нічого не сказати, не промовити. — *Та ні!*

СЛОН

Звичайно ж, ні! І я нічого йому не скажу, ні слова, ні півслова. Хай думає, що я ні про що не догадуюсь. (В. Нестайко. Тореадори з Васю-ківки.)

Пара слів див. пара.

Перекидатися / перекинутися словом (словами). Щось коротко розказувати, що-небудь повідомляти один одному. — *Тимофій аж тремтів за Свиридом, але ніде й ніколи, навіть за доброю чаркою, не перекинувся й словом про це зі своїм другом.* (М. Стельмах. Кров людська — не водиця.)

Повертати / повернути слово [назад] кому. Відмовлятися від сказаного раніше. — *Донно Лнно, ко ли б я знав,*

що ви мене не певні, або не певен був себе чи вас, я б зараз повернув вам вате слово. (Леся Українка. Камінний господар.)

Слова не промовити. Бути мовчазним. — *Значить, мені нема і часу до господарства, а твоя дочка гарна, люде хвалять, — хазяйка, виходить... ну і син, приміром ка жучи, хоч трохи і кирпатенький, -дак [так] зате тихий, слова не промовить.* (М. Старицький. Циганка Аза.)

Слова уперек (поперек) не сказати кому. Не перечити. — *А я такий, я матір поважаю. Я попе рек ії слова не скажу.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Триматися на чесному слові, *жарт*.
Бути немічним, хистким, ледь триматися. — *Коли б шофер був уважнішим, він би помітив, що стовпці паркана поїдгившали і по декуди він тримався на чесному сло ві.* (М. Руденко. Остання шабля.)

СЛОН: робити з мухи слона *див.* муха.

СЛУХ: [ані] ні слуху [ані] ні духу про кого, що, від кого, чого і б/д. Нічого не відомо про кого-, що-небудь. -- *Не добувши відпустки, кинулись молоді офіцери до поїзда, і відтоді од них - ні слуху ні духу.* (О. Гончар. Далекі вогнища.) С и н о н і м и: як крізь землю провалився; і слід запах.

СЛЪОЗА: адаміві сльози (слізки), *жарт*. Горілка.

Доводити / довести до сліз кого. Змушувати плакати кого-небудь, викликати плач у когось. — *Мамо, сестро' Годі вам не знать чого уби ватись' Хіба ви не знаєте жартів запорозьких? Наш брат і жар тую так по-ведмежи, що іншого й до сліз доведе.* (П. Куліш. Чорна рада.)

За слізьми (сльозами) світа (світу) [білого] не бачити. Гірко, невтішно плакати. — *Василина ввійшла в пекарню й за сльозами світу не бачила.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.)

Ковтати сльози. Стримувати, тавувати плач. — *Отак вона їм про читувала, аж доки пан писар не звелів десятинику відвести її додо му; а я сиджу та сльози ковтаю.* (О. Кониський. Бугай.)

Крізь сльози, перев. з сл. про мовляти, сміятися і т. ін. Плачучи. — *А ти в мене не регочи, Федо ре, я знаю, що ти крізь сльози рего чеш. І ти, Горпино... А ти, — по вернулаєса вона до Христі, — твоє ще тільки заснувалоєса.* (Панас Мирний. Повія.)

Обливатися (заливатися) облитися (залитися) [гіркими (гарячими)] слізьми (сльозами). Гірко плакати. — *«Рятує же мене, рятує!» — кричить Орисине серце, та крик той не йде з уст, бо знає Орися, що не врятує її рідна матінка. Вона плаче, теж слізьми обливається над*

своїм дитям, та не з того жалю, що дочка. (Олена Пчілка. Рятуйте!) С и н о н і м и: мити сльозами лице; давати волю сльозам.

Розпукати сльози *див.* патьоки.

Сльози течуть річками у кого і б/д. Хтось невтішно плаче. — *Сльо зи текли річками з-під її рук і си палиєса дозем на білу сорочку, на намисто, на керсет.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.)

СМАЛЕНИЙ: пахне / запахло смаленим (смаженим). Загрожує небезпека, неприємність і т. ін. — *Діть до нас працювати. Нюх у вас добрий — зразу відчули, де емале ним пахне.* (В. Речмедін. Народження Афродіті.) С и н о н і м : чорні хмари збираються.

СМАЛЕЦЬ: мазати п'яти смальцем *див.* п'ята.

СМЕРТЬ: карати / скарати на смерть кого. Знищити, закатувати. — *Блясь зараз же побіг до полковника Друцького переказати про волю По тоцького, щоб нахабну козачку ска рати на смерть.* (А. Кащенко. Під Корсунем.)

Нагадати козі смерть *див.* коза.

Смерть заглядає (дивиться і т. ін.) / заглянула (подивилась і т. ін.) в очі кому. Хто-небудь близький до загибелі, смерті. — *Не бієєса, та ту' Не втерте мені на смерть іти. Десять років мені смерть щодня в очі зазірала!* (А. Кащенко. Під Корсунем.) С и н о н і м и :

лишилося недовго топтати ряст; смерть стоїть за плечима.

Смерть [стоїть] [з косою] за плечима. Хто-небудь скоро помре, близький до загибелі. — *Придбали хутір, став і млин, Садок у гаї розвели І пасіку чималу, — Всього надбали. Та діточок у них бігма, А смерть з косою за плечима.* (П. Куліш. Наймичка.)

С и н о н і м и : смерть заглядає в очі; смерть занесла свою гостру косу. • За давніми віруваннями, смерть уявлялася у вигляді старої жінки з косою, що стоїть за плечима.

Три чисниці до смерті *див.* чисниця.

СМИК: перепастися на смик (на сухар). Дуже виснажитися, схуднути.— *Уздрівши чоловіка, Олена об ривала слів і починала докоряти, що він, Марко, і не*

обідає, і не вечеряє, і забувся за жінку, і сам перепався на смик. (М. Стельмах. Правда і кривда.) • Смик — ремінець або ланцюжок, яким зв'язують гончих собак, прикріплюючи його до нашійників. Метафора постала на основі того, що смик і худа людина — тоненькі.

СМІТТЯ: виносити / винести сміття з хати. Розголошувати таємницю певного кола людей або сім'ї.— *Виступи повинні бути культурними. Щоб артіль не осороми ти, начальство не підвести і сміття з хати не виносити.* (Є. Кравченко. Ноти й оселедці) **Синонім:** носити сміття під хату. • Як вірили раніше, у смітті є залишки людини, її слід, а тому по ньому можна наслати порчу на саму людину. Щоб сміття не дісталось злим людям, його спалювали в печі.

Як сміття. Дуже багато, безліч.— *Певне, хлопці на роботі були. Роботяці вони. Кілька груп ка рателів у дим розметали. Ну й на залізниці порядки наводять. Лежить там обгорілого залізничця, як сміття.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

СМІХ: [і] сміх і гріх. Одночасно смішно і сумно, трагікомічно. — *Отак і дізнаєшся, що сміх і гріх живуть по сусідству.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...)

Курям на сміх див. кури.

Не до сміху (смівів) кому і б/д. У кого-небудь скрутне, складне становище.— *Було нам тоді не до сміху. Ніч підняла завісу — ... біла сим фонія снігу пливла над щоглами лісу.* (Л. Костенко. Біла симфонія.)

Рвати кишки від сміху див. кишка.

Хоч би (хоча б, коли б) на сміх. Уживається для вираження вказівки на найменшу кількість чого-небудь або найменшу міру ознаки, виявлення і т. ін. чогось.— *Як ку кувала [кувала] я [Зозуля], за мною волочилися, Тепер хоч би на сміх...* (Л. Глібов. Зозуля й Горлиця.)

СМОЛА: як [ше'вська] смола. 1. з сл. чорний. Дуже, надзвичайно,— *Тінь чорна, як смола. Півтіні голубі серед снігів лежать, як радіє ні кружала.* (В.

Стус. Тінь чорна, як смола...) 2. з сл. липнути, при ставити і т. ін. Дуже міцно, невідривно.— *Та чого прискіпалася, як шевська смола?* (Остап Вишня. Лобогрійка.) **Синонім:** як реп'ях.

СМУТОК: до смутку кого, чого. Дуже багато.— *Ой доню, доню, в їх до смутку грошей. То ж Вишняки, то ж Галя, зрозумій.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

СНАГА: вибиватися з снаги див. сила.

СНІГ: як сніг на голову, з сл. звалюватися, з являтися і т. ш. Зовсім несподівано; раптово.— *На світ нежодано негадано, як сніг на го лову, упала біда.* (М. Чабанівський. Лебедина галя.) **Синонім:** як грім з ясного неба; як з неба впасти.

Як торішній (позаторішній) сніг, з сл. потрібно, потрібен і т. ін., ірон. Зовсім не потрібен і т. ін. — *Потрібна ти тому Лимареві, як торішній сніг. Той, хто за неї ладен душу віддати, в тюрмі біль шовицькій сидить.* (І. Цюпа. Грози й райдуги.)

СОБАКА: віпати [всіх] собак на кого. Звалювати вину на когось, обмовляючи.— *Та ще отой підпал, що за нього він наче в одвіті, наче, справді, не може загорітися так собі. Що ж це, цих собак тепер на нього вішатимуть?* (М. Олійник. Судний день.) • Собака, собачка, собачки — тут насіння череди з гострими зачіпками. Собак чепляли звичайно на того, хто заслуговував насмішки.

Дражнити (дратувати) собак, ірон. 1. Заст. Ходити по чужих дворах, випрошуючи милостиню; жебракувати.— *Взяла [Марі я] сина й помандрувала селами чужих собак дражнити, болото сніг місити-. Ми лостини, бодай маленької, просити.* (М. Понеділок. Буржуйка.) **Синоніми:** просити Христа ради; ходити по миру. 2. Ходити по чужих дворах з якими-небудь справами, проханнями.— *Може, й плонує би з люті Плачинда на Давида, але коли згадає, що тоді доведеться по всьому селі дражнити собак, щоб хтось поздіймав з покрівлі вікна, мусив*

скрутити свою гордість. (М. Стельмах. Хліб і сіль.)

З'їсти собаку на чому, в чому. Набути великого досвіду в якійсь справі.— *І це я знаю,— поблаже ливо промовив він, мовляв: молодий ти ще, а ми на цім ділі собаку з'їли.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) С и н о н і м и : зуби з'їсти; набити руку.

[І] собака не гавкне. Ніде нікого немає; безлюдно.— *Ферми одна на одну схожі... Глухо, пусто, і собака не гавкне.* (О. Гончар. Прапороносці.) С и н о н і м и : ні живої душі; ані лялечки.

[ІІ] собака не перескочить, перев. із словоспол. *такий що*. Високий.— *В який бік не розженись — мур тебе зустріне, мур такий, що його й собака не перескочить.* (О. Гончар. Бригантина.)

[Ось] де [в чому (тут)] собака (зарита). Саме в цьому справжня причина, суть не користується чим-небудь й іншим не дає.— *Вона — молода, нов на сил, а він — немічний, нестерп ний, ревнивий дідуган, собака на сні...* (Ю. Збанацький. Малиновий дзвін.)

Як собака (на ярмарку), з сл. *пропадати, пропасти* і т. ін. Безслідно.— *Вони [шведи] пропали б тут, як на ярмарку собака. А це ж товариші наші і союзники, годі їх лишати на поталу судьби.* (Б. Леп-кий. З-під Полтави до Бендер.)

Як собака у човні, з сл. *сидіти* і т. ін. У незручному, непевному становищі.— *[Маруся:] Бачу, бачу, що пристало вам старостувати, як собаці в човні сидіти.* (М. Костомаров. Загадка.)

Як собаці п'ята нога, з сл. *потрібний* і т. ін. Уживається для вираження повного заперечення змісту слова.— *То будемо знайомитись, чи що? — Ніби був певний, що Іне са тільки й чекала на оце потрібне їй, як собаці п'ята нога, знайом ство.* (Ю. Збанацький. Пообіч Талі.) С и н о н і м и : як лисому гребінець; як п'яте колесо до воза.

СОВІСТЬ: для очистки совісті *див.* очистка.

Не за страх, а за совість *див.* страх.

чого-небудь.— *Тут собака глибше заритий. Тут інша причина. До неї не так легко й до конатися.* (В. Речмедін. Вогонь батькових ран.)

Собаці (кобилі) під хвіст, *вульг.* Даремно, марно, без позитивних наслідків.— *І нам з вами з нього, живого, ніякої користі. За його го лову ні шеляга. Сам з'явився. А кло поту² Готовий процес, стільки ста рань — і собаці під хвіст.* (Б. Хар-чук. Два дні.)

Хоч собак гони *див.* вовк.

Як кішка з собакою *див.* кішка.

Як на собаці, з сл. *загойтись* і т. ін. Дуже швидко.— *Оце просте і грубувате «зажило, як на собаці» ніби рукою зняло тіль журби, що легеньким крилом війнула було в хаті.* (М. Чабанівський. Лебедина сага.)

[Як] собака на сні. Той, хто сам

СОВІТ: ні привіту ні совіту *див.* привіт.

СОДОМ: содом (содома) і гомбр-ра, *книжн.* Велике безладдя; метушня, шум.— *На вокзалі — содом і гоморра. Все переплутано, пере вернуто...* (М. Тарновський. Дев'ятий вал.) С и н о н і м и : вавилонське стовпотворіння; все догори дном.

СОКИРА: піднімати сокиру *див.* зброя.

Хоч сокиру вішай. Нема чим дихати, дуже душно.— *Дим стояв у залі, хоч сокиру вішай.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.) С и н о н і м : не продихнеш.

СОЛОМИНА: хапатися (хвататися) / схопитися (ухопитися) за соломину (за соломинку). Намагатися використати будь-яку щонайменшу можливість вийти із скрутного становища, врятувати себе.— *Гарячково шукав [Поліньяк] помил ки і не знаходив її. У відчай хапався за рятівну соломинку везіння, яке ніколи не покидало його за ломбер ним столом, і припускався ще біль ших промахів.* (З газ.) • Частина прислів'я потопаючий хапався за соломину.

СОЛОМИНКА: хапатися за соломинку *див.* соломину.

СОНЦЕ

СОН: ні (і) сном, ні (і) духом, з сл. *не знати, не відати* і т. ін. Зовсім.— *Лобода ні сном, ні духом не відає про той злочасний лист.* (І. Ле. Наливайко.)

Сон рябої кобили. Нісенітниця, безглузда, дурниця.— *Ти ти, чоло віче, сон рябої кобили розкажуєш, чи дорого питаєш?* (М. Коцюбинський. На віру.)

Спочивати (спати) / спочити (заснути) навіки (довіку, вічним сном). Бути похованим, лежати у могилі.— *Він так мало просить. І цілком заслужив, щоб спати віч ним сном під молодими дубами, які сам посадив у полі,— поховився Бай рачний.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м : спочивати в Бозі.

СОНЦЕ: доки світу, сонця *див.* світ.

До схід сонця *див.* схід.

Козацьке сонце. Місяць.— *По ночі? — здивувався Данило.— Що для нас ніч, коли має зійти козацьке сонце? — заграв стрілами брів Сагайдак.* (М. Стельмах. Чотири броди.) С и н о н і м : циганське сонце.

Місце під сонцем *див.* місце.

[Разом] із сонцем. Рано, удосвіта. — *Встає Максим з сонцем, лягає з місяцем; за часу у нього і пооране, і посягне, скотинка наго дована й напоена, усе у нього в догляд, і нас, спасибі йому, слухаєтє ся і шанє.* (О. Кониський. Помста.) С и н о н і м : на зорі; чуть світ.

Циганське сонце. Місяць.— *Те тьяна не знає, коли їй страшніше: чи в темряві, чи за циганського сонця.* (А. Дімаров. Біль і гнів.) С и н о н і м : козацьке сонце.

Як циган сонцем *див.* циган.

СОРОКА: сорока на хвості принесла що і б/д. Кому-небудь стало відомо про щось (при небажанні повідомляти джерело інформації).— *Ви се як знаєте? — здивувалася Настя. — Сорока на хвості при несла? — Ні, не сорока, а Мошко; Мошко все знає.* (О. Кониський. Ко-зарський ланок.)

СОРОМ: без сорому казка. Вислів, що передує тому, про що соромно говорити.— *Колимийчиха розсатаніла з люті і порвалася до дому; вона, без сорому казка, поча ла бити Наталку,*

що втрапила її під руку. (М. Старицький. Розсудили.)

СОРОМ: не знати, куди дівати очі від сорому *див.* око.

СОРОЧКА: народитися (вродитися) в сорочці. Бути везучим, удачливим, щасливим.— *Не втопили діда Грицька, не встрілили, шомпо лами дух із нього^іє вибили...— Ви даь, у сорочці народився.* (Є. Гуцало. Орлами орано.) С и н о н і м : народитися під щасливою зіркою; народитися в щасливу годину. А н т о н і м : народитися без сорочки. * За народним уявленням, народжений у сорочці (навколоплідній перепонці) буде щасливим.

СПАСІВКА: як муха в спасівку *див.* муха.

СПАТИ: спить і бачить. Хто-не-будь постійно про щось думає, мріє.— *Дитина, як кажуть, спить і бачить свою улюблену працю.* (В. Су-хомлинський. Праця і боротьба.)

СПИНА: встромити ніж у спину *див.* ніж.

Гнути (згинати) / зігнути спину (**хребет** і т. ін.) 1. Важко працювати.— / *селяни з Турового яру, та и не вони одні, день і ніч гнули спину на лихваря.* (Ю. Збанацький. Між добрими людьми.) 2. перев. перед ким. Виявляти покірність, запобігати, підлезуватися.— *Скільки він знав таких керівників, що покірно гнули спину перед усяким начальством, скоряючись їхній волі, а то й самодурству.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м : гнути коліна; згинатися в попереку.

За спиною у кого, чиею, кого і б/д. 1. Таємно. — *Шаную ворога сво го І хитрого і злого. Остерігаюся його І жеду всього від нього. Та забу ваю в суєті. Що в мене за спиною Мені готують пастку ті, Хто їсть і н'є зі мною.* (І. Низовий. Шаную ворога свого...) 2. Позаду кого-, чого-небудь.— *Полк швидко просу вався вперед, залишаючи за спиною окремі вогневі точки противника.* (З журн.)

Мороз дере по спині *див.* мороз.

Мурашки бігають по спині *див.* мурашка.

Не розгинаючи спину, з сл. *ро бити, працювати, трудитися.* Дуже важко, без відпочинку.— *Роби ли же ми від зорі до зорі, спину не розгинаючи.* (А. Шиян.

СОНЦЕ

Мар'яна.) С и н о н і м: не розгинаючи хребта.

Ніж у спину *див.* ніж.

Повернутися / повертатися спиною до кого, чого. Виявити зневагу, байдужість до кого-, чого-небудь.— *Не так склалося, як здалося. Доля ще раз виявила наглядно, що вона спиною повернулася до Карла й Ма зепи.* (Б. Лепкий. З-під Полтави до Бендер.)

Показати / показувати спину кому. 1. Відступати, тікати, виявляючи своє

Списати / списувати спину (шкуру). Шмагати, залишаючи сліди ударів.— *Чи бач, як пан Рябка по часовав... Що так з його юшить і насьока тече! Та спож-то так зве лів всю шкуру скрізь списати, що то тобі нема і курці де ключати!* (П. Гулак-Артемівський. Супліка до Грицька К[вітк]и.)

Удар у спину *див.* удар.

Ховатися / сховатися за [чужу] спину кого, чію. Намагатися не робити що-небудь, ухилитися від якого-небудь обов'язку, від відповідальності за щось, перекладаючи все це на інших.— *Дивлюсь, треться один у гурті серед німчуків, зуса отако стовпчиком, чубчик набік. А сам у цивільному. Бачу: бочком, бочком — за спину ховається. Генде гох' — кажу...* (Григорій Тютюнник. Оддавали Катрю.)

СПИС: ламати списи за що, навколо чого і б/д. Гаряче сперечатися за що-небудь, відстоювати щось.— *Він устав, мовчки ледь торк пувся Сі плеча і, не мовивши й сло ва, ніби, окрім нього, нікого тут не було, наче щойно й не ламалися списи через його неслухняність і непоступливість, пішов до своєї кімнати.* (М. Олійник. Зерна.)

СПИС: схрестити / схрещувати списи. Сперечатися, захищаючи певні погляди.— *Зацитує ось таке Антон Герасимович їхній педагогіч ній асамблеї, а надто ж тому патлатому дискусієрові Берестецько му, з яким найчастіше схрещує сти си...* (О. Гончар. Бригантина.)

СПИЦЯ: не остання спиця в колесі. Той, хто відіграє певну роль у чомусь, займає певне становище.— *Товчучка був не останньою спицею в колесі: усі справи йшли через його руки.* (З журн.)

СПІВ: лебединий спів *див.* пісня.

боягузтво. — *Панове мо лодці! Івана Стягайла ми знаємо вже баато років! Хто скаже, чи він коли небудь показав ворогові спи ну?* (В. Малик. Чорний вершник.) 2. Відвертатися або йти геть, виявляючи зневагу до кого-небудь.— *Я десь вичитав: чимало важливих на рад подружжя проводить у ліжку -тут легше відкрити супутнику життя свою душу або ж показати йому спину.* (В. Большак. Гусак на Бродвеї.)

СПІД: догори сподом *див.* нога.

СПОВІДЬ: як на сповіді, з сл.

призна"тися, розказати і т. ін. Відверто, нічого не приховуючи. — *Хто йшов до баби Мокрини, то той уже їй усю правду повідав — як на спо віді.* (Б. Грінченко. Під тихими вербами.) С и н о н і м и : поклавши руку на серце; як у пона під рясою.

• На сповіді у священика необхідно говорити правду — тільки тоді ти одержиш відпущення гріхів і полегшиш тим душу.

СПОЛОХ: бити / ударити на сполох. Сповідати про небезпеку, подавати сигнал тривоги.— *У Г а лучі знову били на сполох... Кня жий ковач Коревін вихопився з кузні з молотцем у руках і побіг за ворота.* (Р. Іванченко. Золоті стремена.) С и н о н і м и : на гвалт бити; кричати на гвалт; бити тривогу.

• Первісно про удари дзвону, який у минулому скликав народ, сповіщав про пожежу, напад ворогів.

СПОТИКАННЯ: камінь спотикання *див.* камінь.

СПОЧИТИ: спочити (заснути) навкі (довіку). Вмерти. — *Коли за сну навкі в домовині И сира земля поляже на мені. Чи хто згада по ета на родині, Чи прийде хто к могилі, а чи ні?* (М. Старицький. Коли засну навкі в домовині...) С и н о н і м и : піти в далеку путь; відійти в довічний сон.

СПРАВА: справа техніки. Що-небудь звичне, нескладне.— *Прос то перед нами пляж «Дельфін», лі воруч — яхтовий еліге, але в тому ангарі ми, безперечно, нічого не знай демо. Гума схована десь поблизу. Виявити гуму — справа техніки!* (Б. Нечерда. Квадро.)

СПУСК: не давати / не дати спуску кому і б/д. Бути вимогливим, не прощати

СПУСК

провини.— *Ус тим Невечера мав сім'ю не те щоб велику, але й не малу: дружина Улита, два старших сини й на йменша Степка... Землі випало їю му небагато, три десятини, але каторжний був у роботі, та й ді тям спуску не давав.* (Б. Тимошенко. Зваба.)
А н т о н і м и : давати поблажку; давати потачку.

СРІБЛЯНЕ К: тридцять срібляників (срібняків).— *Винагорода за зраду.— Цьому нечестивцю і трид цять срібляників не обтяжать ні кишені, ні совісті...* (М. Стельмах. Чотири броди.)
С и н о н і м : іудині срібнякі. • 3 Євангелія (Матф., 26,15). Один із дванадцяти апостолів — Іуда (учень Христа) за зраду свого вчителя одержав тридцять срібняків.

СТАВКА: робити ставку на що. Покладати великі надії на що-не-будь, розраховувати на щось. - - *Усе, на що у життєвій грі робив ставку Степан, розвалювалось, вочевидішло димом.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

Ставка бита *див.* карта.

СТАРЕЦЬ: носитися як старець з писаною торбою *див.* торба.

СТАРОСТА: слати (засилати і т. ін.) / заслати (прислати) старостів (людей) [за рущниками] до кого і б/д. Сватати.— *За півгодини Ми кита дістав згоду Прісних бать ків, щоб прислати старостів.* (А. Кащенко. Під Корсунем.)

СТАТЬ: прекрасна *див.* половина.

СТЕЖКА: забути стежку *див.* дорога.

Наставляти на *стєжку див.* путь.

Пітти / іти *стєжкою* кого, якою, чиєю. Наслідувати когось.— *Вчать ся поки що обоє. Обоє хочуть по матерній лінії. Нині хочуть ма териною *стєжкою* іти, а що засні ваять, як скінчать,— не знаю. Не думаю, що од землі одураються.* *Hi** (В. Большак. Слово про подолянку.)

Стєжка терном заросла *див.* дорога.

Топтати (протоптувати) / протоптати *стєжку* (доріжку) до кого і б/д. 1. Залицятися, вчашати до кого-небудь. - *Топтали *стєжку* до її порога всякі підприємців [підприємців], а на віть і Леона самого приперти до сті ни.* (І. Франко. Борислав сміється.)

женихи, і всім від мовляла Наталка. (І. Цюпа. Грози і райдуги.) С и н о н і м и : топтати слід; клинці підбивати. 2. Куди. Часто ходити куди-небудь, бувати десь.— *З року в рік одне покоління кринчан за другим топтало вес нямі *стєжки* на піддень.* (О. Гончар. Таврія.)
С и н о н і м : топтати слід.

Уторована *стєжка див.* дорога. СТІЛ: лежати на столі *див.* лава.

Під *стіл* пішки ходити. Бути дуже малим, малою дитиною. — *Ко ли не вмів це й букваря читати, Ходив, як кажуть, пішки під сто лом. Любить людей мене навчила мати...* (В. Симоненко. Я не бував за дальніми морями...) С и н о н і м и : смоктати мамину *ціі* *цю*; без штанів під *стіл* бігати.

СТІНА: дертися (лізти) / подертися (полізти) на *стіну*. Бути в стані крайнього відчаю. — *Нагоду вати його солоним, а тоді не да вати води. Як Бога кохам, на сті ну полізе, скажуться!* (М. Старицький. Кармелюк.)

Китайська *стіна*; китайський мур. Нездоланна перепона, великий бар'єр, що зумовлює цілковиту ізоляваність чого-небудь. - *Не можна від городити китайською *стіною* пра цю від гри.* (В. Сухомлинський. Школа радості.) • Найбільша в світі *стіна* в Північному Китаї (500 км, висотою до 10 м), споруджена у 3—4 ст. до н. е. для захисту від набігів кочовиків.

Підпирати спиною (плечима і т. ін.) *стіни* (стовпи, одвірок і т. ін.). Не мати певного заняття; стояти без діла.— *Не тин, а страм... а самій Софійці не до тину: раніше *цуюночі* підпирала *стіною* чужі хлівці та верби з парубками, своїми й заїжджими, а тепер діл тину глядіти треба.* (Григір Тютюнник. Дикий.)

Притискати (припирати) / притиснути (приперти) до *стіни* кого. Ставити кого-небудь у безвихідне становище, домагаючись якогось зізнання або вчинку.— *Весь бунт ро бітницький — діло Германа, підня те в тій цілі, щоби всіх дрібніших*

У чотирьох *стінах*, з сл. *сидіти* і т. ін. Насамоті; ізольовано від життя.— *Де я була? Що я бачила? У чотирьох *стінах**

СТУПА

вік ізжила... (М. Кропивницький. Доки сонце зійде — роса очі виїсть.)

Хоч лобом в стіну битися *див.* лоб.

Як горохом об стіну *див.* горох.

Як за кам'яною стіною *див.* гора.

Як за стіну (за стінку) засунутися.

Дуже посмутніти, зажуритися.— *Вийшла заміж — як за стінку засунулась: змарніла, зв'яла, моя рибочка! А дівчина була, як сонце.* (Марко Вовчок. Чумак.)

СТІНКА: ставити (становити) / поставити (приставити) до стінки. Розстрілювати.— *Так ти додому й дійдеш! Та тебе же іще по дорозі ганеушники утімають — відразу до стінки приставлять!* (А. Діма-ров. І будуть люди.) Синонім: давати **дев'ять** грамів.

Як горохом об стінку *див.* горох.

Як за стінку засунутися *див.* стіна.

СТОВБУР: іти / піти у стовбур. Перевестися; втратити кращі риси.— *Мої собраття вже пішли у стовбур, вродивши рясно плевелами слів. Найперший дурень і остан ній бовдур уже, мабуть, в науках преуснів.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.) • На основі спостережень за рослинами, які, переводячись, ідуть у стрілки (в стовбур).

Стовп: підпирати стовпи *див.* стіна.

Приковувати (прив'язувати і т. ін.) / прикувати (прив'язати і т. ін.) до ганебного стовпа кого. Піддавати публічному осудові; викривати.— *Коли козак прокрався, потяг яку небудь дрібничку, це вважалося вже ганьбою для всього козацтва; його, як безпечного, прив'язували до ганебного стовпа і клали коло нього ко кия, яким кожен, хто проходив, мусив ударити його...* (М. Гоголь. Тарас Бульба.) • Від середньовічного звичаю

прив'язувати злочинця до стовпа на всезагальний осуд і ганьбу.

СТОВПОТВОРІННЯ: вавилонське стовпотворіння. Повне безладдя, гармидер, нестримний галас, метушня.— *Вавилонське стовпотво рення. Центр людської суети. Тако го ніколи ще не бачили кам'яні стіни, закладені понад півтисячі літ назад.* (Р. Іванченко. Золоті стремена.) Синоніми: содом і гоморра; все догори дном. • Із біблійного міфу (Буття. 11, 1 — 9). Люди намагалися побудувати у Вавилоні вежу, яка б сягнула неба. Розгніваний Бог змішав мови будівельників, вони не стали розуміти один одного й припинили будівництво.

СТОРОНА: на всі чотири сторони *див.* бік.

СТОСИ: брати в стоси *див.* шори.

СТРАХ: не за страх, а за совість. Дуже сумлібно. — *Чимало до помазав йому в цьому досвіді стале вара і теоретичний багаж... Сенін навчався не за страх, а за совість.* (В. Попов. І це називають буднями...)

СТРУЖКА: знімати / зняти стружку з кого. Докоряти кому-не-будь; вичитувати когось.— *А може, зайдете? Ще не пізно. Вілько в армію йде. І свята. Батьки будуть раді.*— *Ні, дякуємо. Нам пора. А то начальство стружку зніме,— пока зав я на Миколу Івановича.* (М. Він-грановський. У глибині дощів.)

СТУПА: [П] в ступі не влучиш (не стовчеш, не потрапиш, не спіймаєш) кого. Хто-небудь вміє вийти з будь-якої складної ситуації; хтось спритний.— *А може, й справді не слід було б виконувати цього наказу. Князів і в ступі не влучиш...тривожно думав піп уже за две рима воеводських покоїв.* (І. Ле. Наливайко.) Синоніми: в ложці воді не спіймаєш.

СТУСАН

Носитися як дурень із ступою *див.* дурень.

Товкти воду в ступі *див.* вода.

СТУСАН: годувати / нагодувати стусанами кого. Боляче штовхати, бити кого-небудь.— *І хоча деякі на рубки таки задивлялися на Сі стан високий... але тільки задивлялися, а далі йти не зважувались, бо до цієї каторженої не*

можна й при ступитися — така зла, зараз сту санами нагодує. (Б. Грінченко. Каторжна.) Синоніми: годувати штурханцями; давати штовханів.

СУД: поки суд та діло. Не чекаючи, не зважаючи на те, що колись настане, з'ясується.— *Станичного якраз не було, і затриманих, поки суд та діло, зачинили у клуні.* (М. Олійник. Жилюки.) • Судові

справи (діла) й судові процеси готувалися й проводилися дуже довго.

Страшний суд. Яка-небудь нестерпна обстановка (стихійне лихо, безладдя, колотнеча і т. ін.) — *Що проти того, як вони умерли, і суд страшний не здасться вже страх ним'* (Я. Костенко. Маруся Чурай.)

Суди та пересуди. Недоброзичливе детальне обговорення чиєїсь поведінки, дій, вчинків і т. ін.— *Су ди та пересуди почались, як завже ди, з спогадів про те, як Іван взяв сама на вісім пудів та як Максимові мелькнула щука на два метри.* (Ю. Смолич. Мир хатам, війна палацам.)

СУДИТИ: судити і рядити (судити, рядити). Давати лад, управляти; роздумувати над чимось.— [Пан:] *Я вас розсуджу. Марусю, тобі казав: не смій уступатись, як я стану судить та рядить: я на те пан.* (М. Костомаров. Загадка.)

СУЕТА: суета суєт. Життєві дрібниці.— *От тягнеться він до непевного карбованця, до потаємних підземних скарбів, а не тя мить, що все це суєта суєт.* (М. Стельмах. Чотири бродячі) • З Біблії. Вислів приписується цареві Соломону (Екклесіаст, 1, 2).

СУКНО: класти / покласти під сукно; держати під сукном. Відкладати розглядання справи на не-визначений строк.— *Справу заснування в будинку Г. П. Затиркевич-Карпинської притулку для українських акторів голова держить під сукном уже чотири місяці.* (Остап Вишня. Беру свої слова обратно.) • Из мовлення канцеляристів. Справа, яка не вважалась терміновою або за яку не дали хабаря, клалась ♦під сукно», тобто в

шухляду столу, накритого сукном, і довго не розглядалася.

СУМА: доводити / довести до суми кого і б/д. Робити жебраком.— *Многі куми доводять до суми.* (Нар. приказка.)

СУХАР: перепастися на сухар див. смик.

СУХИЙ: вискочити на сухе. Уникнути заслуженого покарання.— *Ми кола Остапець хоч і кався на сло вах, проте в душі був безмірно ра дий, що розправився з поліцією.* «Повійокаю трохи в обози, а потім знову вискочу на сухе»,— *потішав себе і перебільшено зітхав, визнаючи свою помилку.* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м : вийти сухим з води.

СХІД: до схід сонця. Дуже рано, перед настанням дня.— *Дід будив Сашка ще до схід сонця, коли сон саме як мед.* (В. Захарченко. Клекіт старого лелеки.) С и н о н і м и : ще й чорти навкулачки не бились; ще й на світ не зоріло.

СХОДИТИ: сходити / зійти нанівець. Поступово втрачати силу; зникати.— *Авторитет начальника сходить нанівець: давно вже чинить кожен, що йому заманеться.* (З журн.)

СЦЕНА: робити (влаштовувати) сцену кому. Сварити, виражаючи незадоволення.— *Один чоловік почав пити, чекав її після закінчення програми під студією і влаштовував гидкі сцени тим, хто виходив разом з нею.* (В. Гуцва. Сліпий дощ.)

СЬОГОДНІ: не сьогодні-завтра. Скоро, незабаром, найближчим часом, невдовзі.— *Олеся вже давно на порі, не сьогодні-завтра піде собі геть, як тільки попадеться добрий чоловік, а що ж ми втрюх вдома робитимемо?* (А. Дімаров. І будуть люди.) С и н о н і м и : як не видно; з дня на день.

Т

ТАБАКА: зім'яти (стерти, перегерти) на табаку кого. Жорстоко розправитися з кимось, знищити; покарати.— *Ось ми перетремо вас на табаку! Ось незабаром чорти нюхатимуть з вас*

табаку в пеклі та чхатимуть на все пекло. (І. Не-чуй-Левіцький. Князь Єремія Виш-невецький.) С и н о н і м : стерти в порох.

Ні за понюшку табаки див. понюшка.

ТЕЛЯТКО

ТАЛАН: вилити з воску та-лан-дблю див. віск.

ТАРІЛКА: не в своїй тарілці, з словоспол. *почувати себе*. Незручно, невпевнено, сором'язливо і т. ін.— *І може саме тому, що вже майже дорослий хлопчик почував себе в класі серед малюків «не в своїй тарілці», вчився він [Ради вон] неохоче, зате на всілякі ви тівки був спритний і винахідливий.* (Д. Ткач. Індивідуальна колонка.) • Калька з фр. *n'etre pas dans son assiette*. Букв., «бути не в своєму положенні». Слово *assiette* означало не тільки «тарілка», а ще й «положення тіла при посадці на коня». Отже, калька є помилковою.

Підносити на тарілці див. тарілочка.

ТАРІЛОЧКА: підносити на тарілочки (на тарілці). Давати можливість мати щось без будь-яких зусиль.— *Доведеться підшукати вам нового учителя,— погодився Гінз бург. — А ти сам не жди, поки тобі на тарілці піднесуть,— зайди в наросвіту, може, на твоє щастя хто й знайдеться.* (А. Дімаров. І будуть люди.)

Тато: як за рідного тата див. батько.

ТЕЛЕЦЬ: золотий телець, книжн. Золото, гроші; влада золота, грошей.— *Може, пошукувач докторсь кого ступеня пропонує якісь нові, оригінальні розробки? Може, знай де він у цій брошуриці бодай натяки на те, що Кучмієнко спокушається не золотим тельцем докторства, не дияволом, а все ж таки істиною? Бо треба ж уміти розпізнати справжнє покликання...* (П. Загребельний. Розгін.)

• За біблійною легендою, золотий телець — ідол, якому поклонялися іудейські племена (Сход, 32, 1—8). Він був зроблений із золота, а тому в переносному значенні — це золото, багатство.

ТЕЛЯ: де Мак ар телят не пас див. Макар.

У Бога теля з'їсти див. Бог.

Як теля в нарітнику, з сл. *си діти, пишатися* і т. ін. Дуже. — *Сид жу я під образами, пишуся, мов теля в нарітнику, та очима на Тетяну спідлоба гедзика пускаю.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м и : як поросля на орчику; як кошеня в попелі.

Як теля на нові ворота див. баран.

ТЕЛЯТКО: покірненьке (покірливе) телятко. Слухняний (про людей).— *Краще, мабуть, буде повес тиць перед комісією на вже випро буваній манір — покірненьким те лятком, ангелочком: комісії люб лять, щоб перед ними стелився, щоб аж поглабати себе дав.* (О. Гончар. Бригантина.)

ТЕНЕТА: наставляти (розкидати і т. ін.) / наставити (розставити і т. ін.) [свої] тене́та (сіті, пастки і т. ін.) на кого і б/д, із спол. *цуб*. Підступними діями намагатись підкорити собі кого-небудь, заволодіти кимсь.— *Розкинуто долею сіті, Щоб легко потрапив у них.* (С. Зінчук. Невідворотні зустрічі.)

ТЕРЕВЕНІ: тереве'ні (небилиці) правити (розпускати і т. ін.) / розвести (розпустити і т. ін.) 1. Говорити дурниці, нісенітницю.— *Не стор дивився на неї, як на дитину, яка городить теревені.* (І. Вільде. Сестри Річинські.) С и н о н і м и : гнути всячину; плести харки-мако-гоненки. 2. Розмовляти про щось другорядне, незначне, дріб'язкове.— *Пан скоро не вернеться, а з Чорним Салом нема чого теревені розводити,— посміхнувся Олександр Палійчук.* (М. Стельмах. Хліб і сіль.) С и н о н і м и : точити брехні; точити яси.

ТЕРН: дорога те'рном заросла див. дорога.

ТЕРПЕЦЬ: терпець увірвався (урвався, пропав) / уривається кому, в кого і б/д. Остаточоно втрачено спокій, душевну рівновагу.— *Па нус злов, закубулилась пітьма... Тер пець урвавсь — але бринять надії.* (М. Старицький. Занадто вже...) С и н о н і м и : чаша переповнилася; лопнуло терпіння.

ТЕТЕРЯ: глуха тете'ря, лайл. Той, що погано чує.— *А Гребенюч ка навіть не ворухну пая в мій бік. Позакладало їй, чи що? Глуха те теря?* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.) • Під час шлюбної пісні (токування) в тетерука-самця закривається слуховий прохід і він деякий час не чує.

ТЕХНІКА: справа техніки див. справа.

ТЕЧІЯ: пливти (іти і т. ін.) / попливти (піти і т. ін.) за течією (по течіі"). Пасивно підкоряться об'єктам.— *Крайте тверезо глянь на те, що робиш,— щодня, що*

ТЕЛЯТКО

тижня. Ти ж бо пливеи за течією і тішишся, коли тебе хвалять, що хвацько пливеи. Залиш ремесло, Сергію, асистентам. Ти режисер. (В. Гуж-ва. Сліпий доц.) Антонім: пливти проти течії.

Попасті / попадати в течію. Правильно обрати лінію поведінки, способи дії; коли поцастить.— *Час такий був: якщо в течію попа деш - і ноги піднімай, саме нес тиме. А він [Степан], як баран, чотирма вперед, далі свого носа не побачив.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

ТИЖДЕНЬ: сім п'ятниць на тиждень див. п'ятниця.

ТИК: тик та мик; тик-мик. То в один, то в інший бік; туди-сюди. -*Тик мик — і цей нічого не відкаже, тільки все: Не кури, бо я тебе ви веду!* (Б. Грінченко. Сам собі пан.)

ТИН: вибити хвіст об тин див. хвіст.

Ні в тин ні (ані) в ворота. 1. Ні на що не здатний. ~ *Зло брало па Федора*

Пилиповича. Якийсь він такий, прости. Боже, ні в тин ні в воюта... (А. Ішук. Вербівчани.) С и н о н і м и: ні Богу свічка ні чорту кочерга; ні до ладу ні до прикладу. 2. із сл. *каззбти і т. ін.* Недоладне, недоречне. — *Дівчата-варнякають таке, що ні в тин ні в ворота. Хтось співає, хтось танцює.* (ТІ. Оро-вещкий. Береги життя.)

ТИРАЖ: виходити / вийти в тираж. Ставати неспроможним, бути непридатним до чогось. - *Цс та менигна «Кюін Мері», колишня гор дість англійського пасажирського флоту. Скоро вона вийде в тираж.* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.) С и н о н і м: вийти із борозни.

ТИСЯЧА: тисяча і один (одна, одне), книжн. Дуже багато, велика кількість.— *Ще подивимось одну любов. «Любов у вересні», «Любов у березні» — це вже було... Я вже ба чив не менше як тисячу і одну лю бов!* (О. Гончар. Тронка.) • Частина крилатого вислову тисяча і одна

ТОЙ

ніч. Так називається популярна збірка арабських казок (XIV — XV ст.), які протягом 1001 ночі розповідала Шахразада халіфові Шах-ріяру.

ТІЛО: держати (тримати) в чорному тілі кого. 1. Утискувати, визискувати когось.— *Чому одних під виглядом незамінності забезпечу вали житлом, а молодих спеціаліс тів тримали, як кажуть, у чорно му тілі?* (З газ.) 2. Суворо поводитися з ким-небудь, позбавляти когось можливості виявляти свої здібності.— *їх [темних людей] не вчили, забороняли, не давали може ливості вчитись, тримали в чорно му тілі...* (І. Ле. Роман міжгір'я.) • Первісно про коней, яких не перегодовували, помірно харчували, тримаючи в добрій формі.

Душа прощається з тілом див. душа.

Світити (голим) тілом. Бути погано одягненим. — *Мого мати старалася за тринадцятий сніп за робити трохи хліба, щоб як небудь прогодувати шестеро дітей, що, мов жорна, мололи всякий харч і світили чорним тілом по всіх ву лицях села, басуючи на хворости пах.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

ТІМ'Я: не в тім'я битий. Розумний, тямущий, кмітливий.— *Адже ж я не в тім'я битий І для себе мів зробити Так протекційку якусь.* (І. Франко. Лис Микита.) С и н о н і м и: е голова на плечах; мати розум у голові. А н т о н і м и: битий у тім'я; блух царя небесного,

ТІНЬ: боятися своєї (власної) тіні. Бути полохливим, занадто боязким. - *Та що ви слухаете того Абсолюта, він давно власної тіні боїться,— не втерпів дід Крути вус.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

Відійти / відходити в тінь. Зайняти другорядне місце; усунути.— *Скільки часу минуло, скільки подій, повних трагізму й величч, сталося на моїх очах, що мимоволі все особисте, як би глибоко не зачі пало воно свідомість, мусило від ступити в тінь.* (Л. Первомайсь-кий. Дикий мед.)

Кидати (наводити і т. ін.) / кинути (навести і т. ін.) тінь (тіні) на кого, що. Наговорювати на когось, шось.— *Отож нічого кидати тінь на тих людей, які всією повнотою свого таланту й горінням серця служили рідній Україні в*

ТОН

найчорніші Сі часи. (З газ.)
С и н о н і м : кидати темну пляму.

Переселитися в царство тіней див. царство.

ТІПУН: тіпун (пйпоть) вам (тобі і т. ін.) на язик кому, *лайл*. Уживається для вираження недоброго побажання з приводу недоречних висловлювань.— [*Настя:*] *...Л то бу вас таке, що як у злу годину ска жеш кому лихе слово, то воно зараз сповниться...* — [*їй парубок:*] *Та пйпоть вам на язик'* (І. Франко. Украдене щастя.) С и н о н і м : курджок тобі на язик І • Тіпун — хрящуватий нарост на кінчику язика (хвороба птахів). Вираз тіпун тобі на язик первісно був чаклунським злим побажанням.

ТОВАР: показати товар лицем. Представити кого-, що-небудь з кращого боку, в найкращій якості.— *Карно Сергійович прочитав усе, що на стенді було написано, і рушив далі. Михайло Прокопович ішов за ним, і щаслива посмішка грала на його вустах. Він мав змогу пока зати товар лицем.* (М. Білкун. Наочна агітація.)

ТОЙ: ні з того ні з сього (цього). Без будь-якої причини, без жодного приводу; зненацька.— *А дуже ска лічений?* — *Ні, не дуже'* — *се був голос будовничого, котрий також при тім случаю несподівано почув, як під ним ні з сього ні з того дилькотіли коліна.* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и : з доброго дива; ні сіло, ні впало.

Ні те ні се. Щось невизразне.— *Сумує Шпак на яблуні в саду:* - *Ніяк для пісні теми не знайду. Ог лягнув сад — звичайне все: Ні те ні се...* (Д. Руденко. У пошуках теми.)

ТОН: в тон, з сл. **відповідний** і т. ін. Відповідно до настрою, змісту висловлювання співрозмовника. — *«Еге' Перемогла Ворона Солов'я/ Чого ж так ним захоплювалася я?» Буває, й критик іноді — послухае Ворон І квакає, не розібравшись, їм у тон'* (П. Шабатин. Соловей і Жаба.)

ТОНКІЙ: прясти на тонку. Бути тяжко хворим; бути при смерті.— *Вже ні за що не береться, на тонке пряде. Тільки й того, що по вештається понад балкою, цілющі трави шукаючи.* (М.

Рудь. Не жди, не клич.) С и н о н і м и : ледве дихати; бути на Божій дорозі; на ладан дихати; три чисниці до смерті.

ТОРБА: іти (ходити) / піти з торбами (з торбою). Жebraкувати, просити милостину.— *Он зав'язав лась, як на Великдень, а батько ходить по селі з торбами.* (І. Не-чуй-Левицький. Кайдашева сім'я.) С и н о н і м и : ходити попідвіконню; по людях ходити.

Носитися / розноситися як (дурень, циган, старець) з писаною торбою з ким-чим. Приділяти більшу, ніж треба, увагу, не вартому її.— *Того літа я носився з однією ідеєю, наче дурень із писаною тор бою.* (Є. Гуцало. Предка.) С и н о н і м и : носитися як курка з яйцем; носитися як дурень із ступою. • Власне, з торбою, зшитю з лос-кутів різного кольору (писаною).

Пускати з торбою (з торбами) [по світу] кого і б/д. Розоряти, доводити до зубожіння.— *Янчевський через силу ступив кілька кроків і, в незмозі впавши в крісло, яке тра пілося, промовив беззвучно: — По грабували... Спалили... Пустили з торбами...* (М. Старицький. Карме-люк.) С и н о н і м и : лишати як на воді; лишати в злиднях.

ТОРГ: встигнути з козами на торг див. коза.

До того (до цього) торгу й пішки. Із задоволенням погоджуватися з чимось.— *Дрімало був великий штукар, і я добре знав, що він на важивсь начепити торби тільки для штуки, щоб потім забавлять писарів своєю комедією. Аяй сам до того торгу й пішки, бо й з мене таки штукар добрий.* (І.

Нечуй-Ле-вицький. Київські прохачі.)

ТІПРУ: ні тпру ні ну. Без змін, у тому самому місці; нікуди.— *Мариночко, чи це з усіма людьми таке буває: вони такі розумні, коли див ляться на чиясь кохання, а коли своє прийде — так ні тпру ні ну'* (М. Стельмах. Золота метелиця.) С и н о н і м и : ні туди ні сюди; ні назад ні вперед.

ТРАВА: дорога травною заросла див. дорога.

Тихіше води, ніжче трави див. вода.

Тихіш ій води, нижчий трави *див.* вода.

Хоч вовк траву їж *див.* вовк.

Хоч трава не рости. Абсолютно байдуже.— *Захиститися,— а там хоч трава не рости!*. Ученим мо жеш ти не бути, а кандидатом — зобов'язаний. (П. Загребельний. Розгін.) С и н о н і м и : хоч вовк траву їж.

ТРИВОГА: тривога (туга) серце обгортає / обгорнула. Хто-небудь переймається почуттям тривоги, суму і т. ін.— *Та коли вже надто тяжко Туга серце обгортала, То співці співали пісню.*

ТЯЖКИЙ

ся на живий труп... (І. Цюпа. Грози й райдуги.)

ТУГА: туга серце обгортає *див.* тривога.

ТУДИ: ні туди ні сюди. Ні з місця, нікуди.— *Минов тиждень, два, місяць. Справа стояла на місці — ні туди ні сюди.* (В. Винни-ченко. Терень.) С и н о н і м и : ні туди ні сюди; ні назад ні вперед.

ТУМАН: пускати (пёрти) пустити туман (туману, рідко тумана) (у вічі) кому. Навмисне робити що-небудь незрозумілим, заплутаним; обдурювати.— *Знайшов собі дівчи ну лише в сусідньому селі, пустив ши в очі її батькам такого туману високими мисливськими чобітьми і берданкою...* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м и : наводити полуду на очі; дим пускати в очі.

Туман вісімнадцятий, діал. Хто-небудь дурний, пришелепуватий.— *А тим часом пан будовничий приїв навже до свого діла і почав ко мандирувати (командувати) робітниками: — Ану, до дрюків' — кри чав.— Бенедю, тумане вісімнадця тий, де твій дрюк?..* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м и : безпросвітний туман; капустяна голова.

Як у тумані, з сл. *жити, бути, іти* і т. ін. Невизначно сприймаючи, погано розуміючи те, що відбувається.— *Ще не затихла в голові моїй музика моїх шкільських ро ків, а проте в мене — думок ду мок... Ходжу, як у тумані. Дійс*

Пісня туго розбивала. (Леся Українка. Давня казка.)

ТРУБА: держати хвіст трубою *див.* хвіст.

Пройти Крим і Рим і мідні труби *див.* Крим.

Пройти крізь вогонь і воду і мідні труби *див.* вогонь.

ТРУП: живий труп, *кижн.* Людина, позбавлена життєвих інтересів, байдужа до всього.— *Життя має тільки тоді смисл, коли людина діє, творить. Коли ж вона позбавлена можливості діяти, тво рити, така людина перетворюєть*

ність — як сон, і сни — як дійсність. (С. Васильченко. Фіалки.)

ТУПИК: заходити / зайти в тупик. Потрапляти в безвихідне, скрутне становище.— *Як же ти писа тимеш про українців не їхньою мо вою, як виразити їхню душу не через їхню мову, сиріч душу? Ти обов'яз ково зайдеши у цей тупик і тому підеши назад, шкодуючи, що змарнував стільки часу.* (Григір Тютюнник. Коріння.) С и н о н і м и : заходити в глухий кут; попадати в сліпу вулицю. • Тупик — «глухий завулок чи кут, утворений двома тинами». (О. Потебня.)

ТЬМА: тьма-тьмуша кого, чого і б/д. Дуже багато.— *Народу навко ло церковної озорожі — тьма тьму ца.Де вже тут зустріти своїх, та де — ніколи!..* (М. Понеділок. Дорослий.) С и н о н і м и : видимо-невидимо; хоч відбавляй.

ТЮТЯ: тютя з полив'яним носом, лайл. Нетямуща, безхарактерна людина.— *Ну, думав я, коли си дів у президії, і в нашої кози хвіст виросте. Ну, солодко міркувалось, а не тютя з полив'яним носом, у якої ні з губи мови, ні з носа вітру.* (С. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.) С и н о н і м и : лантух з пологою.

ТЯГАР: [Увес] тягар лягає / ліг і т. ін. на плечі кого, чії, який. Хто-небудь відчуває обтяжливість чого-небудь, якихось обов'язків. — *Хвороба Жадана зовсім вибила з колії Христича. Мало*

ТОН

того, що весь тягар праці звалився на його плечі. Крім усього іншого, він втратив мудрого наставника, старшого дру га. (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м : лягати тягарем на плечі.

ТЯЖКИЙ: ходити тяжкою (важкою), заст. Бути вагітною.— *Помі чаю я, що в тебе горе, тяжкою хо дити. Катуюш себе, від нас ховаю чись.* (А. Химко. Засвіти.) С и н о н і м н : х о ді ти на возі; бути при надії. А н т о н і м : ходити впорожні, діал.

У

УБИТИЙ: як убитий (забитий).

1. з сл. спати. Міцно. — *Спить, ма буть, без задніх ніг?..— Як уби тий,— пошепки відповіла Галина.* (Б. Антоненко-Давидович.

Завищені оцінки. ^ С и н о н і м н : як мертвий; як після маківки. 2. Дуже засмучений, пригнічений. — *Занеду жала небога. Уже й причащали, й маслосвятіє служили,— Ні, не по магало. Старий Трохим по надвір'ю, Мов убитий, ходить.* (Т. Шевченко. Наймичка.) С и н о н і м н : мов у воду опущений; мов батька поховав.

УДАР: удар у спину кому, чому. Підступний учинок; несподівана зрада. - *Самусь іозкошував, нахаб нів і возносився в гордині, навіть у гадиці не маючи, що ця ласкава й гостинна циганочка може завдати йому такого удару в спину, якого ще не завдавав ніхто.* (ТІ. Загре-бельний. Левине серце.)

УЖАЛЕНИЙ: як ужалений, з сл. відскакувати, підскакувати і т. ін. Різко, рвучко.— *Парубок звів на Жоркеського очі, і той утізнав його. Як ужалений, відскочив: — Га? Слуга Замойського на прикордонні?* (І. Ле. Наливайко.)

УКОПАНИЙ: як укопаний, з сл. стояти, ставати. Нерухомо, непорушно.— *Ну, чого стоїш як уко па ний? — звертався дід до коня, сідаючи на воза.— Но, трогай бо, ну...* (О. Довженко. Зачарована Десна.) С и н о н і м н : як з каменя вибитий; як уритий.

* Як укопаний у землю який-небудь предмет, наприклад стовп.

УМ: вивірати / вивірити ума

(правди). Виявляти істину. — *Не плач, не плач, та Килинко, Ще я не вмираю. Це ж я з тебе, молодой, Ума вивіряю.* (Нар. пісня.)

Вижити з ума див. розум.

Доводити до ума див. розум.

Зводити з ума див. розум.

Навчити уму-рбзуму див. розум.

Не при умі див. розум.

Рішитися ума див. розум.

Собі на умі. 1. Уміти приховувати свої думки; скритний, хитрий.— *Про нього [Василя] на селі говорили різне. Одні: «Він не такий дурний, як хоче показати. Хитрий... собі на умі... Таким і жити легше...» Інші — цілком протилежне.* (Я. Сте-цюк. Гонта.) 2. Думати про власні інтереси, мати свої плани.— *Не може судити про нього навіть рід ний батько, що він за людина. Добра чи не дуже? Корислива чи просто практична? Чесна чи собі на умі?* (В. Попов. І це називають буднями...)

Спливати (спадати) / сплисти (спливти, спасти) на ум (розум). Несподівано з'являтися на думці (про наміри, бажання). — *Чого це ти, Йване, так важко зітхає ні?* *Може, й тобі Василина спала на ум?* — *спитав парубок.* (І. Нечуй-Левиць-кий. Бурлачка.)

Ум за розум заходить / зайшов у кого. Хто-небудь втрачає здатність твердо, розумно діяти. — *В ме не вже аж ум за розум заходить од високих нематеріальних любовців.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.) С и н о н і м : глузд за розум завертає.

Ф

ФАРБА: згущувати (згущати) / згустити фарби. Що-небудь надмірно перебільшувати. — *Ви згуцуете фарби, шановний, — перебив його Положенко. — Ніхто з нас не хоче помирати. Хіба що самогубці.* (П. Цю-па. Дзвони янтарного літа.) Синонім: робити з мухи слона.

ФЕРТ: братися /взятися фер-том. Приймати позу самовдоволення, пики, зазнайства. — *Хвертом (фертом) попід (у) боки взявся.* (М. Номис.) Синоніми: братися в боки; дивитися козирем.

ФІБРА: усіма фібрами душі (серця і т. ін.). Дуже сильно, у найвищій мірі. — *А святий для нас хліб... художник написав так, (яче він його ненавидить всіма фібрами душі і ніколи не їв, його від нього верне.* (П. Гуріненко. Ти щастя обцяла.) Синоніми: кожною жилкою; кожною клітинкою. Антонім: душі не чути.

ФОКУС: викидати фокуси див. штуки.

ФОНД: золотий фонд чого. Що-небудь найцінніше, найкраще. — *Фра зеологізми являють собою золотий фонд нашої мови, добірні гатунки, що посилюють, прикращують, збагачують семантично і стилістично форми вислову...* (В. Ващенко. Мова Тараса Шевченка.) Синонім: золотий запас. • Первісно — золото в зливках і монетах, що належить державі.

ФОРА: дати / давати фору кому. Бути сильнішим у чомусь. — *Кон серваторії я, щоправда, не кінчав, але можу дати фору багатьом. Чесно.* (В. Гужва. Третій тайм.) • З мовлення спортсменів, гравців. Форa (італ.) — наперед обумовлена пільга (якось кількість очок, фігур тощо), що її надає сильніший гравець слабшому, щоб якомусь урівняти сили.

ФОРТЕЛЬ: викидати фортели див. штука.

ФУНДАМЕНТ: закладати фундамент див. підвалина.

Х

ХАЗЯЇН: сам собі хазяїн див. пан.

ХАЛЕПА: вскочити в халепу. По-трапити в неприємну ситуацію.— *Потім на розпити Смирнова Арте мові довелося розповісти, де він зіткнувся з Лиходієм і як замалим не вскочив у халепу з своєю ли повною псевдікою.* (А. Голово. Артем Гармаш.) Синоніми: влипнути в історію; вскочити вище халаяв.

ХАЛЯВА: видно пана по халаявах див. пан.

Лизати халаяву (халаяви, чоботи, черевки і т. ін.) у кого, кому, зневажл. Підлабузнюватись до кого-небудь; догоджати комусь, принижуючи власну гідність.— *Ляхи завжди так: поки їм треба, вкльо пляються, чоботи лижуть, а потім за собаку мають.* (З. Тулуб. Людолови.) Синоніми: лизати руки; лизати п'яти.

Смалити халаяви (халаявки) до кого. Залицятися. — *Була чорнява та білява. Смалив до двох, то й попавив халаяви.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) Синоніми: смалити литки; підбивати клинці. • Вислів, очевидно, пов'язаний з любовною магією українців. Так, у різних місцях «припалювали ложку» (щоб приворожити) (О. Малинка), припалювали рубці у спідньої сорочки (щоб коханий «так пікся») (О. Боряк).

ХАЛЯВКА: смалити халаявки див. халаява.

ХАНЬКА: ханьки м'яти, жарт. Гаяти час, зволікати з чимсь; не квапитися.— *Та й тобі, Олексію, чого тут ханьки м'яти? Вже вона [Уляна] мов просватана; відрізана скиба. Шукай собі другу...* (Г.

Квіт-ка-Оснoв'яненко. Сватання на Гон-чарівці.) С и н о н і м : бити бомки.

ХАРАКТЕР: показувати / показати характер. Виявляти впертість, стійкість, волю в чому-небудь.— *Ва^е ла^іху це аж розсердило. - А ти на легке сподівався?* — *запитала суво ро...*— *Легко в житті ніщо не да єшся, пора б уже знати...* *Відчи тала, показала характер.* (О. Гончар. Собор.)

ХАТА: виносити сміття з хати див. сміття.

Держатися (триматися) хати. Сидіти дома, нікуди не ходити.— *Вже й кози, як звали второклас ників тощо, поназ^жджались, та ще класи не починались... то дівчо ра й хати не держалась — розб релись, хто куди понав.* (А. Свид-ницький. Люборацькі.)

Іванова хата, *засп.* В'язниця.— *А най но [хай тільки] би той чоло вік обернувся та хоть раз ударив будовничого в потилицю? Сейчас [зараз] би його і на поліцію, і в суд, і в Іванову хату.* (І. Франко. Борислав сміється.) С и н о н і м : дядькова хата (*заст.*).

Не при хаті (згадуючи) див. ніч.

Підвести / підводити під дурного хату кого. Ошукати. — *Другого дня поліція повернулась у село. Бу ло соромно за вчорашній переляк, бо вже всі знали, що то дід Макар підвіє їх під дурного хату.* (Ю. Зба-нацький. Таємниця Соколиного бо-ру •)

Хата пішла обертом кому і б/д. У кого-небудь від запаморочення кружиться голова. — *Затуркали го лову Захарові, а що питво зать марило, зогрілася, охміліла душа, хата пішла обертом.* (К. Гордієнко. Чужу ниву жала.)

Хата скраю чия. Кого-небудь щось не стосується, не його це справа.— *Я в такі бі, витягує його й підіймає дещо вгору.* Пор.: держати хвіст бубликом, тримати хвоста пістолетом.

[П] в хвіст і [в] гриву. Дуже сильно.— *То як же це можна таке паскудство їм прощати?* — *Та уявіть собі,— бити їх треба за це у хвіст і в гриву!* (Ф. Маківчук. Анфас і в профіль.)

Із заячий хвіст. Дуже мало.— *Охота є. Хоч одбавляй, та часу не те що*

справи не втручаю ся,— відповів отець Кузьма Коло мійцеві,— як собі знає громада, а моя хата скраю. (О. Кониський. Ко-зарський ланок.) # Очевидно, частина ширшого виразу — моя хата скраю, я нічого не знаю. Живучи на краю села, селянин не зразу дізнавався, що в селі діється.

Хоч з хати тікай. Немає сили витерпіти що-небудь.— *[Марися:] Таке щось чудне у нас робиться, що хоч з хати тікай!.. Чую я, що батько все про дворянство балака ють, а ніяк не розберу, чого то дво рянці стидно робить.* Дивно.— (І. Кар-пенко-Карний. Мартин Бору ля.) С и н о н і м и : хоч тікай на край світу; хоч святих винось.

Хоч святих винось із хати див. святий.

ХВІСТ: вибити хвіст об тин. Облиштити залищання.— *Не турбуй ся, мосьпане служивий! Знаю я, ку ди ви гнете. Вибийте хвіст об тин,— нужди мало, що чоловіка нема дома третій місяць!* (І. Котляревський. Москаль-чарівник.)

Вкрутити хвоста див. ріг.

Вожжина під хвіст попала див. вожжина.

Вола хвості крутити див. віл.

Держати (тримати) хвіст трубою. Бути упевненим у собі, бадьорим; не падати духом. — *Тримайте, капітан лейтенанте, хвіст тру бою. Примусьте своїх хлопців не дримати у навушниках — хай пильнують удень і вночі...* (О. Сизо-ненко. Мета.) С и н о н і м и : держати хвіст бубликом; задрирати хвоста. • З мовлення мисливців. Трубою вони називають довгий пухнастий товстий хвіст лисиці. «Мовою хвостів» лисиця, упевнена в со-

обмаль, а з заячий хвіст. (М. Рудь. Не жди, не клич.) С и н о н і м и : з горобину душу; як кіт наплавав. А н т о н і м : як за гріш маку.

Крутити (вертіти) хвостом. 1. Хи-трувати, лукавити, лицемірити.— *Слухай, молодий! Ти своїм хвостом не крути, бо попадеш ним у кап кан. А тут треба знати трубу.* (П. За гребельний. Переходимо до любові.)

ХЛІБ

Синонім: виляти хвостом. 2. Поводити себе легковажно.— *Коли я тебе привчу до порядку? Не могла мене дочекатись? Рада чим довше хвостом біля хлопців вертати.* (М. Стельмах. Велика рідня.)

Насипати на хвіст солі, кому. 1. Не мати змоги заповідати кому-не-будь щось неприємне. — *Що він то б і зможе зробити? На хвіст, з на чить, солі насипати?..* (М. Стельмах. Велика рідня.) 2. Сильно досадити комусь.— *А що він вам, Ус тиме Григоровичу, на хвіст солі насипав? — сміявся Грибов.* (М. Олійник. Судний день.) • В основі виразу — алогізм, каламбур: насипати на хвіст солі птахам чи швидким тваринам не вдавалося нікому.

Наступати на хвіст *див.* палець.

Ні лускії ні хвоста *Г див.* луска.

Піджимати (підгортати і т. ін.) / піджати (підгорнути і т. ін.) хвіст (хвоста). Втрачати впевненість, пиху, злякавшись або відчуваючи провину.— *Гляне [Наступля] на хлос ців, зукне, а вони й підібгають хвости, як побиті.* (З. Тулуб. Людолови.)

Приший кобилі хвіст *див.* кобила.

Прищемити хвіст (хвоста) кому. Обмежити чийсь дії, поставити когось у скрутне становище.— *І пого вір побіг поміж людьми, Розмови дрібязкові та обмови. А прищемити пліткарю хвоста — Почу еш: — Ну, сказав... Так всі ж ка жуть.* (В. Малішко. Поговір.)

Собаці під хвіст *див.* собака.

Сорока на хвості принесла *див.* сорока.

чемим людям його народу. Не сміємо відбивати в них хліб своєю науковою зброєю, яку здобули. (Л. Мо-сендз. Люди.)

Відрізана скиба від хліба *див.* скиба.

Водити хліб і сіль *див.* хліб-сіль.

Ділитися останнім шматком хліба *див.* шматок.

[Жити] не хлібом єдиним (одним), *книжн.* Крім матеріальних, мати і духовні інтереси.— *Можли во, художник для Блиставиці сьогодні більш потрібний, аніж ще один тракторист чи комбайнер, прина їмні не менш потрібний, бо ви праві — не хлібом єдиним.* (В. Дрозд. Новосілля.) • Вислів із

ХВОРОБА: переливати хворобу (*діал.* хорбу́ і т. ін.) [на пса]. Вдаватися до народних засобів лікування.— *І що ми вже Грицькові не робили, — вишпінтували, терли, із силали, свячене зілля клали під по тилищу, водою мили і переливали хоробу на бобренківського пса, — не помогло.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.) • За давніми народно-ворожбитськими методами лікування, хворобу можна було «перелити» на інші предмети та істоти (на двері, на пса і т. ін.).

ХИМЕРА: гнати (провадити) / погнати (провести) химери. Говорити нісенітницю, дурниці. — *Не слу хай те, се він перелився, та сп'яну химери погнав.* (Г. Квітка-Основ'я-ненко. Конотопська відьма.) • Химера а — у давньогрецькій міфології страховище з головою лева, тулубом кози й хвостом дракона, з пащі якого вивергається полум'я.

ХІД: хід конём. Дія або прийом, який застосовують у крайньому випадку.— *Льоня Шляхтич — це був твій хід конем. Ну, не вийшло. Ні чого страшного.* (П. Загребельний. З погляду вічності.) • Вираз шахової термінології: кінь як фігура ходить незвичайно, «стрибає».

ХЛІБ: відбивати (відбирати і т. ін.) / відбити (відібрати і т. ін.) хліб чий, у кого, кому. Позбавляти ко-го-небудь заробітку, беручись за ту саму роботу.— *Він [керівник] до зволяє собі дати нам пораду: ми не сміємо робити конкуренції осві*

ХЛІБ-СІЛЬ

Біблії (Второзаконя, 8,3; Матф., 4,4; Лука, 4,4).

[І] хліб і до хліба. Різна їжа.— *Чого ви, мамо, е в нас. слава Богу, хліб і до хліба, поле і воли.— Якби ти взяв ще дівчину не вбогу, то, може б, якось і прожили.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

[І] хлібом (ме'дом і т. ін.) не годуй кого. Нічого більше не треба комусь; хто-небудь задоволений чимсь.— *Ну й дивак же ти, Ки-риле Панасовичу. Хлібом не го дуй, — аби забавка була.* (М. Руден-ко. Остання шабля.)

Легкий хліб (рідко легкі хліба). 1. Засоби до існування, здобути без важкої

праці.— *Він, сестрице, нероба, і він ледащо: амаличку служив у дворі за льокася[лакея]. Звик на легкім хлібі.* (М. Коцюбинський. На віру.)

С и н о н і м : лс'жаний хліб. 2. Перев. з сл. *шукати, перейти* і т. ін. Легка робота.— *Інші працюють, а вона ляжеться без діла-, гонивітерка, видно легкого хлі ба шукає.* (О. Гончар. Собор.)
А н т о н і м : тяжкий хліб.

Лежаний (лежачий) хліб. Засоби для існування, здобути легко, без зусиль.— *Роботи не боюся: треба жити, то треба й робити, щоб не було од Бога гріха, а од людей сорому. Нема нігде хліба лежачого.*

(Марко Вовчок. Сестра.) С и н о н і м : легкий хліб.

Не з однієї печі їсти хліб *див.*

піч.

Обмінювати (замінювати) / обміняти (замінити) хліб, *етн.* Згоджуватися вийти заміж.— *Одного дня старости обміняли хліб, а другого дня Нимидора й рушники подавала.* (І. Нечуй-Левицький. Микола Дже-ря.)

Перебивати / перебити хліб кому. Перехоплювати чий-небудь заробіток; займати призначене комусь місце роботи.— *На кого же ви вчилися? — Теж на вчителя! Мало не перебив ваш хліб,— білозубо за сміявся Марко.* (М. Стельмах. Правда і кривда.)

Перебиватися з хліба на воду (на квас). Жити дуже бідно.— *Він [Олексій Розумовський] навіть не сповіщав рідних, що перебуває при дворі, не допомагає матері, яка не ревалася з хліба на воду.* (В. Чумак. Бране поле.)
С и н о н і м и : перебиватися з копійки на копійку; на одному сухому хлібі сидіти.

Як три дні хліба не їв *див.* день. 1
ХЛІБ-СІЛЬ: виходити / вийти з хлібом-сіллю до кого. Урочисто зустрічати кого-небудь.— *Чи давно же ми були в вас із батькам Хмель ницьким? Тоді ви з хлібом сіллю ви ходили до нас назустріч, з плачем і радістю нас привітали...* (П. Куліш. Чорна рада.)

Водити хліб-сіть (хліб і сіть) з ким. Бути з кимось у дружніх стосунках, товаришувати.— *[Голуби ха:] Отже я й*

подумала: піду та ки Чого ж їм уже так цуратися? Колісь же таки, за чоловіків, хліб сіть водили.* (Олена Пчілка. Світова річ.)

Гордувати хлібом-сіллю чім, чією. Пишатися; не бажати підтримувати дружні стосунки.— *Хіба ми не тії ж козаки? — підхопила гро мада, позакладавши із зневагою ру ки за пояси.— Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує на тим хлібомсіллю!* (П. Куліш. Чорна рада.)

ХЛЮЩ: як хлющ. Дуже мокрий, намоклий.— *Ой, набридли затяжні дощі. Земля вже їхню щед рість не приймає. Мовчать дерева, як хлющі куці, І жодна пташка пісню не співає.* (О. Білаш. Диптих.) С и н о н і м и : до нитки, хоч викрути. • Хлющ (хлюща) — від хлющити (розм.) — «сильно йти, лити» (перев. про дощ), «текти, стікати з кого-, чого-небудь».

ХМАРА: [чорні] хмари збираються / збиралися над ким, чим. Комусь або чомусь загрожує біда, неприємність.— *Над Федьковою яс ною голівонькою збиралися хмари.* (А. Дімаров. І будуть люди.) С и н о н і м : пахне смаленим.

ХМІЛЬ: хміль з голови вийшов (вискочив і т. ін.) / виходить (вискакує і т. ін.) у кого, кому, чієї. Хто-небудь раптово протверезився.— *З клубу йшли хлопці й дівча та, танцювали й співали. Радісно Новий рік зустрічали. З досади в мене з голови і хміль вискочив.* (О. Ковінька. З Новим роком!)

ХОЛОД: кидати то в жар, то в холод *див.* жар.

Наганяти (нагонити) / нагнати холоду кому, на кого. Викликати страх, переляк, тривогу.— *Тьфу! Та й нагнали же тобі холоду комісари' — мимохить усміхнувся Кар-мелюк.— Ще раз кажу тобі: не бій ся, нічого тобі не буде...* (М. Старицький. Кармелюк.)

Обдало холодом *див.* присок.

ХОЛОДНО: ні холодно ні жарко кому. Кому-небудь все байдуже.— *Може, чули, мене прозвали гімна зисти Гайяватою. Але мені від того ні холодно ні жарко.* (Ю. Зба-нацький. Полікарп.)

ХОМА: Хома невірний (невірчаний). Людина, що сумнівається, не вірить у що-небудь.— *Сутужно, ніяково*

ХТО

почувалося деяким Хомам невірним. Скидалося на те, що ні бито ніхто й нікуди не ходив, за поріг хати чи за хвіртку не переступав. (М. Рудь. Не жди, не клич.) • Відгомін евангельської легенди: апостол Хома не повірив повідомленню про воскресіння Христа.

ХОМУТ: хомут на шиї (на шию). Кабала, залежність.— *Можна купити дачку, якусь хатинку на Дніпрі чи на Десні, але свій клапоть землі з житлом — це хомут на шиї, а хомут не відпускає нікуди.* (Є. Гуцало. Нова модель машини.)

ХРЕБЕТ: гнути **хребет** див. спина.

Ламати / зламати (переламати) хребет кому. Громити, знищувати, перемагати.— *Настає рік «великого перелому», і чує моє серце, що нам не здобруват. Мабуть, переламають нам хребта, як ото пере ламали декому в громадянську.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.)

ХРЕСТ: нести (носити) / донести [свій (важкий, тяжкий)] хрест. Терпіти труднощі, незгоди, все те, що стало

неминучим у чиемусь житті.— *З людьми вітаюся — і ве село мені, Що з ними я свій хрест і свій вінок нестиму.* (М. Рильський. Пробіг автомобіль...) • За давнім звичаєм, засуджені на смерть несли до місця страти хрести, на яких їх розпинали. Подібне є і в Євангелії. (Матф., 16,24).

Ставити / поставити хрест на кому, чому, на що. Переставити покладати надії на когось, щось, зневірився у чомусь.— *Бо знай: народ ніколи не умре, Іди туди, де люди творять світло І ставлять хрест на темне і старе.* (В. Симоненко. Повернення.)

Як з хреста знятий. Дуже блідий, змучений, з хворобливим виглядом.— *Боже мій!.. Федю, ти ж як з хреста знятий. Пішов би подихав трохи повітрям. До чого тебе отой завод довів!..* (Д. Ткач. Арена.) С и н о н і м и: од вітру падає; одна тільки тінь лишилася.

ХТО: хто куди. Урізноміч.— *Уч ні розбігалися хто куди — на по*

ХУСТКА

двір'я, на вулицю... (М. Понеділок. Многая літа.) • Частина виразів куди бачив, хто куди попав і т. ін.

ХУСТКА: зав'язати хустку див.

Ц

ЦАБЕ: велике (чимале) цабе, перев. ірон. Поважна особа, яка займає високу посаду або має великий вплив.— *Що мені благочинний! Куди ж пак: велике цабе!* (І. Нечуй-Левицький. Старосвітські батюшки і матушки.) С и н о н і м и: велика цяця; птах високого польоту. А н т о н і м и: невелике цабе; птах низького польоту.

ЦАП: як з цапа (з козла) молока з кого, чого, від кого, чого, ірон. Немає зовсім.— *Зараз із тих баліт користі, як з козла молока. Заросли очеретом, рогозом та осокою.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м и: як у караса вовни.

ЦАР: без царя в голові. Дурний, недалекий.— *Я вважав, що ця роль якраз для мене. Сам Гоголь пише, що Хлестаков — «тоненький, ху денький... без царя в голові... неспро можний зупинити постійної уваги на якій-небудь думці...»* (В. Нестай-ко. Тореадори з Васюківки.) С и н о н і м и: парка в голові немає.

За царя Гороха (Панька і т. ін.). У дуже давні часи. У Ган ки й льоду на не ви-циганиши... Хіба і .и: Тимка, як стане земля пччч а и \ Гуцало. Позичений чолові . а»»о ж Хома невірний і лукави і ' г н о н і м и: не за нашої пам'яті, і» нрри Хмеля.

Нема царя (царка) к голові у кого, зневажл. Хто-небудь дурний.— *Нема царка в голові.* (М. Но-мис.) С и н о н і м и : нема кебети; розсохлися клёпки. • Частина прислів'я свій ум — цар в голові.

Олух царя небесного див. олух.

ЦАРСТВО: мертве царство, *нарпоет.* Місце, де відсутні люди та інші живі істоти, де панує абсолютна тиша.— *А тут — тихо та сумно, як у болоті; сонно, німо, як серед мертвого царства; а дома — гірше, ніж у неклі!* (Панас Мирний. Хіба ревуть воли, як ясла повні?) • З народних казок. Пор.: казкове царство, царство казок.

Переселитися / переселятися в царство тіней. Померти, загинути.— *Тільки й того, що моя Юлія переселилася в царство тіней, а ваш Василь десь повівся димом.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м и : замкнуті очі; покритися зем-лею.

Сонне царство. Стан спокою, безмовності.— *Полетіли бризки, і гонне*

царство водяних відобра жень, загойдавшись, пересипалось сріб } (и ми іскрами. (А. Шиян. Мар'яна. J

ЦАРЬОК: нема царка в голові див. цар.

ЦВІТ: прибитий на цвіту. Хто-небудь божевільний, дурний від природи.— *[Одарка:] Усяк зна. Що в вашого сина Та клетки нема! — [Кандзюба:] Щоб то як? — [Одар ка:] Та так: Прибитий на цвіту.* (Г. Квітка-Основ'яненко.

Сватання на Гончарівці.) С и н о н і м и : без царя в голові; на розум небагатий.

Як маків цвіт. Дуже вродливий, прекрасний.— *Немов уві сні, ми пуло весілля. Як маків цвіт, сиділа у вінку Геня, а поруч дружки і сві тилки.* (В. Большак. Слово про подолянку.)

ЦЕП: цеп на шию див. ярмо.

Як з цепу зірвався див. гілля.

ЦИГАН: носитися як циган з писаною торбою див. торба.

Як циган сироваткою, з сл. за

ЦЯЦЯ

ливається і т. ін. Дуже, сильно (смі-ятися).— *Завжди сміх йому [Неве-чері] гуркоче в грудях, як порожня діжка з крем'яної гори, завжди за ливається реготами, як циган сироваткою...* (С. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.)

Як циган сонцем, з сл. *крутити вертіти* і т. ін. Вправно, дуже.— *Для інших він працівник райвідді-лення, лейтенант, авторитет, а для неї [Марисі Павлівни] просто Костя, почувается, що крутить ним це дівча, як циган сонцем.* (О. Гончар. Бригантина.) С и н о н і м и : як шведь шкурою; як пєс хвостом.

ЦИКЛ: нульовий цикл. Початок чогось.— *Снідаючи, він мимоволі подумав, що його життя за останній час спинилося, застигло на нульовому циклі)* (М. Колесников. Стежки в неспокій. • З мовлення будівельників. Нульовий цикл — роботи, що здійснюються нижче поверхні землі (закладання фундаменту, проведення підземних комунікацій і т. ін.).

ЦИФРА: цифра справна. Фіктивні показники в яких-небудь документах, паперах і т. ін.— *Пере ховувала Гутиху, але не призна ється. — У нас признається.— То дось засміявся — ніби пилкою по залізу.— А не захочемо возитися — циф ра буде справна, хто перевірятиме: Гутиха чи не Г у тиха.* (В. Дрозд. Земля під копитами.)

ЦИЦЬКА: жаба цицьки дасть див. жаба.

ЦІЛЬ: потрапити у [саму] ціль (точку). Досягти бажаного, потрібного результату. — *Вони [селяни] мене бояться... — З якої речі? — У мене таке враження.— О-о,— зра дів Сергій.— Потрапили у саму точ ку.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

ЦІНА: гріш ціна в базарний день див. гріш.

За всяку ціну. Яким завгодно способом.— *Одні гіркоти є. З них, зловтішаючись, скористаються на ші вороги. Та з ними нам дітей не хрестити. Нам за всяку ціну треба*

рятувати людей. (М. Стельмах. Чотири броди.)

[П] ціни не [можна] скласти кому, чому. Хтось (або що-небудь) надзвичайно цінний, важливий (цінне, важливе).— *Дмитро собі ці ні ніяк не складе,— говорили про нього дівчата.— Царівну або князівну підшукує.* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м: на вагу золота. А н т о н і м: ціна — гріш.

Підскочити в ціні. Подорожчати.— *До всього звикла, із усім змирилась і від життя схотіла ба риша. Бо хто, як я, намучивсь на війні, тому життя підскочило в ціні.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

ЦПЮК: держатися, як сліпий ціпка див. пліт.

ЦУГУНДЕР: брати / взяти на цугундер кого. Притягати до відповідальності; розправлятися. — *Во лосна*

влада брала винуватців на цугундер: — Звідкіля?.. По якому такому праву?.. (О. Ковінька. Кутя з медом.) • З нім. *2и* Їшсієгі — до сотні [ударів]. Відгомін муштри німецьких командирів колишніх часів.

ЦУР: цур тобі (йому і т. ін.) пек. Уживається для вираження незадоволення ким-, чим-небудь.— *А ви все про політику говорите,— оз валась Мефодієва сваха Мотря Ру б лиха,— та цур їй пек, давайте краще заспіваємо.* (І. Цюпа. Грози й райдуги.)

ЦУЦЕНЯ: хоч цуценят бий див. пацюк.

ЦЯЦЯ: невелика цяця. Незначна особа.— *Я ж вас зустрічав.— Невелика цяця, і сам би знайшов,— відповів невдоволено батько.* (А. Діма-ров. І будуть люди.) А н т о н і м и: птах великого польоту; велика цяця.

Ч

ЧАРКА: заглядати (зазирати) в чарку. Випивати, зловживати алко-гольними напоями.— *Він би [Кузьма] щодня тільки в чарку загля дав.* (М. Стельмах. Велика рідня.) С и н о н і м и: затоплювати зір у чарці; полювати скляного бога.

Не розминатися / не розминутися з чаркою. Пиячити.— *І справді, поки був [Микола] у селі, то не пив. А як бував у місті, то там не розминався з чаркою, та про те ніхто не знав — ні Параска, ні батько її.* (Б. Грінченко. Хата.) С и н о н і м и: заглядати в чарку; молитися скляному богу. А н т о н і м: в рот не брати.

Під чаркою. Напідпитку.— *Ку ди ж ви їх [герої], Володимире, діваєте: чи солите, чи квасите, чи свіжими поїдаєте,— іноді, під чар кою, допитувався дядько Микола.* (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...) С и н о н і м и: під джемелем; під градусами.

ЧАС: до пори до часу див. пора.

ЧАСНИК: вте'рти часнику див. мак.

ЧАТИ: стояти на чатах. Охороняти щось, вартувати; бути готовим щось відстоювати.— *За вікном чу ти скрип сокорини, Що на чатах стоїть край воріт.* (О. Підсуха. Поліська трилогія.) С и н о н і м: стояти на сторожі.

ЧАША: випити / випивати (пити) [гірку] чашу [до дна]. Зазнати багато горя, страждань, клопоту; настраждатися.— *Я теж, Григорію Стратоновичу, пив свою чашу в тридцять сьомому році.* (М. Стельмах. Правда і кривда.) • Вислів вживається в Біблії: «Устань, Єрусалиме, ти, що з руки господньої випив чашу гніву його, вихилив до дна чашу ог'яніння, осушив її» (Ісаія, 51,17). Образ гіркої чаші зустрічається також в Євангелії (Матф., 26,39).

[Як] повна чаша. Усього вдосталь; багато. — *Вони [діти] стояли й стояли за партами, хоч у ко ридорі вже знявся радісний гамір: закінчився учбовий рік, сонця над ворі повна чаша, аж до піднебес ся,— хто ж не радітиме!* (Григір Тютюнник. Климко.)

ЧЕРВ'ЯК: заморити черв'яка. Трохи вгамувати голод, перекусити.— *А тепер,— звернувся Кар мелюк до Андрія й до солдата,— нагодуйте цих голодних та і своїм дайте заморити черв'яка.* (М. Ста-рицький. Кармелюк.) • Переклад із фр. *^ieg ші УЕГ* (убити черв'яка) — «перекусити». Пор. також — «сосе під ложечкою». За народним уявленням, усередині шось сосе [смокче]: його треба наситити.

ЧЕРЕВИК: лизати черевки *див.* халава.

ЧЕТВЕР: [як (коли)] не тепер, то (так, а) в четвер. Неодмінно (про те, що обов'язково відбудеться).— *Не тепер, то в четвер мене повер нуть до війська, а я покину і хазяй тво, і тебе, моя доле...* (І. Нечуй-Левицький. Дві москвки.) С и н о н і м и: рано чи пізно.

ЧИН: чин чином (по чину). Так, як треба, як годиться. — *Пристрой те мене в якійсь конторі чи до якоїсь кумерці...*— *І пристрою. Все буде чин чином, бо маю руку в ра йоні.* (М. Стельмах. Чотири броди.)

ЧИСНИЦЯ: три чисниці до **смерті** кому, чому. 1. Хто-небудь скоро помре через старість чи хворобу.— *Кожен бачив, що й справді старому кошовому три чисниці до смерті.* (В. Малик. Чорний вершник.) С и н о н і м и: смерть стоїть за плечима; лишилося недовго топтати ряс. 2. Що-небудь старе, зруйноване.— *Активно пробудило ся життя в усіх землях. Тоталітаризм дихав на ладан: йому залишилось три чисниці до смерті.* (З газ.) С и н о н і м и: на ладан дихати. • Чисниця — три нитки, десята частина пасма (тобто зовсім мало).

ЧП: як чп, з сл. *павив&тися* і т. ін. Дуже сильно.— *Вусатий дядь ко в смушевій шапці, в чумарці, п'яний як чп, розкидавши руки і ноги, голосно посвистував носом.* (А. Дімаров. І будуть люди.) С и н о н і м и: як земля; як чп.

ЧОБІТ: бити чоботи *див.* нога.

Два чоботи — пара (на одну ногу). Схожі між собою якимись (перев. негативними) рисами, поглядами, становищем у суспільстві і т. ін.; варті один одного. — *Льонці Галя сказала, що вони з Юликом два чоботи — пара», а*

її власне серце не овірок і не яблуко, й ді-лити вона не дозволить... (Ю. Мушкетик. Рубіж.) С и н о н і м и: одним ликом шити; обсе рябое. А н т о н і м: не з нашої парафіі.

Лизати чоботи *див.* халава.

Під чобіт чий, до кого, з сл. *потрапляти, понд.сти* і т. ін. У цілковиту залежність, під чийсь гніт.— *Там, в Україні, наші рідні потрапляють під чобіт бридкого жовніра Станіслава Яюлкевсько-го...* (І. Ле. Наливайко.)

ЧОВЕН: як собака у човні *див.* собака.

ЧОЛО: бити чолом, *заст.* 1. кому, перед ким. Просити.— *Тепер йому [Федорові] треба бити чолом боярину Мирославу, коби відпустив його на волю-вольню.* (Р. Іванченко. Золоті стремена.) С и н о н і м и: кланятися в ноги; падати на коліна. 2. кому. Виразити шану кому-небудь.— *Я знаю вас, нащадки запорожців, Я віроу вам і низько б'ю чолом. Дивлюсь на вас і віроу займаюсь, І б'ю поламаним крилом.* (О. Олесь. Я знаю вас, нащадки запорожців...) • За давньоруським звичаєм, той, хто про щось просив чи когось вітав, низько нахилився, нахилиючи й голову; чоло — лоб.

На чолі написано *див.* лоб.

Схилити / схилити чоло (шию) перед ким, чим. Підкорятися кому-, чому-небудь, здаватися.— *За ті пісні, що їх складала, за те страждання, що вона страждала, за батька, що розп'ятий у Варшаві, а не схилив пред ворогом чола,— не вистачало б городу Полтаві, щоб і вона ще страчена була!* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і м и: схилити голову. А н т о н і м и: не схилити голови; не схилити чола.

У поті чола *див.* піт.

ЧОРНИЙ: чорним по білому, з сл. *написано, записано* і т. ін. Цілком ясно, виразно, чітко, зрозуміло.— *Ось тут чорним по білому написано, як ти своє дитя до розу му доводила. Як воно опинилося в притулку.* (М. Понеділок. Буржуйка.)

ЧОРТ: до чорта в зуби, *грубо.* У найнебезпечніше або найвіддаленіше місце.— *Чого ви дивитесь, жі ночки! Коли чоловіків забрали, то хай*

ЧАРКА

роздають увесь хліб, худобу — все одно кудись чорту в зуби спро ваджують. (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Лізти / полізти чортові на роги, *фам.* Ризикувати, потрапляти в складну ситуацію.— *Якби для того, щоб урятувати товариша, треба було не те що на вила, а й самому чор товi на роги лізти, то й тоді ми не повинні задумуватися!* — *гнівно крикнув Кармелюк.* (М. Стариць -кий. Кармелюк.)

ЧУБ

то — кручі самі, чорт ногу зламає, та полин. (В. Дрозд. Земля під копитами.)

У чорта на рогах, *грубо.* У далекому або в небезпечному місці.— *Тридцять чотири члени у ТОЗі — це тридцять чотири поля. Одне — там, друге — там, а третє — у чорта на рогах. Поки з одного на друге переберешся, уже и сонце на прuzі.* (А. Дімаров. І будуть люди.) С и н о н і м и : у чорта в зубах; у чорта на куличках. • За народним віруванням, чорти мають роги і живуть у болотах.

Ще [й] чорти навкулачки (не) б'ються. Дуже рано.— *Ще темно, ні світ, ні зоря, ще чорти навкулачки б'ються, а ти вже схоплю ешя з твердої постелі, і з хати прямо в сніги.* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м и : ще й на зорю не займається; ще й на світ не зоріє.

Як чорт від кукуріку, з сл. *ті кати, чкурнути* і т. ін., *грубо.* Дуже прудко, швидко.— *Стоять вельможні. Діло затяжне. Здається так стоятимуть довіку. Ясько сміється: — Голод підіжме, чкур нуть, як чорт від кукуріку.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.) С и н о н і м : як чорт від ладану. • Порівняння ґрунтується на віруванні, що всяка нечиста сила боїться співу півня (символ світла, вогню, світанку), оскільки вона діє тільки в темноті, під покровом ночі.

Як чорт ладану (від ладану), з сл. *боятися, тікати* і т. ін., *грубо.* Дуже сильно.— *[Ганна:] Куди ж це Гната занесло — і досі нема? А та, певно, побігла одшукувати йо го! Шукай, шукай — знайдеш, як раз! Він від тебе*

Ні Богу свічка, ні чортові кочерга див. Бог.

Під три чорти, перев. із сл. *іти, мікити* і т. ін., *лайл.* Геть, куди завгодно.— *Хай хмарами роки на висли, Та він їх шле під три чорти.* (В. Малишко. Сивий соловей.)

Сам чорт ногу зломить (зламає і т. ін.). Важко зрозуміти що-небудь, розібратися в чомусь.— *Було б хоч що добре, земля була б як земля, а*

тіка, як чорт від ладану, бо ти тільки плакати вмієш. (І. Карпенко-Карий. Безталанна.)

ЧУБ: гріти / нагріти чуба (чуприну). Витрачати багато сили, розуму на щось.— *Чи доведеться ще подушине заплатити. Чи до снаги вже розплатився?.. Нащо, про що тобі над цим чуприну зрїть?.. Дур ний' дурний', а в школі вчився!..* (П. Гулак -Артемовський. До Пархома.)

Нам'яти (накрутити) / наминати (накручувати) чуб[а] (чуприну) кому і б/д. Покарати кого-не-будь (перев. тягаючи за волосся).— *А скоро вже біда пройшла. То обо ройнику од нас бува ще й лихо: Всі лихословити почнуть, І якщо чуба не намнуть, То то ще й тихо' (М. Ога-рицький. Наймит та Хазяїнь.)*

Чухати чуба див. потилиня.

ЧУДЕСА: чудеса (диво і т. ін.) в решеті. Уживається для вираження захоплення або здивування чимось або кимось.— *Обертається до мене не якась проява-ха л амид ниця, не чудо в решеті, а натуральна моя рідна жінка Мартоха.* (Є. Гуцало. Позичений чоловік, або ж Хома невірний і лукавий.) • Вираз започаткований від гадання на ситі-решеті. Ось один із способів, описаних І. Сахаровим: беруть решето, ставлять на вказівний палець, простягають руку вбік і починають називати імена підозрюваних. При чому імені решето повернулось, той і вважався злодієм.

ЧУПРИНА: гріти чуприну див. чуб. Нам'яти чуприну див. чуб. Чухати чуприну див. потилиня. ЧУТКА: пускати чутку див. поголоца.

Ш

ШАГ: ні шага за душею див. шеляг.

ШАПКА: давати / дати по шап-
нутий кулак.— *Я вже написав, кому треба. Скоро вашому Шапці дадут по ш-шапці...* (В. Нестайко. Тореадори з Васюківки.)

Закидати шапками кого. Хвалькувате запевнення перемогти кого-небудь без труднощів.— *Шапками тут не закидаєш, гаслами не закличеш. Недарма на освоєння відведено вісімнадцять місяців.* (В. Попов. І це називають буднями...)

Ламати (м'яти) шапку перед ким і б/д. 1. Запобігливо, улесливо вклонитися комусь (перев. знявши головний убір); принижувати власну гідність.— *З роду в рід переда вався Ганжам отой бунтарський дух, вигртітий на Запорізькій Січі. Жоден із них не ламав шапки перед паном, на начальство дивився тільки спідлоба...* (А. Дімаров. І будуть люди.) 2. Принижуючись, просити когось про що-небудь. — *Старий Дубчанинець запив. У безпутній Ульки уже другий день він тягне чарку, закушує солоним перестояним огірком і ні перед ким не ломить шапки.* (М. Стельмах. Василь Дубчанинець.)

Ні (ані) під шапку кому. Не важко, не складно; можна легко з кимось справитися.— *А Наталка помінялася місяцями з багаттям, пол кавники їй ані під шапку. Вона ма ти графа, графиня.* (В. Чумак. Бране поле.)

Скидати (здіймати, знімати) / скинути (здійняти, зняти) шапку (капелюх і т. ін.) перед ким і б/д. Поклонитися комусь; цінувати когось, щось.— *Злочинниця, — а так би й зняв би шапку. На смерть іде, — а так би й поклонивсь.* (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

ШАПКОБРАННЯ: на шапкобрання, з сл. *прийти, посліти* і т. ін. Наприкінці, запізно.— *Але, Фесю, їй богу, ми прийдемо до церкви на святе*

ці кому. Виганяти, проганяти кого-небудь; знімати з посади.— *Він у*

«шапкобрання»¹ Вбирайся мер щій² (І. Нечуй-Левицький. Хмари.) • Вираз, пов'язаний із заборонаю перебувати чоловікам у шапках у церкві. Вони складали їх біля входу, а після служби божої — розбирали. Той, хто запізнався на службу, встигав тільки «на шапкобрання».

ШАРВАРОК: зчинився шарварок. Виникла метушня, галас.— *Під стінами монастиря зчинився страшний шарварок — і, як морська хвиля відбігає од міцних скель берега, так і ляхи відсахнулися од монастирських стін.* (А. Кащенко. Славні побратими.) • Шарварок — феодальна повинність по будівництву й ремонту мостів, шляхів, гребель і т. ін. Природно, що здійснювана гуртом робота приводила до безладної метушні, розгардіяшу й супроводжувалася гамором.

ШАРИК: заскочили шарики за ролики в кого і б/д. Хто-небудь став дурнуватим.— *Побачим... — І бачи ти нічого! Шумер сам склав і під писав смертного вирока собі. Да-а а-шарики йому за ролики заскочили, даа² (Б. Нечерда. Квадро.) С и н о н і м и: кліпку загубити; втрачати розум.*

ШВАЙКА: зробити з лемеша швайку див. леміш.

Мінати шило на швайку див. шило.

ШЕЛЯГ: ні (ані, й) шеляга, з сл. *не заплатити, не дати* і т. ін. Абсолютно нічого.— *Так і з людьми буває. За деякого на око ти й ше ляга не дав би, а на ділі він гарний чоловік.* (Б. Лепкий. Крутіж.) С и н о н і м и: ні копійки; у кишені ані шага. • Шеляг — старовинна най-дрібніша польська монета.

Ні шеляга (ні шага, ні копійки і т. ін.) за **душею**. Зовсім немає грошей.— *Сіноп спалено і сплюндровано. Щось із сорок мільйонів збитку. Туреччина вимагає, щоб ми їх сплатили, а в*

ШЕЛЯГ

державній скарбниці --ані шеляга. (З. Тулуб. Людолови.) С и н о н і м и : порожня кишеня; копійки нема за **душею**. А н т о н і м и : набитий гаманець; повна кишеня. • Душа — ямка між ключицями, де, як думали, містилася душа людини. Тут же, «за душею», раніше й зберігали гроші.

ШЕРСТЬ: гладити (голубити) за **шерстю** кого і б/д. Догоджати ко-му-небудь.— *Ось я гладжу його, до рогого начальника Степана Гавриловича, поміж вушок... А ще голублю його за шерстю, голублю проти шерсті — мій дорогий начальник Степан Гаврилович любить усі мої пестощі.* (С. Гуцало. Нова модель машини.) А н т о н і м : гладити проти **шерсті**.

Гладити (стригти) проти шерсті кого і б/д. Не погоджуватися, перечити.— *А що воно хитрий? — питає Антося.— То так звуть тих, що або старшого не послуха, або скаже ти кому з вищого класу. Такого вже гладять, і все проти шерсті.* (А. Свидницький. Люборець-кі.) А н т о н і м : гладити за **шерстю**.

ШИЛО: вхопити (захопити) шилом патоки. Зазнати невдачі.— *По ідемо, хлопці, далі,— сказав [Кли менко] козакам,— Вхопили шилом патоки у Ніжині, спробуємо об лизня піймати в Путивлі.* (В. Ку-лаковський. Мартин Пушкар.)

Міняти / поміняти (проміняти і т. ін.) шило на швайку (на мило, на моговило), **жарт**. Одержувати замість чогось майже те саме. — *От і вийде, що поміняємо шило на швай ку. Досі служили королю, а нині маємо Катерині служити. Пани поміняються, а бідному хлопкові від того...* (Я. Стецюк. Гонта.)

ШИЯ: вішатися / повіситися на шию кому. Нав'язуватися кому-не-будь, домагаючись прихильності (про жінок у ставленні до чоловіків).— *Чимало вони світу пройшли — / усюди же то дівчата їм на шию вішались. І вже стали ніпочому...* (Г. Квітка-Основ'яненко. Сердешна Оксана.)

Гнути шию **див**. коліно.

Зламати [собі] шию. Зазнати поразки, невдачі в чому-небудь.— *До живу віка, докаліцію. Допоки жили не зіреу чи не зламаю шії.* (В. Стус. Вмирає пізно чоловік...)

Камінь на шії **див**. камінь.

Накидати ярмо на шию **див**. ярмо.

Намилити шию. Покарати, вилаяти кого-небудь за якусь провину.— *Ну, ну! Розводьте демократію,— погрожував Лихошерстний.— Побачите, як вам намілять шию. Ти ба, сход збирають!* (І. Цюпа. Дзвони янтарного літа.) С и н о н і м и : виспати по перше число; дати духу.

Підставляти / підставити шию [в ярмо (під ярмо)]. Брати на себе чийсь обов'язки, відповідати за когось.— *Ви управлятимете, а мені підставляй за вас свою шию, чи як? — відійшов трохи Григорій.* (В. За-харченко. Клекіт старого лелеки.)

По [саму (самісіньку)] шию. 1. Повністю.— *Пани наділили свою Меласу усім, чим тільки здумали; а що вже у мужа свого наїшли усякого добра, так іменно по шию у золоті сиділа.* (Г. Квітка-Основ'яненко. Божі діти.) 2. Дуже багато.— *Шкода людей відривати, — відповів Глія.- Час робочий, у кожного ще роботи по шию, у кого на полі, у кого на дворі.* (О. Кониський. Ко-зарський ланок.)

Сідати / сісти на шию (на плечі) кому. 1. Переходити на чийсь утримання, під чийсь опіку.— *Мусить же вона думати про себе, про своє майбутнє! Уже й війні, видно, кінець. Не сидіти ж їй на батьківсь кій шії.* (М. Олійник. Зерна.) 2. Використовувати кого-небудь у своїх інтересах; вести паразитичне життя, визискуючи кого-небудь.— *Ви їм [поденщикам] нічого не даруй те, а то вони й на шию сядуть...* (О. Кониський. Козарський ланок.)

Скидати ярмо з шії **див**. ярмо.

Схилити шию **див**. чоло.

У три шії, перев. з сл. **гнити**, **витурити** і т. ін. Негайно; грубо.— *Женіть його' — несподівано розсердився Петро Семенович.— Женіть,*

ШКУРА

і негайно... У три шії... Нахаба без совісний. Бач, насміхатись вирі шив. (О. Черногуз. Нахаба.)

У шню, з сл. *гнути, вибити* і т. ін. Дуже грубо.— *Я тебе не жену кулаком у шню, але я тобі не указ. (С. Гуцало. Спитай у вітра.)*

Хомут на шні *див.* хомут.

Хоч пеглю на шню *див.* пегля.

Ярмо на шню *див.* ярмо.

ШКІРА: кістки та шкіра *див.* кістка.

На своїй шкірі *див.* шкура.

ШКОДА: мудрий по шкоді, *жарт.* Той, хто став розумним після невдачі.— *Ох, лятимуть його! І за затримку будівництва, і за перевищення кошторисної вартості, і за недогляд, і за те, що виявився він мудрим по шкоді. (В. Попов. І це називають буднями...)*

ШКУРА: аж шкура болить, з сл. *їсти.* Дуже хочеться.— [Оришка:] *Змерз!.. Аж посинів.— [Антон:] Та й замерз, і їсти, аж шкура болить' (М. Старицький. Зимовий вечір.)*

Дбати (тільки, лише) про свою шкуру. Піклуватися тільки про свої інтереси.— *Місія, тобто завдання короля у грі майже паразитське, бо він майже нічого не робить, а дбає лише про свою шкуру — або тікає, або затуляє себе іншими фігурами. (Григор Тютюнник. Азарт.)*

Залити / залити (залляти) за шкуру сала кому. Завдавати прикrostі, дошкуляти комусь.— *Та всі вони, всі йому за шкуру сала залили!.. Всі ці мужляї кляті! (Б. Грін-ченко. Серед темної ночі.)* С и н о н і м : допікати до живого. • Вид торгур, коли лили на шкуру (за шкуру, за комір) розтоплене сало (смалець).

Здирати (знімати і т. ін.) / зідрати (зняти і т. ін.) шкуру (дві шкури і т. ін.). 1. Оббирати кого-не-будь, визискувати.— */ таку ціну гнуть, як за рідного батька. Ос танню шкуру за возицю здирають. (М. Стельмах. Велика рідня.)*

2. Нещадно бити когось.— *Скільки знали Протасія, він усе робив не так, як люди... Ще малим здирав із нього шкуру батько за оту вслячу упертість. (А. Дімаров. І будуть люди.)*

Мороз д'ере по шкурі *див.* мороз.

На своїй (власній) шкурі (шкірі), з сл. *випробувати, відчути* і т. ін. На собі, особисто, на практиці.— *Це фігура потужна. Ферзь, оця красуня в короні — вона зветь ся ще королевою — фігура всевладна і всемогутня, як і всяка жінка, це ви відчули на своїй шкірі... (Григор Тютюнник. Азарт.)*

Полатати / латати шкуру кому. Сильно побити кого-небудь, покарати; розірвати.— *Щоб ти [Кім] сказився, кате жорстокий! Супроти Миши — і ти вояка, А глянь он, дурню: біжить собака. Як полатає тобі він шкуру — Тоді й показує свою натуру! (В. Ш у кайл о. Миша-підлабузниця.)* С и н о н і м и : обламати ребра; облатати боки.

Продажна шкура. Той, хто зраджує когось, щось заради користи.— *Коли ж з'явиться між вами яка продажена шкура — з димом усе його кодло пустить, як пустили ми вашого старосту,— показав [Дмитро] на стовп вогню, що підводився на світанні. (М. Стельмах. Велика рідня.)*

Рятувати свою (власну) шкуру, *зневажл.* Оберігати своє життя.— *Зрозумів візир, що треба рятувати свою шкуру, і кинувся нам навздо гін, але знов йому не пощастило. (З. Тулуб. Людологи.)*

Списати шкуру *див.* спина.

Спустити / спускати шкуру (три шкури, сім шкур і т. ін.). Нещадно бити, шмагати, суворо карати.— *Ме не сам генерал їхній по рибу посилає, а ви, дядьку, чіпляєтесь!..— Ну, йди, йди... Та дивись мені, щоб риба була перший сорт! Бо шкуру спуцу!.. (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)* С и н о н і м и : дати березової каші; накласти боки.

ШЛЮБ

ШЛЮБ: брати / взяти шлюб з ким і б/д. Одружуватися, вінчатися з ким-небудь.— *Грицько посватав Галю*

Вишняківну, повзявши намір брати з нею шлюб. (Л. Костенко. Маруся Чурай.)

Синоніми: брати закон; ставати під вінець.

ШЛЯХ: збиватися з шляху *див.* дорога.

Наставляти на шлях *див.* путь.

Переходити шлях *див.* дорога.

Прокладати (пробивати) / прокласти (пробити) шлях (дорогу) кому і б/д. Здобувати визнання, поширюватись.— *Народні танці, незва жаючи на всі заборони, переслідування і гоніння, скрізь пробивали собі дорогу, не спиняючись і перед дверима пишних дворянських особ няків.* (Д. Кабалецький. Про трьох китів та про інші цікаві речі.)

Скінчити шлях *див.* день.

Уторований шлях *див.* дорога.

Чумацький Шлях. Космічна система із зірок та туманностей у вигляді світлої смуги на зоряному небі.— *Чумацький Віз тихо рипить піді мною, а в синім небі Чумаць кий Шлях показує дорогу.* (О. Довженко. Зачарована Десна.) **Синоніми:** Молочний Шлях; Небесна Дорога. • Можлива метафора: земні дороги чумаків були такі ж довгі, як і небесний Чумацький Шлях. Проте не виключена й метонімія: назва Чумацький Шлях могла утвердитися як орієнтаційна — у місячні ночі чумаки звіяряли свій шлях із видимим небесним шляхом.

Шлях найме'ншого опору *див.* лінія.

ШМАТОК: ділитися останнім шматком з ким і б/д. Виявляти доброту, людяність; ділитися всім.— *Останнім шматком хліба ділилась з нею сім'я, і корова в подяку наді ляла її молоком та приплодом.* (М. Старицький. Лихо.)

Краяти се'рце на шматки *див.* серце.

Ласий (закоміий) шматок (шматочок).

Що-небудь найкраще, вигідне,

принадливе і т. ін.— *Політику*

Жигмунта та Замойського воевода

брацлавський добре знав. Україна

для них — ласий шматочок. (І. Ле.

Наливайко.)

Шматок (кусок) не йде (не лізе) / не піде (не полізе) у горло кому. У зв'язку з чимось у кого-небудь раптово зникає бажання їсти.— *Три дні і три ночі ніхто не зімкнув очей. І сон не прийде, і хліба шма ток не полізе в горло, коли чекаєш, що ось-ось на тебе впаде град куль і свинцю.* (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

ШМАТОЧОК: ласий шматочок *див.* шматок.

ШНУР: ходити по шнурі (по шнурочку). Безвідмовно коритися ко-му-небудь, виконуючи все без заперечень.— *Ти що, перед жінкою по шнурочку ходиш?* (О. Чорногуз. Як вибирати ім'я.) **Синоніми:** ходити по струнці.

ШНУРОЧОК: ходити по шнурочку *див.* шнур.

ШОРИ: брати / взяти в шори (стоси і т. ін.). 1. Підкоряти кого-небудь своїй волі. — *Люди добрі, за пражіть мене!.. Ох і робитиму ж я на вас. Тільки перед тим, як запря гати, візьміть мої [Дніпра] береги в «шори», не дайте мені замулю ватися...* (Остап Вишня. Дніпром.) 2. Лаяти, сварити кого-небудь за щось; рішуче впливати на кого-небудь.— *...Ох же «критику наводить» [Федько],— всіх бере «у шори».* (Д. Білоус. На словах усе чудово.) **Синоніми:** брати в роботу. 3. Обмежувати чий-небудь дії.— *Взяти в стоси тих, хто йно [тільки] за слово в серці мсту на ближнього татів.* (С. Караванський. Благання.) • Шори — бокові щитки на вуздечці, що закривають з боків очі коня. Узяті в шори, отже, первісно — зробити коня «керованим». Пор.: брати в шенкелі, держати в трензелях, держати в поводях.

Держати в шорах *див.* рука.

ЯЗИК

ШПИЛЬКА: як на шпильках *див.* голка.

ШТОВХАН: нагороджувати (давати) / нагородити (дати) штовханами. Штовхати, бити.— *Якийсь*

напівроздягнений чоловік, без шап ки й без пояса, намагався виплигнути з човна, але задунайці тягли його назад, нагороджуючи штовха нами. (В. Добровольський. Очаківський розмир.)

Синоніми: годувати штурханцями; давати три-шія.

ШТУКА: викидати штуки (фортелі, фокуси). Робити щось нерозумне або діяти підступно.— *Замість того, щоб попросити пробачення, вона почала*

фортелі вики дати. (Ю. Збанацький. Між добрими людьми.) **Синоніми:** викидати коники.

ШУХЛЯДА: у довгу шухляду див. ящик.

Щ

ЩЕ: ще (іще) б [пак]. Само собою зрозуміло; тільки так повинно бути.— *Мама сиділа на зборах по ряд зі мною, і мені здавалось, що вона на очах молодіє та розквітає. Ще б пак! Я перейшов у шостий клас.* (Д. Ткач. Чорне сальто.)

ЩИТ: на щиті, з сл. *поверти тися і т. ін.* Переможеням.— *Хтось з пішців градської варті пробував спинити лавину щитом і... опинився на щиті.* (Р. Федорів. Отчий світильник.) **Антоніми:** із щитом. • Існував звичай загиблого воїна виносити з поля бою на

його щиті. Слова «із щитом чи на щиті» (тобто бути переможцем або загинути), приписують Плутарху.

ЩО: ні за що [ні про що]. Даремно, марно, без причин.— *Такого не приборкаєш.*— *Приборкаю! Об разити дівчину ні за що ні про що та й покинути. Де це видано? — обурювалася більше за всіх Мар'яна, ідучи звивистою стежкою.* (А. Шиян. Мар'яна.) **Синоніми:** ні з того ні з цього; з доброго дива.

Я

ЯБЛУКО: яблуку ніде впасти див. голка.

ЯГОДА: одного поля ягода див. поле.

ЯЗИК: висолопивши (виваливши) язик (язика), з сл. *бігати, ті кати і т. ін.* 1. Дуже швидко.— *І нічого взагалі було паніку підніми ти... Що я вам — дитина на ярмарк у? Ніхто вас не силував бігати, висолопивши язика.* (О. Гончар. Прапорonoсці.) 2. До повного виснаження, напружуючи сили.— *А в селі в цей час робилось таке: лисий Лукан, висолопивши язика, бігав з*

подвір'я на подвір'я, збирав білі, «як лебедине пір'я», листівки. (Ю. Збанацький. Таємниця Соколиного бору.)

Гострий на язик. Здатний дотепно і влучно говорити.— *Два літа помолотив своєю кінною самороб кою. А на язик гострий: не вскубеши мене, не огризатимуся я.* (М. Рудь. Не жди, не клич.) **Синоніми:** язик підвишений добре; язик як бритва.

Держати (тримати) язик за зубами. Бути обачним, стриманим у розмовах; мовчати.— *Провідникові*

ЯЗИК

теж було наказано тримати язика за зубами, але його розпирала цікавість. (Петро Панч. Гомоніла Україна.) **Синоніми:** і рота не розкривати; ні пари з вуст. **Антоніми:** давати волю язику; розпускати язика.

Довгий язик., перев. у кого. Хто-небудь дуже балакучий, любить говорити багато зайвого, непотрібного, неправдивого. — *Все може бу ти,— погоджується дідусь.— Іноді навіть за довгий язик буває сяка така нарізка на*

іншому місці. (М. Стельмах. Гуси-лебеді летять...)

Забути (загубити) язика в роті. Втратити здатність говорити, розгубившись, перелякавшись.— *Кому іншому Босаківський знав би, що відтовісти, а перед полковницею Нечасвою він буцім язика в ро ті забув.* (Б. Лепкий. Крутиж.)

Злі (лихі) язики. Люди, що займаються плітками, ведуть недоброчливі розмови.— *Потоцький на сейм не їздив, саме захворів, хоч злі язики плескали, що навмисне замкнувся в замку...* (Я. Стецюк. Гонта.)

Крутити язиком. Говорити неправду; ухилившись від прямої відповіді; крутітству вати.— *Бачу вже, Зіньку,— сказав Джеджалій,— що ти щось надумав, бо почав крутити язиком хитро та мудро... Кажки відразу, що надумав?* (А. Кащенко. Під Корсунем.) С и н о н і м и : крутити словами; виляти хвостом.

Ляпати язиком. Базікати.— *Ім що не ляпав язиком, аби ляпав. Та ще й іржуть собі! І що там вони знайшли такого смішного?* (С. Васи льченко. Мужицька арифмети-ка.) С и н о н і м и : гнути бандиту; молоти язиком.

Молоти язиком. Займатися пустими балачками, базікати.— *І я по вірила... Чого Василина має молоти язиком? Хіба ото що регоче..* (В. Большак. Слово про подільянку.) С и н о н і м и : ляпати язиком; гнути бандиту.

Плескати (паякати, плести) язиком (язиками). Поширювати плітки, вигадувати.— *Не може бути! — Ій-й!* *Плецуть люди язи ками.— Брешиш! — Землю гризтиму! — Не вірю, не вірю!..* *Ти виду мав!* (М. Понеділок. Многая літа.)

Прикусити / прикушувати язика (язик, язичи). Утриматися від гарячкових висловлювань; замовкнути.— *Заславський прикусив язика й почервонів: він примітив, що гордий Вишневецький якось наче нехтує ним.* (І. Нечуй-Левицький. Князь Єремія Вишневецький.)

Притча во яйцех див. притча.

Проковтнути (затягти) язика (язик). Зробитися мовчазним, замовкнути.— *Билися? — допитуєть ся він.— Ти що, язик проковтнув? Чи не хочеш розмовляти зі мною?* (А. Дімаров. На коні й під конем.) С и н о н і м : закрити рот.

Тіпун вам (тобі і т. ін.) на язик див. тіпун.

Укорочувати / укоротити язика (язик) кому, чийого. Примушувати кого-небудь замовкнути або менше говорити.— *Слухай, куций, ти дов го до мене будеш в'язнута? Ой гля ди, хлопче, щоб я тобі язика не вкоротив і руки не повідтинав.* (О. Ко-пиленко. Народжується місто.)

Чесати / почесати язика. Вести безпредметні, несерйозні, пусті, неправдиві розмови.— *Якби ми реми гали, як воли, якби ми так чесали язиками, то вже б давно Україну віддали, не мавши часу бути коза ками.* (Л. Костенко. Маруся Чу-рай.) С и н о н і м и : точити яляси; клепати язиком.

Язык не повертається / не повернувся у кого, кому, чий і б/д. Хто-небудь не наважується, соромиться і т. ін. говорити щось.— *Нас ті кортіло і про тих дві сотні ска зати, але язик не повернувся.* (О. Шеренговий. Батько.)

Язык розв'язується / розв'язався у кого, кому. Хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим.— *Василина була неохоча роз казувати за себе, а в Марії розв'язався язик.* (І. Нечуй-Левицький. Бурлачка.)

Язык свербіть / засвербів у кого, рідко кому і б/д. Хто-небудь має сильне бажання розповісти щось або поговорити про щось.— *І тут знову засвербів язик Мотрі — не стерпіла: — Бабо, ви вже хоч себе на таке діло не виставляйте.* (М. Понеділок. Стежка.) С и н о н і м : висіти на язичі.

Язык у петлю скрутило кому, безос. Хтось утратив здатність говорити.— *А ти хвостом не крути... Як Оксена не було — до гурту підпрягався, а побачив — зараз тобі язик у петлю скрутило.* (Григорій Тютюнник. Вир.)

Як корова язиком злизала див. корова.

ЯЙЦЕ: бігати як курка з яйцем див. курка.

Носитися як курка з яйцем див. курка.

ЯКІР: кидати / кинути якір (якоря).
1. Знаходити собі постійне пристановище. — *Заїдусюди, заїдусю ди Позбираю першоцвіт, Щоб для вас квітчати, люди. Дім хоча б на снню літ. Хай моє тут щире слово Кине якір якірець...* (Ті. Синга-ївський. Сонцеград.)

С и н о н і м: ставати на якір. 2. Зупинитися, розташовуватися де-небудь. — *Тепер не було ні тієї кімнатки, ні механіка Бублика. А саме в нього й збирався тимчасово кинути якір Сєвраф Сі далковський — любитель моря і пригод.* (О. Черногуз. «Аристократ» із Вапнярки.) **С и н о н і м:** ставати на якір.

ЯМА: копати яму кому, на кого, під кого. Підступно, таємно готувати кому-небудь неприємність, нещастя. — *Тільки тепер порухував Петро, чого стоїть Брюховецький; тепер тільки постеріє, яку яму він копає городовій старшині'* (П. Куліш. Чорна рада.) **С и н о н і м:** готувати пастку; гострити ніж.

Лягти / лягати в яму (в ямі і т. ін.).

Померти, загинути. — *Як ляжу у ямі, моді вже задають. — я знаю, — И мене словом теплим та щирим'* (М. Старичський. З запасником нашого слова

та правди, та во-лі...)

Поганяти до ями. Помирати. — *Прійжджали з органів... — З оранів? — зовсім потемнів і так затьмарений світ. — І хто ж був? — Начальник. — Виходить, поганяй до ями? — Що ти, Богдане'* (М. Стельмах. Дума про тебе.)

ЯРЛИК: вішати (клеїти і т. ін.) / повісити (наклеїти і т. ін.) ярлик на кого, кому. Безпідставно приписувати кому-небудь якісь властивості, звинувачувати в чомусь. — *Газети постарались негайно навісити ярлики і на прем'єра, і на очо лювану ним державу.* (В. Більшак. Гусак на Бродвеї.)

ЯРМАРОК: їхати (їти) / поїхати (піти) з ярмарку (не на ярмарок). Ставати немолодим; старіти. — *К-700 богатирська машина. І потуж на, і*

зручна, і слухняна. Але ж бу дуть ще краці. А мені, таки правда, пора вже з ярмарку їхати. Про це вже я думав. (В. Вільний. Кому співають жайвори.) **С и н о н і м:** не на ярмарок, а з ярмарку їхати.

Як собака на ярмарку див. собака.

ЯРМО: лізти (влазити) в ярмо до кого і б/д. Потрапляти в залежність. — *Бажалося б якось із злид нів вибитися і не хочеться взимку в наймитське ярмо влазити. Страх як не хочеться.* (М. Стельмах. Велика рідня.) **А н т о н і м:** скидати ярмо.

Накидати (надівати) / накинати (надіти) ярмо (петлю) [на шию] кому, на кого, що. Підкоряти когось своїй владі; поневоловати. — *Вони, знай, дбали про свої потреби, А нас дурили маревом пустим. І нишком крались до людського стада — Яр мо б накинати! От мрія! От мета!* (С. Караванський. Іванові Гусу.)

Підставляти шию в ярмо див. шия.

Скидати / скинути ярмо (пути) [з себе (з шії, з пліч)]. Визволятися від залежності, здобувати волю. — *Ми не бунт оголошуємо, а справедливий суд, і тяжке панське ярмо народ таки скине з своєї шії.* (І. Ле. Наливайко.) **С и н о н і м:** рвати кайдани; висунути шию з ярма. **А н т о н і м:** лізти в ярмо.

Як віл у ярмі див. віл.

Ярмо (цеп) на шию кому. Клопіт, обтяжливі обов'язки. — *[Пузир:] Чудні люди! Голодних годуй, хворих лічи, школи заводь, пам'ят ніки якісь став!.. Повигадують со б і ярма на шию і носяться з ними, а вони їх мулять, а вони їм кишені продирають.* (І. Карпенко-Карий. Хазяїн.) **С и н о н і м:** камінь на шию.

ЯТЬ: на ять. Дуже хороший; прекрасний. — *Якось то косили ми з ним за проваллям. Він попере ду — косар же був лепський, на ять! — а я за ним, хоч теж не давав дядькам собі п'яти врізати...* (Григор Тютюнник. Облога.) • **Із мовлення школярів.** Раніше слова, в яких писалася буква ять ('в) доводилося спеціально запам'ятовувати, тобто знати взагалі матеріал на ять.

ЯЩИК: у довгий ящик; у довгу щухляду, з сл. *відкладати, відкліс ти і т. ін.* На тривалий, невизначений час.— *Хотів доручити вам одну роботу. Не термінову, але й відкладати у довгий ящик не слід.* (Ю. Хорунжий. Шість балів

за впертість.) • Із мовлення канцеляристів: незначні діла відкладали на потім. Прототипом цих висловів міг бути німецький вислів *etwas in die lange Truhe legen* (букв, «класти що-небудь у довгу скриню»).